CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृत शिक्षाको रामबाण

संस्कृत कसरी छिटै सिक्ने ?

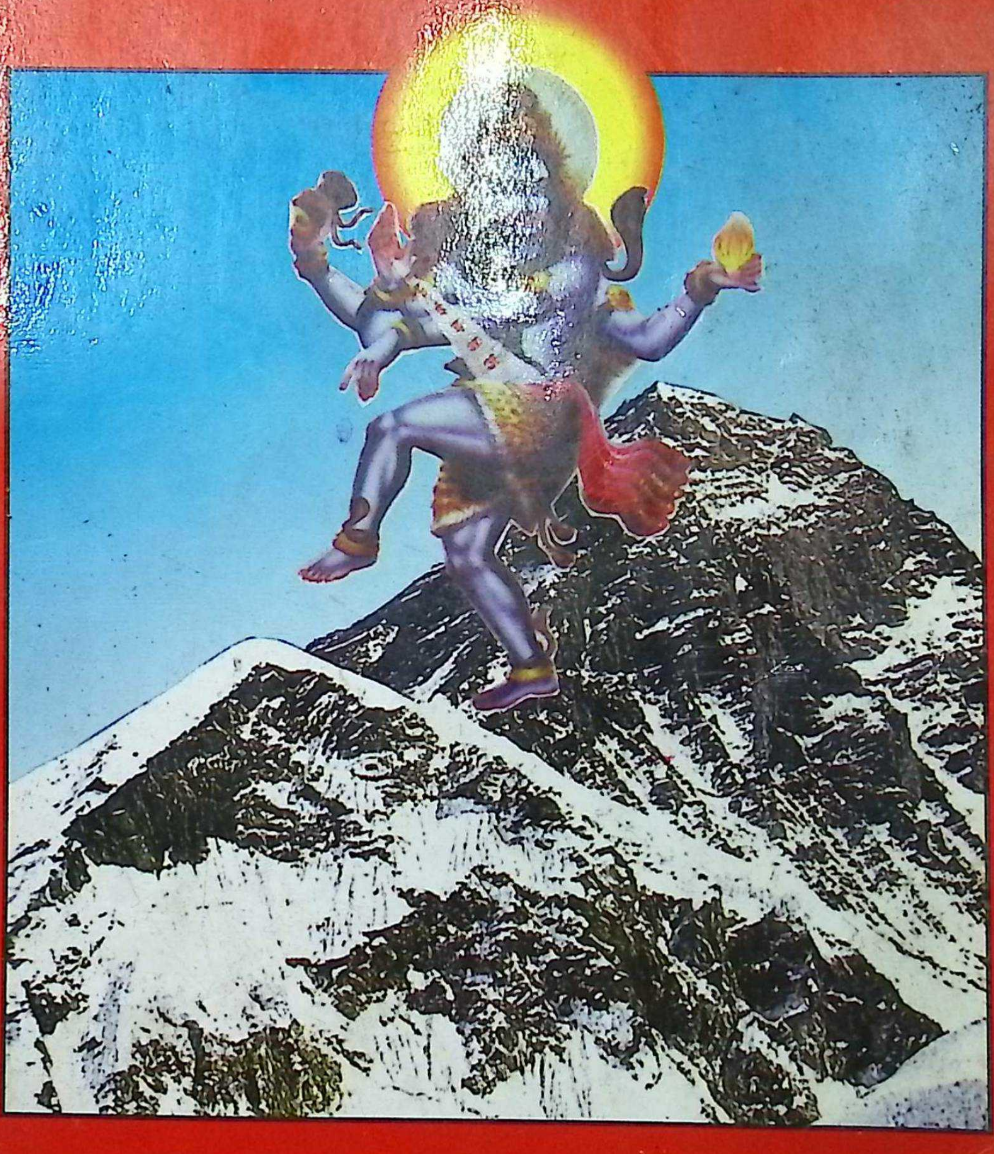

रचयिता : रमेशप्रसाद ढकाल 'उपमन्यु'

प्रकाशक : श्री दुर्गा साहित्य भण्डार

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृत शिक्षाको रामबाण

संस्कृत कसरी छिटै सिक्ने ?

Sanskrit Shiksako Ramban

यस पुस्तकका ५५ नियम भित्र १९ वर्गका निश्चित नामशब्द र केही धातुरूपहरूको अध्ययन गरी तुरुन्त संस्कृतज्ञ बनौं ।

रचयिता :

रमेशप्रसाद ढकाल 'उपमन्यु'

सहप्राध्यापक

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

केन्द्रीय विद्यापीठ, बेलझुण्डी, दाङ, नेपाल

प्रकाशक :

श्री दुर्गा साहित्य भण्डार

नेपाली खपड़ा, वाराणसी - २२१००१

एवम्

श्रीमती गीता ढकाल र छोराहरू

अन्नपूर्णा औषधी पसल, तुलसीपुर

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

- **संस्कृत शिक्षाको रामबाण**
Sanskrit Shiksako Ramban

- लेखक :
रमेशप्रसाद ढकाल 'उपमन्यु'

- प्रकाशक :
श्री दुर्गा साहित्य भण्डार
पो. बॉक्स नं. १०९६, नेपाली खपड़ा, वाराणसी - २२१००१
फोन नं. (०५४२) २३६७२१४ (नि.)
मो. नं. : ०९८३९०४०९२१
एवम्
श्रीमती गीता ढकाल र छोराहरू
अन्नपूर्णा औषधी पसल, तुलसीपुर मो० नं० - ९७४८५१२६२९

- संस्करण : प्रथम, संवत् २०६५

- मूल्य : भा०रू० ३००.००

Acc. 28583
28583

© लेखकाधीन

- ISBN No. : 978-9937-2-0697-6

NEPAL SANSKRIT UNIVERSITY ... पुस्तकालय

- कम्प्युटर सेटिंग :
क्वालिटी लेजर प्रिन्ट
बागबजार, काठमाण्डौ, फोन नं - ४२४२६५६

- मुद्रक :
जय भारत प्रिंटिंग प्रेस
डी. ५१/१६८ सी-२, सूरजकुण्ड, वाराणसी
फोन नं. - (०५४२) २४११४१६

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्या० १३१६

शारदां सारभूतां त्वां शब्दशक्तिप्रकाशिकाम्
वाग्विभूतिविकासार्थं वन्देऽहं करुणालयाम् ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

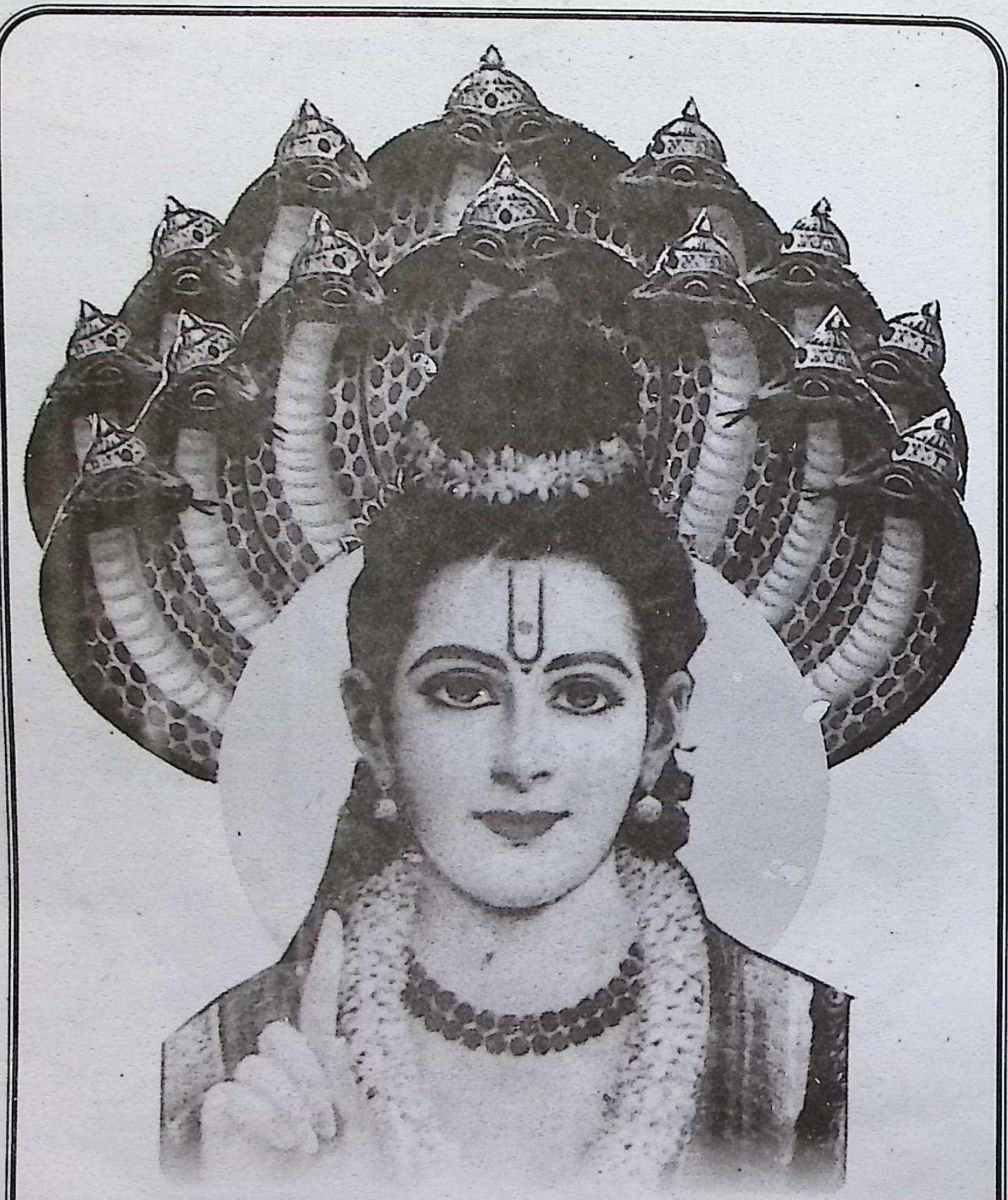

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां, मलं शरीस्य तु वैद्यकेन ।
योऽपाकरोत् तं प्रवरं मुनीनां, पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

व्या. १३१९८

पुस्तकालय

हेतवे जगतामेव संसारार्णवसेतवे, प्रभवे सर्वविद्यानां शम्भवे गुरवे नमः

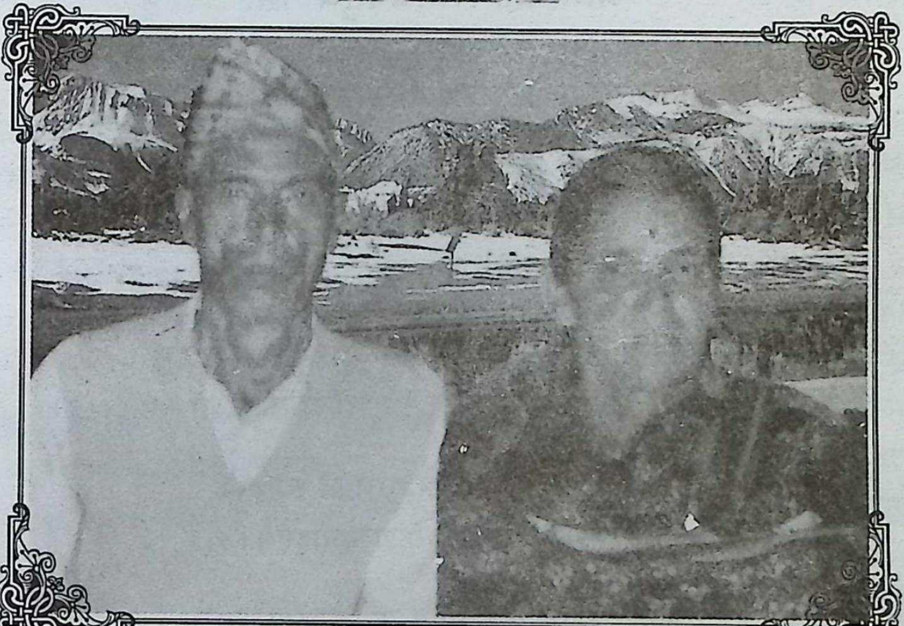

समर्पण

वैदिक सनातन धर्मको मर्यादा पालन गर्दै आफ्नो अमृतमय दुग्धधारा पियाएर मलाई भौतिकरूपमा स्वस्थ एवं स्फूर्त बनाउँदै ज्योतिर्मय पथमा अग्रसर गराउनुहुने पूजनीया माताश्री रुक्मिणा ढकालज्यू र मलाई समुचित शिक्षा-दीक्षा प्रदान गरी संस्कृतनिष्ठ संस्कृतिको मूल्य एवं मान्यता अवगत गराउँदै आजीवन आफ्नो समाजलाई पनि वैदिक संस्कृतिको पवित्र धरातलमा उभ्याउन निरन्तर योगदान गर्नुहुने परोपकारपरायण पिताश्री पं. लक्ष्मीप्रसाद ढकालज्यूका पावन करकमलमा संस्कृत शिक्षाको रामबाण नामक यो कृति श्रद्धा-पूर्वक समर्पण गर्दछु ।

– रमेशप्रसाद 'उपमन्यु'

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रीमन्महागणाधिपतये नमः

नमस्तस्मै गणेशाय ब्रह्मविद्याप्रदायिने ।
यस्यागस्त्यायते नाम विघ्नसागरशोषणे ।।१।।

नमो नेपालराष्ट्राय मातृभूम्यै नमो नमः ।
विश्व-मङ्गलकामाय शेषाय प्रभवे नमः ।।२।।

ज्ञानद ! प्राणद ! बुद्ध ! कल्मषघ्न ! प्रभो मम ।
हे कालीकमलीस्वामिन् ! तुभ्यं मे कोटिशो नमः ।।३।।

दुःखिनां प्राणत्राणाय क्षेत्रमन्त्रप्रदं त्वया ।
रचितं शोभते भव्यमृषिकेशे मनोहरे ।।४।।

त्वदीया भारते वर्षे भाति कीर्तिः समुज्ज्वला ।
हे कालीकमलीस्वामिन् ! तुभ्यं मे कोटिशो नमः ।।५।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

उपकुलपतिको कार्यालय

वेलझुण्डी, दाङ ।

शुभ-कामना

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयअन्तर्गत विश्वविद्यालय विद्यापीठका सहप्राध्यापक श्रीरमेश ढकालले संस्कृतभाषा शिक्षणका लागि आधुनिक शैलीमा आकर्षकढंगले संस्कृत शिक्षाको रामबाण शीर्षकमा तयार गर्नुभएको पुस्तक सर्सर्ती पढें । विषयवस्तु विन्यास एवं शिक्षणविधि दुवैबाट म प्रभावित भएको छु र मलाई ज्यादै खुसी लागेको छ ।

संस्कृतभाषा खासगरी संस्कृत व्याकरणलाई कठिन मानेर संस्कृतका शिक्षार्थीहरूका पलायनवादी प्रवृत्ति बढ्दै गएको आजको सन्दर्भमा संस्कृतका केही सुबन्त र केही तिङन्त पदहरूलाई खेलाई खेलाई 'को खाई को खाई' को शैलीमा प्रस्तुत गरेर संस्कृतलाई सर्वबोध्य बनाउने प्रयास गरी श्रीरमेश ढकालले समाजलाई एउटा आकर्षक उपहार दिनुभएको छ । यस पुस्तकमा बताइएको शैलीमा रुचिपूर्वक अभ्यास गर्ने हो भने जिज्ञासु एवं छात्रछात्रारू छिटै संस्कृत पढ्न, लेख्न र बोल्न सक्ने हुनेछन् भन्ने कुरामा म विश्वस्त छु ।

यस पुस्तकमा निहित विषयवस्तु, विषयबोध गराउने शैली बहुरङ्गी तालिका र विषयको अन्तस्तलस्पर्श गराउने अभ्यासका आधारमा यस पुस्तकलाई संस्कृत शिक्षाको रामबाण भन्न सकिने हुँदा यसको शीर्षकविधान युक्तियुक्त देखिन्छ । म सबै संस्कृतका जिज्ञासुका साथै संस्कृत शिक्षाक्षेत्रमा अध्ययनरत छात्रछात्राहरूलाई छिटै र सजिलै संस्कृतशिक्षामा कुशलता हासिल गर्नका लागि यो पुस्तक अवश्य पढ्नु पर्दछ भन्ने सुझाव दिन चाहन्छु ।

अन्तमा संस्कृत शिक्षाको शिक्षणविधिमा सरल परिपाटी प्रवेश गराउँदै संस्कृतको प्रचार-प्रसारमा योगदान पुऱ्याउनु हुने व्याकरणशास्त्रका विद्वान् सहप्रा. श्रीरमेश ढकाललाई साधुवाद प्रदान गर्दछु ।

२०६५/४/२०

प्रा. विदुरप्रसाद पौडेल
उपकुलपति
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शुभ-कामना

आर्ष ऋषिहरूले सूक्ष्म र व्यापकक्रमबाट वाणीको उत्पत्ति, मुखबाट निस्कने निरुक्त तथा व्याकृत वाणीका समस्त ध्वनिहरूको उत्पत्ति, स्थान र प्रयत्नहरू निर्वचन, ध्वनिस्थानअनुसार तिनीहरूको समुचित वर्गीकरण, शब्दहरूको निर्माण, उत्पत्ति एवं व्युत्पत्ति, सन्धि एवं समास, वाक्यहरूमा तिनको प्रयोग, प्रत्येक शब्दको भिन्न-भिन्न अर्थ, शब्दहरूको शक्तिअनुसार अर्थमा चमत्काराधान, शब्दहरूको इतिहास, भाषाको गुण, संस्कार एवं उच्चारणका आधारमा साधुरूप र तिनको प्रक्रिया आदि सबै विषयहरूको जति साङ्गोपाङ्ग विवेचन गरेका छन् त्यति विश्वका अन्य भाषाका विज्ञहरूले गरेको पाइँदैन । वेदको अङ्गका रूपमा रहेको व्याकरणमा वर्ण, तिनको उच्चारण स्थान, प्रयत्न, शब्दहरूको रूप, सन्धि, समास, धातु, प्रत्यय, उपसर्ग, तद्धित, कृदन्त र लिङ्गका अतिरिक्त वाक्यमा कर्ता, कर्म र क्रियाको प्रयोग, शिष्टभाषा र शिष्टजनहरूका बीच प्रयुक्त हुने साधुशब्दहरूको निर्माण र प्रयोगको विवेचना पनि व्याकरणवाङ्मयमा गरिएको पाइन्छ । त्यसैले यसको अर्को नाम शब्दानुशासन पनि हो ।

व्याकरणको प्रारम्भकाल निश्चित नभए तापनि गोपथब्राह्मणमा आएको ओंशब्दको विवेचनाको सन्दर्भमा धातु, प्रातिपदिक, नाम, लिङ्ग, वचन, विभक्ति, प्रत्यय र स्वर आदि शब्दहरूका साथै शिक्षक र व्याकरण शब्दका आधारमा ब्राह्मणग्रन्थहरूको निर्माण हुनुभन्दा धेरै पहिलेदेखि शिक्षाग्रन्थहरूका अतिरिक्त वेदका अनेक व्यवस्थित, प्रामाणिक एवं पूर्ण व्याकरण ग्रन्थहरूको निर्माण भएको कुरा प्रमाणित हुन्छ । यसबाट व्याकरण पनि वेदसमान अत्यन्त प्राचीन विधा हो भन्नुमा कुनै अत्युक्ति हुने छैन ।[१]

अहिले प्रचलित संस्कृतव्याकरण महर्षि पाणिनिद्वारा रचित अष्टाध्यायी अथवा पाणिनि अष्टकमा आधारित छ। यस ग्रन्थमा आठ अध्यांय र प्रत्येक अध्यायका चार - चार पाउ रहेका छन् । यसमा तीन हजार नौ सय छयानब्बे सूत्र छन् । आजको संस्कृतवाङ्मय यसै व्याकरणबाट निर्दिष्ट र नियन्त्रित छ । शब्दको मूलस्रोत खोजेर धातु अथवा शब्दका अंशहरूलाई त्यसको पूर्व समानार्थक अंशसम्म पुऱ्याएर विश्लेषण गर्नु संस्कृतभाषाको अपूर्व विशेषता नै हो । यसमा प्रथम दृष्टिकोण व्याकरणको हो भने दोस्रो निरुक्तको हो । यी दुवै विज्ञान हाम्रो परम्परामा अत्यन्त प्राचीनकालदेखि विकसित हुँदै आएका छन् । शब्दस्वरूपको यथार्थ अवधारणा, अर्थबोध र अर्थविकासपरम्परालाई जान्न यी दुवै पद्धति नितान्त उपयोगी र आवश्यक छन् ।

विशाल पृथिवीमा जहाँ जहाँ मनुष्यको बसोबास छ त्यहाँ त्यहाँ तिनीहरूले आफ्नो सम्पूर्ण व्यक्तिगत तथा सामूहिक कार्यव्यवहारका लागि कुनै न कुनै भाषाको आश्रय लिएका हुन्छन् । मानवशरीरमा सबैभन्दा विलक्षण

---

१. ओंकारः पृच्छामः, को धातुः, किं प्रातिपदिकम्, किं नामाख्यातम्, किं लिङ्गम्, किं वचनम्, का विभक्तिः, कः प्रत्ययः, कः स्वरोपसर्गनिपातः । किं वै व्याकरणम्, को विकार·, को विकारी, कति मात्रा, कति वर्णाः, कत्यक्षराः, कतिपदाः, कः संयोगः, किं स्थानानुप्रदानुकरणम्, शिक्षिकाः किमुच्चारयन्ति, किं छन्दः, को वर्ण इति पूर्वप्रश्नाः । - गोपथब्राह्मणः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शक्ति भनेकै वाक्शक्ति अथवा बोल्ने शक्ति नै हो । हुन त संसारका प्रायः सबै जीवहरू कुनै न कुनै प्रकारको बोली बोल्दछन् तर व्याकृत तथा निरुक्त वाणीद्वारा व्यवस्थित रूपमा आफ्नो मनको इच्छित भाव, विचार, सङ्कल्प, आवश्यकता र अनुभवलाई प्रभावशाली ढंगबाट व्यक्त गर्नसक्ने वाणीको प्रगल्भता मनुष्यलाई मात्र प्राप्त छ । मनुष्यलाई यस्तो वैभवसम्पन्न बनाउने सम्पूर्ण श्रेय त्यसमा अन्तर्निहित वाणीलाई नै जान्छ । यसरी मनुष्यबुद्धिको सबैभन्दा रहस्यमय र महत्त्वपूर्ण सृष्टि वाङ्मयमा निहित रहेको छ ।

हाम्रा मनीषीहरूले भाषालाई साधनमात्र नमानेर साध्य पनि मानेका छन् । उनीहरूले सम्पूर्ण सृष्टिको उत्पत्ति नै प्रणव (ओम्) या नादब्रह्मबाट भएको कुरो उल्लेख गर्दै यो नादब्रह्म नै सबैद्वारा ज्ञेय, प्राप्य अथवा साध्य हो भनेका छन् । जुन नादब्रह्मलाई प्राप्त गरेर मनुष्य मुक्त र आनन्दमय बन्न पुग्छ, त्यसलाई केही अरू जान्न शेष रहँदैन । यतिमात्र होइन शब्दब्रह्मका ज्ञाता ऋषिहरूको विश्वास छ – एउटा शब्द पनि राम्रोसँग जान्दा र त्यसको समुचित प्रयोग गर्दा इहलोक र परलोकमा अभीष्ट फल प्राप्त हुन्छ ।[२] यसका विपरीत आधुनिक विद्वान्हरू भने भाषालाई साध्य नमानेर साधनमात्र मान्दछन् । उनीहरूको कथन छ – भाषा साधन हो, जसको माध्यमबाट कुनै पनि मनुष्यले आफ्नो मनको भाव, विचार, अनुभव र प्रतिक्रियालाई अरूका सामु या स्वयं आत्मसन्तोषका लागि अभिव्यक्त गरिरहन्छ। अनुभवले पनि यसै कुरालाई पुष्टि गर्दछ । यसै प्रक्रियालाई शनैः शनैः मुखद्वारा बोल्न सकिने वाणीलाई व्यवस्थित वर्णहरूको आश्रय लिएर केही लेख–सङ्केत बनाई बोलिने भाषालाई कानको भाषा र लेखिने भाषा अथवा वर्णसमाम्नायलाई आँखाको भाषा भनेको पाइन्छ । यसरी प्रयोगका दृष्टिबाट वाणीका दुई स्वरूप विकसित भए । अर्को शब्दमा भन्दा भाषा सङ्केत पनि हो भन्ने कुरा यसले पुष्टि गर्दछ । उक्त दुवै प्रकारका भाषा भाव र विचार व्यक्त गर्ने साधनका रूपमा प्रसिद्ध छन् । यसको अर्थ भयो – भाषा सदा अर्काका लागि बनेको हुन्छ नकि आफ्ना लागि । सङ्क्षेपमा भन्दा भाषा यस्तो मौखिक संकेत हो जसको कुनै अर्थ हुनुका साथै जुनभित्र अर्कोलाई केही उसको अभीष्ट बोध गराउने शक्तिसमेत निहित रहेको हुन्छ । यही नै विश्वका भाषाहरूको सामान्य स्वरूप हो, जसमा संस्कृतभाषा पनि पर्दछ ।

हाम्रा मातृभाषा, संस्कृति, परम्परा र प्राचीन ज्ञान–विज्ञानको स्रोतका रूपमा रहेको संस्कृतभाषा भारतीय उपमहाद्वीपका धेरै भाषाको जननी भाषा पनि हो । संस्कृतभाषाको व्याकरण अत्यन्त वैज्ञानिक र सुव्यवस्थित छ । उक्त भाषालाई अनुशासित गर्ने संस्कृत व्याकरणको नियमपङ्क्तिमा रहेको दुरूहताका कारण यो भाषा सरस हुँदाहुँदै पनि नीरस, मृदु हुँदाहुँदै पनि कर्कश र रुचिकर हुँदाहुँदै पनि अरुचिकर हुँदै गइरहेको वर्तमान सन्दर्भमा व्याकरणका विद्वान् सहप्राध्यापक श्रीरमेश ढकालले यिनै कठिनाइहरूलाई दृष्टिगत गरेर संस्कृतभाषाको अध्ययन–अध्यापनलाई आजको वातावरणअनुकूल सरल र सुबोध बनाउन प्राच्यविधालाई आधुनिक शैलीमा प्रस्तुत गरी एउटा नवीन कृति तयार गर्नुभएको छ । उहाँ किशोर–किशोरीहरूका साथै अन्य विधाका विज्ञ प्रौढ व्यक्तिहरूलाई समेत शिक्षण–प्रशिक्षण दिएर सफल प्रशिक्षकका रूपमा स्थापित व्यक्तित्व हुनुभएकोले उहाँले ती अनुभव र भाषालाई सिकाउने दृष्टिबाट आफूले नै विकसित गर्नुभएका प्रविधि र कलाकौशललाई समेत समेटेर तयार गर्नुभएको यो ग्रन्थ संस्कृतका जिज्ञासु सबै खाले पाठक र छात्रछात्राहरूका लागि रामबाण हुने कुरामा म विश्वस्त छु ।

---

२. एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवति – महाभाष्य ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाक्यरचनाद्वारा नै भाषाको प्रयोग हुने हुँदा यसका लागि जटिल व्युत्पत्ति–प्रक्रियाभन्दा निष्पन्न शब्दहरूला प्रयोग गरेर भाषाका लेख्य र कथ्य रूपलाई सरस र सरल अभ्यासविधिबाट वार्तालाप र संवादको विनोदपूर्ण शैली अँगालेर गम्भीर व्युत्पत्तिमा आधारित संस्कृत व्याकरणको शिक्षण–प्रशिक्षणलाई सुगमतापूर्वक सिकाउनु यस कृतिको प्रमुख विशेषता हो ।

नेपालीभाषाको माध्यमबाट प्रभावोत्पादक शैलीमा सृजित संस्कृतभाषा सिकाउने यो अपूर्व कृति हो । विश्वव कुनै भागमा पनि रहने नेपाली भाषी संस्कृतका जिज्ञासु पाठकहरूलाई सघाउने यो अनुपम कृति हो । नेपालीभाषाम संस्कृत सिकाउने उद्देश्यले लेखिएको यस्तो अन्य कुनै कृति अहिलेसम्म मेरो जानकारीमा आएको छैन । सावधिव संस्कृत प्रशिक्षण कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने संस्था वा व्यक्तिहरूका निमित्त यो कृति अत्यन्त फलदायक सिद्ध हुनेछ नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय एवं अन्य विश्वविद्यालयका उत्तरमध्यमा वा सोसरह र शास्त्री वा सोसरह तहव अनिवार्य विषयअन्तर्गतका संस्कृतरचनासम्बन्धी पाठ्यक्रम र आयुर्वेद एवं विज्ञानसम्बन्धी पाठ्यक्रममा निर्धारि संस्कृतरचनासम्बन्धी पत्रहरूको अध्ययन–अध्यापनका लागि पनि यो कृति अत्यन्त उपयोगी साबित हुनेछ ।

पर्यन्तमा संस्कृत प्रशिक्षणको क्षेत्रमा आफ्नै शैलीको यस्तो युगीन रचना प्रस्तुत गर्नुहुने सहप्रा. ढकालज्यूला साधुवाद दिँदै आगामी दिनमा पनि यस्ता ग्रन्थहरूको सिर्जना गर्ने उहाँको साधना अविरलरूपमा समृद्ध हुँदै जाओ भन्ने हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

२०६५/४/२२

प्रा. माधवराज गौतम
पूर्व उपकुलपति
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
Nepal Sanskrit University
वेलझुण्डी, दाङ्ग
Beljhundi, Dang
(शैक्षिक प्रशासन महाशाखा)
शिक्षाध्यक्षको कार्यालय
Office of the Rector

मिति - २०६५/ ४ /२८

शुभ-कामना

संस्कृतको अध्ययन प्रति विश्वकै दृष्टि-आकृष्ट भै रहेको छ । संस्कृत-वाङ्मय केवल प्राच्य धर्म दर्शन संस्कृति साहित्य र भाषाका दृष्टिले मात्र महत्त्वपूर्ण छैन, प्रत्युत नेपालका राष्ट्रभाषाहरूको विकासमा पनि यसको महत्त्वपूर्ण भूमिका रहँदै आएको छ । अहिले त संस्कृत वाङ्मयमा आबद्ध विज्ञान र प्रविधिको अध्ययन अनुसन्धानका लागि पनि संस्कृत भाषाको ज्ञान अत्यावश्यक छ । यसै बाटोमा सजिलोसँग संस्कृत भाषामा प्रवेशका लागि सह प्राध्यापक रमेश प्रसाद ढकालको ४६ दिनको पाठयोजना सहितको संस्कृत शिक्षाको रामबाण भन्ने ग्रन्थ प्रकाशित हुन लागेकोमा अत्यन्त खुशी लागेको छ । श्री ढकालको संस्कृत व्याकरणको लामो अध्यापन अनुभवका साथै उहाँले चलाएका संस्कृत सम्भाषण शिविरबाट आर्जेको अनुभवसमेतको परिणामको रूपमा तैयार भएको यो रामबाण संस्कृत भाषामा प्रविविक्षु अध्येताहरूका लागि अत्यन्त उपयोगी सिद्ध हुनेछ भन्ने कुरामा म आश्वस्त छु । ग्रन्थकार श्रीरमेशप्रसाद ढकालज्यूको यो कृति संस्कृत भाषाका जिज्ञासुहरूमा लोकप्रिय बनोस् भन्ने शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

(प्रा.डा. भागवतप्रसाद शर्मा)
शिक्षाध्यक्ष
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

कुलसचिवको कार्यालय

बेलझुण्डी, दाङ ।

शुभ-कामना

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय केन्द्रीय विद्यापीठ दाङका सहप्रा. श्रीरमेशप्रसाद ढकालज्यूले लेख्नुभएको **संस्कृतशिक्षाको रामबाण** पुस्तकको पाण्डुलिपि अवलोकन गर्ने अवसर प्राप्त भएको हुँदा म हर्षित भएको छु । संस्कृत व्याकरणशास्त्रका विद्वान्को कलमबाट संस्कृतभाषा र व्याकरणशास्त्रलाई लोकप्रिय बनाउने उद्देश्यले अत्यन्त परिश्रमपूर्वक तयार गरिएको यो पुस्तक संस्कृतका छात्रछात्रा र जिज्ञासुहरूसमेतलाई सजिलैसँग संस्कृत सिकाउन उपकारक हुनेछ भन्ने कुरामा म विश्वस्त छु । विद्वान् लेखकले आगामी दिनहरूमा पनि संस्कृतभाषा र व्याकरणलाई समृद्ध तुल्याउन यस्तै रचनात्मक क्रियाकलापको माध्यमबाट स्तरीय रचनाहरू दिएर संस्कृत समाज, संस्कृत विश्वविद्यालय र संस्कृत भाषाको समुन्नयनमा योगदान गर्नुहुनेछ भन्ने विश्वास लिएको छु ।

२०६५/५/१८

प्रा. कार्तिकेय झा
कुलसचिव
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

डॉ० हरिप्रसाद अधिकारी
अध्यक्ष
तुलनात्मकधर्म दर्शन विभाग

मो.नं. ९४५१८९४४०८
सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय
वाराणसी-२२१००२

पत्रांक ....   दिनाङ्क : २८-०८-२००८

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय दाङका सह प्राध्यापक श्रीमान् रमेश प्रसाद ढकालद्वारा तयार गरिएको 'संस्कृतशिक्षाको रामबाण' नामक अभिनव युगानुकूल रचनाको अवलोकन गर्ने अवसर प्राप्त भयो । सर्सर्ति हेर्दा संस्कृतभाषा शिक्षणको क्षेत्रमा आजसम्म लेखिएका पुस्तकहरूभन्दा यस ग्रन्थको छुट्टै महत्त्व भएको तथ्य अवगत भयो । किनकि यसमा अत्यन्त सरल र क्रमबद्धतरिकाले ४६ दिनमै संस्कृतको सामान्यज्ञान गराउने अचुक उपाय बताइएको छ । पारम्परिक शैलीबाट टाढा गएर पनि लेखकले संस्कृतभाषाको प्रकृतिसँग खेलवाड़ गरेको छैन । पुस्तकमा बताइएका सम्पूर्ण नियम तथाउपनियमहरू संस्कृत व्याकरणको अनुकूल छन् ।

नेपालीजातिका लागि संस्कृतको खाँचो पर्ला कि न पर्ला भन्ने विचारको अवसर यहाँ छैन तथापि संक्षिप्तरूपमा भन्ने हो भने संस्कृत भाषाको ज्ञानविना नेपालीको सभ्यता, संस्कृति, धर्म, कर्म, इतिहास, परम्परा, भाषा आदि कदापि पूर्ण हुनसक्दैन । संस्कृत नजान्ने व्यक्ति नेपाली भाषाको पनि पूर्ण जानकार हुनसक्घैन । यो स्पष्टसँग भन्न सकिन्छ कि संस्कृत भाषामा जति विषयहरूको साँगोपाङ्ग वर्णन पाइन्छ त्यो विश्वको कुनै भाषामा पनि सम्भव छैन । तसर्थ दिग्भ्रमित व्यक्तिहरूलाई संस्कृतको महत्त्व बुझाउन संस्कृतज्ञहरूले धेरै कार्य गर्न अझ बाँकी छ ।

आजको बदलिँदो परिस्थितिमा नवयुवक/युवतिहरूलाई आकर्षित गर्नको लागि यस किसिमका क्रमबद्ध सरल तथा वैज्ञानिक विधिले लेखिएका पुस्तकहरूको नितान्त खाँचो छ । अङ्ग्रेजीमा लेखिएको **रैपिडेक्स इंग्लीस स्पींकिंग कोर्स** शैलीमा तयार गरिएको यस पुस्तकले समस्त संस्कृत शिक्षा प्रेमीहरूमा उत्साह जगाउने छ, यसमा कुनै सन्देह छैन । कुनै पनि व्यक्तिले यसका ४६ पाठहरूको क्रमशः अभ्यास गरेमा ऊ अवश्य नै सरल संस्कृत बोल्न तथा रामयण, हितोपदेश, महाभारत आदिको अर्थ बुझ्न र बुझाउन सक्ने हुनेछ, यसमा कुनै प्रकारको सन्देह छैन ।

अन्तमा विश्वविद्यालयको महत्त्वपूर्ण प्रशासनिक सेवाहरूमा सहभागी हुँदै यस प्रकारको श्रमसाध्य लोकोपकारी कार्य गर्न सफल हुनुभएकोमा श्री रमेश प्रसाद ढकालज्यूप्रति हृदयबाटै धन्यवाद एवं साधुवाद अर्पण गर्न चाहन्छु । आजको किंकर्तव्यविमूढ तथा व्यामोहग्रस्त लक्ष्यहीन समाजमा संस्कृतसेवा निम्ति यस प्रकार अहर्निश सोच्ने व्यक्तिहरू कति होलान्? धेरैजसो त सरकारी नोकरी प्राप्त हुने बित्तिकै मोक्षप्राप्तिको अनुभव गर्न थाल्दछन् तथा सामाजिक दायित्वलाई समेत तिलाञ्जलि दिई मात्र सीमित परिवार-पोषणमा संलग्न हुन्छन् । श्रीढकालको कार्य यसका विपरीत छ । उहाँ जुन समाजमा, जुन शिक्षामा हुनुहुन्छ त्यसको सर्वजनहिताय परमोन्नति होस् भन्ने भाव श्रीढकालमा देखापरेको छ । संस्कृतको पुस्तकं लेखी अर्थोपार्जन गर्ने विचार राख्नु समझदारी होइन । मात्र लागेको खर्च उठिदियो भने परमसन्तुष्टिको अनुभव गर्नपर्छ ।

अन्तमा समस्त नेपाली संस्कृति समुपासक जनताप्रति संस्कृतका वास्तविक सेवकको उत्साह वृद्धि गर्न पनि अवश्य यस पुस्तकलाई आफ्नो घरमा भित्र्याउनु पर्छ भन्ने निवेदन टक्र्याउँदै यस कार्यबाट एउटैमात्र लाभ नभएर अनन्त लाभ हुने विश्वासको साथ बिदा लिन चहन्छु ।

भवतु मङ्गलम् ।

हरिप्रसादोऽधिकारी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रीगणेशाय नमः
अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया
चक्षुरुन्मीलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ।।

१. प्रस्तावना

अवश्य पनि **या विद्या सा विमुक्तये** यसै सूक्तिको मर्मलाई हृदयङ्गम गरेर पूज्य पिताश्री पं. लक्ष्मीप्रसा ढकाल, पूज्य माताश्री रुक्मिणादेवी, पूज्य पितामह स्व. चन्द्रकान्त ढकाल एवं हजूरआमाहरूको मलाई संस्कृ पढाउने तीव्र इच्छानुसार प्राथमिक विद्यालयबाट अक्षरबोध हुनासाथ पिताश्रीकै मुखारबिन्दबाट निःसृत

नत्वा सरस्वतीं देवीं शुद्धां गुण्यां करोम्यहम् ।
पाणिनीयप्रवेशाय लघुसिद्धान्तकौमुदीम् ।।

सिद्धिः साध्ये सतामस्तु प्रसादात्तस्य धूर्जटेः ।
जाह्नवीफेनलेखेव यन्मूर्ध्नि शशिनःकला ।।

उक्त दुई मङ्गलश्लोकहरूको उच्चारणबाट मेरो संस्कृताध्ययन प्रारम्भ हुन्छ । हजुरबुबा एवं हजूरआम मावल हजुरबुबा एवं हजुरआमा, कान्छी हजुरआमा तथा सानो बुबासहित सम्पूर्ण पारिवारिक मान्यजनहरूक काखमा हुर्केको म संस्कृत पढाउने वातावरण मिलाउनुहुने जन्मदाता र विद्यादाताको दायित्व वहन गर्नुहु आदरणीय पिताश्री एवं जन्मदायिनी माताश्रीलाई म प्रथम गुरुका रूपमा वन्दना गर्दै यस पुस्तकको विषयमा केह कुरा निवेदन गर्न चाहन्छु । संस्कृतविद्या जसलाई पराविद्या पनि भनिन्छ, त्यसको अध्ययन गर्ने प्रेरणा पाउँदा आप कृतकृत्य भएको अनुभव गर्दै पितृचरणका असीम आशीर्वादको परिणामस्वरूप नै म आफूलाई संस्कृतक विषयमा दुई चार कुरा लेख्न र बोल्न सक्ने भएको ठान्दछु । बाल्य अवस्थामा उपनयन संस्कार सम्पन्न गर सुयोग्य विद्वान् दाजु प्रा. श्री वेणीमाधव ढकालज्यूको संरक्षकत्वमा गङ्गातट ऋषिकेशमा अध्ययनार्थ पुग्छु संस्कृतको उच्चशिक्षा हासिल गरेपछि काठमाण्डौ आउँदा पनि उहाँकै प्रेरणा र पहलमा मेरो तत्कालीन संस्कृ अध्ययन संस्थान एवं वर्तमान नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयमा प्रवेश हुन्छ ।

२. प्रेरणा

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयको पहलमा तुलसीपुरस्थित पुनरावेदन अदालतका श्रीमान् न्यायाधीशहरूसँ संस्कृत भाषाका सन्दर्भमा विचार-विमर्श गर्ने सुअवसर प्राप्त भयो । त्यतिबेला श्रीमान् मुख्य न्यायाधीश बलिरामकुमा सिंह सहित श्रीमान् केशरीराज पण्डित, श्रीमान् रणबहादुर बम र श्रीमान् कृष्णप्रसाद अर्याल तुलसीपुर पुनरावेद अदालतमा कार्यरत हुनुहुन्थ्यो । एकदिन संस्कृत शिक्षालाई लिएर विचार-विमर्श भइरहँदा श्रीमान् केशरीराज पण्डितज्यूले संस्कृत भाषा सिक्न आधुनिक पद्धतिसहित सबै कुरा एकै ठाउँमा राखिएको अङ्ग्रेजीको रेपिडेक्स जस्तो पुस्तक विश्वविद्यालयबाट पाउन सकिँदैन भन्ने प्रश्न गर्नुभएको थियो । त्यस प्रश्नको उत्तर दिन खोज्दा म अलि अलि झस्किएँ । हामीहरूले लेखेको व्याकरण प्रवेशिका एवं साहित्य प्रवेशिका वितरण गरियो । उहाँहरूला ती पुस्तकहरूले त्यति सन्तुष्टि प्रदान गर्न सकेनन् । यो कुरा मैले विश्वविद्यालयका तत्कालीन उपकुलपति प्रा माधवराज गौतमज्यूलाई अवगत गराएँ । त्यस किसिमको पुस्तक रचना गर्नुपर्ने औचित्य देखाएँ । उहाँ पुस्तक

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रचना गराउन सहर्ष सहमत हुनुभयो । श्रीमान् न्यायाधीश केशरीराज पण्डितज्यूको आवश्यकता-परिचायक अभिव्यक्ति र उपकुलपति प्रा. माधवराज गौतमज्यूको सहर्ष समर्थन यी दुवै कुरा मेरो पुस्तक लेख्ने सङ्कल्पलाई साकार तुल्याउन मल-जल प्रदान गर्ने कारकतत्त्वका रूपमा रहेका छन् ।

३. पुस्तक लेखनको सामान्य उद्देश्य

आदरणीय सज्जनवृन्द ! मुक्तिशब्दको अर्थ आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिकशब्दसँग मात्र नभएर सुख-दुःखदेखि पर रहेको आनन्दको प्राप्ति पनि हो । जुन कुरा ज्ञानबाट मात्रै संभव छ । **ऋते ज्ञानान्न मुक्ति** अतः ज्ञान नै ऐहलौकिक समग्र बन्धनबाट मुक्ति दिलाउने प्रमुख साधन हो । यसबाट के सिद्ध हुन्छ भने शिक्षा नै एकमात्र राज्यको सर्वाङ्गीण विकासको मेरुदण्ड हो । शिक्षा कुनै पनि भाषासँग जोडिएको हुँदैन, यो त जुनसुकै भाषाको माध्यमबाट पनि प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा ध्रुव सत्य हो । परन्तु आजको एक्काइसौ शताब्दीमा हाम्रो बहुभाषिक र बहुसाँस्कृतिक राष्ट्रलाई जतिमात्रामा अङ्ग्रेजीभाषा ज्ञानको आवश्यकता छ त्यसैको हाराहारीमा संस्कृत शिक्षाको पनि उत्तिकै आवश्यकता रहेको छ । यो तथ्य संस्कृतविद् र भाषाविद्हरूले अवश्य बुझेका छन् । मेरा कुरा पूर्वाग्रहप्रेरित होइनन् । मेरो दृष्टिमा संस्कृतशिक्षा कुनै समूह र पक्ष विशेषको पोषक हुँदैहोइन । मैले जतिसम्म संस्कृतको अध्ययन गर्न सकें, त्यसमा कहीँ पनि सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, जातीय, लैङ्गिक र क्षेत्रीय विसङ्गतिको कारक तत्त्वका रूपमा संस्कृतलाई पाउन सकिनँ । बरु मैले संस्कृतलाई सहमति, सहकार्य, सौमनस्य, विश्वबन्धुत्व र समताको पोषकका रूपमा पाएको छु । अतः संस्कृत सबैका लागि सुपाच्य र सरल बन्न सकोस् र रुचिपूर्वक पढ्न सकुन्, मेरो आकाङ्क्षा एवं उद्देश्य यही हो । मेरो **संस्कृत शिक्षाको रामबाण** नामक पुस्तकको अध्ययन गरिसकेपछि यसले विभिन्न जातजाति र वर्गका पाठकहरूलाई केही दिन सकेन भने मलाई लज्जाबोध हुनेछ । भनिन्छ एक माघले जाडो जाँदैन । आज असत्य बोलेर तपाईंहरूलाई झुक्याएँ भने भोलि म बर्बाद हुनेछु। तसर्थ असत्य कुरा बोल्न र लेख्न हुँदैन । मानौं कुनै पनि जातजाति, भाषाभाषी, जनजाति, दलित आदि कसैले पनि संस्कृत पढेर जीवनमा केही प्राप्त गर्न सक्नुभएन र छलिनुभयो भने मेरो मात्रै होइन संस्कृतको नै औचित्य समाप्त हुनेछ । परन्तु यस्तो हुनेछैन भन्ने कुरामा म विश्वस्त छु । अतः सरलतापूर्वक सबैलाई संस्कृत सिकाउने विशेषः उद्देश्य र कामनासहित यो पुस्तक तयार गरेको छु ।

४. पुस्तक लेख्नुको विशेष उद्देश्य

संस्कृतवाङ्मय र त्यसमा निहित ज्ञान एवं विज्ञानको समन्वयात्मक अध्ययन गराउने उद्देश्यले संस्कृत विश्वविद्यालयको स्थापना भयो । तर संस्कृतको अध्ययन र अध्यापनमा अपेक्षित तीव्रता र परिवर्तन आउन सकेन। विभिन्न विद्वान्हरूले यस विषयमा आ-आफ्नै किसिमबाट कारण दिनुभए तापनि मेरो अनुभवमा विश्वविद्यालयको पठन-पाठनमा सहजता र सरलता ल्याउन नसक्नु पनि एउटा कारण हो । कतिपय विद्यार्थीहरूले संस्कृतका मूल विषयहरूलाई परीक्षा पास गर्ने मात्र प्रयोजनका लागि अध्ययन गर्ने गरेको पाइन्छ । संस्कृतको अपेक्षित उन्नति नहुनुमा साना-ठूला अनेकौं कारणहरू भए पनि यसको मुख्यकारण संस्कृत भाषाको संरचनागत सामान्य बोध नहुँदै विद्यार्थीहरूलाई माथि-माथिका दार्शनिक ग्रन्थहरूको अध्ययन र अध्यापन गराउनु नै हो । यसमा विश्वविद्यालयको व्याकरण विषयको सहप्राध्यापकको नाताले म पनि दोषी हुनसक्छु । हाम्रो पठन-पाठन राम्रो जग नबनाईकन घरको छानो हाल्न खोज्ने इञ्जिनियरको प्रविधिजस्तो भयो । वाक्यसंरचना गर्ने नियमहरूलाई पढाएर संस्कृत भाषामा बोल्न र लेख्न सक्ने नबनाउँदै हामीहरू विद्यार्थीहरूसँग व्याकरणका स्फोट र वाक्यस्फोटको चर्चा गर्दछौं । साहित्यमा पनि मूल ग्रन्थका गद्य एवं पद्य भागको नेपालीमा सामान्य अर्थ बताई पदको पर्यायवाची

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

राख्ने क्रीडामात्र गरिरहन्छौं । यस्तो अध्यापनबाट विद्यार्थीहरू दिक्क हुन्छन् र पलायन सुरु हुन्छ । यसा विद्यार्थीहरूको शास्त्रीय बोध पूर्ण हुन पाउँदैन । यस क्रममा कतै – **अर्धो घटः घोषमुपैति नूनम्** चरितार्थ हु भने कतै शास्त्रमानै अरुचि पैदा गराउने काम हुन्छ । माथिल्ला कक्षाको अवस्था यस्तो छ भने उत्तरमध्यमाव विद्यार्थीहरूले पनि अनिवार्य संस्कृतजस्ता विषयहरूमा भाषिक क्षमताको अभावले गर्दा तीन–चार वर्षसम आंशिक परीक्षा दिने गरेको पाइन्छ । यी सबै समस्याहरूको निराकरण गर्ने दिशामा केही गर्नु सम्बद्ध क्षेत्रका हाम सबैको दायित्व हो । देशका नागरिकहरू जो जहाँ छौँ सबैले आ–आफ्ना ठाउँ र क्षेत्रका समस्या निराकरण ग प्रयास गर्नुपर्छ । एक्लै समाधान गर्न सकिने समस्याको समाधान एकाकी नै अगाडि बढेर समाधान गर्नुपर्छ भ सामूहिक निर्णय र प्रयासबाट समाधान गर्न सकिने समस्याको निराकरणका लागि समूहात्मक प्रयास गर्नुपर्छ यसै विचारलाई मूर्त रूप दिन विश्वविद्यालयको व्याकरण विषयको सहप्राध्यपकको हैसियतले म जुर्मुराएँ । उ उद्देश्यको परिपूर्ति गर्ने सन्दर्भमा संस्कृतभाषालाई सरल एवं सरस तरिकाबाट बुझाउने उद्देश्यले यो कृति तय गरी पाठकसामु प्रस्तुत गरेको छु ।

आदरणीय सज्जनवृन्द ! संस्कृत पठन–पाठनका लागि व्याकरण सिकाउने संसारभरिका मानव मस्तिष्कव सर्वोत्तम कृति पाणिनिको '**अष्टाध्यायी**'सहित व्याख्यान ग्रन्थ लघुकौमुदी, सिद्धान्तकौमुदी आदि हुँदाहुँदै पनि र प्रयास कसरी उपयोगी हुन्छ भन्ने प्रश्न आउन सक्छ । मुख्य कुरा के हो भने पूर्वोक्त ती महान् ग्रन्थहरूव महत्त्वलाई अक्षुण्ण राखी तिनैको सारदोहन गरेर सम्पूर्ण मानवसमाजलाई सार्वकालिक र सार्वदेशिक रूपम लाभान्वित गराई तिनलाई निरन्तरता दिनुपर्ने हो, तर किन आज त्यस्ता सरल एवं सारपूर्ण ग्रन्थहरू बोझिला लाग थाले र दुरुह मानिनं थाले ? यो प्रश्न ज्वलन्तरूपमा खडा भएको छ । मुनि–मष्तिष्कको सर्वोत्तम कृति पनि का दुरूह र बोझिलो हुन सक्छ ? जुन व्याकरणले पुरातन ऋग्वेदकालदेखि आजसम्म लेखिएका ग्रन्थहरूको भा समेटन सक्छ त्यो विषय पनि कहीं अप्ठ्यारो हुन सक्छ ? संस्कृत बोझिलो र दुरूह छ भन्ने आक्षेप निराकरण ग शेषावतार पतञ्जलिको निर्देशनमा समयको माग र बालमनोविज्ञानअनुसार प्रविधि तयार गरी संस्कृत व्याकरणशास्त्रव महत्त्वपूर्ण ग्रन्थ पढ्न सक्ने सुपात्र तयार गर्न र सरल एवं सरस विधिद्वारा संसारका सबै जिज्ञासुहरूलाई संस्कृ पढाउन सकिन्छ भन्ने कुरा अवगत गराउन मुनित्रयको निर्देशन र आधुनिक भाषा व्याकरण शिक्षणविधिव अवलोकन गरी प्रस्तुत कृतिको रचना गरिएको हो ।

५. पुस्तक पढ्ने बुझ्ने सन्दर्भमा केही कुरा

आदरणीय पाठकवृन्द ! **एकः शब्दः सम्यक् ज्ञातः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुग् भवति** (पस्पशाह्निक पातञ्जलमहाभाष्य) 'एउटा शब्द राम्रोसँग बुझेर प्रयोग गर्न सकियो भने त्यही एउटै शब्दले स्वर्ग र मर्त्य दु लोकमा मनले चिताएको फल प्राप्त गराउन सक्छ ।' यही नै यस वाक्यको तात्पर्य हो । मैले पटक–पटव शेषावतार पतञ्जलिको नाम लिनु पनि सहैतुक छ । मेरो यो पुस्तक पनि यसै वाक्यको मर्मअनुसार लेखिएको छ पढाउने र पढ्ने विधि पनि यही हो । महामुनि पतञ्जलिको यो भनाइमा धेरै कुरा लुकेको छ । तिनै लुकेव कुराहरूको मर्म प्रकाशित गर्न ४६ दिनभित्र संस्कृत भाषाको अध्ययन एवं अध्यापन गराउने गरी अनुभव अध्ययनका आधारमा एउटा प्रविधि तयार गर्न समर्थ भएको छु । संस्कृतका विद्यार्थी र जिज्ञासुहरूलाई ४ दिनमा नै संस्कृत बोल्न सक्ने, लेख्न सक्ने, धारा प्रवाह संभाषण गर्न सक्ने र संस्कृतमा लेखिएका गद्य, पद्य नीि संङ्ग्रह रामायण, महाभारत आदि पनि पढ्न सक्ने बनाउने पुस्तक भनेर विशेषता बताउनुमा पनि मुनिनिर्देशन गुरुकृपाकै अहम् भूमिका रहेको छ । संस्कृत–भाषाको संरचना जति उच्च छ त्यसबारेमा केही भन्नु सूर्यलाई ब

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

देखाएजस्तो हो । संस्कृतभाषाको उच्चस्तरीय संरचना बुझ्न गहन अध्ययन र कठोर अध्यवसाय आवश्यक हुने हुँदा यस पुस्तकमा सबै कुरा खोलिएको छैन । व्याकरणका सन्नन्त यङन्त नामधातु र तद्धित आदिलाई यस पुस्तकको विषय बनाइएको छैन । मुख्यरूपमा पतञ्जलिको उपदेशलाई आधार मानेर तयार गरिएको यस पुस्तकमा ४६ दिनको पाठयोजनाभित्र स्तरअनुसार आवश्यक र उपयोगी विषय सिकाउने प्रयास गरिएको छ । यसबाट सिक्ने मानिसहरूले पनि रुचि र परिश्रमपूर्वक संस्कृत सिक्न खोजेमा संस्कृतभावबोधका आधारबारे अवश्य अवगत हुनेछन् भन्ने कुरामा यो लेखक विश्वस्त छ ।

अब विस्तारमा पुस्तकमा समावेश गरिएका विषय र अध्ययनविधिको चर्चा गरौँ । पाठकवृन्द ! यस पुस्तकमा जिज्ञासु मित्रहरू र विद्यार्थी भाइबहिनीहरूलाई संस्कृतभाषामा दक्ष बनाउन ५५ वटा नियम बताइएको छ । तीमध्ये ४ वटा नियमभित्र रहेर अनेकौं आवश्यक क्रियापद निर्माण गर्न सकिन्छ र तिनबाट अनेक किसिमका वाक्यसंरचना गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा उदाहरणसहित प्रस्तुत गरी संझाइएको छ ।

आवश्यक शब्दहरूको रूपायन र प्रयोगसम्बन्धी बोधका लागि शब्दरूपायनसम्बन्धी नियमअन्तर्गत १९ नियम बताइएका छन् । यिनै नियमका आधारमा आवश्यक शब्दहरूलाई १९ वर्गमा विभाजित गरी भाषण, लेखन एवं पठन–पाठनका लागि आवश्यक शब्दरूपायन सिकाउन सकिन्छ भन्ने कुरा सप्रमाण प्रष्ट पारिएको छ । आवश्यक क्रियापद निर्माणका लागि ४ क्रियापद रूपायनसम्बन्धी नियम र १९ शब्दरूपायनका नियमहरूको बोध गराई वाक्यरचनाका लागि पर्याप्त सामग्री प्रस्तुत गरिएको छ । सुबन्त र तिङन्त पदहरूको रूपायन प्रस्तुत गरी वाक्यरचनाको लागि ठोस धरातल खडा गरिएको छ । बाँकी ३२ वटा वाक्यरचना नियमअन्तर्गत पदसङ्गति, सन्धि, कारक आदिको राम्रो ज्ञान गराई संस्कृत बोल्ने, लेख्ने, संस्कृतका पुस्तक पढ्ने र पढाउन सक्ने क्षमता विकसित गर्ने प्रविधि प्रस्तुत गरिएको छ ।

पाठयोजना

'संस्कृत शिक्षाको रामबाण' शीर्षकमा लेखिएको यस पुस्तकमा प्रस्तुत गरिएका विषयहरूलाई राम्ररी बुझाउन वाक्यरचनासम्बन्धी व्याकरणका नियमहरू प्रकाशित गरी विशेष निर्देशनसहित पाठयोजना तयार गरिएको छ । कुनै पनि नियम बताउँदा प्रयोग, उदाहरण प्रत्युधारणहरूद्वारा विद्यार्थीहरूलाई दक्ष बनाउन सम्पूर्ण कुरा पाठयोजनाभित्र राखिएको छ । आवश्यक ठाउँमा विद्यार्थीहरूले आफ्नो परीक्षा आफैँ गरून् र आफ्ना कमी–कमजोरीहरू हटाऊन् भनी निर्देशनसहित संपरीक्षण तालिका दिइएको छ । यसरी संस्कृत शिक्षणको प्राचीन पद्धति र नवीन पद्धतिलाई एकसाथ राखी ४६ दिनका लागि ४६ पाठहरू सुसज्जित पारिएका छन् । तसर्थ प्रत्येक पाठमा दिइएका निर्देशनहरूलाई नै शेषावतार पतञ्जलिको प्रमुख निर्देशन मानी छात्रहरूले पुस्तकको अध्ययन गर्नुपर्ने छ। कुनै पनि मानिस सर्वज्ञ हुँदैन, तसर्थ निर्देशन आदिका सम्बन्धमा कतै शङ्का र जिज्ञासा भएमा आजको सञ्चारमाध्यमबाट लेखकसँग कुनै बेला पनि सम्पर्क गरी आफूलाई लागेका कुरा बताएर उचित उत्तर प्राप्त गर्न अनुरोध गर्दछु । छिटो भन्दा छिटो संस्कृतबोध गर्ने चाहना भएमा संस्कृत विश्वविद्यालयअन्तर्गत विद्यापीठहरूका छात्रछात्राहरूका लागि प्रशिक्षण कार्यको आवश्यकता महसुस भएमा ५–१० दिनसम्म बिदा मिलाई सामग्रीसहित प्रशिक्षार्थीहरूसमक्ष उपस्थित हुने वाचा गर्दछु । कुनै पनि सङ्घ–संस्था र व्यक्तिहरूले कम्तीमा ५० जना प्रशिक्षार्थीहरूको समूह बनाई संस्कृतभाषा प्रशिक्षणका लागि आमन्त्रण गरेमा म सेवामा उपस्थित हुन प्रतिबद्ध छु। यो **संस्कृत शिक्षाको रामबाण** हातमा परेपछि कसैलाई पनि संस्कृतको पठन–पाठन असजिलो लाग्ने छैन भन्ने कुरामा पनि म पूर्ण विश्वस्त छु । संस्कृतमा लेख्न, बोल्न, संभाषणमा सफलता हासिल गर्न यस पुस्तकमा दिइएका अनिवार्य शब्दहरूको ज्ञान पाठकहरूका

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निमित्त निकै सहयोगी हुनेछ । विशेषतः यहाँ चुनिएर राखिएको सुबन्तपद र तिङन्तपदले छात्रहरूलाई रामा महाभारत आदि ग्रन्थहरू पनि पढ्न सक्ने बनाउने छन् भन्ने कुरा म निवेदन गर्न चाहन्छु ।

७. कृतज्ञता

मैले **संस्कृत शिक्षाको रामबाण** नामक ग्रन्थको तयारी गर्दा मुनित्रय एवं त्यस परम्पराका कृतिहरूको उप गरेको छु । साथै आधुनिक व्याकरणशास्त्रीहरूका अनुवादचन्द्रिका, बृहद् अनुवादचन्द्रिका, संस्कृतरचना, संस्कृतशिक्षणाभ व्याकरणप्रवेशिका, सुगम धातुरूपावली, सुगम शब्दरूपाली, अंग्रेजी ग्रामर, रेपिडेक्स आदि कृतिहरूको उपयोग ग छु । यसका लागि ती मनीषीहरूप्रति नमनपूर्वक कृतज्ञता शब्दसुमन समर्पित गर्न चाहन्छु ।

निरन्तर विषयवस्तुको चिन्तन इष्टको आराधना भगवती सरस्वतीको असीम कृपा र पितृचरण एवं मान्यजनह प्रसादस्वरूप आफूले तयार गरेको पाण्डुलिपि लिएर प्रकाशनार्थ दाजु गुरु प्रा.डा. वेणीमाधव ढकालज्यूसमक्ष काठमा उपस्थित भएँ । आदरणीय गुरुले मेरो पाण्डुलिपिलाई सरसर्ती हेर्नुभयो र निकै प्रसन्नता प्रकट गर्दै भन्नुभयो – 'सं कृतिहरूको टङ्कण जहाँसुकै गर्न सकिँदैन, यसलाई श्रीमुरारिराज पाण्डेज्यूको क्वालिटी लेजर प्रिन्टमा टङ्कण गराउ भन्नुभयो । तिमीले अति राम्रो कार्य गरेकाछौ । यस पुस्तकमा प्रस्तुत विषय धेरै महत्त्वपूर्ण र समसामयिक छन् । स आकर्षक प्रस्तुतिबाट पुस्तक उपयोगी र लोकप्रिय बन्दछ । तिम्रो पुस्तकलाई अंग्रेजीभाषा सिकाउने रेपिडेक्स बनाउन मुरारिजीले पनि सहयोग गर्नुहुनेछ । तिमीले यस्तो महत्त्वपूर्ण पुस्तक तयार गरेकाले विषयविन्यास र प्राविधिक विषयमा म सहयोग गर्नेछु ।' करीब एक–डेढ महिनाजतिको काठमाण्डौको बसाईमा उहाँकै सक्रिय सहयो पुस्तकको स्वरूप निर्धारण र विषयवस्तु विन्यास गरी सुसज्जित गराउने सौभाग्य पाएँ । यस पुस्तकको तयारीको चरणदेखि अन्तिम चरणसम्म काठमाण्डौ र पाल्पा बसाइँका क्रममा उहाँले अहोरात्र खटेर स्नेहपूर्वक जति सह गर्नुभएको छ त्यसका लागि म आजीवन ऋणी रहनेछु । तसर्थ उहाँलाई शब्दद्वारा केही व्यक्त गर्न म असमर्थ भए लोकव्यवहार–निर्वाहका लागि सर्वप्रथम कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु ।

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयका वर्तमान उपकुलपति प्रा. श्रीविदुर पौडेलज्यूले यस पुस्तकको विषय अंवगत गरी यसलाई प्रकाशित गर्न उत्साहित गर्दै पुस्तकका निमित्त अमूल्य शुभकामना मन्तव्य प्रदान गर्नुभए उहाँप्रति सश्रद्ध कृतज्ञता प्रकाशन गर्दछु । नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयका पूर्व उपकुलपति प्रा. श्रीमाधव गौतमज्यूको कार्यकालमा नै मेरो पुस्तक रचनाको बीजारोपण भएको थियो । उहाँकै प्रेरणाबाट यो पुस्तक गरिएको छ । यस पुस्तकको व्यापक प्रचार–प्रसारबाट सजिलै संस्कृत शिक्षालाई लोकप्रिय बनाउन सकिन्छ शुभाशंसा व्यक्त गर्नुहुने पूर्व उपकुलपति प्रा. श्रीमाधवराज गौतमज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु ।

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयका शिक्षाध्यक्ष प्रा.डा. भागवतप्रसाद शर्माज्यू एवं नेपाल संस्कृत विश्वविद्याल कुलसचिव प्रा. कार्तिकेय झाज्यूले सौहार्दपूर्वक पुस्तकको पाण्डुलिपि अवलोकन गरी यसको व्याप्तिका लागि शुभक दिनुभएकोमा उहाँहरू दुवैप्रति हार्दिक कृतज्ञता प्रकट गर्दछु । साथै, सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय, तुलनात्मक धर्म विभागका अध्यक्ष डा. हरिप्रसाद अधिकारीज्यूले आफ्नो व्यापक अनुभवका आधारमा समग्र पाण्डुलिपि अध्ययन यसलाई प्रकाशन गर्न प्रोत्साहित गर्नुहुँदै मूल्यवान् मन्तव्य प्रदान गर्नुभएकोमा हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु ।

अन्तमा, यस पुस्तकलाई यस रूपमा तयार गर्ने कार्यमा क्वालिटी लेजर प्रिन्टका प्रोप्राइटर मि श्रीमुरारिराज पाण्डेजीको अहम् भूमिका रहेको छ । तसर्थ म उहाँप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । यस कृ निष्पत्तिमा आ–आफ्नो क्षेत्रबाट सघाउनु हुने विद्वज्जन, मित्रजन र परिवारका सदस्यहरूप्रति साधुवाद ज्ञापन भगवान् शेषावतार पतञ्जलिको संस्मरणका साथ मेरो भनाइ यहीँ टुङ्ग्याउँछु ।

विद्वद्वशंवद

गणेशचतुर्थी, भाद्र, २०६५ (रमेशप्रसाद ढकाल 'उपमन्यु'

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विषयसूची

		पृ.सं.
पहिलो दिन	अकारान्त रामशब्दको रूपायन	१
दोस्रो दिन	वर्तमानकालिक क्रियापदका रूपायन	५
तेस्रो दिन	कर्ता र क्रियाको सङ्गति	८
चौथो दिन	नकारात्मक वाक्य रचना र प्रश्नवाचक वाक्य रचना	१२
पाँचौं दिन	अकारान्त नपुंसकलिङ्गी शब्दका रूपायन	२०
छैठौं दिन	भूतकालिक दोस्रो अवस्थाका क्रियापद निर्माण र प्रयोग,	२४
सातौं दिन	आकारान्त स्त्रीलिङ्गी रमाका रूपायन	२९
आठौं दिन	भविष्यत्कालिक क्रियापद तेस्रो अवस्थाका क्रियापदको रूपायन र प्रयोग	३७
नवौं दिन	ह्रस्व इकारान्त हरि आदि शब्दका रूपायन	४३
दशौं दिन	आज्ञार्थक क्रियापद चौथो अवस्थाका क्रियापदको रूपायन र प्रयोग	४९
एघारौं दिन	दीर्घ इकारान्त भगवती आदि शब्दहरूको रूपायन	५३
बाह्रौं दिन	अस्‌धातुका विभिन्न अवस्थाको रूपायन र प्रयोग	५७
तेह्रौं दिन	अव्ययशब्दहरूको अर्थ र प्रयोग एवं ह्रस्व उकारान्त भानु आदि शब्दको रूपायन	६६
चौधौं दिन	कर्मकारकको प्रयोग र विधि	७४
पन्ध्रौं दिन	करणकारकको प्रयोग र विधि एवं दीर्घ उकारान्त वधू आदि शब्दको रूपायन	८१
सोह्रौं दिन	ऋकारानत मातृ आदि शब्दका रूपायन र चतुर्थी विभक्तिको प्रयोग	८७
सत्रौं दिन	अपादान कारक अथवा पञ्चमी विभक्तिको प्रयोग	९४
अठारौं दिन	शब्दमा जोडिने प्रत्ययहरू, सन्धिको ज्ञान र ऐकारान्त, ओकारान्त एवं प्रधी-आदि शब्दका रूपायन	१००
उन्नाइसौं दिन	सर्वनामवाची तत्, यत्‌शब्दका रूपायन र प्रयोग	१०८
बीसौं दिन	सम्बन्धकारक षष्ठी विभक्तिको प्रयोग	११४
एक्काइसौं दिन	इदम् शब्दका तीनै लिङ्गका रूपायन र प्रयोग	११९
बाइसौं दिन	सप्तमी विभक्तिको प्रयोग र विभिन्न उपपद् विभक्तिको चर्चा	१२४
तेइसौं दिन	युष्मत्, अस्मत् र किम्‌शब्दका रूपायन एवं कृधातुका विभिन्न अवस्थाका रूपायन	१३४
चौबीसौं दिन	ण्यन्त क्रियाका रूपायनका साथै आत्मनेपद प्रथम अवस्थाका क्रियापद निर्माण र प्रयोगविधि	१४४

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२५.	पच्चीसौं दिन	भवत् आदि शब्दका रूपायन र प्रयोगविधि	१५३
२६.	छब्बीसौं दिन	आत्मनेपद दोस्रो अवस्थाका क्रियापदका रूपायन र प्रयोगविधि तथा सुहृत् आदि शब्दका रूपायन	१५९
२७.	सत्ताइसौं दिन	आत्मनेपद लट्लकार तृतीय अवस्थाका क्रियापद रूपायन र प्रयोगविधि एवं आत्मनेपद लोट्लकार चतुर्थ अवस्थाका क्रियापदरूपायन र प्रयोगविधि	१६५
२८.	अट्ठाइसौं दिन	क्त्वा, ल्यप्, तुमुन् प्रत्ययान्त शब्दरचना र प्रयोगविधि	१७३
२९.	उनन्तीसौं दिन	वाच्यपरिवर्तनका लागि कर्मवाच्य, भाववाच्य प्रथम अवस्थाका क्रियापद रूपायन र प्रयोगविधि	१७९
३०.	तीसौं दिन	वाच्यपरिवर्तनका लागि कर्मवाच्य, भाववाच्य द्वितीय अवस्थाका क्रियापद रूपायन र प्रयोगविधि	१८६
३१.	एकतीसौं दिन	वाच्यपरिवर्तनका लागि कर्मवाच्य, भाववाच्य तृतीय अवस्थाका क्रियापद रूपायन र प्रयोगविधि	१९१
३२.	बत्तीसौं दिन	वाच्यपरिवर्तनका लागि कर्मवाच्य, भाववाच्य चतुर्थ अवस्थाका क्रियापद-रूपायन र प्रयोगविधि एवं ण्यन्त वाच्यपरिवर्तन	१९६
३३.	तेंत्तीसौं दिन	क्तविधि रचना र प्रयोग एवं समस्तशब्द निर्माणविधि	२०२
३४.	चौंतीसौं दिन	अक्तवतु प्रत्ययान्त शब्द रचना र प्रयोगविधि	२०९
३५.	पैंतीसौं दिन	तव्य, अनीय प्रत्ययान्त शब्दरचना र प्रयोगविधि एवं सकारान्त शब्दको रूपायन	२१६
३६.	छत्तीसौं दिन	निश्चितसङ्ख्यावाचक विशेषण र प्रयोगविधि	२२४
३७.	सैंतीसौं दिन	आवृत्ति, समुदाय, विंभाग, अनिश्चित, परिणामवाचक विशेषण र प्रयोगविधि	२३४
३८.	अठ्तीसौं दिन	गुणवाचक, तुलनात्मक, अतिशयबोधक विशेषण र क्रियाविशेषण एवं विभिन्न विशेषणहरूको विभिन्न कारकमा प्रयोग	२४१
३९.	ऊनन्चालीसौं दिन	आत्मन्शब्द र विभिन्न नान्तशब्दहरूको चर्चा र अर्थबोधविधि	२५०
४०.	चालीसौं दिन	सप्तशती, रामायण, महाभारतअन्तर्गत गीताका श्लोकहरूको अर्थबोधको अभ्यास	२५७
४१.	एकचालीसौं दिन	वाक्यपरिचय र वाक्यका भेद	२६३
४२.	वयालीसौं दिन	बुँदाटिपोट, अनुच्छेदलेखन, निबन्धलेखन, बोध-अभिव्यक्ति, प्रतिवेदन र टिप्पणीलेखन	२७०
४३.	त्रिचालीसौं दिन	छन्दपरिचय र केही आवश्यक शब्दहरू	२९०
४४.	चवालीसौं दिन	पत्रलेखन र पत्रका प्रकार	२९८
४५.	पैंतालीसौं दिन	विधिलिङ् र लिङ्लकार क्रमशः पाँचौं र छैठौं अवस्थाका रूपायन र प्रयोग	३०३
४६.	छयालीसौं दिन	गोरखापत्र र कान्तिपुरमा प्रयुक्त संस्कृतका तत्सम शब्द	३१०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

श्रीगणेशाय नमः

१ पहिलो दिन
प्रथमः दिवसः

ॐ नमः शेषाय

संस्कृत अत्यन्त सरल र सरस भाषा हो । यो भाषा सजिलै सिक्न र सिकाउन सकिन्छ । अवश्य नै ४६ दिनमा संस्कृतमा बोलचाल र लेखनकला सिक्न सकिन्छ । यो पुस्तक पाणिनि, कात्यायन र पतञ्जलिका व्याकरणवङ्मयको मन्थनबाट उत्पन्न भएको नवनीत (नौनी) हो । सरल विधिद्वारा जिज्ञासुलाई तुरुन्त संस्कृतज्ञ बनाउनु यस पुस्तकको मुख्य उद्देश्य हो । संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! ४६ दिनमै यस पुस्तकमा दिइएको निर्देशनअनुसार संस्कृत सिक्ने प्रतिज्ञा गर्नुहोस् । म पतञ्जलिकै निर्देशनमा तपाईंहरूलाई संस्कृत सिकाउने प्रतिज्ञा गर्दछु । सफलतामा पुग्न तपाईंहरूले यहाँ सावधानीपूर्वक ४६ पाइला चाल्नु पर्नेछ । तपाईंहरूको सहयोगका लागि यो लेखक तपाईंहरूकै साथमा छ । आउनुहोस्, पहिलो दिन आज रामशब्दको रूपायनमात्र पढौं र बुझौं ।

सुबन्त रूपायन

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तलको तालिकामा सात विभक्ति र सम्बोधन गरी आठ शीर्षकभित्र रहेका रामशब्दका २४ रूप देखाइएको छ। प्रत्येक विभक्तिको अर्थ – अलग अलग छ । रामशब्दका सबै विभक्तिको प्रयोग बोलचालमा अवश्य गर्नुपर्ने हुन्छ । यद्यपि अन्य भाषाहरूमा प्रत्येक विभक्तिलाई धेरै समय लगाएर अलग–अलग सिकाउने प्रचलन छ । संस्कृत शिक्षणमा भने सबै विभक्तिहरूको संयुक्त शिक्षण गर्ने परम्परा रहिआएको छ । यसबाट एकैचोटि विद्यार्थीले सबै विभक्तिको रूपायन र अर्थबोध गर्न सक्ने हुँदा अलग–अलग नपढाई एकैचोटि पढाउनु उपलब्धिमूलक र वैज्ञानिक पनि छ । गहन विषयलाई अति संक्षेपमा सिकाउन सक्ने क्षमता भएका पाणिनि, कात्यायन र पतञ्जलिले एउटा शब्दको रूपायनका माध्यमबाट छात्रहरूलाई लाखौं शब्दका रूपायनमा दक्ष बनाउने प्रविधि हाम्रा सामु राखिदिएका छन् । त्यो प्रविधि अँगालेर आजै हामी रामशब्दका सबै रूपहरू पढौं र बुझौं ।

नियम – '१ क' शब्दरूपायनसम्बन्धी, (अकारान्त पुलिङ्ग) रामशब्द–

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	रामः	रामौ	रामाः
द्वितीया	रामम्	रामौ	रामान्
तृतीया	रामेण	रामाभ्याम्	रामैः
चतुर्थी	रामाय	रामाभ्याम्	रामेभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	रामात्	रामाभ्याम्	रामेभ्यः
षष्ठी	रामस्य	रामयोः	रामाणाम्
सप्तमी	रामे	रामयोः	रामेषु
सम्बोधन	हे राम !	हे रामौ !!	हे रामा !!!

सूचना – माथि बताइएका रामशब्दका रूपहरूमा विसर्ग (:) कहाँ छ र कुन अक्षरको खुट्टा काटिएको छ राम्रोसँग बुझौं । यसरी बुझेमा हामीलाई अरू शब्दहरूको रूपायन बोध गर्न सघाउ पुग्नेछ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विभक्तिको अर्थ

प्रथमा- कर्ता- कुनै पनि काम गर्ने स्त्री, पुरुष वा अन्यलाई कर्ता भनिन्छ । जस्तै – **रामः पुस्तकं पठति** अर्थात् राम पुस्तक पढ्छ । यस वाक्यमा राम पुस्तक पढ्ने व्यक्ति भएको हुँदा कर्ता हो । प्रथमा विभक्तिलाई कर्ताकारक भनिन्छ ।

द्वितीया - कर्म - कर्ताले गर्न चाहेको कामलाई कर्म भनिन्छ । जस्तै – **रामः पुस्तकं पठति** अर्थात् राम पुस्तक पढ्छ । यस वाक्यमा कर्ताले गर्न चाहेको काम पुस्तक पढ्नु हो । अतः पुस्तक कर्म हो । द्वितीया विभक्तिलाई कर्मकारक भनिन्छ ।

तृतीया - करण - कर्ताले गर्न चाहेको काम सम्पन्न गर्न अत्यन्त मुख्य सहयोगी साधन नै करण हो । जस्तै – **रामः बसयानेन गच्छति** अर्थात् राम बसबाट जान्छ । यस वाक्यमा जाने काम सम्पन्न गर्न अतिसहयोगी साधन बस करण हो । तृतीया विभक्तिलाई करणकारक भनिन्छ ।

चतुर्थी - सम्प्रदान - कर्ताले कुनै किसिमको कामद्वारा जसलाई सन्तुष्ट र अनुकूल बनाउन चाहन्छ, त्यसलाई सम्प्रदान भनिन्छ । जस्तै – **रामः बालकाय मिष्टान्नानि प्रयच्छति** अर्थात् रामले बालकहरूलाई मिठाइ दिन्छ । यस वाक्यमा मिठाइ लिएर सन्तुष्ट हुने बालक सम्प्रदान हो । चतुर्थी विभक्तिलाई सम्प्रदानकारक भनिन्छ ।

पञ्चमी - अपादान - कुनै स्थान, समय, वस्तु, संस्था अथवा व्यक्तिबाट कुनै वस्तु आदि छुट्टिन्छ, छुट्याइन्छ अर्थात् अलग गरिन्छ भने त्यो अलग गरिने ठाउँ, व्यक्ति वा संस्थालाई अपादान भनिन्छ । जस्तै – **वृक्षात् फलानि पतन्ति** अर्थात् रूखबाट फलहरू खस्छन् । यहाँ रूखबाट फलहरू अलग हुने भएकाले वृक्ष (रूख) अपादान हो । पञ्चमी विभक्तिलाई अपादानकारक भनिन्छ।

षष्ठी - सम्बन्ध - कुनै एउटा शब्दको अर्को शब्दसँगको पारस्परिक सम्बन्ध नै सम्बन्ध हो । जस्तै – **रामस्य पुस्तकम्** अर्थात् रामको पुस्तक । यहाँ रामपछि आएको 'को'ले राम पुस्तकको स्वामी भन्ने सम्बन्ध बताएको छ । अतः राम सम्बन्ध हो । षष्ठि विभक्तिलाई सम्बन्ध भनिन्छ।

सप्तमी - अधिकरण - काम गर्ने आधार अर्थात् ठाउँ र काम गर्ने समयलाई अधिकरण भनिन्छ । वास्तवमा अधिकरणको अर्थ आधार हो । जस्तै – **रामः ग्रामे वसति** अर्थात् राम गाउँमा बस्छ । यस वाक्यमा बस्ने ठाउँ आधार गाउँ हो । अतः गाउँ अधिकरण हो । सप्तमी विभक्तिलाई अधिकरणकारक भनिन्छ ।

सम्बोधन- कर्ता - कसैलाई आकर्षित गर्न वा अभिमुखीकरण गर्न प्रयुक्त विभक्तिविशेषलाई सम्बोधन भनिन्छ। यो कर्ताकारककै एउटा भेद हो । जस्तै – **छात्र ! अत्र आगच्छ** अर्थात् विद्यार्थी यहाँ आऊ। यस वाक्यमा छात्रलाई अधिमुखीकरण गरिएकोले छात्र सम्बोधन हो ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तुलनात्मक बोध

रामशब्दको सबै विभक्तिका एकवचनका नेपाली, संस्कृत र अंग्रेजीका रूपहरू निम्नानुसार छन् –

विभक्ति	संस्कृत	नेपाली	अंग्रेजी
प्रथमा (कर्ता)	रामः	राम/रामले	Ram (Subject in a sentence)
द्वितीया (कर्म)	रामम्	रामलाई	to Ram (Object in a sentence)
तृतीया (करण)	रामेण	रामद्वारा	with, through, by Ram
चतुर्थी (सम्प्रदान)	रामाय	रामका लागि	to, for Ram
पञ्चमी (अपादान)	रामात्	रामदेखि	them, from Ram
षष्ठी (सम्बन्ध)	रामस्य	रामको	among, of Ram
सप्तमी (अधिकरण)	रामे	राममा	at, in Ram, on Ram
सम्बोधन (सम्बोधन)	हे राम !	हे राम!	O Ram !

* तुलनात्मकरूपले विचार गर्दा अंग्रेजी भाषाभन्दा संस्कृत भाषा अत्यन्त सजिलो छ । अंग्रेजीमा preposition को प्रयोग गर्दा कहाँ in, कहाँ on, कहाँ at आदिको झन्झट छ भने संस्कृतमा मात्र सप्तमी विभक्ति लगाए पुग्छ। आगामी पाठहरूमा उदाहरणसहित सुबन्त रूपायनको प्रयोग देखाइनेछ ।

* रामशब्दको विभक्तिगत अर्थबोध गरी त्यसलाई कण्ठ गर्दा तपाइँहरूलाई एक लाखभन्दा बढी अकारान्त सुबन्तशब्दहरूको ज्ञान हुनेछ, यो कुनै अतिशयोक्ति होइन यथार्थ हो । पुंलिङ्गवाचक सम्पूर्ण अकारान्तशब्दहरूको रूपायन रामशब्दको रूपायनजस्तै हुन्छ । तल प्रस्तुत गरिएका केही शब्दहरूको प्रथमादेखि सप्तमीसम्म सम्बोधनसहितका रूपहरू रामशब्द जस्तै मानेर अभ्यास गर्नुहोस् । जस्तै –

१.	गणेशको	गणेशः	गणेशौ	गणेशाः,	.... ।
२.	कृष्णको	कृष्णः	कृष्णौ	कृष्णाः	.... ।
३.	विशुद्धको	विशुद्धः	विशुद्धौ	विशुद्धाः	.... ।
४.	शेषको	शेषः	शेषौ	शेषाः	.... ।
५.	शिवको	शिवः	शिवौ	शिवाः	.... ।
६.	जनक (बुबा)को	जनकः	जनकौ	जनकाः	.... ।
७.	पितृव्य(काका)को	पितृव्यः	पितृव्यौ	पितृव्याः	.... ।
८.	अध्यापक(गुरु)को	अध्यापकः	अध्यापकौ	अध्यापकाः	.... ।
९.	विद्यालयको	विद्यालयः	विद्यालयौ	विद्यालयाः	.... ।
१०.	हिमालयको	हिमालयः	हिमालयौ	हिमालयाः	.... ।
११.	गज(हात्ती)को	गजः	गजौ	गजाः	.... ।
१२.	सिंहको	सिंहः	सिंहौ	सिंहाः	.... ।
१३.	सागरको	सागरः	सागरौ	सागराः	.... ।
१४.	पर्वतको	पर्वतः	पर्वतौ	पर्वताः	.... ।
१५.	पवन(वायु)को	पवनः	पवनौ	पवनाः	.... ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१६.	अनल(आगो)को	अनलः	अनलौ	अनलाः	.... ।
१७.	खग(पक्षी)को	खगः	खगौ	खगाः	.... ।
१८.	शिव (भगवान् शंकरको)	शिवः	शिवौ	शिवाः	.... ।
१९.	शेष (शेषनागको)	शेषः	शेषौ	शेषाः	.... ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! रामशब्द पढ्दा–पढाउँदा कुनै पनि असावधानी नहोस्– सावधान हुनुभएमा तपाईंहरू संस्कृतबोधमा पूर्ण सफल हुनुहुनेछ। मैले बताएको बाटो नबिराउनु होला । रामशब्दलाई बुझेर मात्र अगाडि बढ्नु होला ।

* ***प्रत्येक अकारान्त शब्द को रूप जान्न सक्नु नै रामशब्दको रूपायन जान्नुको फल हो ।*** *यसमा जति तपाईं लगनशील बन्नुहुन्छ, त्यति नै तपाईंलाई फाइदा हुनेछ ।*

अभ्यास

१.	**राम शब्दको रूपायन –**	रामः	रामौ	रामाः	हो भने	**दिनेशको के हो ?**
२.	**अध्यापकको रूपायन**	अध्यापकः	अध्यापकौ	अध्यापकाः	हो भने	**शिक्षकको के हो ?**
३.	**गजको रूपायन**	गजः	गजौ	गजाः	हो भने	**कुञ्जरको के हो ?**

शिक्षकहरूलाई सूचना

१. विद्यार्थीहरूलाई सम्पूर्ण अकारान्त शब्दहरूको रूप चलाउन सक्ने बनाउनुहोस् ।

२. शब्दहरू कसरी अकरान्त, आकारान्त, इकारान्त, ईकारान्त, उकारान्त, ऊकारान्त मानिन्छन् त्यस विषयमा छात्र–छात्राहरूलाई प्रशिक्षित तुल्याउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२ दोस्रो दिन
द्वितीयः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृत भाषा सिक्न चाहने मेरा लाखौं मित्रहरू तथा प्यारा विद्यार्थी भाइ-बहिनीहरू ! संस्कृत सिक्ने-सिकाउने क्रममा सर्वप्रथम स-साना वाक्य बनाउन र प्रयोग गर्न-गराउन संवाद एवं प्रश्नोत्तर आवश्यक हुन्छ । तसर्थ यिनै विषय बताउने क्रममा रामशब्दका २४ रूपहरू पढाएपछि वाक्यनिर्माण गर्दा अति आवश्यक मानिएको कर्ताको रूप पनि बुझ्ने र बुझाउने काम भएको छ । अब क्रिया पदका लागि एउटा धातु पढौं । हामी संस्कृत पढ्न चाहन्छौं - तसर्थ पढ्नु भन्ने अर्थ बुझाउने 'पठ्' धातुबाट नै आरम्भ गरौं र कर्ता एवं क्रियाको समन्वय गर्न सिकौं ।

यस पुस्तकमा विद्यार्थीहरूलाई व्याकरणका क्रियापद सजिलोसँग बुझाउन व्याकरणशास्त्रमा प्रयोग गरिएका विभिन्न लकारहरूबाट छानेर केही लकारहरूको मात्र प्रयोग गरिएको छ । वर्तमान कालका लागि प्रयोग गरिने लट्लकारलाई प्रथम अवस्था, भूतकालका लागि प्रयोग गरिने लङ्लकारलाई द्वितीय अवस्था, भविष्यत् कालका लागि प्रयोग गरिने लृट्लकारलाई तृतीय अवस्था र आज्ञा, विधि एवं सम्प्रश्नलाई बताउने लोट्लकारलाई चतुर्थ अवस्था नामकरण गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

तिङन्त रूपायन - वर्तमान काल एवं प्रथम अवस्था

१. पठ् धातु (नेपालीमा - पढ्नु) (अंग्रेजीमा - **to read, present tense**)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	पठति	पठतः	पठन्ति
मध्यमपुरुष	पठसि	पठथः	पठथ
उत्तमपुरुष	पठामि	पठावः	पठामः

* आउनुहोस्, माथि बताइएको धातुका उक्त ९ रूप कसरी बन्छन्, त्यो बुझौं । बुझ्न केही अप्ठ्यारो छैन । शुद्ध धातु 'पठ्' हो, त्यसमा तल लेखिएअनुसारका प्रत्यय जोडिएका छन् -

पहिलो पङ्क्ति (प्रथमपुरुष) मा क्रमशः-	अति	अतः	अन्ति
	पठति	पठतः	पठन्ति
दोस्रो पङ्क्ति(मध्यमपुरुष) मा " -	असि	अथः	अथ
	पठसि	पठथः	पठथ
तेस्रो पङ्क्ति (उत्तमपुरुष) मा " -	आमि	आवः	आमः
	पठामि	पठावः	पठामः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियम - '२' क्रियापद रूपायनसम्बन्धी

अधिकांश धातुका अन्तमा अति, अतः, अन्ति, असि, अथः, अथ, आमि, आवः, आमः जोड्नुभयो भने वर्तमानकालका बोधक क्रियापदका रूपहरू प्रायः तयार हुन्छन् । जस्तै–

पठ् + अति = पठति   पठ् + असि = पठसि   पठ् + आमि = पठामि

अति आदि प्रत्यय जोडिदिएपछि वर्तमान कालका अर्थात् प्रथम अवस्थाका ९ रूप तयार भए । तपाइँहरूले हेर्नुहोस्, यसमा कुनै त्रुटि त छैन ? यो नियम अधिकांश धातुका लट्लकारका रूपायनमा लागु हुन्छ ।

* जसरी कुनै पनि शब्दका अधिकतम (वैकल्पिक रूप छोडेर) २४ वटा रूप हुन्छन्, त्यसरी नै क्रियापदका पनि ९ रूप हुन्छन् । विद्यार्थी भाइ हो ! माथि बताइएका क्रियापदका ९ रूप, एउटा वर्तमान अथवा यहाँ भनिएको प्रथम अवस्थाका बोधक हुन् । अन्य काल अर्थात् भूत, भविष्यत् आदिमा पनि यसरी नै ९-९ वटा रूप हुन्छन् ।

* उपर्युक्त नौ वटा रूपहरू राम्रोसँग बुझौं– पठतिलाई पठती लेख्यौं भने भयङ्कर त्रुटि हुनेछ । जस्तो छ त्यस्तै लेख्नुपर्दछ। विसर्ग (:) कहाँ छ र कहाँ छैन माथिमा रूपायन हेरेर आजै विचार गरौं । यहाँ बताइएका विषयको बोध ठीक हुनुपर्छ। तपाईंहरूलाई संस्कृतज्ञ बनाउनु मेरो उद्देश्य हो । तपाईंहरूले मिहिनेतमात्र गर्नुहोस् । यस पुस्तकमा बताएअनुसार पढेर तपाईंहरूले ४६ दिनमा नै संस्कृत राम्ररी जान्नुहुनेछ भन्ने कुरामा म पूर्णरूपमा विश्वस्त छु ।

* जसरी तपाईंहरूले रामशब्दका रूप जानेपछि – कृष्णः, मुकुन्दः, हिमालयः आदि अनेकौं शब्दका रूप जान्नु भएको छ त्यसरी नै पठति, पठतः, पठन्ति जस्ता तिङन्त क्रियाका रूप जानेपछि अरू तिङन्त क्रियाका रूप पनि जान्नु हुनेछ। 'एउटा सुबन्त वा तिङन्त शब्दको सिद्धि प्रक्रिया सिकाएर अनेकौं सुबन्त वा तिङन्त शब्दहरूको सिद्धि प्रक्रिया सिकाउनु नै पाणिनीय व्याकरणको विशेषता हो । तलका क्रियाहरूमा अति, अतः, अन्ति, आदि प्रत्ययहरू जोड्दै जानुहोस् । त्यसपछि क्रियाका रूपहरू तयार हुँदै जानेछन् । बुझ्ने प्रयासका साथै अभ्यास पनि गर्नुहोस् ।

२. **लिख् (to write)**

लिखति	लिखतः	लिखन्ति
लिखसि	लिखथः	लिखथ
लिखामि	लिखावः	लिखामः

३. **क्रीड् (खेल्नु) (to play)**

क्रीडति	क्रीडतः	क्रीडन्ति
क्रीडसि	क्रीडथः	क्रीडथ
क्रीडामि	क्रीडावः	क्रीडामः

४. **पा - पिब् (to drink to take water)**

पिबति	पिबतः	पिबन्ति
पिबसि	पिबथः	पिबथ
पिबामि	पिबावः	पिबामः

५. **गम् - गच्छ् (जानु) (to go)**

गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति
गच्छसि	गच्छथः	गच्छथ
गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः

६. **आगच्छ् (आउनु) (to come)**

आगच्छति	आगच्छतः	आगच्छन्ति
आगच्छसि	आगच्छथः	आगच्छथ
आगच्छामि	आगच्छावः	आगच्छामः

७. **वद् (बोल्नु) (to speak)**

वदति	वदतः	वदन्ति
वदसि	वदथः	वदथ
वदामि	वदावः	वदामः

८. **हस् (हाँस्नु) (to laugh)**

हसति	हसतः	हसन्ति
हससि	हसथः	हसथ
हसामि	हसावः	हसामः

९. **स्था - तिष्ठ् (रहनु, बस्नु) (to stay)**

तिष्ठति	तिष्ठतः	तिष्ठन्ति
तिष्ठसि	तिष्ठथः	तिष्ठथ
तिष्ठामि	तिष्ठावः	तिष्ठामः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१०. क्रन्द् (रुनु) (to weap, to lament)

क्रन्दति	क्रन्दतः	क्रन्दन्ति
क्रन्दसि	क्रन्दथः	क्रन्दथ
क्रन्दामि	क्रन्दावः	क्रन्दामः

११. धाव् (दौड्नु) (to run)

धावति	धावतः	धावन्ति
धावसि	धावथः	धावथ
धावामि	धावावः	धावामः

१२. गै (गाय्) (गाउनु) (to sing)

गायति	गायतः	गायन्ति
गायसि	गायथः	गायथ
गायामि	गायावः	गायामः

१३. नृती (नृत्य्) (to dance)

नृत्यति	नृत्यतः	नृत्यन्ति
नृत्यसि	नृत्यथः	नृत्यथ
नृत्यामि	नृत्यावः	नृत्यामः

१४. प्रच्छ् (पृच्छ्) (सोध्नु) (to ask)

पृच्छति	पृच्छतः	पृच्छन्ति
पृच्छसि	पृच्छथः	पृच्छथ
पृच्छामि	पृच्छावः	पृच्छामः

१५. भू (भव्) (हुनु) (to be)

भवति	भवतः	भवन्ति
भवसि	भवथः	भवथ
भवामि	भवावः	भवामः

१६. कूर्द (कुद्नु, उफ्रनु) (to jump)

कूर्दति	कूर्दतः	कूर्दन्ति
कूर्दसि	कूर्दथः	कूर्दथ
कूर्दामि	कूर्दावः	कूर्दामः

१७. चल् (हिंड्नु) (to move)

चलति	चलतः	चलन्ति
चलसि	चलथः	चलथ
चलामि	चलावः	चलामः

१८. जि - जय् (जित्नु) (to win)

जयति	जयतः	जयन्ति
जयसि	जयथः	जयथ
जयामि	जयावः	जयामः

१९. स्मृ-स्मर् (स्मरण गर्नु) (to remember)

स्मरति	स्मरतः	स्मरन्ति
स्मरसि	स्मरथः	स्मरथ
स्मरामि	स्मरावः	स्मरामः

अभ्यास

१. 'खाद्' धातुमा उपयुक्त प्रत्यय लगाएर मध्यमपुरुषका रूप तयार गर्नुहोस् ।

२. 'पठ्' धातुको प्रथमपुरुषमा प्रत्यय लगाएर रूप तयार गर्नुहोस् ।

३. 'धाव्' धातुमा उपयुक्त प्रत्यय लगाएर उत्तमपुरुषका रूप तयार गर्नुहोस् ।

समीक्षा

१. **रामः, कृष्णः, हिमालयः आदि शब्दलाई सुबन्त भनिन्छ भने पठति, भवति, गच्छति आदि पदलाई तिङन्त भनिन्छ। तपाईंहरूले यो कुरा संझिराख्नुहोस् ।**

२. **एउटा सुबन्त वा तिङन्त शब्दको रूप जानेर अनेकौं शब्दका रूपहरू छर्लङ्गसँग जान्न सकिने प्रविधिले सम्पन्न संस्कृत व्याकरणलाई कठिन भन्नु त्यसको अन्तस्तलमा पुगन नसक्नु नै हो ।**

३. **'पठति' जस्ता एउटा तिङन्त क्रियाको रूप पढेर जान्न चाहेमा अरू अनेक तिङन्त क्रियाहरूको रूपायन बुझ्न सकिन्छ, आफै चिन्तन गर्नुहोस् ।**

४. **उक्त विधिबाट संस्कृतको राम्ररी ज्ञान गरेपछि संस्कृतजस्तो सरल भाषालाई कठिन भन्ने मानिसहरूलाई तपाइँ आफैले उचित जवाफ दिनसक्नु हुनेछ । प्यारा विद्यार्थीहरू ! पहिलो दिनमा पढिएको रामशब्दका २४ रूप र वर्तमान काल अथवा प्रथम अवस्थाका व्यवहारोपयोगी तिङन्त शब्दका रूपहरू राम्रोसँग पढ्नुहोस् । तेस्रो दिन तपाईंहरूलाई प्रयोगसम्बन्धी जानकारी प्रदान गरिनेछ ।**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३ तेस्रो दिन
तृतीयः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृत भाषा सिक्न इच्छुक मित्रवृन्द एवं विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! पहिलो दिन तपाईंहरूले अकारान्त पुलिङ्गका रूपहरू अध्ययन गर्नुभयो । दोस्रो दिन क्रियापदमा प्रयुक्त लट्लकार प्रथम अवस्थाका लागि अर्थात् वर्तमान कालका वाक्यका लागि आवश्यक केही क्रिया अर्थात् धातुका रूपहरू पनि जान्नुभयो । आफूले जानेका कुरा प्रयोग गर्न पाइयो भने निकै आनन्द आउँछ । अब तपाईंहरूले राम आदि अकारान्त शब्दमा पठति आदि क्रियापदमा केन्द्रित रहेर आनन्दले रमाउँदै स-साना वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । त्यसका लागि आउनुहोस्, निर्धक्क भएर अगाडि बढौं ।

* नामको सट्टा प्रयोग गरिने शब्दलाई सर्वनाम भनिन्छ । संस्कृत व्याकरणमा सर्वनामको निकै महत्त्व छ । रूपायन प्रक्रियामा सर्वनाम शब्दहरूको रूपायन र नामशब्दहरूको रूपायनमा केही अन्तर रहेको हुन्छ । स-साना वाक्यरचनासम्बन्धी शिक्षणविधिका लागि मुख्य सर्वनामवाची शब्दका प्रथमा विभक्ति अर्थात् कर्ताकारकका रूपहरूको ज्ञान आवश्यक भएकोले तलको तालिकामा मुख्य सर्वनामवाची शब्दहरूका प्रथमाका रूपहरू र तिनीहरूको रूप प्रस्तुत गरिएको छ ।

मुख्य सर्वनामवाची शब्दहरूका प्रथमा विभक्तिका रूपायन र अर्थ

१ सः	२ तौ	३ ते	४ त्वम्	५ युवाम्	६ यूयम्	७ अहम्	८ आवाम्	९ वयम्
१ त्यो	२ ती दुई	३ तिनीहरू	४ तिमी	५ तिमी दुई	६ तिमीहरू	७ म	८ हामी दुई	९ हामीहरू

* संस्कृत वाक्य निर्माणमा नाम वा सर्वनामलाई कर्ताका रूपमा प्रयोग गरिन्छ । माथि तालिकामा बताइएका विभिन्न वाक्यहरूमा प्रयोग गरिने ९ प्रकारका सर्वनाम शब्दहरूलाई प्रथमपुरुष, मध्यमपुरुष र उत्तमपुरुषका कर्ताका रूपमा प्रयोगं गरिन्छ । नाम वा सर्वनामका रूपमा प्रयुक्त हुने कर्ताहरू एकवचन, द्विवचन र बहुवचन गरी तीन किसिमका हुन्छन् । यिनलाई अंग्रेजी भाषामा **Person** भनिन्छ ।

तुलनात्मक बोध

प्रथमपुरुष (Third person)			मध्यमपुरुष (Second person)			उत्तमपुरुष (First person)		
१ सः	२ तौ	३ ते	४ त्वम्	५ युवाम्	६ यूयम्	७ अहम्	८ आवाम्	९ वयम्
१ **She, He**	२ -	३ **They**	४ **You**	५ -	६ **You**	७ **I**	८ -	९ **We**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विशेष – संस्कृतमा एकवचन, द्विवचन र बहुवचनको प्रयोग हुन्छ भने अंग्रेजीमा द्विवचनको प्रयोग हुँदैन । त्यसकारण उक्त तालिकामा अंग्रेजी सर्वनामलाई जनाउँदा द्विवचनको स्थान रिक्त राखिएको छ ।

* **वचनपरिचय –** प्रथमा, द्वितीया आदि विभक्ति र उत्तम, मध्यम आदि पुरुषको संख्या बताउने सङ्केतलाई वचन भनिन्छ । संस्कृतमा विभक्ति र उत्तम आदि पुरुषहरूका वचन ३ – ३ हुन्छन् ।

* **विभक्ति परिचय –** कर्ता, कर्म आदि कारकलाई बताउने सङ्केतलाई विभक्ति भनिन्छ ।

प्रथमपुरुष			मध्यमपुरुष			उत्तमपुरुष		
एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
सः	तौ	ते	त्वम्	युवाम्	यूयम्	अहम्	आवाम्	वयम्
त्यो	ती दुई	तिनीहरू	तिमी	तिमी दुई	तिमीहरू	म	हामी दुई	हामीहरू

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

प्रथमपुरुष			मध्यमपुरुष			उत्तमपुरुष		
१ सः	२ तौ	३ ते	४ त्वम्	५ युवाम्	६ यूयम्	७ अहम्	८ आवाम्	९ वयम्
१ पठति	२ पठतः	३ पठन्ति	४ पठसि	५ पठथः	६ पठथ	७ पठामि	८ पठावः	९ पठामः

नियम – '३ अ' वाक्यरचनासम्बन्धी

* कर्ता र क्रियाको सङ्गति तालिकामा सुबन्त र तिङन्तका नौ–नौ रूप दिइएका छन् । तीमध्ये १ ले अङ्कित कर्तालाई १ सङ्ख्याले अंकित क्रियासँग जोड्नुहोस् । यसैगरी २ लाई २ सँग, ३ लाई ३ सँग, ४ लाई ४ सँग, ५ लाई ५ सँग, ६ लाई ६ सँग, ७ लाई ७ सँग, ८ लाई ८ सँग र ९ लाई ९ सँग जोड्नुपर्छ । जोडिसकेपछि तपाईंहरू सामु ९ वटा स–साना वाक्यहरू तयार हुनेछन् । क्रम बिगारियो (अर्थात् १ सँग २, ३ सँग १ आदि गरियो) भने अर्थको अनर्थ हुन्छ, वाक्य बिग्रन्छ र त्यो अशुद्ध हुन्छ । तयार भएका वाक्यहरू यस प्रकार छन् –

सः पठति । ऊ पढ्छ ।
तौ पठतः । उनी दुई पढ्छन् ।
ते पठन्ति । उनीहरू पढ्छन् ।
त्वम् पठसि । तिमी पढ्छौ ।
युवाम् पठथः । तिमी दुई पढ्छौ ।
यूयम् पठथ । तिमीहरू पढ्छौ ।
अहम् पठामि । म पढ्छु ।
आवाम् पठावः । हामी दुई पढ्छौं ।
वयम् पठामः । हामीहरू पढ्छौं ।

* उपर्युक्त तालिकाले के बुझाउँछ भने १, २, ३ आदि संख्याले अंकित स, तौ, ते आदि कर्तापद र १, २, ३ सङ्ख्याले अंकित पठति, पठतः पठन्तिं आदि क्रियापदको योग नै सङ्गति हो । यो सङ्गति नै धारा–प्रवाह संस्कृत बोल्ने र लेख्ने सामर्थ्य दिलाउने आधार हो । प्यारा विद्यार्थीहरू ! यो सङ्गतिलाई राम्ररी बुझ्नुभयो भने तपाईं संस्कृतज्ञ हुनुहुनेछ । ९ क्रियापदका आ–आफ्ना सम्बन्धित व्याकरणसम्मत कर्तापदहरू छन् । १ सङ्ख्याले अंकित कर्तापदको

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

लागि १ सङ्ख्याले अंकित क्रियापद नै सम्बन्धी हुन्छ, त्यसैगरी अरू सङ्ख्याहरूका सम्बन्धी पदहरू बुझ्नुपर्दछ। यसमा क्रम मिलाइएन भने भयङ्कर त्रुटि हुन्छ। यसतर्फ विद्यार्थीहरू निकै चनाखो हुनुपर्दछ। यसरी गरिने कर्तापद र क्रियापदको संयोग नै सङ्गति हो।

* एकवचन कर्तापदको एकवचन क्रियापदसँग, द्विवचन कर्तापदको द्विवचन क्रियापदसँग, बहुवचन कर्तापदको बहुवचन क्रियापदसँग योग हुनु नै सङ्गति हो। यसैगरी प्रथमपुरुषको कर्ता भए प्रथमपुरुषको वचन अनुसारको क्रिया, मध्यमपुरुषको कर्ता भए मध्यमपुरुषको वचनअनुसारको क्रिया, उत्तमपुरुषको कर्ता भए उत्तमपुरुषको वचनअनुसारको क्रिया हुनुपर्द छ। बस्! तपाईंले यत्तिमात्र बुझ्नुभयो भने यो बुझाई तपाईंका लागि शुभ लक्षण हो।

कर्तापद र क्रियापदको सङ्गतिसूचक तालिका

प्रथमपुरुष

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
संस्कृतमा –	सः लिखति।	तौ लिखतः।	ते लिखन्ति।
नेपालीमा –	त्यो लेख्छ।	ती दुईले लेख्छन्।	तिनीहरू लेख्छन्।

मध्यमपुरुष

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
संस्कृतमा –	त्वम् लिखसि।	युवाम् लिखतः।	यूयम् लिखत।
नेपालीमा –	तिमी लेख्छौ।	तिमी दुई लेख्छौ।	तिमीहरू लेख्छौ।

उत्तमपुरुष

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
संस्कृतमा –	अहम् लिखामि।	आवाम् लिखावः।	वयम् लिखामः।
नेपालीमा –	म लेख्छु।	हामी दुई लेख्छौ।	हामीहरू लेख्छौं।

याद गर्नुहोस् –

* प्रथमपुरुषको कर्तालाई प्रथमपुरुषकै क्रिया चाहिन्छ। जस्तै – **रामः पठति**।
* मध्यमपुरुषको कर्तालाई मध्यमपुरुषकै क्रिया चाहिन्छ। जस्तै – **त्वम् लिखसि**।
* उत्तमपुरुषको कर्तालाई उत्तमपुरुषकै क्रिया चाहिन्छ। जस्तै – **अहम् लिखामि**।
* जिज्ञासु मित्रहरू! तपाईंहरूले योभन्दा पहिले राम आदि १९ शब्दका रूपायन र पठ् आदि १९ तिङन्त क्रियापदका रूपायन पनि पढिसक्नुभएको छ। तिनीहरूलाई वाक्यमा प्रयोग गर्ने जमर्को गर्नुहोस्। जस्तै –

रामः पठति। गोविन्दः गच्छति। सः क्रीडति।
त्वम् पठसि। अहम् पिबामि।

अभ्यास

१. **निम्न अशुद्ध वाक्यहरूलाई शुद्ध गर्नुहोस्**

क) स गच्छतः। ख) त्वं लिखति। ग) अहं पिबति।
घ) रामा गच्छति। ङ) गोपालौ पिबसि। च) त्वम् भवामि।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२. **तलका वाक्यहरूको नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्**

क) सः पठति । ख) दिनेशः गच्छति । ग) अहं लिखामि ।
घ) श्यामः क्रीडति । ङ) मुकुन्दः हसति । ङ) त्वम् धावसि ।

३. **तलका वाक्यहरूको संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्**

क) गोपाल खेल्दछ । ख) मुकुन्द रुन्छ । ग) ऊ हाँस्छ ।
घ) छात्रहरू जान्छन् । ङ) हामीहरू पढ्छौं । च) तिमी खेल्छौ ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीं कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका – १

	समूह 'क'			समूह 'ख'		
प्रथमपुरुष	सः	तौ	ते	पठति	पठतः	पठन्ति
	रामः	रामौ	रामाः	क्रीडति	क्रीडतः	क्रीडन्ति
	मुकुन्दः	मुकुन्दौ	मुकुन्दाः	गच्छति	गच्छत	गच्छन्ति
	शिवः	शिवौ	शिवाः	लिखति	लिखत	लिखन्ति
	विशुद्धः	विशुद्धौ	विशुद्धाः	भ्रमति	भ्रमतः	भ्रमन्ति
मध्यमपुरुष				पठसि	पठथः	पठथ
				क्रीडसि	क्रीडथः	क्रीडथ
	त्वम्	युवाम्	यूयम्	गच्छसि	गच्छथः	गच्छथः
				लिखखि	लिखथः	लिखथ
				भ्रमसि	भ्रमथः	भ्रमथ
उत्तमपुरुष				पठामि	पठावः	पठामः
				क्रीडामि	क्रीडावः	क्रीडामः
	अहम्	आवाम्	वयम्	गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः
				लिखामि	लिखावः	लिखामः
				भ्रमामि	भ्रमावः	भ्रामामः

१. समूह 'क'का कर्तावाचक शब्दहरूसँग समूह 'ख'का मिल्दा क्रियापदवाचक शब्दहरूको प्रयोग गरी वाक्य बनाउनुहोस्। जस्तै – प्रथमपुरुषबाट – सः पठति । मध्यमपुरुषबाट – त्वम् पठसि । उत्तमपुरुषबाट – अहम् पठामि ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाएर ७५ वाक्य बनाउनुहोस् ।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाएर १५ वाक्य बनाउनुहोस् ।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाएर १५ वाक्य रचना गर्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४ चौथो दिन
चतुर्थः दिवसः

शेषाय नमः

आज चौथो दिन हो । तपाईंहरूले संस्कृत भाषा अति सरल छ सजिलै सिक्न सकिन्छ भन्ने कुरा अलि अलि बुझ्नुभयो । किनभने तपाईंहरूले रामशब्दका रूप पढ्नुभयो, रामशब्दजस्तै अनेकौं शब्द रहेछन्, जुन शब्दहरूलाई रामशब्दमात्र बुझेपछि बुझिंदो रहेछ । त्यस्तै पठ् धातुको लट् लकार (प्रथम अवस्था) बुझेपछि पनि नरटीकन अनेकौं क्रियापद जान्न सकिने रहेछ । यो त सरलै लाग्यो होला । अर्को कुरा तेस्रो दिनको पाठमा रहेका – रामः, रामौ, रामाः जस्ता कर्तापदको प्रयोग र पठति, पठतः, पठन्ति जस्ता क्रियापदको प्रयोगद्वारा वाक्य बनाउने विधि पनि सजिलै जस्तो लागे होला । सः, तौ, ते आदि सर्वनाम र पठति, पठतः, पठन्ति आदि क्रियापदको प्रयोग पनि अब बुझिँदै गयो होला । अब चतुर्थ सोपानमा यिनै पढेका शब्द र क्रियापदका विविध प्रयोगहरूको अध्ययन गर्ने निधो गरौं । परिश्रम तपाईंहरूको, निर्देशन– पाणिनि, कात्यायन र पतञ्जलि नामक सिद्धमुनिहरूको। आउनुहोस्, चौथो दिनमा पनि पुनरावृत्तिको माध्यमबाट केही आवश्यक विषयवस्तुलाई मनमा धारण गरौं ।

पुनरावृत्ति

१ सः	२ तौ	३ ते	४ त्वम्	५ युवाम्	६ यूयम्	७ अहम्	८ आवाम्	९ वयम्
१ क्रीडति	२ क्रीडतः	३ क्रीडन्ति	४ क्रीडसि	५ क्रीडथः	६ क्रीडथ	७ क्रीडामि	८ क्रीडावः	९ क्रीडामः

* कर्ताका लागि उपयोग गरिने प्रथमपुरुषभित्र रामः, गोपालः, शिवः, हिमालयः, सागरः, वानरः, सिंहः, व्याघ्रः, विशुद्धः, कच्छपः आदि नामपदका प्रथमा विभक्तिका रूप र सर्वनाममध्ये केही शब्दका प्रथमा विभक्तिका रूपहरू पर्दछन् । मध्यमपुरुषभित्र युष्मत्शब्दका प्रथमा विभक्तिका रूपहरू पर्दछन् भने उत्तमपुरुषभित्र अस्मत्शब्दका प्रथमा विभक्तिका रूपहरू पर्दछन् । जस्तै –

तत्शब्द	युष्मद्शब्द	अस्मद्शब्द
सः क्रीडति ।	त्वम् क्रीडसि ।	अहम् क्रीडामि ।
तौ क्रीडतः ।	युवाम् क्रीडथः ।	आवाम् क्रीडावः ।
ते क्रीडन्ति ।	यूयम् क्रीडथ ।	वयम् क्रीडामः ।

जिज्ञासु मित्रहरू ! पटक पटक एउटै कुरा दोहोऱ्याउनुको अर्थ पढेका विषयलाई तपाईंहरूको मस्तिष्कमा दृढ तुल्याउनु नै हो । जति संस्कार सुदृढ हुँदै जान्छ, त्यति तपाईंहरूको रुचि बढ्दै जानेछ र मन पनि आनन्दित हुँदै जानेछ।

शुद्ध वाक्य विचार

१. रमेशः लिखति । रमेश लेख्छ ।
२. दिनेशः गच्छति । दिनेश जान्छ ।
६. त्वम् नृत्यसि । तिमी नाच्छौ ।
७. सः धावति । ऊ दौडिन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३.	गोपालौ पठतः ।	दुवै गोपाल पढ्छन् ।	८.	ते गच्छन्ति ।	उनीहरू जान्छन् ।
४.	सुरेशाः क्रीडन्ति ।	सुरेशहरू खेल्छन् ।	९.	वयम् क्रीडामः ।	हामीहरू खेल्छौं ।
५.	अहम् वदामि ।	म बोल्छु ।	१०.	यूयम् हसथ ।	तिमीहरू हाँस्छौ ।

माथिका वाक्यहरू किन शुद्ध मानिएका छन् ? विचार गरौं ।

* **तलका वाक्यहरूको नेपालीमा अर्थ लेख्नुहोस् -**

क) त्वम् क्रीडसि । ख) वयम् पठामः । ग) स हसति ।

घ) अहम् चरामि । ङ) यूयम् लिखथ । च) आवाम् पठावः ।

।संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अब कर्ता र क्रियाको संयोगबाट निर्माण गरिने वाक्यहरूलाई नकारात्मक बनाउन जानौं । संस्कृतमा नकारात्मक वाक्य बनाउन सबैभन्दा सजिलो छ । क्रियापदका अगाडि न राखिदिएपछि नकारात्मक वाक्य बन्दछ । त्यसमा कुनै झन्झट हुँदैन । अंग्रेजी भाषामा ठीक ठाउँमा उचित शब्द राख्नैपर्ने झन्झटिलो व्यवस्था छ। तर संस्कृतमा भने क्रियाको अगाडि 'न' मात्र राखिदिए पुग्यो । सजिलो भएन त संस्कृत ? जस्तै - 'श्यामः लिखति' यो एउटा सामान्य वाक्य हो, यसमा श्याम कर्ता र लिखति क्रिया हो । कर्तापछि क्रियाभन्दा अगाडि न लेखिदिएमा नकारात्मक वाक्य बन्दछ । जस्तै श्यामः र लिखतिको बीचमा न लेख्यौं भने, श्यामः न लिखति (श्याम लेख्दैन) नकारात्मक वाक्य भयो । अब तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउन विधि राम्ररी बुझाउन केही उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ । ध्यान दिएर पढ्नुहोस् -

सकारात्मक वाक्यहरू		नकारात्मक वाक्यहरू	
अहम् गच्छामि ।	म जान्छु ।	अहम् न गच्छामि ।	म जान्न (जाँदिन) ।
सुरेशः गायति ।	सुरेशले गाउँछ ।	सुरेशः न गायति ।	सुरेशले गाउँदैन ।

* माथिका सबै प्रयोग वर्तमान काल (प्रथम अवस्था) का हुन्, खूब विचार गरौं ।

नियम - '४' वाक्यरचनासम्बन्धी

संस्कृतभाषाका सामान्य वाक्यहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउन कर्ता र क्रियाको बीचमा 'न', 'नो' जस्ता निषेधवाचक शब्द राख्नुपर्छ । ठूला र लामो वाक्य भएमा क्रियापद अगाडि 'न' राख्नु उपयुक्त हुन्छ । जस्तै - श्याम खेल्दैन - श्यामः न क्रीडति ।

वाक्यको संरचना

कर्ता	निषेधवाचक शब्द	क्रिया
श्यामः	न	क्रीडति

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१.	रामः क्रीड़ति ।	रामः न क्रीडति ।	६.	वयम् हसामः ।	वयम् न हसामः ।
२.	सुरेशः गच्छति ।	सुरेशः न गच्छति ।	७.	युवाम् पठथः ।	युवाम् न पठथः ।
३.	गोपालः पठति ।	गोपालः न पठति ।	८.	आवाम् लिखावः ।	आवां न लिखावः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४. अहम् गायामि । अहम् न गायामि । ९. ते भ्रमन्ति । ते न भ्रमन्ति ।
५. त्वम् क्रीडसि । त्वम् न क्रीडसि । १०. यूयम् गच्छथ । यूयं न गच्छथ ।

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. गोपाल खेल्दैन । २. दिनेश पढ्दैन ।
३. तिमी जाँदैनौं । ४. म खेल्दिन ।
५. तिनीहरू पढ्दैनन् । ६. हामीहरू खाँदैनौं । (खाद्)
७. हामी दुई जाँदैनौं । ८. तिमी दुई पढ्दैनौं ।
९. ऊ खेल्दैन । १०. तिमीहरू नाच्दैनौं ।

जाने अति सजिलो – नजानेको भए पुनः जान्ने प्रयास गरौं ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका – २

	समूह 'क'			समूह 'ख'	समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष	सः	तौ	ते	न	पठति	पठतः	पठन्ति
	रामः	रामौ	रामाः		क्रीडति	क्रीडतः	क्रीडन्ति
	मुकुन्दः	मुकुन्दौ	मुकुन्दाः		गच्छति	गच्छत	गच्छन्ति
	शिवः	शिवौ	शिवाः		लिखति	लिखत	लिखन्ति
	विशुद्धः	विशुद्धौ	विशुद्धाः		भ्रमति	भ्रमतः	भ्रमन्ति
मध्यमपुरुष	त्वम्	युवाम्	यूयम्		पठसि	पठथः	पठथ
					क्रीडसि	क्रीडथः	क्रीडथ
					गच्छसि	गच्छथः	गच्छथः
					लिखसि	लिखथः	लिखथ
					भ्रमसि	भ्रमथः	भ्रमथ
उत्तमपुरुष	अहम्	आवाम्	वयम्		पठामि	पठावः	पठामः
					क्रीडामि	क्रीडावः	क्रीडामः
					गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः
					लिखामि	लिखावः	लिखामः
					भ्रमामि	भ्रमावः	भ्रमामः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१. संपरीक्षण तालिकाअन्तर्गत समूह 'क'का कर्तावाचक शब्दहरूसँग समूह 'ख'का मिल्दा क्रियापदवाचक शब्दहरूको प्रयोग गरी दुवैको बीचमा 'न' राखेर नकारात्मक वाक्य बनाउनुहोस् । जस्तै – प्रथमपुरुषबाट – सः न पठति । मध्यमपुरुषबाट – त्वम् न पठसि। उत्तमपुरुषबाट – अहम् न पठामि ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई बीचमा न राखी ७५ वाक्य बनाउनुहोस् ।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई बीचमा न राखी १५ वाक्य बनाउनुहोस् ।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई बीचमा न राखी १५ वाक्य रचना गर्नुहोस् ।

संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले सकारात्मक वाक्य र नकारात्मक वाक्य बनाउने विधि खेल-खेलमै सिक्नुभयो । आजसम्म जे पढ्नुभएको छ त्यसको प्रयोग पनि गर्नुभएको छ। अब आउनुहोस्, प्रश्नवाचक वाक्य बनाउने विधि सिक्नेतर्फ लागौं । कुनै पनि वाक्यको आदिमा अपिशब्द र वाक्यको अन्तमा आएको पूर्णविरामको ठाउँमा प्रश्नसूचक चिह्न राखेपछि प्रश्नवाचक वाक्य तयार हुन्छन् । जस्तै - श्यामः लिखति । यो वाक्यको आदिमा अपिशब्द र वाक्यको अन्तमा भएको पूर्णविरामको ठाउँमा प्रश्नसूचक चिह्न प्रयोग गरेपछि उक्त वाक्य प्रश्नवाचक वाक्यमा बदलिन्छ । जस्तै - अपि श्यामः लिखति ? (के श्याम लेख्छ ?) अब तपाईंहरूलाई राम्ररी बुझाउन केही उदाहरणहरू प्रस्तुत गरिएको छ, ध्यान दिएर पढौं।

सकारात्मक	नकारात्मक	प्रश्नवाचक
श्यामः लिखति ।	श्यामः न लिखति ।	अपि श्यामः लिखति ?
दिनेशः पठति ।	दिनेशः न पठति ।	अपि दिनेश पठति ?
		अपि श्यामः न लिखति ?
		अपि दिनेश न पठति ?

नियम - '५ क' वाक्यरचनासम्बन्धी

कुनै पनि वाक्यको आरम्भमा 'अपि'शब्द राखी वाक्यको अन्तमा भएको पूर्णविराम चिह्नलाई प्रश्नसूचक चिह्नमा परिवर्तन गरेपछि प्रायः संस्कृतका सबै किसिमका सामान्य र नकारात्मक वाक्यहरू प्रश्नवाचक वाक्यमा परिणत हुन्छन् ।

प्रश्नवाचक वाक्यको संरचना

अपि	कर्ता	क्रिया	प्रश्नसूचक चिह्न
अपि	श्यामः	लिखति	?

नियम - '५ ख' वाक्यरचनासम्बन्धी

'किम्', 'कदा', 'कुत्र' आदि शब्दहरू प्रयोग भएको अवस्थामा अर्थात् 'किम्'शब्दबाट बनेका विभिन्न शब्दहरूको प्रयोग भएमा त प्रश्नसूचक चिह्नले मात्र प्रश्नवाचक वाक्य बनाउन सकिन्छ ।

प्रश्नवाचक वाक्यको संरचना

कर्ता	किम्/कदा	क्रिया	प्रश्नसूचक चिह्न
श्यामः	किम्/कदा	लिखति	?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१) अपि रामः पठति ?
२) अपि वयम् क्रीडामः ?
३) अपि ते गच्छन्ति ?
४) अपि यूयम् पठत ?
५) यूयम् कुत्र क्रीडथ ?
६) तौ कुत्र पठथः ?
७) अपि यूयम् गच्छथ ?
८) ते किम् खादन्ति ?
९) अपि वयम् पठामः ?
१०) मुकुन्दः किम् न क्रीडति ?

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१) के राम खेल्छ ?
२) के मुकुन्दले पढेन ।
२) तिमीहरू कहाँ जान्छौ ?
४) तिनीहरू कहिले आउँछन् ?
५) के म लेख्छु ?
६) शिला कहिले आउँछिन् ?
७) मुकुन्दले के खान्छ ?
८) हामीहरू कहाँ खेल्छौं ?
९) विमला कहाँ जान्छिन् ?
१०) के तिनीहरू खेलेनन् ?

सर्वनाम शब्दको प्रयोग

अब राम आदि अकारान्त शब्दसँग केही मिल्दाजुल्दा रूप र थोरैमात्र भिन्न रूप भएको सबै भन्ने अर्थ बताउने सर्वनाम अन्तर्गतको सर्वशब्दको रूपायन सिकौं । यो सर्वशब्द प्रायः रामशब्द जस्तै हो । यस शब्दका २४ रूपमध्ये कुन-कुन विभक्ति र वचनका रूप रामशब्दको रूपभन्दा भिन्न छन्, त्यत्तिमात्र बुझौं ।

नियम - '१ ख' शब्दरूपायनसम्बन्धी, सर्वशब्द

सर्वशब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	सर्वः	सर्वौ	सर्वे
द्वितीया	सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्
तृतीया	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
चतुर्थी	सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
षष्ठी	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
सप्तमी	सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु
सम्बोधन	हे सर्वः !	हे सर्वौ !!	हे सर्वे: !!!

राम आदि अकारान्त शब्द र सर्वशब्दका रूपायनको संरचनागत भिन्नता

* राम आदि शब्दको र सर्वशब्दको रूपायनमा प्रथामाको बहुवचन, चतुर्थीको एकवचन, पञ्चमीको एकवचन, षष्ठीको बहुवचन र सप्तमीको एकवचनका रूपहरूमा भिन्नता रहेको छ । त्यसलाई तलको तालिकाबाट बुझ्न सकिन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विभक्ति	भिन्नता	रामशब्द	सर्वशब्द
प्रथमा	बहुवचन	रामाः	सर्वे
चतुर्थी	एक वचन	रामाय	सर्वस्मै
पञ्चमी	एक वचन	रामात्	सर्वस्मात्
षष्ठी	बहुवचन	रामाणाम्	सर्वेषाम्
सप्तमी	एक वचन	रामे	सर्वस्मिन्

* उक्त भिन्न रूपहरूको बोधबाट अकारान्त राम आदि शब्दका चौबीस रूपमध्ये पाँच रूपमा मात्र सर्वशब्दसँग भिन्नता रहेको तथ्य प्रष्ट भएको छ । विद्यार्थी भाइ हो ! यो भिन्नतालाई तपाईंहरूले राम्ररी बुझ्नु होला ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! रामजस्तै जस्तै भएकाले तपाईंहरूलाई सर्वशब्दको रूपायन यही नै बुझाउन खोजिएको छ। यो पुल्लिङ्ग बोधक सर्वनाम हो । जति पनि पुल्लिङ्गबोधक नामशब्दहरू छन्, प्रायः सबै नामको ठाउँमा यो शब्द प्रयोग हुन सक्छ । बालक, पर्वत, सिंह आदि शब्दका स्थानमा सर्वनामसंज्ञक सर्वशब्दको प्रयोग हेरौं –

बालकाः गच्छन्ति – बालकहरू जान्छन् । सर्वे बालकाः गच्छन्ति – सबै बालक जान्छन् ।

पर्वताः उन्नताः सन्ति – पर्वतहरू अग्ला छन् । सर्वे पर्वताः उन्नताः सन्ति – सबै पर्वत अग्ला छन् ।

सिंहाः भयानकाः सन्ति – सिंहहरू डरलाग्दा छन् । सर्वे सिंहाः भयानकाः सन्ति – सबै सिंह डरलाग्दा छन् ।

नामशब्दका स्थानमा सर्वशब्दको प्रयोग – सर्वे गच्छन्ति – सबै जान्छन् ।

* सर्वशब्द जानेपछि तपाईंलाई धेरै कुरा जान्न सजिलो हुनेछ । तसर्थ राम्रोसँग सर्वशब्द बुझ्नुहोला ।

समीक्षा

१. रामशब्द पढियो र रामशब्दजस्ता अनेकौं अकारान्त शब्दको रूप चलाउन जानियो ।

२. पठ् धातुको लट् लकार अथवा प्रथम अवस्था पढियो र पठ् धातुकै आधारमा अरू धातुका लट् लकारका रूप चलाउन र प्रयोग गर्न सिकियो ।

३. सः, तौ, ते, त्वम्, युवाम्, यूयम्, अहम्, आवाम्, वयम् जस्ता शब्दहरू पढियो र प्रयोग गर्न सिकियो ।

४. कर्तृपद र क्रियापदको सङ्गति मिलाउन जानियो ।

५ वर्तमानकालिक क्रियापद भएका साधारण वाक्य, नकारात्मक वाक्य, प्रश्नवाचक र प्रश्नवाचक नकारात्मक वाक्य बनाउन सिकियो ।

६. सर्वशब्दको रामशब्द सँग कहाँ भिन्नता छ भन्ने कुरा बुझियो ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीं कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संपरीक्षण तालिका - ३

	समूह 'क'	समूह 'ख'			समूह 'ग'	समूह 'घ'		
प्रथमपुरुष		सः	तौ	ते		पठति	पठतः	पठन्ति
		रामः	रामौ	रामाः		क्रीडति	क्रीडतः	क्रीडन्ति
		मुकुन्दः	मुकुन्दौ	मुकुन्दाः		गच्छति	गच्छत	गच्छन्ति
		शिवः	शिवौ	शिवाः		लिखति	लिखत	लिखन्ति
		विशुद्धः	विशुद्धौ	विशुद्धाः		भ्रमति	भ्रमतः	भ्रमन्ति
मध्यमपुरुष						पठसि	पठथः	पठथ
						क्रीडसि	क्रीडथः	क्रीडथ
	अपि	त्वम्	युवाम्	यूयम्	न	गच्छसि	गच्छथः	गच्छथः
						लिखसि	लिखथः	लिखथ
						भ्रमसि	भ्रमथः	भ्रमथ
उत्तमपुरुष						पठामि	पठावः	पठामः
						क्रीडामि	क्रीडावः	क्रीडामः
		अहम्	आवाम्	वयम्		गच्छामि	गच्छावः	गच्छामः
						लिखामि	लिखावः	लिखामः
						भ्रमामि	भ्रमावः	भ्रमामः

१. समूह 'क'को अपिशब्द सुरुमा राखी समूह 'ख'को कर्तावाचक शब्दसँग समूह 'घ'का मिल्दा क्रियापदवाचक शब्दहरूको प्रयोग गरी प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् । जस्तै – प्रथमपुरुषबाट – अपि सः पठति ? मध्यमपुरुषबाट– अपि त्वम् पठसि ? उत्तमपुरुषबाट – अपि अहम् पठामि ?

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई बीचमा समूह 'ग' प्रयोग गरी बनेको नकारात्मक वाक्यको सुरुमा समूह 'क' प्रयोग गरी ७५ निषेधमूलक प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् ।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई बीचमा समूह 'ग' प्रयोग गरी बनेको नकारात्मक वाक्यको सुरुमा समूह 'क' प्रयोग गरी १५ निषेधमूलक प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् ।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई बीचमा समूह 'ग' प्रयोग गरी बनेको नकारात्मक वाक्यको सुरुमा समूह 'क' प्रयोग गरी १५ निषेधमूलक प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. समूह 'ग' को प्रयोग नगरी तीनै पुरुषबाट प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! मैले यस पुस्तकमा अकारान्त १९ शब्दहरूको उल्लेख तपाईंहरूको उत्साहको लागि हो । रामशब्दको रूपायन बुझेपछि यस किसिमका लाखौं शब्दको रूपायन बुझ्न सकिन्छ भन्ने आशयले प्रस्तुत गरेको छु । एउटा रामशब्दको रूपायन सिकेपछि कृष्ण, मुकुन्दः, सागरः, अनलः, पावकः आदि अकारान्त शब्दको रूपायन बुझ्न सिकिन्छ । किनकि यिनीहरू सबैको रूपायन प्रक्रिया एउटै हो ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* यसरी १९ समूहमा विभाजित शब्दहरूको ज्ञान प्रत्येक समूहको एक-एक शब्दका रूपायन पढाएर तपाईंहरूलाई आवश्यक शब्दराशिको रूपायनमा विज्ञ गराई संस्कृतज्ञ बनाउन खोजेको छु । यस पुस्तकमा बताइएका उक्त १९ वर्गका रूपायनको ज्ञानबाट संस्कृत धारा प्रवाह बोल्नसकिन्छ भन्ने कुरा मैले मेरा आदरणीय ऋषि पाणिनि, कात्यायन र पतञ्जलिको शास्त्रीय निर्देशन र प्रत्यक्ष सङ्केतको आधारमा भनेको छु । विशेषतः शेषावतार पतञ्जलिको यस विषयमा अपूर्व योगदान रहेको छ । संस्कृत वाङ्मयको अध्ययन-अध्यापनमा कमी आयो भने संसारमा अशान्ति बढ्न थाल्छ । त्यसकारण संस्कृत वाङ्मयको अध्ययन-अध्यापनलाई हामी सबैले गतिशील तुल्याउनुपर्दछ । यसै भाषाको माध्यमबाट संसारलाई **'सत्यम् शिवम् सुन्दरम्'** अर्थात् सत्य तत्त्व, कल्याण तत्त्व र सुन्दर तत्त्वको सन्देश दिन सकिन्छ । **'सर्वे भवन्तु सुखिनः'** अर्थात् सबै सुखी होऊन् भन्ने सन्देश संस्कृत भाषाले आफ्नो जन्मदेखि नै दिँदै आएको छ । संसारको शासक हुने इच्छा गर्ने पुरुषार्थीले संस्कृत पढ्नै पर्दछ, यो ऋषिहरूको उपदेश हो । संसारका सबै देश, जात-जाति एवं सबै वर्गका मानिसहरू संस्कृतको ज्ञानबाट लाभान्वित हुनसक्छन् । त्यसैले संस्कृतलाई विश्वभाषा भनिएको छ । जुनकुनै व्यवसायमा लागेका मानिसहरू संस्कृतको ज्ञानबाट आफ्नो लक्ष्यमा पुग्न सक्छन् । अझ राजनीति गर्नेहरूका लागि त संस्कृतमा ज्ञानको अपार भण्डार छ । संस्कृतको महत्त्व बुझेर संसारका नर-नारीहरूले संस्कृत पढिदिएमा पूरै संसारको कल्याण हुने थियो त्यसैले **'सबैको लागि संस्कृत'** यही नारा लिएर भगवान् पाणिनि तथा शेषावतार पतञ्जलिको निर्देशनमा सबैका लागि संस्कृत वाङ्मयमा प्रवेश सजिलो होस् भनेर यो पुस्तक तयार गरिएको छ । यसलाई पढेर मात्र लघुसिद्धान्तकौमुदी र सिद्धान्तकौमुदीको ज्ञानका साथै संस्कृत वाङ्मयमा निहित रत्नहरूको खोजी गर्न सकिन्छ ।

ॐ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पाँचौं दिन
पञ्चमः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु साथीहरू एवं मेरा अत्यन्त प्रिय विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! हामीहरूले चार दिनसम्म रामशब्द, पठ् धातुको वर्तमानकालको बोधक लट्‌लकार (प्रथम अवस्था) र सर्वशब्द पढ्यौं र वाक्य बनाउने अभ्यास पनि गऱ्यौं । आज पाँचौं दिनमा नपुंसकलिङ्गी पुस्तकशब्दका रूपायनको बोध गर्नेछौं । यसरी नपुंसकलिङ्गको उक्त शब्दको रूपायनबोधबाट तपाईंहरूलाई संस्कृत भाषामा प्रयोग गरिएका अकारान्त नपुंसकलिङ्गी शब्दहरूको अर्थबोध र रूपायनबोध गर्न सजिलो हुनेछ । हुनत धेरै जसो भाषाहरूमा पुंलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गको मात्र प्रयोग पाइन्छ । तर संस्कृतमा पुंलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र नपुंसकलिङ्ग गरी ३ लिङ्ग मानिएको हुँदा यसको आफ्नै विशेषता छ । संस्कृतका तीन लिङ्गका शब्दहरूको स्वरूप नजान्ने हो भने हामीले संस्कृतको पूरा स्वाद चाख्न पाउनेछैनौं । अतः संस्कृत भाषाको मर्म बुझ्न तीनै लिङ्गका रूपायनबोध गरौं र प्रयोग सिकौं ।

* अब रामशब्द र सर्वशब्दको रूपायन प्रक्रियासँग प्रथमा र द्वितीया विभक्तिमा मात्र भिन्नता भएको पुस्तकशब्दको रूपायन सिकाइँदैछ ।

नियम – '१ ग' शब्दरूपायनसम्बन्धी, (अकारान्त नपुंसकलिङ्ग) पुस्तकशब्द-

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	पुस्तकम्	पुस्तके	पुस्तकानि
द्वितीया	पुस्तकम्	पुस्तके	पुस्तकानि
तृतीया	पुस्तकेन	पुस्तकाभ्याम्	पुस्तकैः
चतुर्थी	पुस्तकाय	पुस्तकाभ्याम्	पुस्तकेभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	पुस्तकात्	पुस्तकाभ्याम्	पुस्तकेभ्यः
षष्ठी	पुस्तकस्य	पुस्तकयोः	पुस्तकानाम्
सप्तमी	पुस्तके	पुस्तकयोः	पुस्तकेषु
सम्बोधन	हे पुस्तक	हे पुस्तके	हे पुस्तकानि

* पुस्तकशब्दको विभक्तिगत रूपायनबोध गर्दा तपाईंहरूलाई एक लाखभन्दा बढी अकारान्त नपुंसकलिङ्गी शब्दहरूको ज्ञान हुनेछ, यो कुनै अतिशयोक्ति होइन यथार्थ हो । नपुसकंलिङ्गी सम्पूर्ण अकारान्त शब्दहरूको रूपायन पुस्तकशब्दको रूपायनजस्तै हुन्छ –

१.	धन शब्दको	धनम्	धने	धनानि,	.... ।
२.	वन "	वनम्	वने	वनानि	.... ।
३.	स्थल "	स्थलम्	स्थले	स्थलानि	.... ।
४.	नयन "	नयनम्	नयने	नयनानि	.... ।
५.	मुख "	मुखम्	मुखे	मुखानि	.... ।
६.	कानन "	काननम्	कानने	काननानि	.... ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

७.	मनन "	मननम्	मनने	मननानि	.... ।
८.	स्नान "	स्नानम्	स्नाने	स्नानानि	.... ।
९.	ध्यान "	ध्यानम्	ध्याने	ध्यानानि	.... ।
१०.	कमल "	कमलम्	कमले	कमलानि	.... ।
११.	चिन्तन "	चिन्तनम्	चिन्तने	चिन्तनानि	.... ।
१२.	गमन "	गमनम्	गमने	गमनानि	.... ।
१३.	हसन "	हसनम्	हसने	हसनानि	.... ।
१४.	पत्र "	पत्रम्	पत्रे	पत्राणि	.... ।
१५.	लेखन "	लेखनम्	लेखने	लेखनानि	.... ।
१६.	वाचन "	वाचनम्	वाचने	वाचनानि	.... ।
१७.	भ्रमण "	भ्रमणम्	भ्रमणे	भ्रमणानि	.... ।
१८.	नर्तन "	नर्तनम्	नर्तने	नर्तनानि	.... ।
१९.	प्रमाण "	प्रमाणम्	प्रमाणे	प्रमाणानि	.... ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! पुस्तकशब्द रामशब्दभन्दा अलिकति भिन्न छ । पुस्तकशब्दका प्रथमा र द्वितीयाका विभक्तिका रूपहरू रामशब्दका रूपहरूभन्दा भिन्न छन् । किनकि पुस्तकशब्द नपुंसकलिङ्गी भएकाले व्याकरणको नियमअनुसार यसमा भिन्नता देखिएको हो ।

रामशब्द र पुस्तकशब्दको संरचनागत भिन्नता

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	रामः	रामौ	रामाः
	पुस्तकम्	पुस्तके	पुस्तकानि
द्वितीया	रामम्	रामौ	रामान्
	पुस्तकम्	पुस्तके	पुस्तकानि
तृतीया	रामेण	रामाभ्याम्	रामैः
	पुस्तकेन	पुस्तकाभ्याम्	पुस्तकैः

निष्कर्ष – उपर्युक्त पुस्तकशब्दको रूपायन र रामशब्दको पुस्तकशब्दसँग भिन्नताबोधक तालिकाको अध्ययनबाट पुस्तकशब्दका रूपायनमा प्रथमा विभक्ति र द्वितीया विभक्तिका रूपायनमा मात्रै संरचनागत भिन्नता भएको प्रष्ट देखिन्छ । अझै भन्नुपर्दा सम्बोधनको एक वचनमा पनि पुस्तकशब्द रामशब्दजस्तै छ, द्विवचन र बहुवचनमा भने हे पुस्तके ! र हे पुस्तकानि ! यी दुई पदमात्र फरक छन् ।

नियम – '१ घ' शब्दसम्बन्धी, (अकारान्त नपुंसकलिङ्ग) सर्वशब्द

* पुस्तक, पुष्प, धनजस्ता नामशब्द र यत्, तत्, आदि सर्वनामशब्दको रूपायनबोधमा सघाउन तल सर्वशब्दको नपुंसकलिङ्गका रूपहरू प्रस्तुत गरिन्छ । यिनीहरूको राम्रो मनन गरौं –

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि
द्वितीया	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि
तृतीया	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
चतुर्थी	सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
षष्ठी	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
सप्तमी	सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु
सम्बोधन	हे सर्व !	हे सर्वौ!!	हे सर्वाः !!!

* सर्वशब्दको नपुंसकलिङ्गमा प्रथमा विभक्तिको बहुवचन, द्वितीयाको बहुवचन र तृतीयाको एकवचनमा क्रमशः सर्वाणि, सर्वाणि र सर्वेण रूप रहेका छन् । किन 'सर्वानि'को सट्टा 'सर्वाणि' लेखियो ? अर्थात् किन 'न'को सट्टा 'ण' लेखियो ? प्रश्न हुनसक्छ । संस्कृत व्याकरणमा 'न' लाई 'ण' बनाउने, '॔' (रेफ) लाई विसर्ग (:) बनाउने, पातलो 'स' लाई 'ष' बनाउने जस्ता अनेकौं नियम छन् । ती नियमको बारेमा तपाईंहरूलाई पछि जानकारी हुँदै जानेछ । तिनै नियमअनुसार 'न'लाई 'ण' बनाइएको हो । अहिलेलाई यत्तिमात्र बुझे हुन्छ ।

पुंलिङ्ग सर्वशब्द र नपुंसकलिङ्गी सर्वशब्दको संरचनागत भिन्नता

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	सर्वः	सर्वौ	सर्वे
	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि
द्वितीया	सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्
	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि
तृतीया	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः

निष्कर्ष – नपुंसकलिङ्गी सर्वशब्दको रूपायन र पुंलिङ्गी सर्वशब्दसँग संरचनागत भिन्नताबोधक तालिकाको अध्ययनबाट पुंलिङ्गी सर्वशब्द र नपुंसकलिङ्गी सर्वशब्दको रूपायनमा प्रथमा, द्वितीया विभक्तिका रूपायनमा मात्रै संरचनागत भिन्नता भएको प्रष्ट देखिन्छ । अझै भन्नुपर्दा सम्बोधनको एक वचनमा पनि समानता छ, द्विवचन र बहुवचनमा भने हे सर्वे ! हे सर्वाणि नै छन् ।

अभ्यास

१. रामशब्द र पुस्तकशब्दका रूपायनहरूमा कहाँ – कहाँ भिन्नता छ र ती भिन्न रूपहरू के के हुन् ?
२. पुस्तकशब्दका रूपायनहरूका आधारमा काननशब्दको रूपायन तयार गर्नुहोस् ।
३. नपुंसकलिङ्गी सर्वनाम सर्वशब्दका रूपायनको आधारमा नपुंसकलिङ्गी सर्वनाम विश्वशब्दको रूपायन तयार गर्नुहोस्।
४. पुंलिङ्गी रामशब्दको आधारमा पुंलङ्गी श्यामशब्दको रूपायन तयार गर्नुहोस् ।
५. पुस्तकशब्दका तृतीया विभक्तिदेखि सप्तमीसम्मका रूपहरू रामशब्दजस्तै हुन्छन् भन्ने कुरामा स्पष्ट हुनुहोस्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

विशेष -

* चौथो दिनमा पुंलिङ्गी सर्वशब्दको रूपायन र पाँचौं दिनमा त्यही नपुंसकलिङ्गी सर्वशब्दका रूपायन भनेर पढ्यौं। शब्द उही हो, अर्थ पनि उही हो, नामको स्थानमा प्रयोग हुने हो, रूपायनमा पनि खासै भिन्नता देखिँदैन, किन पटक पटक पढाइरहेको होला भन्ने जिज्ञासा हुनसक्छ । यस्तो जिज्ञासा हुनु तपाईंहरूको राम्रो लक्षण पनि हो । नामको सट्टामा प्रयोग हुने शब्दलाई सर्वनाम भन्दछन् भन्ने कुरा बुझ्नुभएकै छ । नामशब्द जुन लिङ्गमा प्रयोग भएको छ, त्यसलाई बताउने सर्वनाम शब्द पनि त्यसै लिङ्गमा राख्नुपर्छ भन्ने संस्कृत व्याकरणको नियमअनुसार वाक्यबोध राम्रो र स्पष्ट होस् भन्ने आशयले सर्वशब्दका तीनै लिङ्गका रूपहरूको बोध आवश्यक भएको छ । जस्तै - बालकः पुलिङ्गी नाम हो। बालकका ठाउँमा सर्वशब्द प्रयोग गर्नुपर्‍यो भने **सर्वे बालकाः** लेख्नुपर्दछ । पुस्तकशब्द नपुंसकलिङ्गी नाम हो। पुस्तकका ठाउँमा पुस्तकको विशेषता बताएर सर्वशब्दको प्रयोग गर्नुपरेमा **सर्वाणि पुस्तकानि** लेख्नुपर्छ । यसैगरी बालिकाशब्द स्त्रीलिङ्गी नाम हो । बालिकाको सम्बन्धमा सर्वशब्दको प्रयोग गर्नुपर्दा **सर्वाः बालिकाः** लेख्नुपर्छ । यी कुरा वाक्यरचना गर्दा भविष्यमा आवश्यक हुने भएकाले यहाँ बताइएका छन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

६ छैठौं दिन
षष्ठः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु साथीहरू एवं विद्यार्थी भाइ-बहिनीहरू ! हामीहरूले पाँच दिनसम्म पुंलिङ्ग एवं नपुंसकलिङ्गका अकारान्त शब्दहरूको रूपायन र पठ आदि धातुहरूको वर्तमानकालको बोधक लट्लकार (प्रथम अवस्था) पढ्यौं, वाक्य बनाउने अभ्यास गऱ्यौं । भगवती सरस्वती र शेषावतार पतञ्जलिका कृपाले वर्तमानकालिक स-साना वाक्य निर्माण गर्ने दक्षता हामीमा आयो । यो दक्षता क्रमशः विस्तृत हुँदै जानेछ। बालक जन्मदा सानै हुन्छ तर पछि गएर त्यसको विकास हुन्छ त्यस्तै तपाईंहरूले प्राप्त गर्नुभएको दक्षता पनि अभ्यासको क्रममा सुदृढ र विस्तृत हुँदै जानेछ । तपाईंहरूलाई दक्ष बनाउने मेरो प्रतिज्ञा पूर्ण गराउन शेषावतार भगवान् पतञ्जलिनै लाग्नुभएको छ । आउनुहोस्, आज भूतकाल लङ्लकार (दोस्रो अवस्था) क्रियापदका रूपायन बोध गरी भूतकालका वाक्य बनाउने विधि सिकौं ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र एवं विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! क्रिया नै कालसूचक हुन् । तसर्थ भूतकालका क्रियाका रूपहरू सर्वप्रथम सिकौं ।
* वाक्यनिर्माण प्रक्रिया एउटै हो । भूतकालको अर्थ बुझाउने वाक्यहरूको निर्माण गर्न भूतकालबोधक क्रियाहरूका रूपायन विधि र उक्त रूपायनको अर्थ बुझे पर्याप्त हुन्छ ।
* संस्कृत व्याकरणको अध्ययनमा आजभन्दा भोलिको पाठ सजिलो हुन्छ । सजिलो भएन भने पढ्ने र पढाउने मध्ये कुनै एकबाट त्रुटि भएको हुनुपर्दछ । अब हामी संस्कृत व्याकरणका भूतकालका क्रियापद पढ्न खोज्दैछौं, सावधान भएर ध्यान केन्द्रित गरौं ।

पठ् धातु - लङ् लकार - भूतकाल (दोस्रो अवस्था)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
मध्यमपुरुष	अपठः	अपठतम्	अपठत
उत्तमपुरुष	अपठम्	अपठाव	अपठाम

* भूतकालका क्रिया बनाउँदा शुद्ध धातुमा के गर्नुपर्दोरहेछ भन्ने कुरा बुझौं ।
* हामीले पठ् धातुको प्रथम अवस्था वर्तमान कालको लागि धातुमा अति, अतः, अन्ति आदि जोडेका थियौं । अब दोस्रो अवस्था भूतकालमा के जोडिन्छ त ? हेर्नुहोस् ।
* अब हेरौं, माथि बताइएका पठ् धातुका ९ रूप कसरी बन्छन्, त्यो बुझौं । बुझ्न केही अप्ठ्यारो छैन । शुद्ध धातु 'पठ्'

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हो, त्यसमा तल लेखिएअनुसारका प्रत्यय जोडिएका छन् –

पहिलो पङ्क्ति (प्रथमपुरुष) मा क्रमशः–	अत्	अताम्	अन्
दोस्रो पङ्क्ति(मध्यमपुरुष) मा " –	अः	अतम्	अत
तेस्रो पङ्क्ति (उत्तमपुरुष) मा " –	अम्	आव	आम

नियम – '६' क्रियापदरूपायनसम्बन्धी

यसरी कुनै पनि धातुका अन्तमा अत्, अताम्, अन्, अः, अतम्, अत, अम्, आव, आम जोड्नुभयो भने र धातुको आरम्भमा 'अ' थप्नुभयो भने भूतकालका बोधक क्रियापदका रूप प्रायः तयार हुन्छन् । जस्तै- पठ् धातुको प्रथम पुरुषको एक वचनमा अ राखौं अपठ् – भयो त्यसपछि त्यसमा अत् प्रत्यय जोडौं अपठ् + अत् भयो । अपठत् र अत् लाई परस्पर जोडौं अपठत् भयो । यसैगरी अताम्, अन्, अः, अतम्, आदि प्रत्यय जोड्दै जानुपर्छ । जस्तै –

	एकवचन	द्विवचन	बहुवचत्त
प्रथमपुरुष प्रथमपङ्क्ति	अपठ् + अत् = अपठत्	अपठ् + अताम् = अपठताम्	अपठ् + अन् = अपठन्
मध्यमपुरुष द्वितीयपङ्क्ति	अपठ् + अः = अपठः	अपठ् + अतम् = अपठतम्	अपठ् + अत = अपठत
उत्तमपुरुष तेस्रो पङ्क्ति	अपठ् + अम् = अपठम्	अपठ् + आव = अपठाव	अपठ् + आम = अपठाम

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! ऋषिहरूले एउटा धातुको रूपायनका माध्यमबाट त्यस अवस्थाका सबै क्रियाका रूपायन जान्ने विधि सिकाएका छन् । यो एउटामात्र धातु रूपायनको प्रयोग बुझ्नुभयो भने अधिकांश धातुका रूपायन बुझिन्छ । के होला, कसो होला भन्ने चिन्ता मान्नु नै पर्दैन ।

* अब अपठत्‌कै आधारमा १९ वटै क्रियाका भूतकालका क्रियापद पढौं –

१.	पठ्को	अपठत्	अपठताम्	अपठन्	.... ।
२.	लिख्को	अलिखत्	अलिखताम्	अलिखन्	.... ।
३.	क्रीडको	अक्रीडत्	अक्रीडताम्	अक्रीडन्	.... ।
४.	पा (पिब्)को	अपिबत्	अपिबताम्	अपिबन्	.... ।
५.	गम् (गच्छ्) को	अगच्छत्	अगच्छताम्	अगच्छन्	.... ।
६.	आगच्छ्को	आगच्छत्	आगच्छताम्	आगच्छन्	.... ।
७.	वद्को	अवदत्	अवदताम्	अवदन्	.... ।
८.	हस्को	अहसत्	अहसताम्	असहन्	.... ।
९.	स्था-तिष्ठ्को	अतिष्ठत्	अतिष्ठताम्	अतिष्ठन्	.... ।
१०.	क्रन्द्को	अक्रन्दत्	अक्रन्दताम्	अक्रन्दन्	.... ।
११.	धाव्को	अधावत्	अधावताम्	अधावन्	
		अधावः	अधावताम्	अधावत	
		अधावम्	अधावाव	अधावाम	
१२.	गै (गाय्)गाउनुको	अगायत्	अगायताम्	अगायन्	
		अगायः	अगायतम्	अगायत	
		अगायम्	अगायाव	अगायाम	

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१३.	नृत्य् – नाच्नु	अनृत्यत्	अनृत्यताम्	अनृत्यन्
		अनृत्यः	अनृत्यतम्	अनृत्यत
		अनृत्यम्	अनृत्याव	अनृत्याम
१४.	पृच्छ्को	अपृच्छत्	अपृच्छताम्	अपृच्छन्
		अपृच्छः	अपृच्छतम्	अपृच्छत
		अपृच्छम्	अपृच्छाव	अपृच्छाम
१५.	भूको भव्	अभवत्	अभवताम्	अभवन्
		अभवः	अभवतम्	अभवाम
		अभवम्	अभवाव	अभवाम
१६.	चल्को	अचलत्	अचलतम्	अचलन्
		अचलः	अचलतम्	अचलाम
		अचलम्	अचलाव	अचलाम
१७.	क्रुध् (रिसाउनु)को	अकुप्यत्	अकुप्यताम्	अकुप्यन्
		अकुप्यः	अकुप्यतम्	अकुप्यत
		अकुप्यम्	अकुप्याव	अकुप्याम
१८.	नश् (नष्ट हुनु)	अनश्यत्	अनश्यताम्	अनश्यन्
		अनश्यः	अनश्यतम्	अनश्यत
		अनश्यम्	अनश्याव	अनश्याम
१९.	सिध् (सिद्ध हुनु)	असिध्यत्	असिध्यताम्	असिध्यन्
		असिध्यः	असिध्यतम्	असिध्यत
		असिध्यम्	असिध्याव	असिध्याम

* एउटा धातु पढौं त्यसपछि सबै बुझौं यही नै मूल मन्त्र हो । यो मन्त्र बिर्सनु हुँदैन ।

* अब त हामीले भूतकालका क्रियापद पनि बोलचाललाई आवश्यक जति पढ्यौं । माथि लेखिएका धातुबाहेक अरू कुनै धातुको द्वितीय अवस्थाका रूपायनको प्रयोग गर्नुपरेमा अपठत् आदि जस्तै हो भन्ने बुझी वाक्यमा प्रयोग गर्नुपर्दछ। यो कुरा बिर्सनु हुँदैन । जस्तै– खाद् धातु माथि परेको छैन, भूतकाल द्वितीय अवस्थाको रूपायनको प्रयोग गर्नुपर्‍यो भने हामीले अपठत् जस्तै अखादत् बनाउनु पर्दछ । यसैगरी अरू धातुहरूमा पनि यो नियम लागु हुन्छ ।

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१	२	३	४	५	६	७	८	९
सः	तौ	ते	त्वम्	युवाम्	यूयम्	अहम्	आवाम्	वयम्
१	२	३	४	५	६	७	८	९
अपठत्	अपठताम्	अपठन्	अपठः	अपठतम्	अपठत	अपठम्	अपठाव	अपठाम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियम - '२ आ' वाक्यरचनासम्बन्धी

* माथि सुबन्त र तिङन्तका नौ–नौ रूप दिइएका छन् । तीमध्ये १ ले अङ्कित कर्तालाई १ सङ्ख्याले अंकित क्रियासँग जोड्नुहोस् । यसैगरी २ लाई २ सँग, ३ लाई ३ सँग, ४ लाई ४ सँग, ५ लाई ५ सँग, ६ लाई ६ सँग, ७ लाई ७ सँग, ८ लाई ८ सँग र ९ लाई ९ सँग जोड्नुपर्छ । जोडिसकेपछि तपाईंहरू सामु ९ वटा स–साना वाक्यहरू तयार हुनेछन् । क्रम बिगारियो (अर्थात् १ सँग २, ३ सँग १ आदि गरियो) भने अर्थको अनर्थ हुन्छ, वाक्य बिग्रन्छ र त्यो अशुद्ध हुन्छ । यसलाई उदाहरणबाट यसरी बुझ्न सकिन्छ –

सः अपठत् ।	उसले पढ्यो ।	**यूयम् अपठत ।**	तिमीहरूले पढ्यौ ।
तौ अपठताम् ।	तिनी दुईले पढे ।	**अहम् अपठम् ।**	मैले पढें ।
ते अपठन् ।	तिनीहरूले पढे ।	**आवाम् अपठाव ।**	हामी दुईले पढ्यौ ।
त्वम् अपठः ।	तिमीले पढ्यौ ।	**वयम् अपठाम ।**	हामीहरूले पढ्यौं ।
युवाम् अपठतम् ।	तिमी दुईले पढ्यौ ।	**छात्रौ अपठताम्**	दुई छात्रले पढे ।

* हे विद्यार्थी भाइबहिनीहरू हो ! अब के बुझेनौ, नबुझेको भए गुरुलाई सोध्नुहोस् ।

निम्नलिखित उदाहरणहरू पढौं र विचार गरौं -

१. **रामः अगच्छत् -** राम गयो ।
२) **त्वम् अलिखः -** तिमीले लेख्यौ ।
३. **अहम् अपठम् -** मैले पढें ।
४) **ते अक्रीडन् -** तिनीहरूले खेले ।
५. **वयम् अक्रीडाम -** हामीहरूले खेल्यौं ।

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. रामः अपिबत् ।
२. त्वम् अलिखः ।
३. अहम् अगच्छम् ।
४. यूयम् अपठत ।
५. ते अक्रीडन् ।
६. आवाम् अपठाव ।
७. तौ अगच्छताम् ।
८. युवाम् अधावतम् ।
९. वयम् अवदाम ।
१०. रामः अहसत् ।

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. सुरेश गयो ।
२. हात्ती आयो ।
३. म खेलें ।
४. तिमीले पढ्यौ ।
५. हामीहरूले खायौ ।
६. हामी दुई रोयौं ।
७. तिनीहरू हाँसे ।
८. तिमी दुईले खेल्यौ ।
९. हामी दुईले पियौं ।
१०. मुकुन्द नाच्यो ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका – ४

	समूह 'क'			समूह 'ख'		
प्रथमपुरुष	सः	तौ	ते	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
	रामः	रामौ	रामाः	अक्रीडत्	अक्रीडताम्	अक्रीडन्
	मुकुन्दः	मुकुन्दौ	मुकुन्दाः	अगच्छत्	अगच्छताम्	अगच्छन्
	शिवः	शिवौ	शिवाः	अलिखत्	अलिखताम्	अलिखन्
	विशुद्धः	विशुद्धौ	विशुद्धाः	अभ्रमत्	अभ्रमताम्	अभ्रमन्
मध्यमपुरुष				अपठः	अपठतम्	अपठत
				अक्रीडः	अक्रीडतम्	अक्रीडत
	त्वम्	युवाम्	यूयम्	अगच्छः	अगच्छतम्	अगच्छत
				अलिखः	अलिखतम्	अलिखत
				अभ्रमः	अभ्रमतम्	अभ्रमत
उत्तमपुरुष				अपठम्	अपठाव	अपठाम
				अक्रीडम्	अक्रीडाव	अक्रीडाम
	अहम्	आवाम्	वयम्	अगच्छम्	अगच्छाव	अगच्छाम
				अलिखम्	अलिखाव	अलिखाम
				अभ्रमम्	अभ्रमाव	अभ्रमाम

१. समूह 'क'का कर्तावाचक शब्दहरूसँग समूह 'ख'का मिल्दा क्रियापदवाचक शब्दहरूको प्रयोग गरी वाक्य बनाउनुहोस्। जस्तै – प्रथमपुरुषबाट – सः अपठत् । मध्यमपुरुषबाट – त्वम् अपठः । उत्तमपुरुषबाट – अहम् अपठम् ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाएर ७५ वाक्य बनाउनुहोस् ।

४. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाएर १५ वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाएर १५ वाक्य रचना गर्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सातौं दिन
सप्तमः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृत भाषा सिक्ने क्रममा आज हामीहरू सातौं दिनमा प्रवेश गर्दैछौं । विगत ६ दिनहरूमा हामीहरूले जे सिक्यौं त्यसलाई धारण गरी व्यवहारमा प्रयोग गर्दै अब सातौं दिनमा आकारान्त रमाशब्दका रूपायन बुझ्ने सम्बन्धमा क्रियापदका भूतकाल अथवा दोस्रो अवस्थाका रूपायनहरूलाई प्रयोग गर्ने विभिन्न विधिहरूसँग परिचित हुँदैछौं । आउनुहोस्, उत्साह र उमङ्गका साथ विषयबोध गर्नेतर्फ अगाडि बढौं ।

नियम - '७ क' शब्दरूपायनसम्बन्धी, (आकारान्त स्त्रीलिङ्ग) रमाशब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	रमा	रमे	रमाः
द्वितीया	रमाम्	रमे	रमाः
तृतीया	रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
चतुर्थी	रमायै	रमाभ्याम्	रमाभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	रमायाः	रमाभ्याम्	रमाभ्यः
षष्ठी	रमायाः	रमयोः	रमाणाम्
सप्तमी	रमायाम्	रमयोः	रमासु
सम्बोधन	हे रमे !	हे रमे !!	हे रमाः !!!

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! जसरी रामशब्दका रूप तपाईंले कण्ठ गर्नुभयो त्यसरी नै रमाशब्दका रूप पनि कण्ठ गर्नुहोस्। रामशब्द पढेर एक लाख अकारान्त शब्द बुझ्न सकियो भने **रमाशब्द पढेपछि पनि एक लाखभन्दा बढी आकारान्त शब्द बुझ्न सकिन्छ** । कुन शब्दको कहाँ कस्तो रूप हुन्छ र कुन रूपको कहाँ प्रयोग गर्नुपर्छ भनी सिकाउने शास्त्र नै व्याकरण हो । तसर्थ निकै जागरूक भएर भनिएका शब्दहरूका रूपहरू जस्ताका तस्तै कण्ठस्थ गरौं । रमाशब्दका रूप जानेपछि आकारान्त अरू त्यस्तै शब्दका रूपहरू पनि सादृश्यमूलक अनुमानद्वारा नै जान्न सकिनेछ । तसर्थ कराई–कराई एक दिन लगाएर भए पनि एउटा शब्द सिकौं । त्यसैबाट सबैथोक प्राप्त हुनेछ ।

* रमाशब्द जानेपछि जानिने प्रमुख शब्दहरू हुन् – कमला, निर्मला, विमला, यशोदा, गंगा, यमुना, जया, भद्रा, शिवा, ग्रीवा, रीता, अयोध्या आदि आ अन्तमा हुने सम्पूर्ण स्त्रीलिङ्गवाची शब्दहरू । जस्तै –

१.	रमा	रमे	रमाः ......।
२.	कमला	कमले	कमलाः ......।
३.	निर्मला	निर्मले	निर्मलाः ......।
४.	सीता	सीते	सीताः ......।
५.	गंगा	गंगे	गंगाः ......।
६.	यशोदा	यशोदे	यशोदाः ......।
७.	आवश्यकता	आवश्यकते	आवश्यकताः ......।
८.	विधायिका	विधायिके	विधायिकाः ......।
११.	सत्ता	सत्ते	सत्ताः ......।
१२.	उपादेयता	उपादेयते	उपादेयताः ......।
१३.	दीर्घता	दीर्घते	दीर्घताः ......।
१४.	क्रिया	क्रिये	क्रियाः ......।
१५.	प्रतिक्रिया	प्रतिक्रिये	प्रतिक्रियाः ......।
१६.	अयोध्या	अयोध्ये	अयोध्याः ......।
१७.	सभ्यता	सभ्यते	सभ्यताः ......।
१८.	लोकसभा	लोकसभे	लोकसभाः ......।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

९. न्यायपालिका न्यायपालिके न्यायपालिकाः ......।
१०. कार्यपालिका कार्यपालिके कार्यपालिकाः ......।
१९. राज्यसभा राज्यसभे राज्यसभाः ......।

* यी शब्दहरूका रूपायन बुझेपछि जुनसुकै आकारान्त शब्दका रूप चलाउन सक्छौ हैन त ?

* किताब नहेरी प्रत्येक शब्दका २४ वटै रूपायन बोलेर भन्नुहोस् ।

* आजसम्म प्रथमपुरुषको प्रयोग गर्दा – सः, तौ, ते एवं राम, रामौ, रामाः आएका थिए भने अब वाक्यरचनामा रमा, रमे, रमाःजस्ता शब्द पनि थपिने छन् । जस्तै –

वर्तमानकालिक प्रयोग (पाँचौं दिनसम्म पढेका आधारमा)

रामः गच्छति –	राम जान्छ ।	रमा गच्छति –	रमा जान्छिन् ।
सीता नृत्यति –	सीता नाच्छिन् ।	रामौ गच्छतः –	दुई राम जान्छन् ।
रमे गच्छतः –	दुइटी रमा गए ।	सीते नृत्यतः –	दुइटी सीता नाच्छन् ।
मुकुन्दः गच्छति –	मुकुन्द जान्छ ।	नर्मदा आगच्छति –	नर्मदा आउँछिन् ।
त्वं लिखसि –	तिमी लेख्छौ ।	वयं क्रीडामः –	हामीहरू खेल्छौं ।
नर्मदा नृत्यति –	नर्मदा नाच्छिन् ।	ते गच्छन्ति –	तिनीहरू जान्छन् ।

भूतकालिक प्रयोग (छैठौं दिनसम्म पढेका आधारमा)

रामः अगच्छत् –	राम गयो ।	रमा अगच्छत् –	रमा गइन् ।
सीता अनृत्यत् –	सीता नाचिन् ।	शकुन्तला अपठत् –	शकुन्तलाले पढिन् ।
गोविन्दः अपठत् –	गोविन्दले पढ्यो ।	रमा अनृत्यत् –	रमा नाचिन् ।
वयम् अगच्छाम –	हामीहरू गयौं ।	ते आगच्छन् –	तिंनीहरू आए ।
शीला अक्रीडत् –	शीला खेलिन् ।	मुकन्दः अहसत् –	मुकुन्द हाँस्यो ।
गोविन्दः अलिखत् –	गोविन्दले लेख्यो ।	हरिहरः अपठत् –	हरिहरले पढ्यो ।

* उपर्युक्त वाक्यजस्ता अरू वाक्यहरू तपाईंहरूले सजिलैसँग बनाउन सक्नु हुन्छ । त्यसमा पनि केही शंका भएमा आफ्ना शिक्षकसँग सोध्नुहोस् ।

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. रामः अगच्छत् ।
२. मुकुन्द अनृत्यत् ।
३. विमला अक्रीडत् ।
४. शैलजे अगच्छः ।
५. गोविन्दः आगच्छत् ।
६. गङ्गा अक्रीडत् ।
७. रमा अपठत् ।
८. सीता अगायत् ।
९. त्वम् अलिखः ।
१०. रमा अनृत्यत् ।
११. सुरेशः अनृत्यत् ।
१२. नर्मदा अधावत् ।

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. विमला गई ।
२. म गएँ ।
३. रामले खायो ।
१०. सीताले पढी ।
११. सुरेश आयो ।
१२. तिमी गयौ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४. हामीहरूले खेल्यौं ।
५. शीला हाँसी ।
६. तिमीहरू गयौ ।
७. शैलजा नाचिन् ।
८. गोविन्दले पढ्यो ।
९. घोडाहरू गए ।
१३. तिमीहरूले पियौ ।
१४. सीता नाची ।
१५. तिनीहरूले खेले ।
१६. नर्मदा हाँसिन् ।
१७. मुकुन्दले गायो ।
१८. बाँदरहरू आए ।

भूतकालिक नकारात्मक वाक्यरचना

* नकारात्मक वाक्य बनाउँदा क्रियाको अगाडि 'न' थपेमात्र पुग्छ भन्ने कुरा तपाईंहरूले वाक्यरचना नियम ४ बुझिसक्नुभएको छ । उक्त नियमको आधारमा रामः अपठत् (रामले पढ्यो) भूतकालको वाक्यलाई नकारात्मक बनाउँदा कर्ता र भूतकालिक क्रियाको माझमा न राख्दा रामः न अपठत् (रामले पढेन) भन्ने अर्थ हुने वाक्यरचना गरिन्छ । जस्तै –

१. रामः न अगच्छत् – राम गएन ।
२. सीता न अनृत्यत् – सीता नाचिनन् ।
३. अहम् न अपठम् – मैले पढिनँ ।
४. गोविन्दः न अगायत – गोविन्दले गाएन ।
५. ते न अक्रीडन् – तिनीहरू खेलेनन् ।

नकारात्मक वाक्यको संरचना

कर्ता	निषेध.श.	क्रिया
रामः	न	अगच्छत्

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. राम न अगच्छत् ।
२. शकुन्तला न अगायत् ।
३. त्वम् न अगच्छः ।
४. वयम् न अलिखाम ।
५. तौ न अक्रीडताम् ।
६. ते अधावन् ।
६. विमला न अनृत्यत् ।
७. सुरेशः न अपठत् ।
८. यूयम् न अक्रीडत ।
९. ते न अवदन् ।
१०. आवाम् न अगच्छाव ।
वयम् अपठाम ।

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. राम गएन ।
२. शकुन्तला नाचिन ।
३. तिनीहरू गएनन् ।
४. ती दुईले गरेनन् ।
५. मैले गाइन ।
६. म हाँसे ।
७. मुकुन्दले पढेन ।
८. तिमीहरूले पढेनौं ।
९. किसानहरू आएनन् ।
१०. बालिकाहरू नाचेनन् ।
११. ती दुईले खेलेनन् ।
१२. तिमी रोयौ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - ५

	समूह 'क'			समूह 'ख'	समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष	सः	तौ	ते	न	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
	रामः	रामौ	रामाः		अक्रीडत्	अक्रीडताम्	अक्रीडन्
	रमा	रमे	रमाः		अगच्छत्	अगच्छताम्	अगच्छन्
	बालिका	बालिके	बालिकाः		अलिखत्	अलिखताम्	अलिखन्
	सीता	सीते	सीताः		अभ्रमत्	अभ्रमताम्	अभ्रमन्
मध्यमपुरुष	त्वम्	युवाम्	यूयम्		अपठः	अपठतम्	अपठत
					अक्रीडः	अक्रीडतम्	अक्रीडत
					अगच्छः	अगच्छतम्	अगच्छत
					अलिखः	अलिखतम्	अलिखत
					अभ्रमः	अभ्रमतम्	अभ्रमत
उत्तमपुरुष	अहम्	आवाम्	वयम्		अपठम्	अपठाव	अपठाम
					अक्रीडम्	अक्रीडाव	अक्रीडाम
					अगच्छम्	अगच्छाव	अगच्छाम
					अलिखम्	अलिखाव	अलिखाम
					अभ्रमम्	अभ्रमाव	अभ्रमाम

१. समूह 'क'का कर्तावाचक शब्दहरूसँग समूह 'ख'का मिल्दा क्रियापदवाचक शब्दहरूको प्रयोग गरी दुवैको बीचमा 'न' राखेर नकारात्मक वाक्य बनाउनुहोस् । जस्तै – प्रथमपुरुषबाट – सः न अपठत् । मध्यमपुरुषबाट – त्वम् न अपठः । उत्तमपुरुषबाट – अहम् न अपठम् ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई बीचमा न राखी ७५ वाक्य बनाउनुहोस् ।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई बीचमा न राखी १५ वाक्य बनाउनुहोस् ।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई बीचमा न राखी १५ वाक्य रचना गर्नुहोस् ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! स्त्रीलिङ्गी सर्वनामका ठाउँमा प्रयुक्त हुने सर्वशब्द पनि रमाशब्द जस्तैजस्तै हो । संस्कृतका वाक्य रचना गर्दा यसका रूपायनको आवश्यकता हुन्छ । त्यस्ता आवश्यक शब्दका रूपायन नजानीकन किन बस्ने ? आउनुहोस्, सर्वाशब्दका रूपायन पढौं । परिश्रम गरे नबुझिने के छ ?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियम – '७ ख' शब्दरूपायनसम्बन्धी (आकारान्त स्त्रीलिङ्ग) सर्वाशब्द-

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	सर्वा	सर्वे	सर्वाः
द्वितीया	सर्वाम्	सर्वे	सर्वाः
तृतीया	सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः
चतुर्थी	सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
षष्ठी	सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासाम्
सप्तमी	सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वासु
सम्बोधन	हे सर्वे	हे सर्वे	हे सर्वाः

रमा आदि आकारान्त शब्द र सर्वाशब्दका रूपायनको संरचनागत भिन्नता

विभक्ति	भिन्नता	रमा	सर्वा
चतुर्थी	एकवचन	रमायै	सर्वस्यै
पञ्चमी	एकवचन	रमायाः	सर्वस्याः
षष्ठी	एकवचन	रमायाः	सर्वस्याः
षष्ठी	बहुवचन	रमाणाम्	सर्वासाम्
सप्तमी	एकवचन	रमायाम्	सर्वस्याम्

निष्कर्ष: – रमाशब्दको रूपायन र सर्वाशब्दको रूपायनबोधक संरचनागत भिन्नताको तालिकाबाट रमाशब्द र सर्वाशब्दको रूपायनमा चतुर्थीको एकवचन, पञ्चमीको एकवचन, षष्ठीको एकवचन, षष्ठीको बहुवचन र सप्तमीको एकवचन गरी पाँच ठाउँमा भिन्नता रहेको छ । त्यसलाई माथिको संरचनागत भिन्नताको तालिकाबाट बुझ्न सकिन्छ। नबुझेको भए अझ प्रयास गर्नुहोस् । यो बुझेपछि तपाईंलाई वाक्यनिर्माणमा निकै सघाउ पुग्नेछ ।

भूतकालिक प्रश्नवाचक वाक्यरचना

* वाक्यमा आरम्भमा अपिशब्द राखेपछि कुनै पनि वाक्यलाई प्रश्नवाचक बनाउन सकिन्छ भन्ने कुरा तपाईंले वाक्यरचना नियम ५ बुझिसक्नुभएको छ । भूतकाल अर्थात् दोस्रो अवस्था का वाक्यलाई प्रश्नवाचक कसरी बनाउने भन्ने कुरा पनि उदाहरणसहित बुझौं । नियम त वर्तमानकाल अथवा प्रथम अवस्था कै हो । तापनि तपाईंहरूलाई अझै राम्रोसँग बझाउन उदाहरणसहित सम्झाइएको छ, हेरौं ।

साधारण वाक्य		प्रश्नवाचक वाक्य	
१. रामः अगच्छत् –	राम गयो ।	अपि रामः अगच्छत् ? –	के राम गयो ?
२. विमला अनृत्यत् –	विमला नाची ।	अपि विमला अनृत्यत् ? –	के विमला नाची ?
३. रामः न अगच्छत् –	राम गएन ।	अपि रामः न अगच्छत् ? –	के राम गएन ?
४. विमला न अनृत्यत् –	विमला नाचीन ।	अपि विमला न अनृत्यत् ?–	के विमला नाचीन ?

क) प्रश्नवाचक वाक्यको संरचना

अपि	कर्ता	क्रिया	प्रश्नसू.
अपि	रामः	अगच्छत्	?

ख) प्रश्नवाचक वाक्यको संरचना

कर्ता	किम्/कदा/कुत्र	क्रिया	प्रश्नसू.
रामः	किम् / कदा / कुत्र	अगच्छत्	?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. विमला अगच्छत् । २. सीता अखादत् ।
३. अहम् अक्रीडम् । ४. यूयम् अगच्छत ।
५. वयम् अपठाम ।

ख) तलका वाक्यहरूलाई नकारात्मक बनाउनुहोस्

१. कमला अगच्छत् । २. गीता अखादत् ।
३. अहम् अक्रीडम् । ४. यूयम् अगच्छत ।
५. वयम् अपठाम ।

ग) तलका वाक्यहरूलाई प्रश्नवाचक बनाउनुहोस्

१. रामः अक्रीडत् । २. अहम् अगच्छम् ।
३. त्वम् अपठः । ४. तौ अक्रीडताम् ।
५. युवाम् अखादतम् । ६. वयम् अपठाम ।
७. स अभ्रमत् । ८. सीता अहसत् ।
९. कल्पना अजिघ्रत् । १०. मनसा अनृत्यत् ।

घ) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. अपि रामः अपठत ?
२. वयम् कुत्र अगच्छाम ?
३. अपि यूयम् अपठत् ?
४. अपि विमला न नृत्यत् ?
५. गोविन्दः किम् अलिखत् ?

ङ) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. विमलाले पढिन् । २. के तिमी गयौ ?
३. हामीहरूले गायौं । ४. के सुरेशले खायो ?
५. के शैलजा नाची ? ६. उमेश गएन ।
७. मुकुन्द आएन । ८. के शकुन्तलाले गाइन् ?
९. हरिहर गएन ? १०. शीला नाचिन ।

समीक्षा

* सातौं दिनसम्म तपाईंहरूले के पढ्नुभयो र यस पुस्तकले के सिकायो ? त्यसको समीक्षा गरौं –

१. के तपाईंहरू आकारान्त सबै शब्दका रूप चलाउन सक्ने हुनुभयो ? आफूले आफैलाई सोध्नुहोस् ।
२. तपाईं त्यसो गर्न सक्नु हुन्न भने किन सक्नु हुन्न ? त्यो दुर्बल पक्ष पत्ता लगाउनुहोस् ।
३. सीतया, सीताभ्याम्, सीताभिः, कुन विभक्तिका रूपहरू हुन् ? नेपालीमा यिनीहरूको अर्थ के हुन्छ ?
४. पुस्तिकायाः, पुस्तिकयोः, पुस्तिकानाम् – कुन विभक्तिका हुन् र अर्थ के हो ? राम्रोसँग बुझेर उत्तर दिनुहोस् ।
५. नर्मदा, विमला, राधा, श्यामाशब्दका सप्तमीका रूप लेख्नुहोस् ।
६. अक्रीडत्, अक्रीडताम्, अक्रीडन् – प्रथमपुरुषका रूपहरू हुन् भने उत्तमपुरुषका रूपहरू के हुन् ?
७. लङ्लकारका रूपहरू बनाउँदा धातुमा अगाडि र पछाडि के के प्रत्ययहरू जोडिन्छन् ?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

८. एउटा रूप राम्रोसँग बुझेपछि अरू शब्द रूप र धातुरूप जान्न सकिन्छ कि सकिंदैन ? चार वटा वाक्यमा भन्नुहोस्।
९. अहम् अलिखत् – किन भएन ? साथीलाई सम्झाउनुहोस् ।
१०. आकारान्त गङ्गाशब्द र सर्वाशब्दको भिन्नता बताउनुहोस् ।

सूचना - अंग्रेजी भाषामा भूतकालका Past, Past Perfect जस्ता अनेक भेद हुन्छन् । यिनलाई बुझ्न विद्यार्थीलाई निकै गाह्रो हुन्छ । संस्कृतको भूतकाल बुझ्न भने एउटा लङ्लकार अर्थात् दोस्रो अवस्था बुझे पुग्छ । लौ छातीमा हात राखेर भन्नुहोस् त संस्कृत अप्ठ्यारो कि अंग्रेजी अप्ठ्यारो ?

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका – ६

	समूह 'क'	समूह 'ख'			समूह 'ग'	समूह 'घ'		
प्रथमपुरुष		सः	तौ	ते		अपठत्	अपठताम्	अपठन्
		रामः	रामौ	रामाः		अक्रीडत्	अक्रीडताम्	अक्रीडन्
		रमा	रमे	रमाः		अगच्छत्	अगच्छताम्	अगच्छन्
		बालिका	बालिके	बालिकाः		अलिखत्	अलिखताम्	अलिखन्
		सीता	सीते	सीताः		अभ्रमत्	अभ्रमताम्	अभ्रमन्
मध्यमपुरुष	अपि	त्वम्	युवाम्	यूयम्	न	अपठः	अपठतम्	अपठत
						अक्रीडः	अक्रीडतम्	अक्रीडत
						अगच्छः	अगच्छतम्	अगच्छत
						अलिखः	अलिखतम्	अलिखत
						अभ्रमः	अभ्रमतम्	अभ्रमत
उत्तमपुरुष		अहम्	आवाम्	वयम्		अपठम्	अपठाव	अपठाम
						अक्रीडम्	अक्रीडाव	अक्रीडाम
						अगच्छम्	अगच्छाव	अगच्छाम
						अलिखम्	अलिखाव	अलिखाम
						अभ्रमम्	अभ्रमाव	अभ्रमाम

१. समूह 'क'को अपिशब्द सुरुमा राखी समूह 'ख'को कर्तावाचक शब्दसँग समूह 'घ'का मिल्दा क्रियापदवाचक शब्दहरूको प्रयोग गरी प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् । जस्तै – प्रथमपुरुषबाट – अपि सः अपठत् ? मध्यमपुरुषबाट– अपि त्वम् अपठः ? उत्तमपुरुषबाट – अपि अहम् अपठम् ?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई बीचमा समूह 'ग' प्रयोग गरी बनेको नकारात्मक वाक्यको सुरुमा समूह 'क' प्रयोग गरी ७५ निषेधमूलक प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् ।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई बीचमा समूह 'ग' प्रयोग गरी बनेको नकारात्मक वाक्यको सुरुमा समूह 'क' प्रयोग गरी १५ निषेधमूलक प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् ।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई बीचमा समूह 'ग' प्रयोग गरी बनेको नकारात्मक वाक्यको सुरुमा समूह 'क' प्रयोग गरी १५ निषेधमूलक प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. समूह 'ग' को प्रयोग नगरी तीनै पुरुषबाट प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् ।

अतिरिक्त ज्ञान

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! झट्ट हेर्दा रमाशब्दजस्तै देखिनाले स्त्रीलिङ्गी शब्द हो कि जस्तो लाग्ने पुंलिङ्गी आकारान्त विश्वपाजस्ता केही शब्दहरू छन् । तिनीहरूको रूपायनको सामान्य जानकारी राखिराखौं । पछि संस्कृत बुझ्न सजिलो हुनेछ ।

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	विश्वपा	विश्वपौ	विश्वपाः
द्वितीया	विश्वपाम्	विश्वपौ	विश्वपः
तृतीया	विश्वपा	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभिः
चतुर्थी	विश्वपे	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	विश्वपः	विश्वपाभ्याम्	विश्वपाभ्यः
षष्ठी	विश्वपः	विश्वपोः	विश्वपाम्
सप्तमी	विश्वपि	विश्वपोः	विश्वपासु
सम्बोधन	हे विश्वपा!	हे विश्वपौ!	हे विश्वपाः!

यसैगरी सोमपा (सोमरस पान गर्ने व्यक्ति), धूम्रपा (चुरोट, तमाखु खाने व्यक्ति), गोपा (गाईको रक्षक), शंखध्मा (शंख बजाउने व्यक्ति), बलदा (बल दिने व्यक्ति) जस्ता शब्दका रूपायन पनि विश्वपाजस्तै बुझ्नुपर्दछ । यस्तै केही भिन्नता भएको हाहाशब्द रहेका छ ।

हाहाशब्दको रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	हाहा	हाहौ	हाहाः
द्वितीया	हाहाम्	हाहौ	हाहान्
तृतीया	हाहा	हाहाभ्याम्	हाहाभिः
चतुर्थी	हाहै	हाहाभ्याम्	हाहाभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	हाहाः	हाहाभ्याम्	हाहाभ्यः
षष्ठी	हाहाः	हाहौः	हाहाम्
सप्तमी	हाहे	हाहौ	हाहासु
सम्बोधन	हे हाहा !	हे हाहौ !	हे हाहाः !

कसैको पुलिङ्ग आकारान्त नाम भयो भने, नाम र गाउँको कुनै व्युत्पत्ति नहुनाले ती रूढ मानिन्छन् । तिनीहरूको रूपायन पनि हाहाजस्तै हुन्छ । जस्तै – दाजुलाई दादा भनेर सम्बोधन गरिन्छ । दादाको रूपायन निर्धक्क भएर हाहा जस्तै बनाउन सकिन्छ ।

ॐ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आठौं दिन
अष्टमः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरू अवश्य पनि संस्कृतज्ञ बन्ने दृढ धारणासहित अगाडि बढ्नुभएको छ । म पनि पाणिनि, कात्यायन र पतञ्जलिकै उपदेशअनुसार संस्कृत भाषालाई सरल तरिकाले बुझाउन सकियोस् भनेर लागिरहेको छु । विद्यार्थी भाइ हो ! अंग्रेजी आदि अरू संस्कृतेतर भाषा सिक्ने चाहना गर्दा कर्ता, कर्म र क्रिया आदिका ज्ञापक प्रत्येक शब्दलाई छुट्टाछुट्टै पढ्नुपर्ने हुन्छ । परन्तु नेपाली मातृभाषा भएका हाम्रा लागि नेपाली भाषाका ९० प्रतिशत शब्दहरूमा विभक्ति लगाउन जाने मात्र संस्कृत भाषाका वाक्यनिर्माण गर्न सकिन्छ, संस्कृतमा बोल्न सकिन्छ र संस्कृत लेख्न सकिन्छ । तसर्थ हाम्रा लागि अरू कुनै भाषा सिक्नुभन्दा संस्कृत सिक्नु ज्यादै सजिलो र उपयोगी पनि हुनेछ । रामशब्दको रूपप्रक्रिया बुझेपछि सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, पारिवारिक, संसदीय आदि नेपाली र संस्कृतमा समानरूपमा प्रयोग गरिने शब्दहरूको रूपायन बुझ्न नसकिने कुरै हुँदैन । संस्कृतमा 'रामको' भन्ने अर्थ बुझाउन 'स्य' विभक्ति थपे पुग्छ नेपालीमा 'स्य'को ठाउँमा 'को' थपे पुग्छ । मूल रामशब्द दुवैको एउटै हो। यहाँ अन्तर केवल विभक्तिमा देखिएको छ । संस्कृतका विभक्तिहरू बुझेपछि तपाईंहरूले नेपालीभाषाका अकारान्त ९० प्रतिशत शब्दहरूको स्वरूप सजिलै बुझ्न सक्नुहुन्छ । यसैगरी आकारान्त रमाशब्दको रूप बुझेपछि कार्यपालिका, न्यायपालिका, व्यवस्थापिका आदि शब्दहरूको रूपायन बुझ्न सकिन्छ । संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! यस पुस्तकमा बताएका नियमहरूको पालन गर्नुहोस्, मिहिनेत गर्नुहोस् र मनन गर्न आलस्य नगर्नुहोस्, तपाईं पक्का संस्कृतज्ञ हुनुहुनेछ यसमा शंका छैन ।

भविष्यत्कालिक अर्थात् तेस्रो अवस्थाका वाक्यहरूको निर्माण

* आठौं दिनको हाम्रो विषयवस्तु भनेको भविष्यत्काल अर्थात् तृतीय अवस्थाका वाक्य कसरी बनाउने ? कसरी प्रयोग गर्ने ? कसरी निर्धक्क भएर बोल्ने जस्ता प्रश्नहरूको उत्तर पाउन पतञ्जलि आदि मुनिहरूले बताउनुभएको विधिअनुसार वाक्यनिर्माण प्रक्रियाबारे विचार गर्नु नै हो । आउनुहोस् त्यतातर्फ अगाडि बढौं ।
* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! नेपालीभाषामा भविष्यत्कालका वाक्यहरूको स्वरूप हेरौं, विचार गरौं र तदनुसार संस्कृतको वाक्य निर्माण-प्रक्रियामा अगाडि बढौं - नेपालीभाषामा राम जानेछ, गीताले गाउनेछिन्, मुकुन्द काठमाडौं जानेछ जस्ता भविष्यत्कालिक वाक्यहरूको प्रयोग हुन्छ भने अंग्रेज़ी भाषामा Ram will go, Sita will sing. I shall go, You will go यस शैलीमा वाक्य निर्माण गरिन्छ ।
* अब नेपाली र अंग्रेजीका वाक्यहरूको बनोट हेरेपछि संस्कृतका वाक्य कसरी बन्छन् त ? हेरौं - जसरी वर्तमानकालका बोधक क्रियापद लगाएर वर्तमान काल बुझाउने वाक्यहरू बने, भूतकालका क्रियापद लगाएर भूतकालमा भएको कार्यलाई बुझाउने वाक्यहरू बने, त्यसरी नै भविष्यत्काल बुझाउने क्रियापदहरूको प्रयोगबाट भविष्यत्कालिक वाक्य बनाउन सकिनेछ । तसर्थ सर्वप्रथम भविष्यत्कालका क्रियापद के हुन् ? कस्ता छन् ? धातुमा के जोड्दा भविष्यत्कालको क्रिया तयार हुन्छ ? यी सबै कुरा हेरौं, पढौं, मनन गरौं अनि प्रयोग गरौं ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* भविष्यत्काल बोधक क्रियापदको रचना गर्न, तदनुसार प्रश्नोत्तर गर्न, संवाद गर्न र विचार व्यक्त गर्न समेत सजिलो होस् भनेर यस पुस्तकमा भविष्यत्काल तृतीय अवस्थाका लागि लृट्लकारमात्र बताइएको छ ।

१. **पठ् (पढ्नु) धातु To read (लृट्लकार अथवा तेस्रो अवस्था) को रूपायन**

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
मध्यमपुरुष	पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
उत्तमपुरुष	पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः

* पठ्धातुका उक्त रूप कण्ठ गरौं । धातुका रूपहरूलाई रटेर भए पनि जस्ताको तस्तै कण्ठस्थ गर्नुपर्दछ । जानु अर्थ बताउने गम् धातुको रूपायन पनि पठ् धातुको रूपायनजस्तै हुन्छ –

२. **गम् (जानु) धातु To go (लृट्लकार अथवा तेस्रो अवस्था) को रूपायन**

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	गमिष्यति	गमिष्यतः	गमिष्यन्ति
मध्यमपुरुष	गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ
उत्तमपुरुष	गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः

* आउनुहोस्, माथि बताइएको धातुका उक्त ९ रूप कसरी बन्छन्, त्यो बुझौं । बुझ्न केही अप्ठ्यारो छैन । शुद्ध धातु 'गम्' हो, त्यसमा भविष्यत्काल तृतीय अवस्थाको अर्थ बुझाउन निम्नअनुसारका प्रत्यय जोडिएका छन् –

पहिलो पङ्क्ति (प्रथमपुरुष) मा क्रमशः–	इष्यति	इष्यतः	इष्यन्ति
दोस्रो पङ्क्ति(मध्यमपुरुष) मा " –	इष्यसि	इष्यथः	इष्यथ
तेस्रो पङ्क्ति (उत्तमपुरुष) मा " –	इष्यामि	इष्यावः	इष्यामः

नियम – '८ अ' क्रियापदरूपायनसम्बन्धी

कुनै पनि धातुका अन्तमा इष्यति, इष्यतः, इष्यन्ति, इष्यसि, इष्यथः, इष्यथ, इष्यामि, इष्यावः इष्यामः जोड्नुभयो भने भविष्यत्कालका बोधक क्रियापदका रूपहरू तयार हुन्छन् । जस्तै–

गम् + इष्यति = गमिष्यति गम् + इष्यसि = गमिष्यसि गम् + इष्यामि = गमिष्यामि

* इष्यति आदि प्रत्यय जोडिदिएपछि भविष्यत्कालका अर्थात् तृतीय अवस्थाका ९ रूप तयार भए । तपाइँहरूले हेर्नुहोस्, यसमा कुनै त्रुटि त छैन ?

धातु एवं प्रत्ययको सङ्गति

विभक्ति	धातु		प्रत्यय		निष्पन्न रूप
प्रथमपुरुष, एकवचन	पठ्	+	इष्यति	=	पठिष्यति
प्रथमपुरुष, द्विवचन	पठ्	+	इष्यतः	=	पठिष्यतः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रथमपुरुष, बहुवचन	पठ्	+	इष्यन्ति	=	पठिष्यन्ति
मध्यमपुरुष, एकवचन	पठ्	+	इष्यसि	=	पठिष्यसि
मध्यमपुरुष, द्विवचन	पठ्	+	इष्यथः	=	पठिष्यथः
मध्यमपुरुष, बहुवचन	पठ्	+	इष्यथ	=	पठिष्यथ
उत्तमपुरुष, एकवचन	पठ्	+	इष्यामि	=	पठिष्यामि
उत्तमपुरुष, द्विवचन	पठ्	+	इष्यावः	=	पठिष्यावः
उत्तमपुरुष, बहुवचन	पठ्	+	इष्यामः	=	पठिष्यामः

* लट्लकारको प्रसङ्गमा बताइएका १९ वटै धातुका लृट्लकारका क्रियापदको विषयमा जानकारी प्राप्त गरौं –

३.	लिख्	लेखिष्यति	लेखिष्यतः	लेखिष्यन्ति
		लेखिष्यसि	लेखिष्यथः	लेखिष्यथ
		लेखिष्यामि	लेखिष्यावः	लेखिष्यामः
४.	क्रीड्	क्रीडिष्यति	क्रीडिष्यतः	क्रीडिष्यन्ति
		क्रीडिष्यसि	क्रीडिष्यथः	क्रीडिष्यथ
		क्रीडिष्यामि	क्रीडिष्यावः	क्रीडिष्यामः
५.	आगम्	आगमिष्यति	आगमिष्यतः	आगमिष्यन्ति
		आगमिष्यसि	आगमिष्यथः	आगमिष्यथ
		आगमिष्यामि	आगमिष्यावः	आगमिष्यामः
६.	वद्	वदिष्यति	वदिष्यतः	वदिष्यन्ति
		वदिष्यसि	वदिष्यथः	वदिष्यथ
		वदिष्यामि	वदिष्यावः	वदिष्यामः
७.	हस्	हसिष्यति	हसिष्यतः	हसिष्यन्ति
		हसिष्यसि	हसिष्यथः	हसिष्यथ
		हसिष्यामि	हसिष्यावः	हसिष्यामः
८.	क्रन्द्	क्रन्दिष्यति	क्रन्दिष्यतः	क्रन्दिष्यन्ति
		क्रन्दिष्यसि	क्रन्दिष्यथः	क्रन्दिष्यथ
		क्रन्दिष्यामि	क्रन्दिष्यावः	क्रन्दिष्यामः
९.	धाव्	धाविष्यति	धाविष्यतः	धाविष्यन्ति
		धाविष्यसि	धाविष्यथः	धाविष्यथ
		धाविष्यामि	धाविष्यावः	धाविष्यामः
१०.	नृत् (नर्त्)	नर्तिष्यति	नर्तिष्यतः	नर्तिष्यन्ति
		नर्तिष्यसि	नर्तिष्यथः	नर्तिष्यथ
		नर्तिष्यामि	नर्तिष्यावः	नर्तिष्यामः
११.	भव् (भू)	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
		भविष्यसि	भविष्यथः	भविष्यथ
		भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१२.	चल्	चलिष्यति	चलिष्यतः	चलिष्यन्ति
		चलिष्यसि	चलिष्यथः	चलिष्यथ
		चलिष्यामि	चलिष्यावः	चलिष्यामः
१३.	खाद्	खादिष्यति	खादिष्यतः	खादिष्यन्ति
		खादिष्यसि	खादिष्यथः	खादिष्यथ
		खादिष्यामि	खादिष्यावः	खादिष्यामः
१४.	निन्द्	निन्दिष्यति	निन्दिष्यतः	निन्दिष्यन्ति
		निन्दिष्यसि	निन्दिष्यथः	निन्दिष्यथ
		निन्दिष्यामि	निन्दिष्यावः	निन्दिष्यामः
१५.	नन्द्	नन्दिष्यति	नन्दिष्यतः	नन्दिष्यन्ति
		नन्दिष्यसि	नन्दिष्यथः	नन्दिष्यथ
		नन्दिष्यामि	नन्दिष्यावः	नन्दिष्यामः
१६.	कृ-कर् (गर्नु)	करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति
		करिष्यसि	करिष्यथः	करिष्यथ
		करिष्यामि	करिष्यावः	करिष्यामः
१७	स्था	स्थास्यति	स्थास्यतः	स्थास्यन्ति
		स्थास्यसि	स्थास्यथः	स्थास्यथ
		स्थास्यामि	स्थास्यावः	स्थास्यामः
१८.	पा	पास्यति	पास्यतः	पास्यन्ति
		पास्यसि	पास्यथः	पास्यथ
		पास्यामि	पास्यावः	पास्यामः
१९.	गा	गास्यति	गास्यतः	गास्यन्ति
		गास्यसि	गास्यथः	गास्यथ
		गास्यामि	गास्यावः	गास्यामः

अनिट्

नोट – १७, १८ र १९ सङ्ख्यामा रहेका धातुहरू अनिट् मानिएका छन् । यिनको रूपायन अरूको भन्दा केही फरक छ । यी धातुहरू आकारान्त भएकाले व्याकरणशास्त्रमा यिनका लागि केही छुट्टै नियम छन् । तदनुसार यिनमा इष्यति आदि प्रत्ययको सट्टा स्यति आदि प्रत्यय जोडिन्छन् । जस्तै –

स्यति स्यतः स्यन्ति स्यसि स्यथः स्यथ स्यामि स्यावः स्यामः

अहिले यत्तिमात्र बुझौं ।

* अब त मेरा मित्रहरू र विद्यार्थी भाइहरूले भविष्यत्कालका क्रियापद कस्ता हुन्छन् भन्ने कुरा बुझ्नु भयो होला । आउनुहोस्, तिनै क्रियापदको प्रयोग गरेर वाक्यनिर्माण गरौं ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियम - '२ इ' वाक्यरचनासम्बन्धी

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१	२	३	४	५	६	७	८	९
सः	तौ	ते	त्वम्	युवाम्	यूयम्	अहम्	आवाम्	वयम्
१	२	३	४	५	६	७	८	९
पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति	पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ	पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः

* माथि सुबन्त र तिङन्तका नौ–नौ रूप दिइएका छन् । तीमध्ये १ ले अङ्कित कर्तालाई १ सङ्ख्याले अंकित क्रियासँग जोड्नुहोस् । यसैगरी २ लाई २ सँग, ३ लाई ३ सँग, ४ लाई ४ सँग, ५ लाई ५ सँग, ६ लाई ६ सँग, ७ लाई ७ सँग, ८ लाई ८ सँग र ९ लाई ९ सँग जोड्नुपर्छ । जोडिसकेपछि तपाईंहरू सामु ९ वटा स–साना वाक्यहरू तयार हुनेछन्। क्रम बिगारियो (अर्थात् १ सँग २, ३ सँग १ आदि गरियो) भने अर्थको अनर्थ हुन्छ, वाक्य बिग्रन्छ र त्यो अशुद्ध हुन्छ । यसलाई उदाहरणबाट यसरी बुझ्न सकिन्छ –

सः पठिष्यति –	ऊ पढ्ने छ ।	**तौ पठिष्यथः –**	ती दुई पढ्नेछन् ।
ते पठिष्यन्ति –	तिनीहरू पढ्नेछन् ।	**त्वम् पठिष्यसि –**	तिमी पढ्नेछौ ।
युवाम् पठिष्यथः –	तिमी दुई पढ्नेछौ ।	**यूयम् पठिष्यथ –**	तिमीहरू पढ्नेछौ ।
अहम् पठिष्यामि –	म पढ्नेछु ।	**आवाम् पठिष्यावः –**	हामी दुई पढ्नेछौं ।
वयम् पठिष्यामः –	हामीहरू पढ्नेछौं ।		

* स, तौ, ते का ठाउँमा, रामः, रामौ, रामाः, रमा, रमे, रमाः आदि पनि कर्तापद हुनसक्छन् । यी कुराको ज्ञान गरेपछि संस्कृत जानिने हुँदा म पटक पटक यिनै कुरा दोहोऱ्याइरहेको छु । तसर्थ अहिले विद्यार्थीहरूको ज्ञानलाई दृढ बनाउन सः, तौ, ते आदिको प्रयोग बताउँदैछु ।

केही उदाहरणहरू –

* भविष्यत्काल अर्थात् तेस्रो अवस्थाका बोधक वाक्यहरूको रचना गर्ने अभ्यासकै क्रममा तलका वाक्यहरूलाई ध्यान दिएर पढौं र विचार गरौं ।

विमला गमिष्यति –	विमला जानेछिन् ।	**अहम् पठिष्यामि –**	म पढ्नेछु ।
त्वम् क्रीडिष्यसि –	तिमी खेल्ने छौ ।	**रामः पठिष्यति –**	राम पढ्नेछ ।
जनार्दनः आगमिष्यति –	जनार्दन आउनेछ ।	**छात्रौ पठिष्यतः –**	दुई छात्र पढ्नेछन् ।
युवाम् पठिष्यथः –	तिमी दुई पढ्ने छौ ।	**ते गमिष्यन्ति –**	तिनीहरू जानेछन् ।

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. रामः पठिष्यति ।
२. अहम् गमिष्यामि ।
३. ते क्रीडिष्यन्ति ।
४. यूयम् गमिष्यथ ।
५. विमला नर्तिष्यति ।
६. सुरेशः गास्यति ।
७. निर्मलः क्रन्दिष्यति ।
८. वयम् क्रीडिष्यामः ।
९. यूयम् चलिष्यथ ।
१०. तौ आगमिष्यतः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. दिनेश जानेछ ।
२. मुकुन्द हास्नेछ ।
३. शीला उाउनेछिन् ।
४. दिनेश जानेछ ।
५. तिमी जानेछौ ।
६. हरिहरले लेख्ने छ ।
७. तिमीहरूले पढ्ने छौ ।
८. तिमीहरूले गाउनेछन् ।
९. तिमीहरूले खाने छौ ।
१०. निर्मल नाच्नेछ ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - ७

	समूह 'क'			समूह 'ख'		
प्रथमपुरुष	सः	तौ	ते	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
	रामः	रामौ	रामाः	क्रीडिष्यति	क्रीडिष्यतः	क्रीडिष्यन्ति
	रमा	रमे	रमाः	गमिष्यति	गमिष्यतः	गमिष्यन्ति
	सीता	सीते	सीताः	लेखिष्यति	लेखिष्यतः	लेखिष्यन्ति
	सर्वा	सर्वे	सर्वाः	भ्रमिष्यति	भ्रमिष्यतः	भ्रमिष्यन्ति
मध्यमपुरुष	त्वम्	युवाम्	यूयम्	पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
				क्रीडिष्यसि	क्रीडिष्यथः	क्रीडिष्यथ
				गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ
				लेखिष्यसि	लेखिष्यथः	लेखिष्यथ
				भ्रमिष्यसि	भ्रमिष्यथः	भ्रमिष्यथ
उत्तमपुरुष	अहम्	आवाम्	वयम्	पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः
				क्रीडिष्यामि	क्रीडिष्यावः	क्रीडिष्यामः
				गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः
				लेखिष्यामि	लेखिष्यावः	लेखिष्यामः
				भ्रमिष्यामि	भ्रमिष्यावः	भ्रमिष्यामः

१. समूह 'क'का कर्तावाचक शब्दहरूसँग समूह 'ख'का मिल्दा क्रियापदवाचक शब्दहरूको प्रयोग गरी वाक्य बनाउनुहोस्। जस्तै – प्रथमपुरुषबाट – सः पठिष्यति । मध्यमपुरुषबाट – त्वम् पठिष्यसि । उत्तमपुरुषबाट – अहम् पठिष्यामि ।
२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाएर ७५ वाक्य बनाउनुहोस् ।
४. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाएर १५ वाक्य बनाउनुहोस् ।
५. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाएर १५ वाक्य रचना गर्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

९ नवौं दिन
नवमः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! संस्कृत भाषा सिक्ने क्रममा आज हामीहरू नवौं दिनमा प्रवेश गर्दैछौं। विगत ८ दिनमा हामीहरूले जे सिक्यौं त्यसको धारण गरी व्यवहारमा प्रयोग गर्नेछौं । आज नवौं दिनमा ह्रस्व इकारान्त हरिशब्द र भविष्यत्काल अर्थात् तेस्रो अवस्थाका क्रियापदहरूलाई प्रयोग गर्ने विभिन्न विधिहरूसँग हामी परिचित हुँदैछौं ।

नियम - '९ क' शब्दरूपायनसम्बन्धी (ह्रस्व इकारान्त पुल्लिङ्ग) हरिशब्द-

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	हरिः	हरी	हरयः
द्वितीया	हरिम्	हरी	हरीन्
तृतीया	हरिणा	हरिभ्याम्	हरिभिः
चतुर्थी	हरये	हरिभ्याम्	हरिभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	हरेः	हरिभ्याम्	हरिभ्यः
षष्ठी	हरेः	हर्योः	हरीणाम्
सप्तमी	हरौ	हर्योः	हरिषु
सम्बोधन	हे हरे !	हे हरी !!	हे हरयः !!!

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! हरिशब्द पढ्नु भयो, जसरी हुन्छ यसका रूपहरू जानौं । तपाईंहरूले सबै रूपका एक - एक प्रयोग यस पुस्तकमा हेर्न सक्नु हुनेछ । जसरी रामशब्द पढेर तपाईंहरूले १९ प्रकारका अकारान्त शब्द बुझ्नु भएको थियो त्यसरी नै हरिशब्द पढेपछि ह्रस्व इकारान्त लाखौं शब्दहरूका रूप बुझ्न सक्नुहुनेछ । तपाईंहरूले यो पुस्तक पढेपछि व्याकरणशास्त्रका लघुकौमुदी, सिद्धान्तकौमुदी र महाभाष्य पनि पढ्न सक्नुहुनेछ। यसबाट तपाईंहरूको कल्याण हुनुका साथै व्याकरणशास्त्रका प्रवर्तक मुनिहरूलाई परम सन्तोष पनि प्राप्त हुनेछ।

* हरिशब्दका रूप जानेपछि ऋषि, कवि, रवि, मुनि, कपि, यति, निधि आदि लाखौं ह्रस्व इकारान्त पुल्लिङ्गी शब्दहरूको रूपायन बुझ्नु हुनेछ । जस्तै -

२.	ऋषिः	ऋषी	ऋषयः	.... ।	११.	कविः	कवी	कवयः	.... ।
३.	रविः	रवी	रवयः	.... ।	१२.	मुनिः	मुनी	मुनयः	.... ।
४.	कपिः	कपी	कपयः	.... ।	१३.	यतिः	यती	यतयः	.... ।
५.	निधिः	निधी	निधयः	.... ।	१४.	विधिः	विधी	विधयः	.... ।
६.	प्रविधिः	प्रविधी	प्रविधयः	.... ।	१५.	अग्निः	अग्नी	अग्नयः	.... ।
७.	अरिः	अरी	अरयः	.... ।	१६.	नृपतिः	नृपती	नृपतयः	.... ।
८.	भूपतिः	भूपती	भूपतयः	.... ।	१७.	अतिथिः	अतिथी	अतिथयः	.... ।
९.	उदधिः	उदधी	उदधयः	.... ।	१८.	असिः	असी	असयः	.... ।
१०.	व्याधिः	व्याधी	व्याधयः	.... ।	१९.	पाणिः	पाणी	पाणयः	.... ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! हामीहरूले विगत दिनहरूमा अकारान्त रामशब्दका रामः,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रामौ, रामाः आदि रूपायन, आकारान्त रमाशब्दका रमा, रमे, रमाः रूपायनको प्रयोग गरियो । आजको पाठमा ह्रस्व इकारान्त हरिशब्दका हरि, हरी, हरयः आदि रूपायन पनि सिकियो । अब तिनलाई वाक्यमा प्रयोग गर्ने विधि सिकौं ।

अवस्थाबोध

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! यस पुस्तकमा तपाईंहरूलाई सहजरूपमा सरलविधिबाट संस्कृतको बोध गराउन वर्तमानकाललाई प्रथम अवस्था, भूतकाललाई द्वितीय अवस्था, भविष्यत्काललाई तृतीय अवस्था र आज्ञार्थक क्रियापदका लागि चतुर्थ अवस्था भनी नामाकरण गरिएको कुरा विदितै छ। तिनका उदाहरणहरू निम्नानुसार छन्–

प्रथम अवस्था – वर्तमानकाल – **हरिः गच्छति ।** द्वितीय अवस्था – भूतकाल – **हरिः अगच्छत् ।**

तृतीय अवस्था – भविष्यत्काल – **हरिः गमिष्यति ।** चतुर्थ अवस्था – आज्ञार्थक क्रियापद – **हरिः गच्छतु।**

भविष्यत्कालिक नकारात्मक वाक्यरचना

* क्रियापदभन्दा पहिले 'न' राखिदिएपछि सकारात्मक वाक्य नकारात्मक बन्दछ भन्ने कुरा तपाईंहरूले पटक-पटक पढिसक्नुभएको छ र वाक्यरचना नियममा पनि यही कुरा बताइएको छ । यहाँ भविष्यत्कालका प्रयोगहरूमा पनि नकारात्मक वाक्यहरूको प्रयोग गरेर तपाईंहरूको संस्कार दृढ बनाउने प्रयास गरिएको छ । निम्न वाक्यहरूलाई ध्यानपूर्वक पढ्नुहोस् ।

साधारण वाक्य		नकारात्मकवाक्य	
१. **रामः गमिष्यति –**	राम जानेछ ।	१. **रामः न गमिष्यति –**	राम जाने छैन ।
२. **हरिः पठिष्यति –**	हरिले पढ्नेछ ।	२. **हरिः न पठिष्यति –**	हरिले पढ्ने छैन ।
३. **विमला नर्तिष्यति –**	विमला नाच्ने छिन् ।	३. **विमला नर्तिष्यति –**	विमला नाच्ने छैनन् ।
४. **अहम् पठिष्यामि –**	मैले पढ्नेछु ।	४. **अहम् न पठिष्यामि –**	मैले पढ्ने छैन ।
५. **त्वम् पठिष्यसि –**	तिमी पढ्नेछौ ।	५. **त्वम् न पठिष्यसि –**	तिमीले पढ्ने छैनौ ।

भविष्यत्कालिक प्रश्नवाचक वाक्यरचना

* कुनै पनि वाक्यको आरम्भमा अपिशब्द राखी अन्तमा प्रश्नसूचक चिह्न राखिदिएपछि त्यो वाक्य प्रश्नवाचक बन्दछ भन्ने कुरा तपाईंहरूले वाक्यरचना नियम ५ बाट बुझिसक्नुभएको छ । अब भविष्यत्कालिक क्रियाको प्रयोग भएका निम्न उदाहरणहरूलाई मनन गरी त्यस्ता प्रश्नसूचक वाक्य रचना गर्ने कुशलता अर्जित गर्नुहोस् –

सकारात्मक		प्रश्नवाचक	
१ **रामः पठिष्यति –**	रामले पढ्नेछ ।	१. **अपि रामः पठिष्यति ? –**	के राम पढ्नेछ ?
२. **विमला नर्तिष्यति –**	विमला नाच्नेछिन् ।	२. **अपि विमला नर्तिष्यति? –**	के विमला नाच्नेछिन्?
३. **अहम् खादिष्यामि –**	मैले खानेछु ।	३. **अपि अहम् खादिष्यामि?–**	कै मैले खानेछु ?

नकारात्मक वाक्यहरूको प्रश्नवाचक वाक्यका रूपमा परिवर्तन

* नकारात्मक वाक्यहरूलाई वाक्यको आरम्भमा अपि र अन्त्यमा प्रश्नवाचक चिह्नको प्रयोग गरी नकारात्मक प्रश्नवाचक वाक्यका रूपमा परिवर्तन गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा तलका वाक्यहरूको अध्ययन गरी बुझ्नुहोस् ।

नकारात्मक		प्रश्नवाचक	
१ हरिः न पठिष्यति –	हरिले पढ्ने छैन ।	१. अपि हरिः न पठिष्यति ? –	के हरिले पढ्ने छैन ?
२. विमला न नर्तिष्यति –	विमला नाच्ने छैनन् ।	२. अपि विमला न नर्तिष्यति ?–	के विमला नाच्ने छैनन्?
३. अहम् न खादिष्यामि –	मैले खाने छैन ।	३. अपि अहम् न खादिष्यामि?–	कै मैले खाने छैन ?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. कविः गमिष्यति ।
२. अहम् क्रीडिष्यामि ।
३. वयम. न पठिष्यामः ।
४. रविः पठिष्यति ।
५. त्वम् खादिष्यसि ।

क) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. के राम जानेछ ?
२. के विमला हाँस्ने छिन् ?
३. के म पढ्ने छैन ?
४. गोपालले के लेख्ने छ ?
५. के हरि खेल्ने छैन ?
६. गीताले गाउनेछिन् ?

संस्कृतजिज्ञासु मित्र एवं विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले ह्रस्व इकारान्त पुंलिङ्गी हरिशब्द पढ्नु भयो । स्त्रीलिङ्गी ह्रस्व इकारान्त शब्दहरूको पनि रूपायन जान्नुपर्दछ । अब हामी ह्रस्व इकारान्त स्त्रीलिङ्गी 'मति'शब्दको रूपायन प्रस्तुत गर्दैछौं । 'मति'शब्दको रूपायन जानेपछि तपाईंहरूले गति, प्रगति, प्रणति आदि ह्रस्व इकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्दहरूको रूपायन बुझ्नुहुनेछ।

नियम – '९ ख' शब्दरूपायनसम्बन्धी, (ह्रस्व इकारान्त स्त्रीलिङ्गी) मतिशब्द

ह्रस्व इकारान्त स्त्रीलिङ्गी मतिशब्दको रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	मतिः	मती	मतयः
द्वितीया	मतिम्	मती	मतीः
तृतीया	मत्या	मतिभ्याम्	मतिभिः
चतुर्थी	मतये/मत्यै	मतिभ्याम्	मतिभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	मतेः/मत्याः	मतिभ्याम्	मतिभ्यः
षष्ठी	मतेः/मत्याः	मत्योः	मतीनाम्
सप्तमी	मतौ/मत्यां	मत्योः	मतिषु
सम्बोधन	हे मते !	हे मती !!	हे मतयः !!!

* मतिशब्दका रूप जानेपछि बुद्धि, शुद्धि, गति, भक्ति, शान्ति, प्रीति, धृति आदि लाखौं ह्रस्व इकारान्त स्त्रील्लिङ्गी शब्दहरूको रूपायन बुझ्नु हुनेछ । जस्तै –

२.	बुद्धिः	बुद्धी	बुद्धयः	.... ।
३.	शुद्धिः	शुद्धी	शुद्धयः	.... ।
४.	गतिः	गती	गतयः	.... ।
५.	भक्तिः	भक्ती	भक्तयः	.... ।
६.	शक्तिः	शक्ती	शक्तयः	.... ।
७.	स्मृतिः	स्मृती	स्मृतयः	.... ।
८.	रुचिः	रुची	रुचयः	.... ।
९.	शान्तिः	शान्ती	शान्तयः	.... ।
१०.	रीतिः	रीती	रीतयः	.... ।
११.	नीतिः	नीती	नीतयः	..... . ।
१२.	रात्रिः	रात्री	रात्रयः	.... ।
१३.	जातिः	जाती	जातयः	.... ।
१४.	गीतिः	गीती	गीतयः	.... ।
१५.	प्रीतिः	प्रीती	प्रीतयः	.... ।
१६.	कृतिः	कृती	कृतयः	.... ।
१७.	भूतिः	भूती	भूतयः	.... ।
१८.	पङ्क्तिः	पङ्क्ती	पङ्क्त्यः	.... ।
१९.	धृतिः	धृती	धृतयः	.... ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हरि आदि इकारान्त पुंलिङ्गी शब्द र मति आदि इकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्दका रूपायनको संरचनागत भिन्नता

* हरिशब्दजस्तै रूप चल्ने लाखौं इकारान्तशब्द छन् । यसैगरी मति आदि ह्रस्व इकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्दहरूको सङ्ख्या पनि निकै छ । यी दुईथरि शब्दहरूको प्रकृति भने थोरै भिन्न छ । जस्तै –

विभक्ति	भिन्नता	हरि-पुंलिङ्ग	मति - स्त्रीलिङ्ग
द्वितीया	बहुवचन	हरीन्	मतीः
तृतीया	एकवचन	हरिणा	मत्या
चतुर्थी	एकवचन	हरये	मतये / मत्यै
पञ्चमी	एकवचन	हरेः	मतेः / मत्याः
षष्ठी	एकवचन	हरेः	मतेः / मत्याः
सप्तमी	एकवचन	हरौ	मतौ / मत्याम्

निष्कर्षः – हरि आदि इकारान्त पुंलिङ्ग शब्द र मति आदि ह्रस्व इकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्दको रूपायनमा द्वितीयाको बहुवचन र तृतीयाको एकवचनमा मात्रै संरचनागत भिन्नता छ । अरू स्थानका भिन्नता वैकल्पिक हुन् । तिनलाई रेखाङ्कित गरी प्रष्ट्याइएको छ ।

* हरिशब्द र मतिशब्दको भिन्नता बुझ्नुभयो होला । नबुझेको भए अझ प्रयास गर्नुहोस् । यो बुझेपछि तपाईंलाई वाक्य निर्माणमा निकै सघाउ पुग्नेछ ।

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. वारिषु मत्स्याः वसन्ति ।
२. बालकः उन्नतये पठति ।
३. राष्ट्रस्य गतिः मन्दा वर्तते ।
४. कवयः कविताम् लिखन्ति ।
५. कपयः वने क्रीडन्ति ।
६. हरौ भक्तिः न भवति ।

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. रमाले पढ्नेछिन् ।
२. सुरेश कहाँ जानेछ ?
३. मुकुन्द किन आउनेछैन ?
४. बालकले के गर्नेछ ?
५. तिमी कहाँ जाने छौ ?

समीक्षा

* आठौं दिनसम्म तपाईंहरूले के पढ्नुभयो र यस पुस्तकले के सिकायो ? त्यसको समीक्षा गरौं –

१. के तपाईंले भविष्यत्कालका वाक्य बनाउन जान्नुभयो ?
२. भविष्यत्कालका क्रियापदको अन्तमा जोडिने प्रत्यय के के हुन् ?
३. हरिः, हरी, हरयः – हरिशब्दका प्रथमाका रूपहरू हुन् भने द्वितीयाका रूपहरू के के हुन् ? र तिनीहरूको अर्थ के हो ?
४. लृट्लकारमा क्रीड् धातुका रूपहरू कस्ता हुन्छन् ?
५. गमिष्यतिको अर्थ के हो ? यसमा अन्य आठ रूपहरूको प्रयोग गरी वाक्य बनाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

६. चलिष्यसि, चलिष्यथः, चलिष्यथ कुन पुरुषका रूपहरू हुन् ? यिनीहरूको प्रयोग गरेर वाक्य बनाउनुहोस्।
७. पाणिशब्दका सप्तमीमा रूपहरू कस्ता हुन्छन् र तिनको अर्थ के हो ?
८. मतिशब्दका चतुर्थी विभक्तिका रूपहरू लेखी तिनलाई वाक्यमा प्रयोग गर्नुहोस् ।
९. वारिशब्दका प्रथमा विभक्तिका रूपहरू लेखी वाक्यमा प्रयोग गर्नुहोस् ।
१०. के तपाईं ह्रस्व इकारान्त पुंलिङ्गी शब्द जति आए पनि निर्धक्कसँग रूप चलाउन सक्ने र अर्थ बुझ्ने हुनुभयो? हुनुभएको छैन भने किन ?
११. अरि, कवि र रविशब्दका क्रमशः तृतीया, चतुर्थी र पञ्चमी विभक्तिका रूपहरू लेख्नुहोस् ।
१२. हरिणा, कवये, कवेः, कवीनाम्, कवौ, रवौ, पाणौ यी रूपहरू कुन-कुन विभक्तिका हुन् र यिनको अर्थ के हुन्छ ?

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएको निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - ८

	समूह 'क'	समूह 'ख'			समूह 'ग'	समूह 'घ'		
प्रथमपुरुष	अपि	सः रामः सीता सर्वा हरिः मतिः	तौ रामौ सीते सर्वे हरी मती	ते रामाः सीताः सर्वाः हरयः मतयः	न	पठिष्यति क्रीडिष्यति गमिष्यति लेखिष्यति भ्रमिष्यति	पठिष्यतः क्रीडिष्यतः गमिष्यतः लेखिष्यतः भ्रमिष्यतः	पठिष्यन्ति क्रीडिष्यन्ति गमिष्यन्ति लेखिष्यन्ति भ्रमिष्यन्ति
मध्यमपुरुष		त्वम्	युवाम्	यूयम्		पठिष्यसि क्रीडिष्यसि गमिष्यसि लेखिष्यसि भ्रमिष्यसि	पठिष्यथः क्रीडिष्यथः गमिष्यथः लेखिष्यथः भ्रमिष्यथः	पठिष्यथ क्रीडिष्यथ गमिष्यथ लेखिष्यथ भ्रमिष्यथ
उत्तमपुरुष		अहम्	आवाम्	वयम्		पठिष्यामि क्रीडिष्यामि गमिष्यामि लेखिष्यामि भ्रमिष्यामि	पठिष्यावः क्रीडिष्यावः गमिष्यावः लेखिष्यावः भ्रमिष्यावः	पठिष्यामः क्रीडिष्यामः गमिष्यामः लेखिष्यामः भ्रमिष्यामः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१. समूह 'क'को अपिशब्द सुरुमा राखी समूह 'ख'को कर्तावाचक शब्दसँग समूह 'घ'का मिल्दा क्रियापदवाचक शब्दहरूको प्रयोग गरी प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् । जस्तै – प्रथमपुरुषबाट – अपि सः पठिष्यति ?, अपि सः न पठिष्यति ?, मध्यमपुरुषबाट – अपि त्वम् पठिष्यसि ? अपि त्वम् न पठिष्यसि ? उत्तमपुरुषबाट – अपि अहम् पठिष्यामि ? अपि अहम् न पठिष्यामि ?

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई बीचमा समूह 'ग' प्रयोग गरी बनेको नकारात्मक वाक्यको सुरुमा समूह 'क' प्रयोग गरी ७५ निषेधमूलक प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् ।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई बीचमा समूह 'ग' प्रयोग गरी बनेको नकारात्मक वाक्यको सुरुमा समूह 'क' प्रयोग गरी १५ निषेधमूलक प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् ।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई बीचमा समूह 'ग' प्रयोग गरी बनेको नकारात्मक वाक्यको सुरुमा समूह 'क' प्रयोग गरी १५ निषेधमूलक प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. समूह 'ग' को प्रयोग नगरी तीनै पुरुषबाट प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् ।

अतिरिक्त ज्ञान

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले ह्रस्व इकारान्त पुंलिङ्गी हरिशब्द र स्त्रीलिङ्गी मतिशब्दको रूपायन पनि जान्नुभयो । ती दुवैथरिका शब्दहरूको रूपायनको ज्ञानबाट तपाईंहरूले हजारौं त्यस्ता शब्दहरूको रूपायन जान्न सक्नुहुन्छ । अब हामी ह्रस्व इकारान्त नपुंसकलिङ्गी वारिशब्दको रूपायन अध्ययन गर्दैछौं ।

नियम – '९ ग' शब्दरूपायनसम्बन्धी, (ह्रस्व इकारान्त नपुंसकलिङ्गी) वारिशब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	वारि	वारिणी	वारीणि
द्वितीया	वारि	वारिणी	वारीणि
तृतीया	वारिणा	वारिभ्याम्	वारिभिः
चतुर्थी	वारिणे	वारिभ्याम्	वारिभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	वारिणः	वारिभ्याम्	वारिभ्यः
षष्ठी	वारिणः	वारिणोः	वारीणाम्
सप्तमी	वारिणि	वारिणोः	वारिषु
सम्बोधन	हे वारे/हे वारि	हे वारिणी	हे वारीणि

* वारिशब्दको रूपायनको ज्ञानबाट तपाईंहरूले शुचि आदि अनेकौं नपुंसकलिङ्गी इकारान्त शब्दको रूप तयार गर्न सक्नुहुन्छ । अस्थि (हाड), दधि (दही), सक्थि (तिघ्रा), अक्षि (आँखा)लाई छोडेर अन्य ह्रस्व इकारान्त नपुंसकलिङ्गका रूपहरू वारिजस्तै हुने कुरा बुझ्नुहोला ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१० दशौं दिन
दशमः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! हामीहरूले नौ दिनसम्म धेरै कुरा सिकिसकेका छौं । वर्तमानकालका बोधक वाक्य, भूतकालका बोधक वाक्य र भविष्यत्कालका बोधक वाक्यहरूको प्रयोग गर्ने विधि पनि सिकिसक्यौं । आज दशौं दिनमा हामीहरू आज्ञार्थक वाक्य बनाउने क्रियापदको अध्ययन र प्रयोग विधि सिक्न गइरहेका छौं । तपाईंहरूले राम्ररी ध्यान दिनुहोला ।

आजको दिनमा आज्ञार्थक क्रियापद के हुन् ? र ती कसरी बन्छन् ?, तिनको प्रयोग गरेर कसरी वाक्य निर्माण गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा आज पूर्णरूपमा सिकौं ।

१. पठ् (पढ्नु) धातु To read (लोट्लकार अथवा चौथो अवस्था) को रूपायन

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	पठतु	पठताम्	पठन्तु
मध्यमपुरुष	पठ	पठतम्	पठत
उत्तमपुरुष	पठानि	पठाव	पठाम

* आउनुहोस्, माथि बताइएको धातुका उक्त ९ रूप कसरी बन्छन्, त्यो बुझौं । बुझ्न केही अप्ठ्यारो छैन । शुद्ध धातु 'पठ्' हो, त्यसमा आज्ञार्थक लोट्लकार चौथो अवस्थाको अर्थ बुझाउन निम्नअनुसारका प्रत्यय जोडिएका छन् –

पहिलो पङ्क्ति (प्रथमपुरुष) मा क्रमशः–	अतु	अताम्	अन्तु
दोस्रो पङ्क्ति(मध्यमपुरुष) मा " –	अ	अतम्	अत
तेस्रो पङ्क्ति (उत्तमपुरुष) मा " –	आनि	आव	आम

नियम – '१० अ' क्रियारूपायनसम्बन्धी

कुनै पनि धातुका अन्तमा अतु, अताम्, अन्तु, अ, अतम्, अत, आनि, आव, आम जोड्नुभयो भने आज्ञार्थक लोट्लकार चौथो अवस्थाका बोधक क्रियापदका रूपहरू प्रायः तयार हुन्छन् । जस्तै–

पठ् + अतु = पठतु   पठ् + अ = पठ   पठ् + आनि = पठानि

* अतु आदि प्रत्यय जोडिदिएपछि आज्ञार्थक लोट्लकारका अर्थात् चतुर्थ अवस्थाका ९ रूप तयार भए । तपाइँहरूले हेर्नुहोस्, यसमा कुनै त्रुटि त छैन ?

धातु एवं प्रत्ययको सङ्गति

विभक्ति	धातु		प्रत्यय		निष्पन्न रूप
प्रथमपुरुष, एकवचन	पठ्	+	अतु	=	पठतु
प्रथमपुरुष, द्विवचन	पठ्	+	अताम्	=	पठताम्
प्रथमपुरुष, बहुवचन	पठ्	+	अन्तु	=	पठन्तु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मध्यमपुरुष, एकवचन	पठ्	+	अ	=	पठ
मध्यमपुरुष, द्विवचन	पठ्	+	अतम्	=	पठतम्
मध्यमपुरुष, बहुवचन	पठ्	+	अत	=	पठत
उत्तमपुरुष, एकवचन	पठ्	+	आनि	=	पठानि
उत्तमपुरुष, द्विवचन	पठ्	+	आव	=	पठाव
उत्तमपुरुष, बहुवचन	पठ्	+	आम	=	पठाम

* लट्लकारको प्रसङ्गमा बताइएका १९ वटै धातुका लोट्लकारका क्रियापदको विषयमा जानकारी प्राप्त गरौं –

२.		लिखतु	लिखताम्	लिखन्तु	
		लिख	लिखतम्	लिखत	
		लिखानि	लिखाव	लिखाम	
३.	क्रीड्	क्रीडतु	क्रीडताम्	क्रीडन्तु	.... ।
४.	पा – पिब्	पिबतु	पिबताम्	पिबन्तु	.... ।
५.	गम् – गच्छ्	गच्छतु	गच्छताम्	गच्छन्तु	.... ।
६.	आ – गम्-	आगच्छतु	आगच्छताम	आगच्छन्तु	.... ।
७.	वद्	वदतु	वदताम्	वदन्तु	.... ।
८.	हस्	हसतु	हसताम्	हसन्तु	.... ।
९.	स्था-तिष्ठ्	तिष्ठतु	तिष्ठताम्	तिष्ठन्तु	.... ।
१०.	क्रन्द्	क्रन्दतु	क्रन्दताम्	क्रन्दन्तु	.... ।
११.	धाव्	धावतु	धावताम्	धावन्तु	.... ।
१२.	गै	गायतु	गायताम्	गायन्तु	.... ।
१३.	नृत्य्[१]	नृत्यतु	नृत्यताम्	नृत्यन्तु	.... ।
१४.	प्रच्छ्	पृच्छतु	पृच्छताम्	पृच्छन्तु	.... ।
१५.	भू-भव्	भवतु	भवताम्	भवन्तु	.... ।
१६.	चल्	चलतु	चलताम्	चलन्तु	.... ।
१७.	खाद्	खादतु	खादताम्	खादन्तु	.... ।
१८.	निन्द्	निन्दतु	निन्दताम्	निन्दन्तु	.... ।
१९.	नन्द्	नन्दतु	नन्दताम्	नन्दन्तु	.... ।

* अब त मेरा मित्रहरू र विद्यार्थी भाइहरूले लोट्लकारका क्रियापद कस्ता हुन्छन् भन्ने कुरा बुझ्नु भयो होला ।

नियम – '२ ई' वाक्यरचनासम्बन्धी

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१ सः	२ तौ	३ ते	४ त्वम्	५ युवाम्	६ यूयम्	७ अहम्	८ आवाम्	९ वयम्
१ पठतु	२ पठताम्	३ पठन्तु	४ पठ	५ पठतम्	६ पठत	७ पठानि	८ पठाव	९ पठाम

१. धातु 'नृती' गात्र विक्षेपे हो । दिवादि गणमा 'य' जोडिने भएको हुँदा नृत्य सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो । मुख्य धातु नृत् नै हो ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

*. माथि सुबन्त र तिङन्तका नौ–नौ रूप दिइएका छन् । तीमध्ये १ ले अङ्कित कर्तालाई १ सङ्ख्याले अंकित क्रियासँग जोड्नुहोस् । यसैगरी २ लाई २ सँग, ३ लाई ३ सँग, ४ लाई ४ सँग, ५ लाई ५ सँग, ६ लाई ६ सँग, ७ लाई ७ सँग, ८ लाई ८ सँग र ९ लाई ९ सँग जोड्नुपर्छ । जोडिसकेपछि तपाईंहरू सामु ९ वटा स–साना वाक्यहरू तयार हुनेछन्। क्रम बिगारियो (अर्थात् १ सँग २, ३ सँग १ आदि गरियो) भने अर्थको अनर्थ हुन्छ, वाक्य बिग्रन्छ र त्यो अशुद्ध हुन्छ । यसलाई उदाहरणबाट यसरी बुझ्न सकिन्छ –

सः गच्छतु –	त्यो जाओस् ।	**तौ गच्छताम् –**	ती दुई जाउन् ।
ते पठन्तु –	तिनीहरू पढुन् ।	**त्वम् पठ –**	तिमी पढ ।
युवाम् पठतम् –	तिमी दुई पढ ।	**यूयम् पठत –**	तिमीहरू पढ ।
अहं पठानि –	म पढूँ ।	**आवाम् पठाव –**	हामी दुई पढौं ।
वयम् पठाम –	हामीहरू पढौं ।		

* लोट्लकारको प्रयोग आज्ञार्थमा मात्र नभई सम्प्रश्नमा पनि हुन्छ । जस्तै म के पढूँ ? (अहम् किं पठानि ?) म घर जाऊँ ? (अहम् गृहम् गच्छानि ?) यसै गरी यस्तै अर्थमा सबै धातुहरूको प्रयोग गर्न सकिन्छ ।

* साथी हो ! संस्कृत भाषा कठिन भाषा हुँदै होइन । पाणिनि, कात्यायन र पतञ्जलि ऋषिहरूको लेखन र चिन्तन पनि कठिन छ भन्नु उहाँहरूको आशय एवं शैली बुझ्न र बुझाउन नसक्नु हो । तसर्थ जसले संस्कृतलाई कठिन भन्दछ त्यसले संस्कृत अध्ययनमा मिहिनेत गरेको छैन र संस्कृतको मूलप्रकृति पनि बुझेको छैन ।

केही आज्ञार्थक वाक्यहरू –

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अब आज्ञार्थक वाक्यहरूको अर्थबोधतर्फ लागौं ।

१. **रामः पठतु –** राम पठोस् ।
२. **शीला लिखतु –** शीलाले लेखोस् ।
३. **त्वम् क्रीड –** तिमी खेल ।
४. **वयम् पठाम –** हामी पढौं ।
५. **ते हसन्तु –** उनीहरू हाँसुन् ।

* उक्त वाक्यहरूमध्ये १ सङ्ख्याको वाक्यमा **पठतु** किन लेखियो ?, २ सङ्ख्याको वाक्यमा **लिखतु** को प्रयोग किन गरियो ? ३ सङ्ख्याको वाक्यमा **क्रीडतु** किन भएन ? ४ सङ्ख्याको वाक्यमा **पठन्तु** किन भएन ? ५ सङ्ख्याको वाक्यमा **हसाव** किन लेखिएन ? विचार गरी उत्तर दिनुहोस् ।

* संस्कृतमा ह्रस्वमात्रा, दीर्घमात्रा र विसर्गको छुट्टाछुट्टै महत्त्व हुन्छ । माथि प्रयोग गरिएको ४ नं. वाक्य **'वयम् पठाम'** को अर्थ 'हामीहरूले पढौं' भन्ने नै हो । त्यस वाक्यको क्रियापद **पठाम**मा विसर्ग (:) थप्ने बित्तिकै हामीहरू पढ्छौं भन्ने वर्तमानकाल लट्लकारले दिने अर्थ आउँछ । तसर्थ रूप जेजस्ता छन् त्यस्तै जानौं, कण्ठस्थ गरौं र प्रयोग पनि गरौं । एउटा विसर्ग लाग्नाले अथवा झिक्नाले अर्थ परिवर्तन हुने हुँदा त्यसमा हामी सावधान हुनुपर्दछ ।

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. रामः नृत्यतु ।
२. अहम् पठानि ।
३. त्वम् लिख ।
*४. गोविन्द ! क्रीड ।
५. ते लिखन्तु ।
६. बालकाः क्रीडन्तु ।

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. मयूरहरू नाचून् ।
२. केटीहरूले गाऊन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३. विद्यार्थीहरू पढून् ।
४. हामीहरू जाऔं ?
५. छात्रहरूले पढून ।
६. तिमीहरू खेल ।

* सम्बोधनमा मध्यमपुरुषका क्रियापदको प्रयोग हुन्छ । त्वम्, युवाम्, यूयम् पनि सम्बोधनमा प्रयोग हुनसक्छन् ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - ९

	समूह 'क'			समूह 'ख'		
प्रथमपुरुष	सः	तौ	ते	पठतु	पठताम्	पठन्तु
	रामः	रामौ	रामाः	लिखतु	लिखताम्	लिखन्तु
	रमा	रमे	रमाः	गच्छतु	गच्छतांम्	गच्छन्तु
	हरिः	हरी	हरयः	क्रीडतु	क्रीडताम्	क्रीडन्तु
	रुचिः	रुची	रुचयः	भ्रमतु	भ्रमताम्	भ्रमन्तु
मध्यमपुरुष	त्वम्	युवाम्	यूयम्	पठ	पठतम्	पठत
				लिख	लिखतम्	लिखत
				गच्छ	गच्छतम्	गच्छत
				क्रीड	क्रीडतम्	क्रीडत
				भ्रम	भ्रमतम्	भ्रमत
उत्तमपुरुष	अहम्	आवाम्	वयम्	पठानि	पठाव	पठाम
				लिखानि	लिखाव	लिखाम
				गच्छानि	गच्छाव	गच्छाम
				क्रीडानि	क्रीडाव	क्रीडाम
				भ्रमानि	भ्रमाव	भ्रमाम

१. समूह 'क'का कर्तावाचक शब्दहरूसँग समूह 'ख'का मिल्दा क्रियापदवाचक शब्दहरूको प्रयोग गरी वाक्य बनाउनुहोस्। जस्तै - प्रथमपुरुषबाट - सः पठतु । मध्यमपुरुषबाट - त्वम् पठ । उत्तमपुरुषबाट - अहम् पठानि ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाएर ७५ वाक्य बनाउनुहोस् ।

४. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाएर १५ वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाएर १५ वाक्य रचना गर्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

११ एघारौं दिन
एकादशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! दशौं दिनसम्ममा जे सिक्नुभयो त्यसै विषयलाई दृढ बनाउने उद्देश्यले यो एघारौं दिनको पाठयोजना गरिएको छ । यसमा दीर्घ ईकारान्त स्त्रीलिङ्गी भगवतीशब्दका २४ रूप पढाएर एक लाखभन्दा बढी दीर्घ ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग शब्दको रूप निर्माणमा विद्यार्थीहरूलाई कुशल बनाउन पाणिनि, कात्यायन र पतञ्जलिले दिनुभएको उपदेशको आधारमा यो पाठ तयार गरिएको छ। आज तपाईंहरू चौथो वर्गका शब्द पढ्दै हुनुहुन्छ ।

नियम - '११' शब्दरूपायनसम्बन्धी, (दीर्घ ईकारान्त स्त्रीलिङ्गी) भगवतीशब्द-

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	भगवती	भगवत्यौ	भगवत्यः
द्वितीया	भगवंतीम्	भगवत्यौ	भगवतीः
तृतीया	भगवत्या	भगवतीभ्याम्	भगवतीभिः
चतुर्थी	भगवत्यै	भगवतीभ्याम्	भगवतीभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	भगवत्याः	भगवतीभ्याम्	भगवतीभ्यः
षष्ठी	भगवत्याः	भगवत्योः	भगवतीनाम्
सप्तमी	भगवत्याम्	भगवत्योः	भगवतीषु
सम्बोधन	हे भगवति !	हे भगवत्यौ!!	हे भगवत्यः!!!

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र एवं विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! जसरी अकारान्त राम आदि शब्द, आकारान्त रमा आदि शब्द र इकारान्त हरि आदि शब्दका रूप कण्ठस्थ गर्नुभयो त्यसरी नै भगवतीशब्दका रूप पनि कण्ठस्थ गर्नुहोस् । रामशब्द पढेर एक लाखभन्दा बढी अकारान्त शब्द बुझ्न सकियो भने भगवतीशब्द पढेपछि पनि एक लाखभन्दा बढी दीर्घ ईकारान्त शब्दका रूप बुझ्न सकिन्छ ।
* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! जसरी हुन्छ, भगवती शब्दलाई घोकेर भए पनि त्यसको प्रथमा विभक्तिमा कस्ता रूप हुन्छन्, द्वितीयामा कस्ता रूप हुन्छन् ? यस क्रमले सबै विभक्तिका रूपहरू राम्रोसँग जस्ताको तस्तै कण्ठस्थ गर्नुहोस् । भगवती त विद्याकी स्वामिनी सरस्वती नै हुन् । भगवतीशब्दको रूपायन कण्ठस्थ गरेपछि विद्याकी स्वामिनी भगवतीको पुण्य स्मरणका साथै दीर्घ ईकारान्त शब्दको ज्ञान पनि हुने हुँदा तपाईंहरूलाई दोहोरो फाइदा हुनेछ । यसलाई मात्र कण्ठ गर्नुभयो भने एक लाखभन्दा बढी दीर्घ इकारान्त शब्दका रूप तपाईंले जान्नुहुनेछ। पाणिनि, कात्यायन र पतञ्जलिको व्याकरण सिकाउने विधि अनौठो, चमत्कारपूर्ण र प्रभावोत्पादक छ ।
* भगवतीशब्द जानेपछि – सरस्वती, गौरी, नदी, कौमुदी, राज्ञी, अमरावती आदि दीर्घ ईकारान्त शब्दका लाखौं रूप जानिन्छन् । अब केही त्यस्ता शब्दहरूको रूपायन प्रक्रिया बुझौं –

२.	सरस्वती	सरस्वत्यौ	सरस्वत्यः	.... ।	३.	गौरी	गौर्यौ	गौर्यः	.... ।
४.	नदी	नद्यौ	नद्यः	.... ।	५.	राज्ञी	राज्ञ्यौ	राज्ञ्यः	.... ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

६. नटी	नट्यौ	नट्यः	.... ।	७.	पृथ्वी	पृथिव्यौ	पृथिव्यः	.... ।
८. अरुन्धती	अरुन्धत्यौ	अरुन्धत्यः	.... ।	९.	नन्दिनी	नन्दिन्यौ	नन्दिन्यः	.... ।
१०. द्रौपदी	द्रौपद्यौ	द्रौपद्यः	.... ।	११.	सावित्री	सावित्र्यौ	सावित्र्यः	.... ।
१२. देवकी	देवक्यौ	देवक्यः	.... ।	१३.	गान्धारी	गान्धार्यौ	गान्धर्यः	.... ।
१४. कैकेयी	कैकेय्यौ	कैकेय्यः	.... ।	१५.	कौमुदी	कौमुद्यौ	कौमुद्यः	.... ।
१६. कादम्बरी	कादम्बर्यौ	कादम्बर्यः	.... ।	१७.	अमरावती	अमरावत्यौ	अमरावत्यः	.... ।
१८. पाञ्चाली	पाञ्चाल्यौ	पाञ्चाल्यः	.... ।	१९.	कुन्ती	कुन्त्यौ	कुन्त्यः	.... ।

* आज्ञार्थक सामान्य वाक्यलाई निषेधमूलक आज्ञात्मक वाक्य कसरी बनाइन्छन् भन्ने कुरा वाक्यरचना नियम ४ बाट बुझिसक्नुभएको छ । त्यसै नियमभित्र आज्ञार्थक क्रियापदमात्र प्रयोग गरेर बनेका निषेधमूलक आज्ञार्थक वाक्यहरू पढौं, मनन गरौं र यस किसिमका वाक्यनिर्माण गर्ने कलामा निपुण बनौं ।

सामान्य आज्ञार्थक वाक्य		निषेधमूलक आज्ञात्मक वाक्य	
१. **सः गच्छतु -**	त्यो जाओस् ।	१. **स न गच्छतु -**	त्यो न जाओस् ।
२. **त्वम् गच्छ -**	तिमी जाऊ ।	२. **त्वम् न गच्छ -**	तिमी नजाऊ ।

आज्ञार्थक वाक्य र प्रश्नवाचक आज्ञार्थक वाक्य

* आज्ञार्थक वाक्यलाई प्रश्नवाचक वाक्य बनाउने विधि – वाक्यरचना नियम ५ बाट नै बुझिसक्नुभएको छ । त्यसै नियमभित्र रहेर आज्ञार्थक क्रियापदमात्र प्रयोग गरी निम्न प्रश्नवाचक आज्ञार्थक वाक्य तयार भएका छन् । उक्त वाक्यहरूको बनावट राम्रोसँग बुझी यस किसिमका अनेकौं वाक्यरचना गर्ने कलामा दक्ष बन्नुहोस् ।

आज्ञार्थक वाक्य		प्रश्नवाचक वाक्य	
१. **सः गच्छतु -**	त्यो जाओस् ।	१. **अपि स न गच्छतु ? -**	के त्यो न जाओस् ?
२. **भगवती पठतु -**	भगवतीले पढोस् ।	२. **अपि भगवती पठतु ?-**	के भगवतीले पढोस् ?
३. **रामः हसतु -**	राम हाँसोस् ।	३. **अपि रामः हसतु ? -**	के राम हाँसोस् ।
४. **वयम् न पठाम -**	हामी पढौं ।	४. **अपि वयम् न पठाम?-**	के हामीहरूले नपढौं?

अभ्यास

क) निम्नलिखित वाक्यलाई नकारात्मक बनाउनुहोस्

१. शीला गच्छतु ।
२. त्वम् पिब ।
३. आवाम् पठाव ।
४. ते क्रीडन्तु ।
५. अलका गायतु ।
६. रमेशः पठतु ।
७. यूयम् गच्छथ ।
८. वयम् क्रीडाम् ।
९. सुधा नृत्यतु ।
१०. विमला हसतु ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ख) **निम्न वाक्यहरूलाई प्रश्नवाचक बनाउनुहोस्**

१. दिनेशः गच्छतु ।
२. अहम् गच्छामि ।
३. ते क्रीडन्तु ।
४. ते न भ्रमन्तु ।
५. शैलजा न आगच्छतु ।
६. उमेशः न पठतु ।
७. वयम् पठाम ।
८. यूयम् न हसत ।
९. भगवती न नृत्यतु ।
१०. दिवाकरः हसतु ।

ग) **निम्नलिखित वाक्यहरूको नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्**

१. त्वम् पठ ।
२. शीला गच्छतु ।
३. हरिः लिखतु ।
४. वयम् पठाम ।
५. यूयम् गच्छथ ।

घ) **निम्नलिखित वाक्यहरूको संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्**

१. तिमीहरू खेल ।
२. के सरिताले नखाओस् ?
३. के हामीहरू नपढौं ?
४. हामीहरूले के पढौं ?
५. के म खेलूँ ?
६. के तिनीहरू जाऊन् ?
७. के ती दुईले खाऊन् ?

समीक्षा

* एघारौं दिनसम्म तपाईंहरूले के पढ्नुभयो र यस पुस्तकले के सिकायो ? नबुझेको कुरा के छ ? त्यसको समीक्षा गरौं–

१. एघारौं दिनमा तपाईंले के कुरा पढ्नु भयो ? नबुझेको कुरा के हो ? नजानेको कुरा सोध्नु भए हुन्छ ।
२. लोट्लकारका क्रियापद बनाउँदा धातुका अन्तमा जोडिने प्रत्ययहरू के के हुन् ?
३. लिख, लिखताम्, लिखत, कुन पुरुषका रूप हुन् ? यसको अर्थ के हो ? वाक्यमा प्रयोग गरेर संझाउनुहोस्।
४. गच्छतु, गच्छताम्, गच्छन्तु को प्रयोग कुन पुरुषमा हुन्छ । यिनीहरूको प्रयोग गरेर वाक्य बनाई तिनको नेपालीमा अर्थ गर्नुहोस् ।
६. भगवत्या, भगवतीभ्याम्, भगवतीभिः कुन विभक्तिका रूप हुन् र सरस्वतीशब्दको तिनै विभक्तिमा कस्ता रूप हुन्छन् ?
७. दीर्घ ईकारान्त शब्दका रूपहरू निर्धक्कसँग चलाउन सक्ने हुनुहोस् र प्रत्येक विभक्तिको अर्थ पनि बुझ्नुहोस्।
८. वाराणस्याः, गोदावर्याः, पञ्चमी र षष्ठी विभक्तिका रूप हुन्, यिनीहरूको अर्थमा के भिन्नता छ ? बताउनुहोस्।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संपरीक्षण तालिका - १०

	समूह 'क'	समूह 'ख'			समूह 'ग'	समूह 'घ'		
प्रथमपुरुष	अपि	सः	तौ	ते	न	पठतु	पठताम्	पठन्तु
		रामः	रामौ	रामाः		लिखतु	लिखताम्	लिखन्तु
		रमा	रमे	रमाः		गच्छतु	गच्छताम्	गच्छन्तु
		हरिः	हरी	हरयः		क्रीडतु	क्रीडताम्	क्रीडन्तु
		भगवती	भगवत्यौ	भगवत्यः		भ्रमतु	भ्रमताम्	भ्रमन्तु
मध्यमपुरुष		त्वम्	युवाम्	यूयम्		पठ	पठतम्	पठत
						लिख	लिखतम्	लिखत
						गच्छ	गच्छतम्	गच्छत
						क्रीड	क्रीडतम्	क्रीडत
						भ्रम	भ्रमतम्	भ्रमत
उत्तमपुरुष		अहम्	आवाम्	वयम्		पठानि	पठाव	पठाम
						लिखानि	लिखाव	लिखाम
						गच्छानि	गच्छाव	गच्छाम
						क्रीडानि	क्रीडाव	क्रीडाम
						भ्रमानि	भ्रमाव	भ्रमाम

१. समूह 'क'को अपिशब्द सुरुमा राखी समूह 'ख'को कर्तावाचक शब्दसँग समूह 'घ'का मिल्दा क्रियापदवाचक शब्दहरूको प्रयोग गरी प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् । जस्तै – प्रथमपुरुषबाट – अपि सः पठतु?, अपि सः न पठतु ? मध्यमपुरुषबाट – अपि त्वम् पठ ? अपि त्वम् न पठ ? उत्तमपुरुषबाट – अपि अहम् पठानि ? अपि अहम् न पठानि ?

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई बीचमा समूह 'ग' प्रयोग गरी बनेको नकारात्मक वाक्यको सुरुमा समूह 'क' प्रयोग गरी ७५ निषेधमूलक प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् ।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई बीचमा समूह 'ग' प्रयोग गरी बनेको नकारात्मक वाक्यको सुरुमा समूह 'क' प्रयोग गरी १५ निषेधमूलक प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् ।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई बीचमा समूह 'ग' प्रयोग गरी बनेको नकारात्मक वाक्यको सुरुमा समूह 'क' प्रयोग गरी १५ निषेधमूलक प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. समूह 'ग' को प्रयोग नगरी तीनै पुरुषबाट प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनुहोस् ।

ॐ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१२ बाह्रौं दिन
द्वादशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनी हो ! भू-धातुका चार लकार अथवा चार अवस्थाका उदाहरणहरू तपाईंहरूले पढिसक्नुभएको छ । भूधातुको विकल्पमा अत्यन्त प्रसिद्ध अस् धातु रहेको छ । त्यो नबुझेसम्म संस्कृतका ग्रन्थहरूको तात्पर्य बुझ्न नसकिने हुनाले अस् धातुको पनि अभ्यास गराउनु आवश्यक ठानेर अस् धातुका चार लकार अथवा चार अवस्थाको धातुरूपसहित वाक्यात्मक प्रयोग आज बाह्रौं दिनमा सिकाइँदैछ ।

अस् (हुनु) धातु (लट्लकार अथवा प्रथम अवस्था) को रूपायन

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	अस्ति	स्तः	सन्ति
मध्यमपुरुष	असि	स्थः	स्थ
उत्तमपुरुष	अस्मि	स्वः	स्मः

* भू, पठ् धातुहरूका लकारहरूका रूपायन र अस् धातुको रूपायनमा केही अन्तर छ । जस्तै भू, पठ् आदि धातुमा अति, अन्त, अन्ति जोडिन्थ्यो भने यहाँ लट्लकार प्रथमपुरुषको एकवचनमा अति नजोडिएर 'ति'प्रत्ययमात्रै जोडियो । त्यसो गर्दा अस् + अति नभएर अस् + ति = अस्ति भयो । यसैगरी प्रथमपुरुषको द्विवचनमा अस् धातुमा 'तः'प्रत्ययमात्रै जोडियो, त्यसपछि अस् धातुको अ पनि हटाइयो । त्यसो गर्दा धातुको 'स्'मात्र बाँकी रह्यो र स्तः हुंनगयो । अरू रूपहरू यसै रीतिबाट बन्दछन् । यहाँ बुझ्नुपर्ने कुरा के छ भने द्विवचन र बहुवचनका प्रत्यय गर्दा अस् धातुको आदि 'अ' हटाइन्छ । उक्त तथ्यलाई माथिका उदाहरणले प्रष्ट पारेका छन्। पठ् आदि धातुको लट्लकार प्रथम अवस्थाका रूपायनमा अति, अतः, अन्ति आदि जोडिएझैं यो अदादि गणको धातु भएकोले उक्त प्रथम अवस्थाका रूपायनमा शुद्ध धातुमा –

प्रथमपुरुषमा –	ति	तः	अन्ति
मध्यमपुरुषमा –	सि	थः	थ
उत्तमपुरुषमा –	मि	वः	मः

उक्त प्रत्यय जोडिन्छन् ।

यो नियम २ क्रियापद रूपायनको पूरक हो । अस् धातुको मात्रै प्रथम अवस्थामा सबै पुरुषका द्विवचन र बहुवचनमा धातुको 'अ'को पनि लोप हुन्छ र 'स्'मात्रै बाँकी रहन्छ । जुन कुरा रूपायनबाट बुझ्न खोज्नुभयो भने बुझ्न सकिन्छ । जाने अर्थमा अथवा रक्षा गर्ने अर्थमा प्रयुक्त पा आदि धातुहरूमा ति, तः, अन्ति जोडेर प्रथम अवस्थाका रूपहरू तयार हुन्छन्।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१ सः	२ तौ	३ ते
१ अस्ति	२ स्तः	३ सन्ति

४ त्वम्	५ युवाम्	६ यूयम्
४ असि	५ स्थः	६ स्थ

७ अहम्	८ आवाम्	९ वयम्
७ अस्मि	८ स्वः	९ स्मः

नियम - '३ अ' वाक्यरचनासम्बन्धीको पूरक

* माथि सुबन्त र तिङन्तका नौ-नौ रूप दिइएका छन् । तीमध्ये १ ले अङ्कित कर्तालाई १ सङ्ख्याले अंकित क्रियासँग जोड्नुहोस् । यसैगरी २ लाई २ सँग, ३ लाई ३ सँग, ४ लाई ४ सँग, ५ लाई ५ सँग, ६ लाई ६ सँग, ७ लाई ७ सँग, ८ लाई ८ सँग र ९ लाई ९ सँग जोड्नुपर्छ । जोडिसकेपछि तपाईंहरू सामु ९ वटा स-साना वाक्यहरू तयार हुनेछन् । क्रम बिगारियो (अर्थात् १ सँग २, ३ सँग १ आदि गरियो) भने अर्थको अनर्थ हुन्छ, वाक्य बिग्रन्छ र त्यो अशुद्ध हुन्छ । यसलाई उदाहरणबाट यसरी बुझ्न सकिन्छ -

सः अस्ति -	त्यो छ ।	**यूयम् स्थ -**	तिमीहरू छौ ।
तौ स्तः -	ती दुई छन् ।	**अहम् अस्मि -**	म छु ।
ते सन्ति -	तिनीहरू छन् ।	**आवाम् स्वः -**	हामी दुई छौं ।
त्वम् असि -	तिमी छौ ।	**वयम् स्मः -**	हामीहरू छौं ।
युवाम् स्थः -	तिमी दुई छौ ।	**छात्रौ स्तः -**	दुई छात्र ले छन् ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अब के बुझेनौ, नबुझेको भए गुरुलाई सोध्नुहोस् ।
* अति प्रचलित धातु भएकाले यस धातुको जानकारी दिन खोजिएको हो । यसको अर्थ अंग्रेजीको Is, am, are हो । is = अस्ति, am = अस्मि, are = असि हो । यिनीहरू क्रियापद हुन् र यिनीहरूको प्रयोग पठति, पठतः, पठन्ति जस्तै गरिन्छ ।

निम्नलिखित उदाहरणहरू पढौं र विचार गरौं -

* अस् धातुबाट निर्मित लट्लकारका क्रियापदहरूको प्रयोग यस प्रकार गरिन्छ -

सः मुकुन्दः अस्ति ।	त्यो मुकुन्द हो ।
त्वम् असि ।	तिमी छौ ।
ते सन्ति ।	तिनीहरू छन् ।
अहम् अस्मि ।	म छु ।
वयं स्मः ।	हामीहरू छौं ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संपरीक्षण तालिका - ११

		समूह 'क'	समूह 'ख'		समूह 'ग'
प्रथमपुरुष	अपि	सः तौ ते रामः रामौ रामाः हरिः हरी हरयः रमा रमे रमाः भगवती भगवत्यौ भगवत्यः धेनुः धेनू धेनवः	बालकः बालकौ बालकाः सुन्दरः सुन्दरौ सुन्दराः कृषकः कृषकौ कृषकाः छात्रा छात्रे छात्राः सुन्दरी सुन्दर्यौ सुन्दर्यः सवत्सा सवत्से सवत्सा	न	अस्ति स्तः सन्ति
मध्यमपु.		त्वम् युवाम् यूयम्	लेखकः लेखकौ लेखकाः लेखिका लेखिके लेखिकाः		असि स्थः स्थ
उत्तमपु.		अहम् आवाम् वयम्	शिक्षकः शिक्षकौ शिक्षकाः शिक्षिका शिक्षिके शिक्षिकाः		अस्मि स्वः स्मः

१. माथिको तालिकामा 'अपि'शब्द प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि हो भने 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्दहरू तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य र प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएका हुन् ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच प्रश्नवाचक र पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

अस् (हुनु) धातु (लङ्लकार अथवा द्वितीय अवस्था) को रूपायन

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
मध्यमपुरुष	आसीः	आस्तम्	आस्त
उत्तमपुरुष	आसम्	आस्व	आस्म

विशेष - यिनी Was, Ware अर्थमा प्रयोग हुने संस्कृतका भूतकालिक क्रिया हुन् ।

* अब हेरौं, माथि बताइएका अस् धातुका लङ्लकारका ९ रूप कसरी बन्छन्, त्यो बुझौं । बुझ्न केही अप्ठ्यारो छैन। शुद्ध धातु 'अस्' हो, त्यसमा तल लेखिएअनुसारका प्रत्यय जोडिएका छन् –

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क) पहिलो पङ्क्ति (प्रथमपुरुष) मा क्रमशः- ईत् ताम् अन्
दोस्रो पङ्क्ति(मध्यमपुरुष) मा " - ईः तम् त
तेस्रो पङ्क्ति (उत्तमपुरुष) मा " - अम् व म

ख) आरम्भको धातुको 'अ' लाई 'आ' गराउने नियम रहेको छ। उदाहरणार्थ – प्रथम पुरुषको एकवचनमा – अस्‌बाट ईत् प्रत्यय गरेपछि अस् + ईत् भयो, आरम्भको धातुको 'अ'लाई 'आ' गराउने नियमअनुसार 'अ'लाई 'आ' गराइयो। त्यसो गर्दा आस् + ईत् भयो, 'स्'लाई 'ई'मा जोड्दा आसीत् भयो। यसै गरी अरू रूपहरू पनि बुझ्नुपर्दछ।

ग) अस्‌धातु अदादि गणमा पर्दछ। भूवादि धातु पठ्‌को द्वितीय अवस्था लङ्लकारमा अत्, आताम्, अन् आदि जोडिएझैं अदाति गणको अस्‌धातुको द्वितीय अवस्था लङ्लकारको प्रथम पुरुषमा इत्, ताम्, अन्, मध्यमपुरुषमा ईः, तम्, त, उत्तम पुरुषमा – अम्, व, म जोडिन्छन्। यो नियम ६ क्रियापदरूपायनको पूरक हो।

घ) द्वितीय अवस्था अस्‌धातुको रूपायनमा सबै पुरुषका द्विवचन र बहुवचनमा अस् धातुको अलोप हुन्छ र अ का ठाउँमा व्याकरणको नियमद्वारा 'आ' थपिन्छ भन्ने कुरा रूपायनाट सजिलै बुझिन्छ।

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१ सः	२ तौ	३ ते
१ आसीत्	२ आस्ताम्	३ आसन्

४ त्वम्	५ युवाम्	६ यूयम्
४ आसीः	५ आस्ताम्	६ आस्त

७ अहम्	८ आवाम्	९ वयम्
७ आसम्	८ आस्व	९ आस्म

नियम - '३ आ' वाक्यरचनासम्बन्धीको पूरक

* माथि सुबन्त र तिङन्तका नौ–नौ रूप दिइएका छन्। तीमध्ये १ ले अङ्कित कर्तालाई १ सङ्ख्याले अंकित क्रियासँग जोड्नुहोस्। यसैगरी २ लाई २ सँग, ३ लाई ३ सँग, ४ लाई ४ सँग, ५ लाई ५ सँग, ६ लाई ६ सँग, ७ लाई ७ सँग, ८ लाई ८ सँग र ९ लाई ९ सँग जोड्नुपर्छ। जोडिसकेपछि तपाईंहरू सामु ९ वटा स–साना वाक्यहरू तयार हुनेछन्। क्रम बिगारियो (अर्थात् १ सँग २, ३ सँग १ आदि गरियो) भने अर्थको अनर्थ हुन्छ, वाक्य बिग्रन्छ र त्यो अशुद्ध हुन्छ। यसलाई उदाहरणबाट यसरी बुझ्न सकिन्छ –

सः आसीत् - त्यो थियो। **तौ आस्ताम् -** ती दुई थिए।
ते आसन् - तिनीहरू थिए। **त्वम् आसीः -** तिमी थियौ।
युवाम् आस्तम् - तिमी दुई थियौ। **यूयम् आस्त -** तिमहिरू थियौ।
अहम् आसम् - म थिएँ। **आवाम् आस्व -** हामी दुई थियौं।
वयम् आस्म - हामीहरू थियौं।

वाक्यात्मक प्रयोग

* अस् धातुबाट निर्मित लङ्लकारका क्रियापदहरूको प्रयोग यस प्रकार गरिन्छ –

सः मुकुन्दः आसीत् - त्यो मुकुन्द थियो। **भार्याः आसन् -** रानीहरू थिए।
अहम् आसम् - म थिएँ। **त्वम् आसीः -** तिमी थियौ।
यूयम् आस्त - तिमीहरू थियौ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - १२

		समूह 'क'	समूह 'ख'		समूह 'ग'
प्रथमपुरुष		सः तौ ते रामः रामौ रामाः हरिः हरी हरयः रमा रमे रमाः भगवती भगवत्यौ भगवत्यः धेनुः धेनू धेनवः	बालकः बालकौ बालकाः सुन्दरः सुन्दरौ सुन्दराः कृषकः कृषकौ कृषकाः छात्रा छात्रे छात्राः सुन्दरी सुन्दर्यौ सुन्दर्यः सवत्सा सवत्से सवत्सा		आसीत् आस्ताम् आसन्
मध्यमपु.	अपि	त्वम् युवाम् यूयम्	लेखकः लेखकौ लेखकाः लेखिका लेखिके लेखिकाः	न	आसीः आस्तम् आस्त
उत्तमपु.		अहम् आवाम् वयम्	शिक्षकः शिक्षकौ शिक्षकाः शिक्षिका शिक्षिके शिक्षिकाः		आसम् आस्व आस्म

१. माथिको तालिकामा 'अपि'शब्द प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि हो भने 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्दहरू तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य र प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएका हुन् ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच प्रश्नवाचक र पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

अस् (हुनु) धातु (लृट्लकार अथवा तृतीय अवस्था) को रूपायन

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
मध्यमपुरुष	भविष्यसि	भविष्यथः	अविष्यथ
उत्तमपुरुष	भविष्यामि	भविष्यावः	भविष्यामः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* अस् धातु तृतीय अवस्था लृट्लकारका रूपहरू भने भूधातुका रूपहरूजस्तै हुन्छन् । जुन कुरा माथिका रूपायनबाट बुझिएको छ ।

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१ सः	२ तौ	३ ते	४ त्वम्	५ युवाम्	६ यूयम्	७ अहम्	८ आवाम्	९ वयम्
१ भविष्यति	२ भविष्यतः	३ भविष्यन्ति	४ भविष्यसि	५ भविष्यथः	६ भविष्यथ	७ भविष्यामि	८ भविष्यावः	९ भविष्यामः

नियम - '३ इ' वाक्यरचनासम्बन्धीको पूरक

* माथि सुबन्त र तिङन्तका नौ–नौ रूप दिइएका छन् । तीमध्ये १ ले अङ्कित कर्तालाई १ सङ्ख्याले अंकित क्रियासँग जोड्नुहोस् । यसैगरी २ लाई २ सँग, ३ लाई ३ सँग, ४ लाई ४ सँग, ५ लाई ५ सँग, ६ लाई ६ सँग, ७ लाई ७ सँग, ८ लाई ८ सँग र ९ लाई ९ सँग जोड्नुपर्छ । जोडिसकेपछि तपाईंहरू सामु ९ वटा स–साना वाक्यहरू तयार हुनेछन् । क्रम बिगारियो (अर्थात् १ सँग २, ३ सँग १ आदि गरियो) भने अर्थको अनर्थ हुन्छ, वाक्य बिग्रन्छ र त्यो अशुद्ध हुन्छ । यसलाई उदाहरणबाट यसरी बुझ्न सकिन्छ –

सः भविष्यति - त्यो हुनेछ । **तौ भविष्यतः -** ती दुई हुनेछन्।
ते भविष्यन्ति - तिनीहरू हुनेछन् । **त्वम् भविष्यसि -** तिमी हुनेछौ ।
युवाम् भविष्यथः - तिमी दुई हुनेछौ । **यूयम् भविष्यथ -** तिमहिरू हुनेछौ ।
अहम् भविष्यामि - म हुनेछु । **आवाम् भविष्यावः -** हामी दुई हुनेछौं ।
वयम् भविष्यामः - हामीहरू हुनेछौं ।

वाक्यात्मक प्रयोग

* अस्धातुबाट निर्मित लङ्लकारका क्रियापदहरूको प्रयोग यस प्रकार गरिन्छ –

सः भविष्यति - त्यो हुनेछ । **रामौ भविष्यतः -** दुई राम हुनेछन् ।
ते भविष्यन्ति - तिनीहरू हुनेछन् । **अहम् भवष्यामि -** म हुनेछु ।
त्वम् भविष्यसि - तिमी हुनेछौ । **यूयम् भविष्यथ -** तिमीहरू हुनेछौ ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संपरीक्षण तालिका - १३

		समूह 'क'	समूह 'ख'		समूह 'ग'
प्रथमपुरुष	अपि	सः तौ तेँ रामः रामौ रामाः हरिः हरीं हरयः रमा रमे रमाः भगवती भगवत्यौ भगवत्यः धेनुः धेनू धेनवः	बालकः बालकौ बालकाः सुन्दरः सुन्दरौ सुन्दराः कृषकः कृषकौ कृषकाः छात्रा छात्रे छात्राः सुन्दरी सुन्दर्यौ सुन्दर्यः सवत्सा सवत्से सवत्सा	न	भविष्यति भविष्यतः भविष्यन्ते
मध्यमपु.		त्वम् युवाम् यूयम्	लेखकः लेखकौ लेखकाः लेखिका लेखिके लेखिकाः		भविष्यसि भविष्ययथः भविष्यथ
उत्तमपु.		अहम् आवाम् वयम्	शिक्षकः शिक्षकौ शिक्षंकाः शिक्षिका शिक्षिके शिक्षिकाः		भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः

१. माथिको तालिकामा 'अपि'शब्द प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि हो भने 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्दहरू तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य र प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएका हुन् ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच प्रश्नवाचक र पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

* यिनी रूपायनहरू अंग्रेजीको Shell/Will जस्तै अर्थमा प्रयोग हुने संस्कृतका भविष्यतकालिक क्रियाका रूप हुन् ।

अस्धातु लोट्लकार चतुर्थ अवस्थाको रूपायन

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	अस्तु	स्ताम्	सन्तु
मध्यमपुरुष	एधि	स्तम्	स्त
उत्तमपुरुष	असानि	असाव	असाम

* अब हेरौं माथि बताइएका अस्धातुका लोट्लकार चतुर्थ अवस्थका रूपायन कसरी बन्छन्, त्यो बुझौं । पठ् आदि धातुको लोट्लकारमा अतु, अताम्, अन्तु जोडिएझैं, अस्धातुमा प्रथमपुरुषमा - तु, ताम्, अन्तु, मध्यमपुरुषमा - धि, तम्, त, उत्तमपुरुषमा - आनि, आव, आम जोडिन्छन् । चतुर्थ अवस्था अस्धातुका रूपायनमा द्विवचन र बहुवचनमा धातुको अकारको लोप हुन्छ । जुन कुरा रूपायनबाट बुझ्न खोज्नुभयो भने स्पष्ट हुनेछ । यो नियम १०

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क्रियापदरूपायन १० को पूरक हो ।

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१	२	३	४	५	६	७	८	९
सः	तौ	ते	त्वम्	युवाम्	यूयम्	अहम्	आवाम्	वयम्
१	२	३	४	५	६	७	८	९
अस्तु	स्ताम्	सन्तु	एधि	स्तम्	स्त	असानि	असाव	असाम

नियम – '३ ई' वाक्यरचनासम्बन्धीको पूरक

* माथि सुबन्त र तिङन्तका नौ–नौ रूप दिइएका छन् । तीमध्ये १ ले अङ्कित कर्तालाई १ सङ्ख्याले अंकित क्रियासँग जोड्नुहोस् । यसैगरी २ लाई २ सँग, ३ लाई ३ सँग, ४ लाई ४ सँग, ५ लाई ५ सँग, ६ लाई ६ सँग, ७ लाई ७ सँग, ८ लाई ८ सँग र ९ लाई ९ सँग जोड्नुपर्छ । जोडिसकेपछि तपाईंहरू सामु ९ वटा स–साना वाक्यहरू तयार हुनेछन् । क्रम बिगारियो (अर्थात् १ सँग २, ३ सँग १ आदि गरियो) भने अर्थको अनर्थ हुन्छ, वाक्य बिग्रन्छ र त्यो अशुद्ध हुन्छ । यसलाई उदाहरणबाट यसरी बुझ्न सकिन्छ –

सः अस्तु – त्यो होस् । **तौ स्ताम् –** ती दुई होऊन् ।
ते सन्तु – तिनीहरू होऊन् । **त्वम् एधि –** तिमी होऊ ।
युवाम् स्तम् – तिमी दुई होऊ । **यूयम् स्त –** तिमहिरू होऊ ।
अहम् असानि – म हुँ ? **आवाम् असाव –** हामी दुई हौं ?
वयम् असाम – हामीहरू हौं ?।

वाक्यात्मक प्रयोग

* असधातुबाट निर्मित लङ्लकारका क्रियापदहरूको प्रयोग यस प्रकार गरिन्छ –

सः अस्तु – त्यो होस् । **तौं स्ताम् –** ती दुई होऊन् ।
ते सन्तु – तिनीहरू होऊन् । **हरयः सन्तु –** हरिहरू होऊन् ।
यूयम् स्त – तिमीहरू होऊ ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संपरीक्षण तालिका - १४

		समूह 'क'			समूह 'ख'				समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष		सः	तौ	ते	बालकः	बालकौ	बालकाः		अस्तु	स्ताम्	सन्तु
		रामः	रामौ	रामाः	सुन्दरः	सुन्दरौ	सुन्दराः				
		हरिः	हरी	हरयः	कृषकः	कृषकौ	कृषकाः				
		रमा	रमे	रमाः	छात्रा	छात्रे	छात्राः				
		भगवती	भगवत्यौ	भगवत्यः	सुन्दरी	सुन्दर्यौ	सुन्दर्यः				
		धेनुः	धेनू	धेनवः	सवत्सा	सवत्से	सवत्सा				
मध्यमपु.	अपि	त्वम्	युवाम्	यूयम्	लेखकः	लेखकौ	लेखकाः	न	एधि	स्तम्	स्त
					लेखिका	लेखिके	लेखिकाः				
उत्तमपु.		अहम्	आवाम्	वयम्	शिक्षकः	शिक्षकौ	शिक्षकाः		असानि	असाव	असाम
					शिक्षिका	शिक्षिके	शिक्षिकाः				

१. माथिको तालिकामा 'अपि'शब्द प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि हो भने 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्दहरू तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य र प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएका हुन् ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच प्रश्नवाचक र पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१३ तेह्रौं दिन
त्रयोदशः दिवसः

संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! आजसम्म तपाईंहरूले वर्तमानकाल, भूतकाल, भविष्यत्कालका एवं आज्ञार्थकवाक्य बनाउन सक्ने हुनुभएको छ । शब्दरूपायनका कुरा गर्ने हो भने लगभग ४ लाखभन्दा बढी शब्दहरूको रूपायन प्रक्रिया पनि बुझ्न सक्ने हुनुभयो, यो यथार्थ कुरा हो । कहिले क्रियापदका रूपायन, कहिले शब्दको रूपायन बताउँदा र पढ्दा तपाईंहरूले दिक्क मान्नुभएको छैन, किनभने हामीहरू महान् लक्ष्य लिएर अगाडि बढिरहेका छौँ । तपाईंहरूलाई शब्दरूपायन कण्ठ गर्ने झन्झटदेखि थोरै मुक्त बनाउन सकियोस् र विभिन्न तरिकाका वाक्य रचना गर्ने कला पनि सिकाउन पाइयोस् भनेर रूपायनको झंझट नभएका अव्ययशब्दहरूको अर्थ र प्रयोगविधि बताएर स-साना मीठा वाक्य रचना गर्ने तरिका सिकाउन चाहन्छु । अव्यय भनेको नाश नहुने वस्तु हो । अविनाशी अर्थात् रूपायनको प्रक्रियामा नगई जस्ताको त्यस्तै रहने शब्दलाई पनि अव्ययशब्द भनिन्छ । आउनुहोस्, अव्ययशब्दको ज्ञान गरी अव्यय आत्माको ज्ञान गराउने संस्कृतवाङ्मयको बोध गर्ने कार्यमा अग्रसर बनौं।

अव्ययको परिभाषा

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।
वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ।।

अर्थात् "जुन शब्द सबै लिङ्ग, सबै विभक्ति र सबै वचनमा एउटै रूपमा रहन्छ त्यही नै अव्ययशब्द हो ।"

सबै भाषामा अव्ययशब्दहरू प्रशस्त हुन्छन् । प्रायः यी शब्द क्रियाका विशेषण बनेर प्रयुक्त हुन्छन् । संस्कृतमा पनि त्यस्ता अव्ययशब्द निम्नानुसार छन् ।

अव्ययशब्द र यसका भेदहरू

१. देश, समय एवं कालबोधक अव्ययशब्दहरू सप्तमीको अर्थका ज्ञापक अधिकरण जस्तै हुन्छन् ।

अव्यय	नेपालीमा अर्थ	अव्यय	नेपालीमा अर्थ	अव्यय	नेपालीमा अर्थ
तत्र	त्यहाँ	अत्र	यहाँ	उपरि	माथि
अधः	तल	बहिः	बाहिर	अन्तः	भित्र
अद्य	आज	श्वः	भोलि	ह्यः	हिजो
कुत्र	कहाँ	यत्र	जहाँ	नीचैः	तल
एकदा	एकदिन	अधुना	अहिले	अपरेद्युः	अर्को दिन
सर्वत्र	चारैतिर	सायम्	साँझ	प्रातः	बिहान
साम्प्रतम्	अहिले	इदानीम्	अहिले	कदा	कहिले

केही वाक्यात्मक प्रयोग-

तत्र

गोपाल ! तत्र गच्छ – गोपाल त्यहाँ जाऊ ।

गोपाल ! तत्र न गच्छ – गोपाल त्यहाँ नजाऊ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अद्य

अद्य इन्दिरा कुत्र गच्छति - आज इन्दिरा कहाँ जान्छिन् ?

अद्य इन्दिरा कुत्र अगच्छत् - आज इन्दिरा कहाँ गइन?

उपरि

धनेश्वरः उपरि अस्ति - धनेश्वर माथि छ ।

धनेश्वरः उपरि न अस्ति - धनेश्वर माथि छैन ।

अपि धनेश्वर उपरि अस्ति - के धनेश्वर माथि छ ?

२. करण तृतीयाबोधक अव्ययशब्द -

अव्यय	नेपालीमा अर्थ	अव्यय	नेपालीमा अर्थ	अव्यय	नेपालीमा अर्थ
दिष्ट्या -	भाग्यले ।	सहसा -	तुरुन्त, हतारले ।	तरसा -	वेगले ।

वाक्यात्मक प्रयोग

दिष्ट्या त्वं जीवितोऽसि - भाग्यले तिमी बाँचेका छौ ।

सहसा किमपि न कार्यम् - हतारले केही पनि नगर ।

तरसा नदीं न गच्छ - दौडिएर नदीमा नजाऊ ।

३. सम्प्रदान अर्थबोधक तुमुन् प्रत्ययान्त अव्ययशब्द -

अव्यय	नेपालीमा अर्थ	अव्यय	नेपालीमा अर्थ	अव्यय	नेपालीमा अर्थ
यष्टुम् -	यज्ञ गर्नका लागि ।	भोक्तुम् -	खानका लागि ।	द्रष्टुम् -	हेर्नका लागि ।

वाक्यात्मक प्रयोग

ब्राह्मणः यष्टुम् यज्ञशालाम् गच्छति - ब्राह्मण यज्ञ गर्न यज्ञशाला जान्छ ।

४. हेतु अथवा कारण अर्थ पनि बुझाउने अपादान अर्थका बोधक अव्ययशब्द -

अव्यय	नेपालीमा अर्थ	अव्यय	नेपालीमा अर्थ	अव्यय	नेपालीमा अर्थ
ततः -	त्यहाँदेखि / बाट ।	कुतः -	कहाँदेखि / कहाँबाट ।	नगरतः -	शहरबाट ।
उभयतः -	दुवैतिरबाट ।	सर्वतः -	सबैतिरबाट ।	यतः -	किनकि ।

वाक्यत्मक प्रयोग

दिनेशः ततः कुत्र अगच्छत् - दिनेश त्यहाँबाट कहाँ गयो ?

गोपालः नगरतः गृहम् अगच्छत् - गोपाल शहरबाट घर गयो ।

५. शुद्ध क्रियाविशेषणका रूपमा प्रयुक्त हुने अव्ययशब्दहरू

अव्यय	नेपालीमा अर्थ	अव्यय	नेपालीमा अर्थ	अव्यय	नेपालीमा अर्थ
समीचीनम्-	ठीक ।	सम्मुखम् -	सामुन्ने ।	सद्यः -	तुरुन्त ।
सकृत् -	एकपटक ।	भृशम् -	पटक-पटक ।	इत्थम् -	यसरी ।
असकृत् -	अनेक पटक ।	तावत् -	तबसम्म ।	यावत् -	जबसम्म ।
मिथः -	परस्पर ।	पर्याप्तम् -	पुग्नेजति ।	साकम् -	साथमा ।
सुष्ठु -	राम्रोसँग ।				

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाक्यात्मक प्रयोग

सा सुष्ठु नृत्यति – तिनी राम्ररी नाच्छिन् ।
गोपालः सकृत् गच्छति – गोपाल एकपटक जान्छ ।
अहम् इत्थम् वदामि – म यसरी भन्छु ।

६. योजक (वाक्य र पदलाई जोड्ने) अव्ययशब्द –

क) निरपेक्ष ख) सापेक्ष

क) पद र वाक्यका योजक निरपेक्ष अव्ययशब्द – च, अपि, उत, वा, किंवा ।

पदयोजकका उदाहरण –

शङ्करम् पार्वतीम् च पूजय – शङ्कर र पार्वतीलाई पनि पूजा गर ।
मातरम् अपि पितरम् अपि प्रणमति – आमालाई पनि बुबालाई पनि ढोगिदिन्छ ।
रामः वा कृष्णः वा गच्छतु – राम जाओस् अथवा कृष्ण जाओस् ।

वाक्ययोजकका उदाहरण –

एव श्लोकम् लिखति पठति च – यसले श्लोक लेख्छ, श्लोक पढ्छ पनि ।
त्वम् काव्यम् पठसि किंवा लिखसि – तिमी काव्य पढ्छौ अथवा काव्य लेख्छौं ।

ख) सापेक्ष अव्यय नौ प्रकारका हुन्छन् । तिनीहरूलाई तल क्रमैले दिइएको छ –

अ) अङ्ग र अङ्गीका योजक अव्ययशब्द – इति + एवम् = इत्येवम् ।

पद – क्रमादमुम् नारद इत्यबोधि सः – क्रमैले नारद हुन् भन्ने जाने ।

वाक्य – अहमिदानीम् न गच्छामीति उवाच, स्वयमभिधाय निर्ययौ ?
म अहिले जान्न भने आफै भनेर गए ?

आ) क्रमबोधक अव्ययशब्द – अथ, ततः, अनन्तरम्, तदनु, पश्चात् , ततस्ततः आदि ।

१. उदेति पूर्वम् कुसुमम् ततः फलम् – पहिले फूल लाग्छ पछि फल फल्छ ।
२. गुरुः आजगाम तदनु छात्राः उपतस्थिरे – गुरु आएपछि विद्यार्थीहरू उठे ।

इ) प्रतिपक्षबोधक अव्ययशब्द – अन्यथा, न चेत्, नो चेत्, नैवं चेत् ।

१. शीघ्रम् आगच्छ नो चेत् अन्यः लभेत – छिटो आऊ, नआए अर्काले पाउला ।
२. सः गच्छतु नो चेत् अन्यम् प्रेषय – त्यो जाओस्, नगए अरूलाई पठाऊ ।

ई) वैपरीत्यबोधक अव्ययशब्द – प्रत्युत (उल्टै) ।

उदाहरण –

स मम उपकारम् न स्मरति प्रत्युत मह्यमेव द्रुह्यति –
उसले मैले गरेको उपकार संझिँदैन, उल्टै मसँग रीस गर्छ ।

उ) प्रथमकारकबोधक अव्ययशब्द – तत्, ततः, ततः एव, अतः, अतश्च ।

उदाहरण –

१. रावणः सीताम् अहरत्, अत एव रामेण सोऽहन्यत –
रावणले सीतालाई हरण गऱ्यो, त्यसर्थ रामले रावणलाई मारे ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२. स यथेच्छं भक्षयति ततः एव पुनः रोगैः पीड्यते –
त्यसले प्रशस्त खान्छ, त्यसकारणले त्यो पटक पटक रोगबाट पीडित हुन्छ ।

३. त्वम् अस्मै स्निह्यसि, तत् एषः अपि प्रेम्णा व्यवहरति –
तिमीले यसलाई माया गरेको हुनाले यसले पनि तिमीप्रति आत्मीयताको व्यवहार गर्छ ।

ऊ) अर्थापत्तिबोधक अव्ययशब्द – किमङ्ग, किं पुनः, किमु ।

१. तृणेन कार्यं भवतीश्वराणाम्, किमङ्गवाग्धस्तवता नरेण ।
छेस्काले पनि काम हुन्छ भने बोल्ने र हात–खुट्टा चलायमान भएको व्यक्तिबाट कसको काम हुँदैन?

२. एकैकम् अपि अनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम् –
एउटै कुराले पनि अनर्थ हुन्छ भने त्यस्ता चार वटा कुराले के होला ?

३. स्वयम् रोपितेषु अपि स्नेहः, किम्पुनरङ्गसम्भवेषु –
आफूले गोडमेल गरेको बिरुवामा त स्नेह हुन्छ भने आफैबाट जन्मेकोमा माया नहुने कुरै भएन।

ऋ) विशेषबोधक अव्ययशब्द – तु, परम्, परन्तु, किन्तु ।

उदाहरण –

१. अहम् भूयः आह्वयामि, स त नायाति – मैले फेरि बोलाएँ परन्तु त्यो आउँदैन ।

२. इच्छसि चेत् गच्छ परं सावधानेन त्वया भवितव्यम् –
इच्छा छ भने जाऊ परन्तु तिमीले सावधान हुनुपर्नेछ ।

३. इदम् सुन्दरमस्ति किन्तु महार्घम् – यो राम्रो त छ तर महँगो छ ।

ॠ) विवरणबोधक अव्ययशब्द – यथा, यथाहि, तथाहि ।

उदाहरण –

१. वर्णाः पञ्चाशत्, यथा अ, आ इत्यादि – वर्णहरू पचास छन् – अ–आ आदि ।

२. शब्दः द्विधा– यथा हि व्यक्तः अव्यक्तः च– शब्द दुई किसिमका हुन्छन्–व्यक्त र अव्यक्त।

३. वर्णः चत्वारः, तथा हि ब्राह्मणः, क्षत्रियः वैश्यः शूद्रः च –
वर्ण चार किसिमका छन् – ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य र शूद्र ।

ऌ) सम्बन्धबोधक अव्ययशब्द– यत्, तत्, यथा, तथा, चेत्, तर्हि, यद्यपि, तथापि ।

उदाहरण –

१. यथेच्छसि तथा कुरु – जस्तो इच्छा छ त्यस्तै गर ।

२. यावत् शक्नोषि तावत् कुरु – जति सक्छौ त्यति गर ।

३. यद्यपि मया किञ्चित् नोक्तम् तथापि स कुपितः– यद्यपि मैले केही भनिन फेरि पनि त्यो रिसायो।

४. त्वम् गच्छसि चेत् यथेच्छं गच्छ – तिमी जान्छौ भने मन लागेको ठाउँमा जाऊ।

विशेष – वाक्यअनुसार र स्थानअनुसार विभिन्न अर्थ हुने नाम, च, एव, तु, एव अव्ययशब्दको प्रयोग –

नामशब्द (नाम अर्थमा) पुष्पपुरी नाम नगरी – पुष्पपुरी नामको नगर ।

नामशब्द (अवश्य अर्थमा) विनीत वेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम –
अवश्य नै तपोवनमा साधारण भेषभूषामा प्रवेश गर्नुपर्छ ।

नामशब्द (निहुँ अर्थमा) कार्तान्तिको नाम भूत्वा – ज्योतिषीको बहाना बनाएर ।

नामशब्द (यदि तपाईं चाहनुहुन्छ भने अर्थमा) एवमस्तु नाम – तपाईंले चाहनुहुन्छ भने यस्तै होस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नामशब्द (आश्चर्य अर्थमा)	अन्धो नाम पर्वतम् आरोहति –	अन्धो पनि पर्वत चढ्छ !
चको प्रयोग –	रामः च वस्त्रं धारयति –	राम पनि लुगा लगाउँछ ।
	रामः वस्त्रः च धारयति –	धाम लुगा पनि लगाउँछ ।
तुको प्रयोग –	सः तु रूप्यकं प्रयच्छति –	उसले त रूपैयाँ दिन्छ ।
	सः रूप्यकं तु ददाति –	उसले रूपैयाँ त दिन्छ !
एवको प्रयोग –	सः एव पत्रं लिखति –	उसले नै पत्र लेख्छ ।
	सः पत्रमेव लिखति –	उसले चिठीमात्रै लेख्छ ।

अव्ययशब्द अद्य र कुत्रको संवादशैलीमा प्रयोग

सुरेशः – अद्य मुकुन्दः कुत्र गच्छति ? (आज मुकुन्द कहाँ जान्छ ?)
दिनेशः – अद्य मुकुन्दः तुलसीपुरम् गच्छति । (आज मुकुन्द तुलसीपुर जान्छ ।)
सुरेशः – अद्य उर्मिला कुत्र अगच्छत् ? (आज उर्मिला कहाँ गई ?)
दिनेशः – अद्य निर्मला जनकपुरम् अगच्छत् । (आज निर्मला जनकपुर गई ।)

संवादशैलीमा अव्ययशब्द 'श्वः' र 'कुत्र'को प्रयोग

जगदीशः – दिनेशः श्वः कुत्र गमिष्यति ? (दिनेश भोलि कहाँ जानेछ ?)
उमेशः – दिनेशः श्वः विराटनगरं गमिष्यति । (दिनेश भोलि विराटनगर जानेछ ।)
जगदीशः – त्वम् श्वः कुत्र गमिष्यसि ? (तिमी भोलि कहाँ जानेछौ ?)
उमेशः – अहं श्वः विद्यालयं गमिष्यामि । (म भोलि विद्यालय जानेछु ।)
जगदीशः – त्वं श्वः किं पठिष्यसि ? (तिमी भोलि के पढ्ने छौ ?)
उमेशः – अहं श्वः संस्कृतम् पठिष्यामि । (म भोलि संस्कृत पढ्ने छु ।)

अभ्यास

क) तल लेखिएका अव्ययशब्दहरूको प्रयोग गरी संवादशैलीमा वाक्य निर्माण गर्नुहोस् ।
परश्वः, 'कदा', 'यदा', 'तदा', 'कुत्र', 'तत्र', 'एकदा', 'सर्वदा', 'सदा', 'सम्प्रति', 'प्रातः', 'सायम्', 'सर्वत्र', 'ह्यः' र 'इह' ।

ख) निम्न वाक्यहरूको संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस् –

१. मुकुन्द कहाँ जान्छ ?
२. दिनेश कहिले आउँछ ?
३. भोलि निर्मला कहाँ जाँदैछिन् ?
४. निर्वाचन कहिले हुँदैछ ?
५. सुरेश यहाँ आऊ ।
६. निर्मला पानी पिऊ (जलम्) ।
७. सुरेशले के पढ्यो ?
८. अहिले (को = कः) आयो ?
९. बिहान को गयो ?
१०. हरि हिजो गयो ।
११. मुकुन्द घर जाओस् (गृहम्) ।
१२. सावित्रीले संस्कृत पढोस् (संस्कृतम्) ।
१३. तिमीहरूले गीत गाओ ।
१४. निर्मला नाच्ने छिन् ।
१५. दिनेशले किन गाएन ।
१६. के सुरेशले पढेन ?
१७. हरीशले के पढ्यो ।
१८. तिमी यहाँ आऊ ।
१९. गोविन्द ! तिमी त्यहाँ जाऊ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - १५

	समूह 'क'			समूह 'ख'		समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष	सः	तौ	ते	अकस्मात्		पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
	रामः	रामौ	रामाः	इतः		क्रीडिंष्यति	क्रीडिष्यतः	क्रीडिष्यन्ति
	सीता	सीते	सीताः	इदानीम्		गमिष्यति	गमिष्यतः	गमिष्यन्ति
	सर्वा	सर्वे	सर्वाः	एकदा		लेखिष्यति	लेखिष्यतः	लेखिष्यन्ति
	हरिः	हरी	हरयः	कुत्र		भ्रमिष्यति	भ्रमिष्यतः	भ्रमिष्यन्ति
	मतिः	मती	मतयः	तत्र				
मध्यमपुरुष				कदापि		पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
				झटिति		क्रीडिष्यसि	क्रीडिष्यथः	क्रीडिष्यथ
	त्वम्	युवाम्	यूयम्	कदाचित्	न	गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ
				तदानीम्		लेखिष्यसि	लेखिष्यथः	लेखिष्यथ
				एकधा		भ्रमिष्यसि	भ्रमिष्यथः	भ्रमिष्यथ
उत्तमपुरुष				एकत्र		पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः
				क्वचित्		क्रीडिष्यामि	क्रीडिष्यावः	क्रीडिष्यामः
	अहम्	आवाम्	वयम्	अतीव		गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः
				अधुना		लेखिष्यामि	लेखिष्यावः	लेखिष्यामः
				अनिषम्		भ्रमिष्यामि	भ्रमिष्यावः	भ्रमिष्यामः

१. माथिको तालिकामा 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृतजिज्ञासु मित्र एवं विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अहिलेसम्म गरिएको अध्ययन र अभ्यासबाट तपाईंहरूसँग संस्कृत बोलचालका लागि पर्याप्त सामग्री एकत्रित भइसकेको छ । अकारान्त, आकारान्त, इकारान्त, ईकारान्त शब्दहरू पढिसक्नुभएको छ । तपाईंहरूले अब यहाँ ह्रस्व उकारान्त शब्द भानुशब्दको रूप राम्रोसँग बुझ्ने प्रयास गरौं । यस अभ्यासबाट तपाईंहरूलाई ह्रस्व उकारान्त हजारौं शब्दको रूपायनमा दक्षता प्राप्त हुनेछ । उकारान्त भानुशब्दको अर्थ हो - सूर्य । सूर्य संसारका आत्मा हुन् । आत्मज्ञानका लागि नै अध्ययन र अध्यापन गराइने हाम्रो संस्कृतिमा भानु यद्वा सूर्यको आफ्नै किसिमको महत्त्व छ । यस शब्दको रूपायनको ज्ञान गर्दै तपाईंहरूले प्रसङ्गवश संसारका आत्मा सूर्यको पनि संझना गर्नुहुनेछ ।

नियम - '१२ क' शब्दरूपायनसम्बन्धी, (ह्रस्व उकारान्त पुंलिङ्ग) भानुशब्द-

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	भानु	भानू	भानवः
द्वितीया	भानुम्	भानू	भानून्
तृतीया	भानुना	भानुभ्याम्	भानुभिः
चतुर्थी	भानवे	भानुभ्याम्	भानुभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	भानोः	भानुभ्याम्	भानुभ्यः
षष्ठी	भानोः	भान्वोः	भानूनाम्
सप्तमी	भानौ	भान्वोः	भानुषु
सम्बोधन	हे भानो!	हे भानू!!	हे भानुवः!!!

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! भानुजस्तै अनेकौं शब्द छन् । एउटा भानुशब्दमात्र पढेर तपाईंहरूले तिनका रूपायन बुझ्नुपर्छ । जस्तै-

२.	विधुः	विधू	विधवः	.... ।	११.	आखुः	आखू	आखवः	.... ।
३.	विष्णुः	विष्णू	विष्णवः	.... ।	१२.	रिपुः	रिपू	रिपवः	.... ।
४.	शिशुः	शिशू	शिशवः	.... ।	१३.	शम्भुः	शम्भू	शम्भवः	.... ।
५.	वेणुः	वेणू	वेणवः	.... ।	१४.	प्रभुः	प्रभू	प्रभवः	.... ।
६.	वायुः	वायू	वायवः	.... ।	१५.	पांशु	पांशू	पांशवः	.... ।
७.	पायुः	पायू	पायवः	.... ।	१६.	मृत्युः	मृत्यू	मृत्यवः	.... ।
८.	शत्रुः	शत्रू	शत्रवः	.... ।	१७.	बाहुः	बाहू	बाहवः	.... ।
९.	विभुः	विभू	विभवः	.... ।	१८.	साधुः	साधू	साधवः	.... ।
१०.	धातुः	धातू	धातवः	.... ।	१९.	असाधुः	असाधू	असाधवः	.... ।

नियम - '१२ ख' शब्दरूपायनसम्बन्धी, (ह्रस्व उकारान्त स्त्रीलिङ्ग) धेनुशब्द-

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	धेनुः	धेनू	धनवः
द्वितीया	धेनुम्	धेनू	धेनूः
तृतीया	धेन्वा	धेनुभ्याम्	धेनुभिः
चतुर्थी	धेनवे	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	धेनोः	धेनुभ्याम्	धेनुभ्यः
षष्ठी	धेनोः	धेन्वोः	धेनूनाम्
सप्तमी	धेनौ	धेन्वोः	धेनुषु
सम्बोधन	हे धेनो!	हे धेनू!!	हे धेनवः!!!

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! भानु र धेनुशब्दको रूपायनमा द्वितीयाको बहुवचन र तृतीयाको एकवचनमा मात्र संरचनागत भिन्नता छ, अरू वैकल्पिक रूप पढ्दै गरौंला । धेनुजस्तै स्त्रीलिङ्गी ह्रस्व उकारान्त – रेणु = धूलो, तनु = शरीर (पुं./स्त्री.), हनु = च्यूँडो । प्रयोगात्मक –

स भानुः अस्ति – ती सूर्य हुन् । सा धेनुः अस्ति – ती गाई हुन् ।

तस्य भानोः प्रकाशात् सर्वं प्रकाशितम् अस्ति – तिनै सूर्यको प्रकाशले संसार प्रकाशित छ ।

तस्या धेनोः प्रसादाद् वसिष्ठः सर्वविषयेषु परिपूर्णः अस्ति –

ती गाईको कृपाले वसिष्ठ सबै विषयमा परिपूर्ण छन् ।

नियम – '१२ ग' शब्दरूपायनसम्बन्धी, (ह्रस्व उकारान्त नपुंसकलिङ्ग) मधुशब्द-

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	मधु	मधुनी	मधूनि
द्वितीया	मधु	मधुनी	मधूनि
तृतीया	मधुना	मधुभ्याम्	मधुभिः
चतुर्थी	मधुने	मधुभ्याम्	मधुभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	मधुनः	मधुभ्याम्	मधुभ्यः
षष्ठी	मधुनः	मधुनो	मधूनाम्
सप्तमी	मधुनि	मधुनोः	मधुषु
सम्बोधन	हे मधो !	हे मधुनी!!	हे मधूनि!!!

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! मधुजस्तै अनेकौं शब्द छन् जसको रूपायन एउटा मधुशब्दमात्र पढेर बुझ्न सकिन्छ । जस्तै –

२.	जानु	जानुनी	जानूनि	.......।	७.	दारु	दारुणी	दारूणि	.......।
३.	जतु	जतुनी	जतूनि	.......।	८.	तालु	तालुनी	तालूनि	.......।
४.	सानु	सानुनी	सानूनि	.......।	९.	बहु	बहुनी	बहूनि	.......।
५.	कटु	कटुनी	कटूनि	.......।	१०.	मृदु	मृदुनी	मृदूनि	.......।
६.	लघु	लघुनी	लघूनि	.......।	११.	पटु	पटुनी	पटूनि	.......।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! यहाँ पुंलिङ्गी भानुशब्द र नपुंसकलिङ्गी मधुशब्दका रूपायनको ज्ञान गराइएको छ । भानुशब्दको प्रयोग यहीं नै देखाइएको छ भने मधुजस्ता नपुंसकलिङ्गी शब्दहरूको प्रयोग इदम् र तत्, यत्शब्द पढाएपछि गराइनेछ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१४ चौधौं दिन
चतुर्दशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतानुरागी मित्र एवं विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले यस पुस्तकमा तेह्रौं दिनका पाठसम्म सामान्यतः वर्तमानकाल, भूतकाल, भविष्यत्काल र आज्ञार्थक लोट्लकार गरी चार लकार अथवा चार अवस्थाको विषयमा ज्ञान गरिसक्नुभएको छ । तपाईंहरूले एक किसिमको एक शब्दको ज्ञानबाट त्यस्तै अनेकौं शब्द र क्रियाका रूप यथार्थ जान्न सकिने कुरा पनि बुझिसक्नुभएको छ । यसैगरी अबका दिनहरूमा तपाईंको अभ्यास जारी रह्यो भने तपाईंहरूले छिट्टै संस्कृतभाषामा धाराप्रवाह बोल्न, लेख्न, प्रश्नोत्तर गर्न सक्ने कुशलता प्राप्त गर्नुहुनेछ । पाणिनि, कात्यायन र पतञ्जलिको उपदेशअनुसार सरल शैलीमा विषय खुलाइएको छ । सरलतापूर्वक संस्कृतबोध गर्ने सोपान र सरणि बताउँदै 'संस्कृत अति सरल भाषा हो' भनेर सिद्ध गर्नु पनि यस पुस्तकको लक्ष्य हो । आजसम्म यहाँ ४ वर्गका शब्दका रूप पढ्दा पनि कति जानिंदोरहेछ भन्ने कुरा तपाईंहरूले बुझिसक्नुभएको छ । अब म केही शब्दहरू थपेर तपाईंहरूको अभ्यास बढाउँदैछु । कम्मर कसेर चित्त एकाग्र गराई तपाईंहरूले अभ्यास गरिदिनुहोस् सफलता नजिकै छ।

संस्मरण

* शब्दका प्रायः २४ वटा रूप हुन्छन् ।
* धातुका एक कालमा ९ रूप हुन्छन् ।
* धातुका आत्मनेपदी र परस्मैपदी गरी दुई वर्ग छन् । परस्मैपदी वर्गका ९ रूपका छुट्टै प्रत्यय हुन्छन् भने आत्मनेपदी वर्गका ९ रूपका छुट्टै प्रत्यय हुन्छन् । कुनै कुनै धातुमा आत्मनेपदी र परस्मैपदी दुवैका गुण भएकाले ती उभयपदी कहलाउँछन् । त्यस्ता धातुका आत्मनेपदी र परस्मैपदी गरी १८ रूप हुनसक्छन् ।
* संस्कृत भाषामा शब्दका २४ रूप र धातुका ९ रूप गरी प्रायः ३३ रूप हुन्छन् । उभयपदी धातु भएमा ९ थपी ४२ रूप पनि हुनसक्छन् ।
* आजसम्म तपाईंहरूले कुनै पनि शब्दका प्रथमा विभक्तिका तीन रूप (सः, तौ, ते / रामः, रामौ, रामाः / रमा, रमे, रमाः/सर्वा, सर्वे, सर्वाः/हरिः, हरी, हरयः / भगवती, भगवत्यौ, भगवत्यः / भानुः, भानू, भानवः) को र विभिन्न धातुका (पठति, पठतः, पठन्ति आदि) ९ रूपहरूको प्रयोग पनि सिक्नुभएको छ, पढेकै कुराहरूको आधारमा विवेचना गर्दै निम्न कुराहरू पढौं –

वर्तमानकालका वाक्य र तिनको अरू कालमा प्रयोग

रामः गच्छति ।   गोविन्दाः गच्छन्ति ।   विमला नृत्यति ।   भगवत्यः पठन्ति ।

* यी वर्तमानकालका वाक्य हुन् । यिनैलाई भूतकालमा, भविष्यत्कालमा र आज्ञार्थक लोट्लकारमा पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ । जस्तै भूतकालमा प्रयोग गर्दा –

रामः अगच्छत् ।   गोविन्दाः अगच्छन् ।   विमला अनृत्यत् ।   भगवत्यः अपठन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भविष्यत्कालमा प्रयोग गर्दा –

रामः गमिष्यति । गोविन्दाः गमिष्यन्ति । विमला नर्तिष्यति । भगवत्यः पठिष्यन्ति ।

आज्ञार्थक लोट्लकारमा प्रयोग गर्दा –

रामः गच्छतु । गोविन्दाः गच्छन्तु । विमला नृत्यतु । भगवत्यः पठन्तु ।

* अहिलेसम्म सिक्दा र सिकाउँदा शब्दका पहिलो पङ्क्तिको मात्र अर्थात् प्रथमाविभक्तिको मात्र प्रयोग भएको छ । अब क्रमशः द्वितीया, तृतीया आदि विभक्तिहरूको पनि प्रयोग सिकाइने छ ।
* अब पढेका शब्दका रूपहरूमध्ये द्वितीया विभक्तिका रूप अर्थात् दोस्रो पङ्क्तिका रूपहरूको प्रयोग सिक्ने तर्फ लागौं ।
* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले विगत दिनहरूमा रामशब्द र रामशब्दजस्ता अकारान्त शब्दहरूको रूपायनको अभ्यास गर्नुभएको छ । साथै तिनीहरूलाई वाक्यमा प्रयोग गर्ने विधि पनि सिक्नुभएको छ । रामशब्दका आठ वटा समूह छन् । पहिलो समूह रामः, रामौ, रामाः को अभ्यास तपाईंहरूले राम्ररी गर्नुभएको छ । आठ वटा समूहमध्ये पहिलो समूहलाई प्रथम पङ्क्ति, दोस्रोलाई दोस्रो पङ्क्ति भनिन्छ । यसैगरी अरू समूहलाई पनि क्रमशः तेस्रो, चौथो भनी बुझ्नुपर्दछ । हामीले पहिलो समूहको अभ्यास गरिसक्यौं । अब दोस्रो समूहबाट क्रमशः अभ्यास गर्दै जानेछौं । यस पाठमा हामीले दोस्रो समूहमा केन्द्रित भएर वाक्यनिर्माणको अभ्यास गर्नेछौं । दोस्रो समूह अथवा दोस्रो पङ्क्तिलाई व्याकरणको भाषामा द्वितीया विभक्ति भनिन्छ । यस विभक्तिले नेपालीमा लाई भन्ने अर्थ बुझाउँछ । जस्तै – **रामम्** भन्दा **रामलाई**, **रामौ** भन्दा **दुई रामलाई** र **रामान्** भन्दा **सबै रामलाई** । यसैगरी प्रत्येक शब्दका द्वितीया विभक्तिको अर्थ बुझ्नुपर्दछ ।
* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! हामीहरू शब्दका रूपायनको वाक्यमा प्रयोग गर्ने अभ्यास गर्दैछौं। हामीले जति शब्दरूप पढ्यौं र आगामी पाठमा जे–जति पढ्ने छौं, ती सबै शब्दरूपहरूका आठवटा समूह हुन्छन् भन्ने कुरा पनि बुझिसकेका छौं । एउटै शब्द कहिले कर्ता, कहिले कर्म, कहिले करण, कहिले सम्प्रदान, कहिले अपादान, कहिले सम्बन्ध, कहिले अधिकरण र कहिले सम्बोधन बन्दछ । जस्तै **रामः गच्छति** भन्दा रामशब्दको कर्ताको रूपमा प्रयोग गरियो । **छात्रः रामम् नमति** भन्दा रामशब्दको कर्मका रूपमा प्रयोग गरियो । यसैगरी अरू विभक्तिमा पनि यसको प्रयोग हुनसक्छ । कर्ताका रूपमा प्रयोग भएको शब्द कर्ममा किन आयो नभन्नु होला । एउटै शब्दको विभिन्न अर्थमा विभिन्न विभक्तिमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । यो कुरा तपाईं कहिल्यै पनि नभुल्नु होला, भुल्नुभयो भने भयङ्कर त्रुटि हुनेछ। एउटा शब्दलाई कर्ता, कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान, सम्बन्ध, अधिकरण र सम्बोधन बनाएर प्रयोग गर्न जान्नु नै व्याकरणमा पारङ्गत हुनु हो । अब आउनुहोस्, शब्दका दोस्रो पंक्तिका रूपहरूको प्रयोग गर्ने विधि सिकौं ।

नियम – '१३' वाक्यरचनासम्बन्धी (कर्तृवाच्यको प्रयोग गर्दा कर्ममा सदैव द्वितीया विभक्ति हुन्छ ।)

द्वितीया विभक्तिको प्रयोग

लिङ्ग	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
अकारान्त पुंलिङ्ग	रामम्	रामौ	रामान्	(राम जस्तै श्याम आदिको दोस्रो लाइन बुझौं।)
आकारान्त स्त्रीलिङ्ग	रमाम्	रमे	रमाः	(रमा जस्तै कृष्णा आदिको दोस्रो लाइन बुझौं।)
इकारान्त पुंलिङ्ग	हरिम्	हरी	हरीन्	(हरिजस्तै कपि आदिको दोस्रो लाइन बुझौं।)
ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग	भगवतीम्	भगवत्यौ	भगवतीः	(भगवतीजस्तै पार्वती आदिको दोस्रो लाइन बुझौं।)
ह्रस्व उकारान्त पुंलिङ्ग	भानुम्	भानू	भानून्	(भानुजस्तै शम्भु आदिको दोस्रो लाइन बुझौं।)

* कुनै पनि शब्दका रूपायनको दोस्रो समूह अर्थात् द्वितीय पङ्क्तिलाई द्वितीया विभक्ति भनिन्छ भन्ने कुरा बुझिसक्नुभएको

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

छ । द्वितीया विभक्तिको प्रयोग कर्म बुझाउनका निमित्त गरिन्छ । अंग्रेजीमा कर्मलाई Object भनिन्छ । मुनि पाणिनिले आफ्नो महान् ग्रन्थ अष्टाध्यायीमा कर्मसंज्ञा गर्ने सूत्र '**कर्तुरीप्सिततम् कर्म**' लेख्नुभएको छ । यसको अर्थ – कर्ताले गर्न चाहेको विषय नै कर्म हो । यसै कर्मलाई बुझाउने द्वितीया विभक्तिका विभिन्न रूपहरूलाई वाक्यमा प्रयोग गरौं ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! आजसम्म हामीहरूले कर्ता र क्रियाको मात्र प्रयोग गरी वाक्य बनाएका थियौं । अब कर्ता र क्रियाका साथ कर्मलाई पनि राखेर वाक्य बनाउने अभ्यास गरौं ।

समूह 'एक' – कर्ता र क्रियामात्र भएको वाक्य	**समूह 'दुइ' – कर्ता, क्रिया र कर्म भएको वाक्य**
१. रामः पठति ।	१. रामः <u>पाठम्</u> पठति ।
२. सीता गायति ।	२. सीता <u>गीतम्</u> गायति ।
३. भगवती पिबति ।	३. भगवती <u>दुग्धम्</u> पिबति ।
४. छात्रः नमति ।	४. छात्रः <u>अध्यापकम्</u> नमति ।
५. सीता खादति ।	५. सीता <u>फलम्</u> खादति ।
६. अहम् नमामि ।	६. अहं <u>भगवतीम्</u> नमामि ।
७. भक्तः भजति ।	७. भक्तः <u>हरिम्</u> भजति ।
८. उर्मिला नमति ।	८. उर्मिला <u>सीताम्</u> नमति ।
९. छात्राः गच्छन्ति ।	९. छात्राः <u>भैरवमन्दिरम्</u> गच्छन्ति ।
१०. बालकः पश्यंति ।	१०. बालकः <u>जननीम्</u> पश्यति ।

क) वाक्यको संरचना

कर्ता	कर्म	क्रिया
रामः	पाठम्	पठति

ख) नकारात्मक वाक्यको संरचना

कर्ता	कर्म	निषेध.श.	क्रिया
रामः	पाठम्	न	पठति

ग) प्रश्नवाचक वाक्यको संरचना

अपि	कर्ता	कर्म	क्रिया	प्रश्नसू.
अपि	रामः	पाठम्	पठति	?

* पहिलो समूहमा कर्म राखिएको छैन । दोस्रो समूहमा कर्म राखिएको छ । पहिलो समूहमा लेखिएको '**रामः पठति**'ले राम पढ्छ भन्ने अर्थ बताउँछ तर रामले के पढ्दछ भन्ने उत्तर दिंदैन । दोस्रो समूहमा राखिएको '**रामः पाठम् पठति**' ले रामले पाठ पढ्दछ भन्ने अर्थ बताउँछ । त्यसकारण पहिलो समूहका वाक्य कर्मरहित वाक्य हुन् र दोस्रो समूहका वाक्य कर्मसहितका वाक्य हुन् । अब त तपाईंहरूले कर्म भनेको बुझ्नुभयो होला र साथै कर्मको प्रयोग गर्दा त्यसलाई द्वितीया विभक्तिमा लैजानुपर्छ भन्ने पनि बुझ्नुभयो होला ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! हामीले माथिका वाक्यहरूमा वर्तमानकाल लट्लकार अर्थात् प्रथम अवस्थाका क्रियामात्र प्रयोग गरेका छौं । तपाईंहरूले अभ्यासका क्रममा चारवटै लकारका अर्थात् चारै अवस्थाका क्रियापदहरूको प्रयोग गरेर वाक्य बनाउन सक्नुहुनेछ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! आवश्यकताअनुसार तपाईंहरूले द्विवचन र बहुवचनका कर्म पदको पनि प्रयोग गरी वाक्य निर्माण गर्न सक्नुहुनेछ । जस्तै –

  १. दिनेशः पाठम् पठति – दिनेशले एउटा पाठ पढ्छ ।

  २. दिनेशः पाठौ पठति – दिनेशले दुइटा पाठ पढ्छ ।

  ३. दिनेशः पाठान् पठति – दिनेशले सबै पाठ पढ्छ ।

* प्रत्येक वाक्यका कर्महरूलाई रेखाङ्कित गरिएको छ । रेखाङ्कित पदहरू कर्म हुन् भन्ने कुरा तपाईंहरूले अवश्य बुझ्नुभयो होला ।
* यसैगरी अरू वाक्ययोजनाको अभ्यास गर्नुहोला ।
* व्याकरणशास्त्रमा कर्मसम्बन्धी अनेक विधिहरू छन् । ती सबैलाई यहाँ पढाउन खोज्नु संस्कृत सिक्न चाहना गर्ने जिज्ञासुहरूका निमित्त बोझिलो हुनेछ । ती सबै विधिहरूको अभ्यास त वाक्य निर्माणमा अभ्यस्त भएपछि मात्र उपयुक्त देखिन्छ । रोगीलाई औषधि पटक पटक गरेर दिएझैं विद्यार्थीलाई ज्ञान पनि पचाउन सक्ने गरी मात्र दिनुपर्छ भनी भगवान् पतञ्जलिको निर्देशन छ ।
* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! माथिका उदाहरण पढेपछि कर्मको प्रयोग कसरी, कुन ठाउँमा कुन अर्थमा गर्नुपर्छ भन्ने कुरा बुझ्नुभयो ? नबुझेको भए बुझ्नुहोस् ।

अङ्ग्रेजीभाषा र संस्कृतभाषामा वाक्यप्रयोगको तुलना

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अंग्रेजीमा जसलाई Object भन्छन्, संस्कृतमा त्यसैलाई कर्म भनिन्छ । तल अंग्रेजी र संस्कृतका कर्मलाई जनाउने वाक्यहरूको प्रयोग गरिन्छ ।

अंग्रेजीमा वाक्य प्रयोग – Ram Read book
कर्ता क्रिया कर्म

संस्कृतमा वाक्य प्रयोग रामः पुस्तकं पठति ।
कर्ता कर्म क्रिया

विशेष – संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अंग्रेजीमा कर्मलाई वाक्यको अन्तमा राख्नै पर्दछ । माथिको वाक्यमा कर्मको रूपमा रहेको Book अन्तमा छ तर संस्कृतमा भने सामान्यतः कर्मलाई कर्ता र क्रियाको बीचमा राखिन्छ । माथिको वाक्यमा हेर्नुहोस् – कर्मको रूपमा रहेको **पुस्तकम्** कर्ता **रामः** र क्रिया **पठति** को बीचमा रहेको छ । यो सामान्य कुरा हो तर संस्कृतमा कर्ता, क्रिया र कर्ममध्ये जुनसुकैलाई पनि वाक्यमा जहाँ सुकै राख्न सकिन्छ । यसरी अंग्रेजीमा र संस्कृतमा गरिने कर्मको प्रयोगबारे राम्रो जानकारी राखौं ।

अभ्यास

क) निम्नलिखित वाक्यहरूको नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. छात्राः विद्यालयम् गच्छन्ति ।
२. भगवती गीतं गायति ।
३. हरिः सिद्धान्तकौमुदीं पठति ।
४. शकुन्तला पुष्पबाटिकाम् अपश्यत् ।
५. रमा भगिनीम् अपृच्छत् ।
६. सिद्धार्थः वनम् अगच्छत् ।
७. मैथिली अयोध्याम् गमिष्यति
८. शशिशेखरः कवितां पठिष्यति ।
९. सीता रामायणम् पठिष्यति ।
१०. रामः वनम् गच्छतु ।
११. त्वम् विद्यालयम् गच्छ ।
१२. सीते ! ओदनम् पच ।
१३. छात्रौ वेदम् पठतः ।
१४. अपि वयम् पाठौ पठाव ?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१५. अपि आवाम् भोजनम् न खादाव ?
१६. छात्रौ वस्त्राणि प्रक्षालयताम् ।
१७. छात्राः गृहाणि गच्छन्तु ।
१८. अध्यापकाः छात्रान् उपदिशन्तु ।
१९. छात्राः शेषम् नमन्तु ।

ख) निम्नलिखित वाक्यहरूको संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. राम घर गयो ।
२. विद्यार्थीले निबन्ध लेख्यो ।
३. शकुन्तलाले चिठी लेखिन् ।
४. म विराटनगर जानेछु ।
५. तिमीले भात खायौ ?
६. सीता विराटनगर गइनन् ।
७. हामीहरूले संस्कृत पढ्नेछौं ।
८. सरिता काठमाडौं कहिले जालिन् ?
९. म भोलि विद्यालय जानेछु ।

ग) निम्नलिखित वाक्यहरूलाई नकारात्मक बनाउनुहोस्

१. बालकाः विद्यालयं गमिष्यन्ति ।
२. नन्दिनी निबन्धम् अलिखत् ।
३. शकुन्तला गृहं गमिष्यति ।
४. अहम् वाल्मीकि-रामायणम् (अपठम्)
५. अध्यापकाः पाठशालाम् अगच्छन् ।

* तपाईंहरूलाई उक्त वाक्यहरूको नकारात्मक रूपमा परिवर्तन गर्न सघाउ पुऱ्याउन एउटा वाक्यको नमूना प्रस्तुत गरिन्छ। जस्तै – 'बालकाः विद्यालयम् गमिष्यन्ति' यो सामान्य वाक्य हो भने बालकाः विद्यालयम् न गमिष्यन्ति' नकारात्मक वाक्य हो । यसै आधारमा तपाईंहरूले माथिका अरू वाक्यहरूलाई नकारात्मक रूपमा परिवर्तन गर्नुहोस् ।

घ) निम्नलिखित वाक्यहरूलाई प्रश्नवाचक बनाउनुहोस्

१. रामः गृहम् अगच्छत् ।
२. छात्रः निबन्धम् अलिखत् ।
३. रमा पत्रम् अलिखत् ।
४. अहम् पोखराम् गमिष्यामि ।
५. यूयम् भक्तम् अखादत ।
६. वयम् संस्कृतम् पठिष्यामः ।

* तपाईंहरूलाई उक्त वाक्यहरूको प्रश्नवाचक वाक्यका रूपमा परिवर्तन गर्न सघाउ पुऱ्याउने उद्देश्यले एउटा वाक्यको नमूना प्रस्तुत गरिन्छ । जस्तै – 'रामः गृहम् अगच्छत्' यो सामान्य वाक्य हो । यसलाई प्रश्नवाचक वाक्यका रूपमा परिवर्तन गर्दा 'अपि रामः गृहम् अगच्छत् ?' हुन आउँछ । यसै आधारमा तपाईंहरूले माथिका अरू वाक्यहरूलाई प्रश्नवाचकका रूपमा परिवर्तन गर्नुहोस् ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संपरीक्षण तालिका - १६

		समूह 'क'			समूह 'ख'		समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष		सः	तौ	ते			प्रणमति	प्रणमतः	प्रणमन्ति
		रामः	रामौ	रामाः	हरिद्वारम्		अलिखत्	अलिखताम्	अलिखन्
		रमा	रमे	रमाः	धरानम्		गमिष्यति	गमिष्यत	गमिष्यन्ति
		हरिः	हरी	हरयः	आचार्यम्		क्रीडतु	क्रीडताम्	क्रीडन्तु
		भगवती	भगवत्यौ	भगवत्यः	भगवतीम्		भ्रमतु	भ्रमताम्	भ्रमन्तु
मध्यमपुरुष					निबन्धम्		प्रणमसि	प्रणमथः	प्रणमथ
					शङ्करम्		अलिखः	अलिखतम्	अलिखत
	अपि	त्वम्	युवाम्	यूयम्	रामम्	न	गमिष्यसि	गमिष्यथः	गमिष्यथ
					शेषम्		क्रीड	क्रीडतम्	क्रीडत
					गृहम्		भ्रम	भ्रमतम्	भ्रमत
उत्तमपुरुष							प्रणमामि	प्रणमावः	प्रणमामः
							अलिखम्	अलिखाव	अलिखाम
		अहम्	आवाम्	वयम्			गमिष्यामि	गमिष्यावः	गमिष्यामः
							क्रीडानि	क्रीडाव	क्रीडाम
							भ्रमानि	भ्रमाव	भ्रमाम

उदाहरण – सः शङ्करम् प्रणमति । सः शङ्करम् न प्रणमति । अपि सः शङ्करम् प्रणमति । अपि सः शङ्करम् न प्रणमति ।

१. माथिको तालिकामा 'अपि' शब्द प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि हो भने 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्दहरू तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य र प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएका हुन् ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच प्रश्नवाचक र पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

अतिरिक्त ज्ञान

संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! चौधौं दिनको पाठमा हामीहरूले द्वितीया विभक्ति कर्मकारकको प्रयोगसम्बन्धमा अध्ययन गर्‍यौं, प्रयोगात्मक ज्ञानमा पनि दक्ष बन्यौं । अब यहाँ अतिरिक्त ज्ञान शीर्षकअन्तर्गत विभिन्न अवस्था र अर्थमा १६ धातुका योगमा कर्मसंज्ञा भई द्वितीया विभक्तिको प्रयोग हुने स्थानको अध्ययन गरी द्विकर्मक धातुको प्रयोग र प्रयोगात्मक ज्ञानमा दक्ष बनौं ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

	धातु	अर्थ	प्रयोग
१.	दुह्	दुध दुहुनु	हरिः गां पयः दोग्धि । (हरिले गाईको दुध दुहुन्छ ।)
२.	याच्	माग्नु	पुत्रः पितरं धनं याचते । (छोराले बाबुसँग पैसा माग्छ ।)
३.	दण्ड	सजाय दिनु	प्रहरी चौरं शतं दण्डयति । (सिपाहीले चोरलाई सय रूपैयाँ तिराउँछ ।)
४.	रुध्	घेर्नु / रोक्नु	गोपालः गोष्ठं गाम् अवरुणद्धि (अवरोधं करोति)। (गोठालाले गोठमा गाईहरूलाई थुन्छ।)
५.	प्रच्छ	सोध्नु	शिष्यः गुरुं प्रश्नं पृच्छति । (विद्यार्थीले गुरुसँग प्रश्न सोध्छ ।)
६.	चि	बटल्नु/जम्मा गर्नु	शैलजा लतां पुष्पाणि चिनोति । (शैलजाले लहराबाट फूल टिप्छिन् ।)
७.	पच्	पकाउनु	सः तण्डुलान् ओदनं पचति । (ऊ चामलको भात पकाउँछ ।)
८.	ब्रू	बोल्नु	गोपालः शिष्यं धर्मं कथयति । (गोपाल शिष्यलाई धर्म बताउँछ ।)
९.	शास्	शासन गर्नु	गुरुः शिष्यं धर्मं शास्ति । (गुरुले शिष्यलाई धर्मको उपदेश गर्नुहुन्छ ।)
१०.	जि	जित्नु	हरिः शत्रुं शतं जयति । (हरिले शत्रुको सय रूपैयाँ जित्छ ।)
११.	मन्थ	मथ्नु	देवाः क्षीरसागरम् अमृतं मथ्नन्ति । (देवताहरूले अमृतको लागि समुद्र मन्थन गर्छन्।)
१२.	मुष्	चोरी गर्नु	चौरः राजानं शतं मुष्णाति । (चोरले राजाको सय रूपैयाँ चोर्छ ।)
१३.	नी	लैजाने	सः ग्रामम् अजाम् नयति । (उसले गाउँमा बाख्रा लैजान्छ ।)
१४.	वह	लैजानु	सः ग्रामम् अजाम् वहति । (उसले गाउँमा बाख्रा लैजान्छ ।)
१५.	हृ	हरण गर्नु	मुकुन्दः दिनेशं शतम् अहरत् । (मुकुन्दले दिनेशको सय रूपैयाँ चोर्‍यो ।)
१६.	कृष्	खनजोत गर्नु	नराः वसुधां रत्नानि कर्षन्ति । (मानिसहरू रत्नका लागि पृथ्वी खन्छन् ।)

अधि उपसर्गपूर्वक स्था, आस्, शीङ् धातुको आधार, उप, अनु, आङपूर्वक वस् धातुको आधार र अभिनिपूर्वक विश् धातुको आधारलाई कर्मसंज्ञा भएर द्वितीया विभक्ति हुन्छ । उदाहरणहरू –

१. हरिः वैकुण्ठम् अधिवसति – विष्णु वैकुण्ठमा बस्नुहुन्छ ।
२. सिंहः वनम् उपवशति – सिंह वनमा बस्छ ।
३. शिक्षकः छात्रान् सन्मार्गम् अभिनिविशते – शिक्षकले छात्राहरूलाई राम्रो मार्ग लगाउनुहुन्छ ।

संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! उपर्युक्त १६ किसिमका धातुहरूको योगमा तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, षष्ठी, सप्तमी विभक्ति हुनेजस्ता ठाउँमा पनि द्वितीया भएको छ । रेखाङ्कित शब्दहरूको कर्मलाई गौणकर्म भनिने कुरा बुझिराख्नु होला । अन्य किसिमका वाक्यरचना गर्दा गौणकर्म र मुख्य कर्मको खयाल गर्न पर्ने हुँदा द्वितीयाकै क्रममा बताइएको छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१५ पन्ध्रौं दिन
पञ्चदशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतका जिज्ञासु मित्र एवं विद्यार्थी भाइबहिनीहरू! आज तपाईंहरू १५ औं सिँढीमा चढ्न लाग्नुभएको छ । तपाईंहरू संस्कृत पाठशालाका विद्यार्थी हुनुहुन्छ भने यस पुस्तकमा बताइएको भन्दा धेरै कुरा जानी सक्नुभएको छ । धेरै कुरा जानेर पनि अभ्यासको कमीका कारण तपाईंलाई संस्कृत भाषामा बोल्न, लेख्न, पढ्न, बुझ्न असजिलो भएको हुनसक्छ । त्यसैले प्रयोगात्मक ज्ञानको ठूलो महत्त्व छ । प्रयोगात्मक ज्ञान गराउने उद्देश्यले यो पुस्तक तपाईंहरू समक्ष आएको छ । साधारण पाठशालामा पढ्ने भाइबहिनीहरूले प्रयोगात्मक ज्ञानको महत्त्व बुझेर पढेका विषयलाई अभ्यासद्वारा प्रयोगमा ल्याउने बानी बसाल्नु पर्दछ । प्रयोगात्मक अभ्यास गरेपछि तपाईंहरू राम्रोसँग थोरै शब्द र थोरै क्रियापद बुझेर पनि निर्धक्कसँग संस्कृतमा बोल्न र लेख्न सक्ने हुनुहुन्छ भन्ने कुरामा कुनै शङ्का छैन । १४ औं दिनमा तपाईंहरूले शब्दका २४ रूपहरूमध्ये दोस्रो पङ्क्ति अर्थात् द्वितीया विभक्तिका रूपहरूको कहाँ, कसरी र कुन अर्थमा प्रयोग हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्नुभएको छ । आज विस्तारै-विस्तारै तेस्रो पङ्क्ति अर्थात् तृतीया विभक्तिका रूपहरूको प्रयोगात्मक अभ्यास गरौं । एउटा कुरा भने तपाईंहरूले गर्नैपर्छ - त्यो हो यहाँ बताएका विषयको राम्रो अभ्यास । आउनुहोस् अब १५औं दिनका विषय पढौं, बुझौं र प्रयोग गरौं ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! यस पाठमा हामीहरूले शब्द रूपायनको तेस्रो समूहमा केन्द्रित भएर वाक्य निर्माणको अभ्यास गर्नेछौं । तेस्रो समूह अथवा तेस्रो पङ्क्तिलाई व्याकरणको भाषामा तृतीया विभक्ति भनिन्छ । यस विभक्तिले मुख्यतः नेपालीमा 'द्वारा' भन्ने अर्थ बुझाउँछ । जस्तै - रामेण भन्दा रामद्वारा, रामाभ्याम् भन्दा दुई रामद्वारा र रामैः भन्दा सबै रामद्वारा भन्ने अर्थ बुझिन्छ । यसैगरी प्रत्येक शब्दका तृतीया विभक्तिको अर्थ बुझ्नुपर्दछ । तृतीया विभक्तिको प्रयोग प्रायः करण (साधन) अर्थमा हुन्छ । जस्तै - रामले बाणद्वारा बालिलाई मारे भन्ने अर्थमा 'रामः बाणेन बालिनम् अहनत्' । यहाँ बाणमा तृतीया विभक्ति भएको छ । त्यसको अर्थ हो - बाणरूप करणद्वारा बालिको हत्या। करणको अर्थ साधन हो । यहाँ साधनमा तृतीया भएको छ ।

नियम - '१४' वाक्यरचनासम्बन्धी (करणमा र अनुक्तकर्तामा तृतीया विभक्ति हुन्छ) यहाँ करणको मात्रै चर्चा गरिएको छ । अनुक्तकर्ताको प्रयोग कर्मवाच्य र भाववाच्यको शिक्षणमा गराइनेछ ।)

तृतीया विभक्तिको प्रयोग

लिङ्ग	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
अकारान्त पुंलिङ्ग	रामेण	रामाभ्याम्	रामैः	(राम जस्तै श्याम आदिको पनि तेस्रो लाइन बुझौं।)
आकारान्त स्त्रीलिङ्ग	रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः	(रमा जस्तै कृष्णा आदिको पनि तेस्रो लाइन बुझौं।)
इकारान्त पुंलिङ्ग	हरिणा	हरिभ्याम्	हरिभिः	(हरिजस्तै कपि आदिको पनि तेस्रो लाइन बुझौं।)
ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग	भगवत्या	भगवतीभ्याम्	भगवतीभिः	(भगवतीजस्तै पार्वती आदिको पनि तेस्रो लाइन बुझौं।)
ह्रस्व उकारान्त पुंलिङ्ग	भानुना	भानुभ्याम्	भानुभिः	(भानुजस्तै शम्भु आदिको पनि तेस्रो लाइन बुझौं।)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* कुनै पनि शब्दका रूपायनको तेस्रो समूह अर्थात् तृतीय पङ्क्तिलाई तृतीया विभक्ति भनिन्छ भन्ने कुरा बुझिसक्नुभएको छ । तृतीया विभक्तिको प्रयोग करण (साधन) बुझाउनका निमित्त गरिन्छ । मुनि पाणिनिले आफ्नो महान् ग्रन्थ अष्टाध्यायीमा करणसंज्ञा गर्ने सूत्र **'साधकतमं करणम्'** लेख्नुभएको छ । यसको अर्थ कुनै काम सम्पन्न गर्न नभई नहुने साधन करण हो । यसै करणलाई बुझाउने तृतीया विभक्तिका विभिन्न रूपहरूको वाक्यमा प्रयोग गरौं।

कर्ता र क्रियामात्रको प्रयोग	**कर्ता, क्रिया र कर्मको प्रयोग**	**कर्ता, क्रिया, कर्म र करणको प्रयोग**
१. रामः गच्छति ।	१. रामः तुलसीपुरं गच्छति ।	१. रामः <u>बसयानेन</u> तुलसीपुरं गच्छति।
२. रमा लिखति ।	२. रमा निबन्धम् लिखति ।	२. रमा <u>लेखन्या</u> निबन्धं लिखति ।
३. कुम्भकारः रचयति ।	३. कुम्भकारः घटं रचयति ।	३. कुम्भकारः <u>दण्डेन</u> घटं रचयति ।

क) वाक्यको संरचना

कर्ता	करण	कर्म	क्रिया
रामः	बसयानेन	तुलसीपुरं	गच्छति ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! कर्ता, क्रिया र करणमध्ये आफ्नो आवश्यकताअनुसार कसैको प्रयोग गर्न सकिन्छ, कसैको नगरे पनि हुन्छ। माथि दिइएका ३ वटा उदाहरणलाई राम्रोसँग बुझ्यौं भने तृतीया (करण)को प्रयोग कहाँ, कस्तो अवस्था र कुन अर्थको लागि हुँदोरहेछ भन्ने कुरा राम्रोसँग बुझ्ने छौं ।
* तपाईंहरूले करणमा तृतीया विभक्तिको प्रयोग हुँदोरहेछ भन्ने कुरा कहिल्यै पनि नबिर्सनुहोस् ।

संस्मरण

* **दिनेशः जलेन मुखं प्रक्षालयति** यस वाक्यमा <u>दिनेश</u> कर्ता हो, <u>जलेन</u> करण हो, <u>मुखं</u> कर्म हो र <u>प्रक्षालयति</u> क्रिया हो। अझै स्पष्टरूपमा भन्नुपर्दा यहाँ मुख धुनका लागि जल अति आवश्यक साधन हो, तसर्थ जललाई करण भनिएको छ। जलशब्दको तृतीयाको एकवचनको रूप <u>जलेन</u> यहाँ मुख धुनका लागि अत्यन्त आवश्यक साधनका रूपमा रहेको छ, त्यसैले यसलाई करण भन्नु सार्थक छ । यसै रूपमा तपाईंहरूले अरू वाक्यहरूको पनि अर्थबोध गर्नुपर्दछ ।
* तृतीया विभक्तिका अरू अर्थहरू पनि हुन्छन् । तपाईंहरूको संस्कृतज्ञान परिपक्व हुँदै गएपछि ती अर्थहरूको ज्ञान स्वतः हुँदै जानेछ ।
* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! आवश्यकताअनुसार तपाईंहरूले विभिन्न शब्दका एकवचन, द्विवचन र बहुवचनका करण पदको पनि प्रयोग गरी वाक्य निर्माण गर्न सक्नुहुनेछ । जस्तै –

एकवचन करणको प्रयोग

१. मुकुन्दः <u>वायुयानेन</u> काष्ठमण्डपम् अगच्छत् –
मुकुन्द हवाईजहाजबाट काठमाडौं गयो ।
वायुयानेन – वायुयानशब्दको तृतीया-करण

२. शीला <u>लेखन्या</u> पत्रं लेखिष्यति –
शीलाले कलमले पत्र लेख्नेछिन् ।
लेखन्या – लेखनीशब्दको तृतीया-ए.करण

३. भारवाहकः <u>स्कन्धेन</u> भारं वहति –
भरियाले पिँठ्यूले भारी बोक्छ ।
स्कन्धेन – स्कन्धशब्दको तृतीया-ए.करण

४. दिनेशः <u>बसयानेन</u> भारतम् गच्छतु –
दिनेश बसबाट भारत जाओस् ।
बसयानेन – बसयानशब्दको तृतीया- ए.करण

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विवचन करणको प्रयोग

१. जनाः नेत्राभ्यां पश्यन्ति – नेत्राभ्याम् – नेत्रशब्दको तृतीया-द्वि.करण
मानिसहरू आँखाले हेर्छन् ।

२. गोपालः हस्ताभ्यां नमति – हस्ताभ्याम् – हस्तशब्दको तृतीया-द्वि.करण
गोपाल हातले नमस्कार गर्दछ ।

३. वयं कर्णाभ्यां शृणुमः (श्रवणं कुर्मः) – कर्णाभ्याम् – कर्णशब्दको तृतीया-द्वि.करण
हामीहरू कानले सुन्छौं ।

बहुवचन करणको प्रयोग

१. वीराः बाणैः शत्रून् मारयन्ति – बाणैः – बाणशब्दको तृतीया-बहु.करण
वीरहरूले बाणले शत्रुलाई मार्छन् ।

२. कृषकाः कृषियन्त्रैः क्षेत्रं कर्षन्ति – कृषियन्त्रैः – कृषियन्त्रशब्दको तृतीया-बहु.करण
कृषकहरू कृषि औजारले खेत जोत्छन् ।

३. गायकाः वाद्यैः मनोरञ्जनं कुर्वन्ति – वाद्यैः – वाद्यशब्दको तृतीया-बहु.करण
गायकहरू वाद्य सामग्रीहरूबाट मनोरञ्जन गर्दछन् ।

* अब त करणको अर्थ र त्यसमा तृतीया विभक्ति हुने कुरा बुझ्नुभयो । यो कुरा बुझ्नुभयो भने कुनै पनि शब्दको तेस्रो पङ्क्तिको अर्थात् तृतीया विभक्तिको वाक्यमा प्रयोग गर्न सिक्नुभयो । तपाईंहरू ढुक्क हुनुहोस् । त्यसैगरी तपाईंहरूले अरू विभक्तिका वाक्यहरूको पनि प्रयोग गर्न सक्नुहुनेछ ।

* प्यारा विद्यार्थी भाइबहिनी हो ! करणमा तृतीया विभक्ति हुन्छ । अनुक्त कर्तामा पनि तृतीया हुन्छ भन्ने कुरा पछि पढाइनेछ । तृतीयामा प्रयोग गरिने सह, सार्ध आदि उपपदहरूको प्रयोग पनि पछि बताइनेछ । अहिले त तृतीया विभक्तिका रूप कस्ता हुन्छन् भन्ने कुरा र करण बुझ्नु आवश्यक भएकाले संक्षेपमा बताइएको छ ।

अभ्यास

क) निम्नलिखित वाक्यहरूको नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. त्वम् रथेन विराटनगरं गच्छ ।
२. विमला नेत्रेण न पश्यति ।
३. दीपकः वस्त्रेण यानम् आच्छादय ।
४. मुकुन्दः फेनिलेन वस्त्रं प्रक्षालयतु ।
५. राष्ट्रपतिः मोटरयानेन काष्ठमण्डपम् अगच्छत् ।
६. नापितः क्षुरेण मस्तकं मुण्डयति ।
७. वीरेन्द्रः दण्डेन चौर अताडयत् ।

ख) निम्नलिखित वाक्यहरूको संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. विमला साबुनले कपडा धुन्छिन् ।
२. के मुकुन्द हवाइजहाजबाट काठमाडौं गयो?
३. कृष्णले हलाले खेत जोतेको थियो ।
४. श्याम आँखाले अन्धो छ ।
५. लक्ष्मण रामका साथ वन गएका थिए ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्चाई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - १७

	समूह 'क'	समूह 'ख'	समूह 'ग'		समूह 'घ'
अपि	सः तौ ते रामः रामौ रामाः रमा रमे रमाः हरिः हरी हरयः भगवती भगवत्यौ भगवत्यः	वायुयानेन जलेन बसयानेन लेखन्या पादाभ्याम्	पत्रम् निबन्धम् कानपुरम् कौमुदीम् धरानम् सिमराम्	न	प्रणमति प्रणमतः प्रणमन्ति अलिखत् अलिखताम् अलिखन् गमिष्यति गमिष्यत गमिष्यन्ति क्रीडतु क्रीडताम् क्रीडन्तु पठतु पठताम् पठन्तु
	त्वम् युवाम् यूयम्				प्रणमसि प्रणमथः प्रणमथ अलिखः अलिखतम् अलिखत गमिष्यसि गमिष्यथः गमिष्यथ क्रीड क्रीडतम् क्रीडत पठ पठतम् पठत
	अहम् आवाम् वयम्				प्रणमामि प्रणमावः प्रणमामः अलिखम् अलिखाव अलिखाम गमिष्यामि गमिष्यावः गमिष्यामः क्रीडानि क्रीडाव क्रीडाम पठानि पठाव पठाम

उदाहरण - सः वायुयानेन सिमराम् गमिष्यति । स वायुयानेन सिमराम् न गमिष्यति । अपि सः वायुयानेन सिमराम् न गमिष्यति ? अपि सः वायुयानेन सिमराम् गमिष्यति ?

१. माथिको तालिकामा 'अपि'शब्द प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि हो भने 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्दहरू तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य र प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएका हुन् ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'घ'को सङ्गति मिलाई समूह 'ख' र समूह 'ग'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'घ'को सङ्गति मिलाई समूह 'ख' र समूह 'ग'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'घ'को सङ्गति मिलाई समूह 'ख' र समूह 'ग'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर दश प्रश्नवाचक र दश नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अतिरिक्त ज्ञान

संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! माथि करणमा तृतीया हुने कुरा उदाहरणसहित संझाइयो, अब करण अतिरिक्त ठाउँमा पनि तृतीया विभक्ति हुने कुरा जानिराखौं । पछि काव्यहरू पढ्न सहयोग पुग्नेछ ।

१. कुनै व्यक्तिविशेषको अङ्गविकार परिलक्षित भएमा विकृत अङ्गमा तृतीया विभक्ति हुन्छ । जस्तै –

गोपालः नेत्रेण काणः अस्ति – गोपाल एउटा आँखाले कानो छ ।

दिनेशः पादेन खञ्जः अस्ति – दिनेश लङ्गडो छ ।

योगेश कर्णेन बधिरः अस्ति – योगेश बहिरो छ ।

२. प्रायः प्रकृति, गोत्रशब्दको प्रयोगमा तृतीया विभक्ति हुन्छ । जस्तै –

नेपालः प्रकृत्या सुन्दरः अस्ति – नेपाल प्रकृतिले सुन्दर छ ।

ग्रामीणाः प्रायेण निर्धनाः सन्ति – गाउँलेहरू प्रायः निर्धन छन् ।

गोपाल गोत्रेण गार्ग्यः अस्ति – गोपाल गर्ग गोत्री हो ।

३. सह–साकं–सार्धं–शब्दका योगमा पनि तृतीया विभक्ति हुन्छ । जस्तै –

सीता रामेण सह वनम् अगच्छत् – सीता रामका साथ वन गइन् ।

छात्रः अध्यापकेन सार्धं विद्यालयम् अगच्छत् – विद्यार्थी अध्यापकका साथ विद्यालय गयो ।

४. लक्षणबोधक शब्दद्वारा केही अर्थबोध हुन आएमा लक्षणबोधक शब्दमा पनि तृतीया हुन्छ । जस्तै –

गोविन्दः वस्त्रेण ग्रामीणः अस्ति – गोविन्द लुगाले गाउँले जस्तो छ ।

संन्यासी जटाभिः तापसः अस्ति – लटाले गर्दा संन्यासी तपस्वीजस्तै छ ।

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अब संस्कृत बोलचालका लागि तपाईंहरूसँग पर्याप्त सामग्री एकत्रित भइसकेको छ । अ, आ, इ, ई, उ अन्तमा हुने शब्दहरूका रूप पढिसक्नुभएको छ। अब यहाँ दीर्घ ऊकारान्त वधूशब्दको रूप राम्रोसँग बुझ्ने प्रयास गरौं । यस अभ्यासबाट तपाईंहरूलाई दीर्घ ऊकारान्त हजारौं स्त्रीलिङ्गीशब्दको रूपायनमा दक्षता प्राप्त हुनेछ ।

नियम – '१५ क' शब्दरूपायनसम्बन्धी (दीर्घ ऊकारान्त स्त्रीलिङ्ग) वधूशब्द–

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	वधूः	वध्वौ	वध्वः
द्वितीया	वधूम्	वध्वौ	वधूः
तृतीया	वध्वा	वधूभ्याम्	वधूभिः
चतुर्थी	वध्वै	वधूभ्याम्	वधूभ्यः
पञ्चमी	वध्वाः	वधूभ्याम्	वधूभ्यः
षष्ठी	वध्वाः	वध्वोः	वधूनाम्
सप्तमी	वध्वाम्	वध्वोः	वधूषु
सम्बोधन	हे वधु !	हे वध्वौ !!	हे वध्वः !!!

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! जसरी राम, रमा र हरि, भगवती, भानुशब्दका रूप कण्ठस्थ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गर्नुभयो त्यसरी नै वधूशब्दका रूप पनि कण्ठस्थ गर्नुहोस् । भगवतीशब्द पढेर एक लाखभन्दा बढी दीर्घ ईकारान्त शब्द जान्न सकिन्छ भने वधूशब्द पढेर पनि एक लाखभन्दा बढी दीर्घ ऊकारान्त शब्दका रूप बुझ्न सकिन्छ ।

* वधूशब्द जानेपछि – चमू, तनू, रज्जू, श्वश्रू, जम्बू आदि दीर्घ ऊकारान्त लाखौं शब्दका रूप जानिन्छन् । अब केही त्यस्ता शब्दहरूको रूपायन प्रक्रिया बुझौं –

२.	चमूः	चम्वौ	चम्वः
३.	तनूः	तन्वौ	तन्वः
४.	रज्जूः	रज्वौ	रज्वः
५.	श्वश्रूः	श्वश्रौ	श्वश्रः
६.	जम्बूः	जम्ब्वौ	जम्ब्वः

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू एवं विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! शब्दरूपायनसम्बन्धी नियम – ६ मा दीर्घ ऊकारान्त अनेकौं शब्दका रूपायन वधूशब्दकै माध्यमबाट तपाईंहरूले पढिसक्नुभयो । प्रयोगविधि सबैको समान हुने कुरा तपाईंहरूले थाहा पाइसक्नुभएको छ । रूपायनमात्र भिन्न प्रकृतिका शब्दहरूको भिन्न हुन्छ । अब आउनुहोस्, शब्दरूपायन नियम ६ को अपवादमा रहेका दीर्घ ऊकारान्त स्त्रीलिङ्गी भूः = पृथ्वी र सुभ्रूः = राम्रो आँखीभौं भएकी स्त्री अर्थ बुझाउने शब्दहरूका रूपायन पनि बुझौं ।

नियम – '१५ ख' शब्दरूपायनसम्बन्धी अपवाद

भू = पृथ्वी

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	भूः	भुवौ	भुवः
द्वितीया	भुवम्	भुवौ	भुवः
तृतीया	भुवा	भूभ्याम्	भूभिः
चतुर्थी	भुवे	भूभ्याम्	भूभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	भुवः	भूभ्याम्	भूभ्यः
षष्ठी	भुवः	भुवोः	भुवाम्
सप्तमी	भुविः	भुवोः	भूषु
सम्बोधन	हे भूः !	हे भुवौ !!	हे भुवः !!!

यसैगरी सुभ्रूशब्दका रूपायनहरू पनि बुझ्नुहोस् ।

प्रयोग

१. ते मर्त्यलोके भुवि भारभूताः, मनुष्यरूपेण मृगाश्चरन्ति –
तिनीहरू मर्त्यलोकमा पृथ्वीका भार भएर मनुष्यको रूपमा पशुझैं घुम्छन् ।

२. प्राणेभ्योऽपि प्रिया सुभ्रूः सम्प्राप्ता हृदये मम –
प्राणभन्दा पनि प्यारी राम्रा आँखीभौं भएकी सुन्दरी मेरो हृदयमा आइन् ।

विशेषः – स्वयम्भूः (ब्रह्माजी), स्वभूः (स्वयं उत्पन्न), प्रतिभूः (साक्षी), सुभ्रूः (राम्रो आँखा भएको पुरुष) यी पुंलिङ्गी शब्दहरूका रूपायन स्त्रीलिङ्गी शब्द भू र सुभ्रूसमान छन् ।

ॐ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१६ सोह्रौं दिन
षोडशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! कुनै पनि भाषा बोल्नका लागि क्रियापदहरूभन्दा शब्दहरू धेरै चाहिन्छन्। त्यस उद्देश्यको प्राप्तिका लागि तपाईंहरूले आजसम्म ६ किसिमका मुख्य-मुख्य शब्दहरू पढ्नुभयो - अकारान्त - राम, आकारान्त - रमा, इकारान्त - हरि, ईकारान्त - भगवती, उकारान्त - भानु र ऊकारान्त- वधू । उक्त ६ शब्दका रूप कण्ठ गर्नुभयो र तिनीहरूका रूपहरू मध्ये प्रथमा विभक्तिका ३, द्वितीया विभक्तिका ३ र तृतीया विभक्तिका ३ किसिमका रूपहरूको प्रयोग विधि पनि सिक्नुभयो । तृतीया विभक्तिसम्मका रूपहरू जानेपछि मातृभाषा नेपाली भएका मित्रहरूले लाखौं शब्दको प्रयोग विधि जानी सक्नुभएको छ । अब यस्तै किसिमबाट आमा भन्ने अर्थ हुने ऋकारान्त सातौं मातृशब्दको अध्ययन गरौं।

नियम - '१६ क' शब्दरूपायनसम्बन्धी, (ह्रस्व ऋकारान्त स्त्रीलिङ्ग) मातृशब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	माता	मातरौ	मातरः
द्वितीया	मातरम्	मातरौ	मातॄः
तृतीया	मात्रा	मातृभ्याम्	मातृभिः
चतुर्थी	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभिः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः
षष्ठी	मातुः	मात्रोः	मातॄणाम्
सप्तमी	मातरि	मात्रोः	मातृषु
सम्बोधन	हे मातः !	हे मातरौ !!	हे मातरः !!!

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! आज अध्ययन क्रमको सोह्रौं दिन ऋकारान्त मातृशब्दका रूप पढौं र कण्ठस्थ गरौं । सबै रूपका अलग अलग अर्थ छन् भन्ने कुरा विचार गरौं । यो शब्द पढेर प्रायः ऋकारान्त शब्दका रूप जानिन्छ। मातृशब्द पढेपछि पितृशब्दका पनि प्रायः सबै रूपहरूको स्वरूप बुझिन्छ ।

नियम - '१६ ख' शब्दरूपायनसम्बन्धी, (ह्रस्व ऋकारान्त पुंलिङ्ग) पितृशब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	पिता	पितरौ	पितरः
द्वितीया	पितरम्	पितरौ	पितॄन्
तृतीया	पित्रा	पितृभ्याम्	पितृभिः
चतुर्थी	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः
षष्ठी	पितुः	पित्रोः	पितॄणाम्
सप्तमी	पितरि	पित्रोः	पितृषु
सम्बोधन	हे पितः !	हे पितरौ !!	हे पितरः !!!

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऋकारान्त स्त्रीलिङ्गी मातृशब्द र ऋकारान्त पुंलिङ्गी पितृशब्दका रूपायनको संरचनागत भिन्नता

* मातृशब्द र पितृशब्दको रूपायनमा द्वितीयाको बहुवचनमा भिन्नता छ । त्यसलाई तलको तालिकाबाट बुझ्न सकिन्छ।

विभक्ति	भिन्नता	मातृ	पितृ
द्वितीया	बहुवचन	मातृः	पितॄन्

* छोरी भन्ने अर्थ बुझाउने **दुहितृ**शब्द र देउरानी भन्ने अर्थ बुझाउने **यातृ**शब्दका रूप मातृशब्द समान हुन्छन् । ज्वाइँ भन्ने अर्थ बुझाउने **जामातृ**शब्द र देवर भन्ने अर्थ बुझाउने **देवृ**शब्दका रूप पितृशब्द समान हुन्छन् ।

* ऋकारान्त पितृ, मातृशब्दको अध्ययन गर्ने क्रममा हामीहरू तृप्रत्ययान्त हजारौं शब्दहरूका रूपहरूको बोध गर्न नमूनाका रूपमा कर्तृशब्दका रूपहरूको अध्ययन गरौं ।

नियम – '१६ ग' शब्दरूपायनसम्बन्धी, (ह्रस्व ऋकारान्त पुंलिङ्ग) कर्तृशब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	कर्ता	कर्तारौ	कर्तारः
द्वितीया	कर्तारम्	कर्तारौ	कर्तॄन्
तृतीया	कर्त्रा	कर्तृभ्याम्	कर्तृभिः
चतुर्थी	कर्त्रे	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	कर्तुः	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः
षष्ठी	कर्तुः	कर्त्रो	कर्तॄणाम्
सप्तमी	कर्तरि	कर्त्रो	कर्तृषु
सम्बोधन	हे कर्तः !	हे कर्तारौ !!	हे कर्तारः !!!

* कर्तृशब्द जानेपछि माथि बताइएका मातृ-पितृ आदि शब्दहरूलाई छाडेर अरू सबै ऋकारान्त शब्दका रूप जानिन्छन् –

२. वक्तृ – बोल्नेवाला	वक्ता	वक्तारौ	वक्तारः	.............।
३. धातृ – ब्रह्मा	धाता	धातारौ	धातारः	.............।
४. दातृ – दिनेवाला	दाता	दातारौ	दातारः	.............।
५. गन्तृ –जानेवाला	गन्ता	गन्तारौ	गन्तारः	.............।
६. नेतृ – नेता	नेता	नेतारौ	नेतारः	.............।
७. श्रोतृ – श्रोता	श्रोता	श्रोतारौ	श्रोतारः	.............।
८. नप्तृ – नाति	नप्ता	नप्तारौ	नप्तारः	.............।
९. सवितृ – सूर्य	सविता	सवितौ	सवितारः	.............।
१०. अभियन्तृ – इञ्जिनियर	अभियन्ता	अभियन्तारौ	अभियन्तारः	.............।

* मातृ, पितृ र कर्तृशब्दका संरचनागत भिन्नता बुझौं –

	पिता			माता			कर्ता		
प्रथमा विभक्ति	पिता	पितरौ	पितरः	माता	मातरौ	मातरः	कर्ता	कर्तारौ	कर्तारः
द्वितीया विभक्ति	पितरम्	पितरौ	पितरः	मातरम्	मातरौ	मातृः	कर्तारम्	कर्तारौ	कर्तॄन्

* पितृ, मातृ र कर्तृशब्दका प्रथमा र द्वितीयामा भेद खोज्नुपर्दा पितृ र मातृशब्दमा तरौ, तरः छ भने कर्तृशब्दमा तारौ,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तारः छ । त्यसैगरी मातृशब्दको द्वितीयाको बहुवचनमा मातॄः छ भने पितृ र कर्तृशब्दका द्वितीयाका बहुवचनमा पितॄन् र कर्तॄन् छ भन्ने कुरा रेखाङ्कित शब्दहरूको अवलोकनबाट थाहा हुन्छ ।

बस यत्ति बुझौं अरू त लघुसिद्धान्तकौमुदी पढ्दा आनन्द आउने छ । यो किताब बुझेर संस्कृत माध्यमबाट लघुसिद्धान्त कौमुदी आदि संस्कृतका अमूल्य ग्रन्थहरू पढ्नुहोस् सुनमा सुगन्ध निस्कने छ । यो मेरो भनाइ होइन अपितु पाणिनि, कात्यायन र शेषावतार–नागाधिपति पतञ्जलिको भनाइ हो ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! यस पाठमा हामीहरूले शब्दरूपायनको चौथो समूहमा केन्द्रित भएर वाक्यनिर्माणको अभ्यास गर्नेछौं । चौथो समूह अथवा चौथो पङ्क्तिलाई व्याकरणको भाषामा चतुर्थी विभक्ति भनिन्छ । यस विभक्तिले नेपालीमा मुख्यतः 'को, लागि' भन्ने अर्थ बुझाउँछ । जस्तै – 'रामाय' भन्दा रामको लागि, रामाभ्याम् भन्दा दुई रामको लागि र रामेभ्यः भन्दा सबै रामका लागि भन्ने अर्थ बुझिन्छ । यसैगरी प्रत्येक शब्दका चतुर्थी विभक्तिको अर्थ बुझ्नुपर्दछ । चतुर्थी विभक्तिको प्रयोग सम्प्रदान अर्थमा हुन्छ । जस्तै – 'राजा विप्राय धनं समर्पयति' भन्ने वाक्यबाट राजाले ब्राह्मणका लागि धन अर्पण गर्दछन् भन्ने अर्थ स्पष्ट भएको छ । जसका लागि धन दिइन्छ त्यसमा चतुर्थी विभक्तिको प्रयोग हुन्छ । यहाँ ब्राह्मणका लागि धन दिइएको छ त्यसकारण ब्राह्मण भन्ने अर्थ बुझाउने विप्रशब्दमा चतुर्थी हुँदा विप्राय रूप बन्यो । चतुर्थी विभक्तिलाई सम्प्रदान पनि भनिन्छ ।

नियम - १७ वाक्यरचनासम्बन्धी, (सम्प्रदानमा चतुर्थी विभक्ति हुन्छ ।) –क्रियाद्वारा जसलाई सन्तुष्ट पारिन्छ, त्यसलाई सम्प्रदान भनिन्छ ।

चतुर्थी विभक्तिको प्रयोग

लिङ्ग	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
अकारान्त पुंलिङ्ग	रामाय	रामाभ्याम्	रामेभ्यः	(राम जस्तै श्याम आदिको पनि चौथो लाइन बुझौं।)
आकारान्त स्त्रीलिङ्ग	रमायै	रमाभ्याम्	रमाभ्यः	(रमा जस्तै कृष्णा आदिको पनि चौथो लाइन बुझौं।)
इकारान्त पुंलिङ्ग	हरये	हरिभ्याम्	हरिभ्यः	(हरिजस्तै कपि आदिको पनि चौथो लाइन बुझौं।)
ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग	भगवत्यै	भगवतीभ्याम्	भगवतीभ्यः	(भगवतीजस्तै पार्वती आदिको पनि चौथो लाइन बुझौं।)
ह्रस्व उकारान्त पुंलिङ्ग	भानवे	भानुभ्याम्	भानुभ्यः	(भानुजस्तै शम्भु आदिको पनि चौथो लाइन बुझौं।)
दीर्घ ऊकारान्त स्त्रीलिङ्ग	वध्वै	वधूभ्याम्	वधूभ्यः	(वधूजस्तै चमू आदिको पनि चौथो लाइन बुझौं।)
ऋकारान्त स्त्रीलिङ्ग	मात्रे	मातृभ्याम्	मातृभ्यः	(मातृजस्तै दुहितृ आदिको पनि चौथो लाइन बुझौं।)
ऋकारान्त पुंलिङ्ग	पित्रे	पितृभ्याम्	पितृभ्यः	(पितृजस्तै जामातृ आदिको पनि चौथो लाइन बुझौं।)
ऋकारान्त पुंलिङ्ग	कर्त्रे	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः	(कर्तृ जस्तै धातृ आदिको पनि चौथो लाइन बुझौं।)

* कुनै पनि शब्दका रूपायनको चौथो समूह अर्थात् चतुर्थ पङ्क्तिलाई चतुर्थी विभक्ति भनिन्छ भन्ने कुरा बुझिसक्नुभएको छ । चतुर्थी विभक्तिको प्रयोग सम्प्रदान बुझाउनका निमित्त गरिन्छ । मुनि पाणिनिले आफ्नो महान् ग्रन्थ अष्टाध्यायीमा सम्प्रदान संज्ञा गर्ने सूत्र **'कर्मणा यमभिमप्रैति स सम्प्रदानम्'** लेख्नुभएको छ । सम्प्रदान भनेको नफर्काउने किसिमले दिएको दान हो । जसलाई दान दिइन्छ त्यो व्यक्ति नै अर्थात् दानबाट लाभान्वित हुने व्यक्ति नै सम्प्रदान हो । जस्तै – 'नृपः ब्राह्मणाय वस्त्रं प्रयच्छति' यस वाक्यमा ब्राह्मणलाई नफर्काउने गरी वस्त्र दिइने हुनाले ब्राह्मण सम्प्रदान हो ।

* 'कर्मणा यमभिमप्रैति स सम्प्रदानम्' रामः, रमा, भगवती आदि प्रथमा विभक्तिका रूप सिक्यौं । रामम्, निबन्धम्,

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पुस्तकम्, भगवती आदि द्वितीया विभक्तिका रूप पनि सिक्यौं । रामेण, यानेन, स्कन्धेन आदि तृतीया विभक्तिका रूप पनि सिक्यौं । अब पालो आएको छ चतुर्थी विभक्तिको ।

* शब्दका २४ रूपमध्ये चतुर्थी विभक्तिका रूपहरू माथि बताएजस्तै हुन्छन् । केही भिन्न पनि छन् । त्यसको विशेष विवरण लघुसिद्धान्तकौमुदी र सिद्धान्तकौमुदीको अध्ययनक्रममा बताइने छ । अहिले यत्ति मात्रैले पनि सबै काम गर्न सकिन्छ ।

* नेपालीमा चतुर्थी विभक्तिको अर्थ हुन्छ – 'को लागि' र 'लाई' । जस्तै संस्कृतमा रामको लागि भन्नुपरेमा – **रामाय** हुन्छ । रमाको लागि भन्नुपरेमा– **रमायै** हुन्छ । हरिको लागि भन्नुपरेमा – **हरये** हुन्छ । भगवतीको लागि भन्नुपरेमा– **भगवत्यै** हुन्छ । भानुको लागि भन्नुपरेमा – **भानवे** हुन्छ । वधूको लागि भन्नुपरेमा – **वध्वै** हुन्छ । माताको लागि भन्नुपरेमा – **मात्रे** हुन्छ भने पिताका लागि भन्नुपरेमा **पित्रे** हुन्छ । यसैगरी अरू शब्दका पनि अर्थ हुन्छन् ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अब चतुर्थी विभक्तिको प्रयोग गरेर वाक्य बनाउने अभ्यास गरौं –

कर्ता र क्रियामात्रको प्रयोग	कर्ता, क्रिया र कर्मको प्रयोग	कर्ता, क्रिया, कर्म र सम्प्रदानको प्रयोग
१. रामः प्रयच्छति ।	१. रामः पुस्तकम् प्रयच्छति ।	१. रामः <u>छात्राय</u> पुस्तकं प्रयच्छति ।
२. दिनेशः धारयति ।	२. दिनेशः शस्त्रं धारयति ।	२. दिनेशः <u>आर्तरक्षणाय</u> शस्त्रं धारयति।
३. उमेशः प्रयच्छतु ।	३. उमेशः पुस्तकम् प्रयच्छतु ।	३. उमेशः <u>सीतायै</u> पुस्तकं प्रयच्छतु ।
४. भक्तः भजति ।	४. भक्तः हरिं भजति ।	४. भक्तः <u>मुक्तये</u> हरिं भजति ।
५. बालकः क्रन्दति ।	× ×	५. बालकः <u>दुग्धाय</u> क्रन्दति ।
६. गुरुः उपदिशति ।	× ×	६. गुरुः <u>शिष्याय</u> उपदिशति ।

क) वाक्यको संरचना

कर्ता	सम्प्रदान	कर्म	क्रिया
रामः	छात्राय	पुस्तकं	प्रयच्छति

* 'नृपः ब्राह्मणाय वस्त्रं प्रयच्छति' यो वाक्य पढिसक्नुभएको छ । यस वाक्यमा ब्राह्मण सम्प्रदान हो र सम्प्रदानमा चतुर्थी विभक्ति हुन्छ तर धोवीलाई धुनका लागि कपडा दिइन्छ भन्दा फर्काउने गरी कपडा दिइने हुनाले धोबी सम्प्रदान हुँदैन । त्यहाँ चतुर्थी विभक्तिको प्रयोग पनि हुँदैन । त्यो अर्थमा 'रजकस्य वस्त्रम् प्रयच्छति' भन्ने वाक्य बन्दछ तर 'रजकाय वस्त्रं प्रयच्छति' भन्ने किसिमको वाक्य बन्दैन ।

* चतुर्थी विभक्ति अर्थात् सम्प्रदानका उदाहरण निम्नानुसार छन् –
  १. <u>कल्याणाय</u> हरिं भज । (कल्याणका लागि हरिलाई भज)
  २. <u>ईश्वराय</u> सर्वं निवेदय । (ईश्वरका लागि सबै कुरा अर्पण गर ।)
  ३. <u>क्रीडनाय</u> छात्राः प्राङ्गणम् अगच्छन् । (खेल्नका लागि विद्यार्थीहरू मैदानमा गए ।)
  ४. <u>स्वाभिमानाय</u> स्थानम् त्यज । (स्वाभिमानका लागि स्थान त्याग गर ।)

* नमः, स्वस्ति, स्वधा, स्वाहा, वषट्, अलम् आदि शब्दहरूको प्रयोग हुँदा पनि चतुर्थी विभक्ति हुन्छ । नमः को प्रयोगका उदाहरण निम्न अनुसार छन् – रामाय नमः, दुर्गायै नमः, हरये नमः, भगवत्यै नमः, भानवे नमः, मात्रे नमः, आदि । (रामलाई नमस्कार छ, दुर्गालाई नमस्कार छ, हरिलाई नमस्कार छ, भगवतीलाई नमस्कार छ, सूर्यलाई नमस्कार छ, आमालाई नमस्कार छ आदि ।)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* उपर्युक्त उदाहरणहरू राम्रोसँग बुझ्नुहोस् र अनेकौं यस्ता वाक्यको मनमनै चिन्तन गर्नुहोस् । त्यसपछि साथीहरूसँग बसेर बोलचालको अभ्यास बढाउनुहोस् ।

* चतुर्थी प्रयोगका विभिन्न विषय निम्नअनुसार छन् – क) जसलाई दिइन्छ, ख) जुन कुराको चाहना गरिन्छ, ग) जुन कुराको प्रशंसा गरिन्छ, घ) जसलाई सराप दिइन्छ, ङ) जुनसँग रीस गरिन्छ, च) जुन कुरा रुचाइन्छ, छ) जुन कुराका लागि कहीं आश्रय लिइन्छ, ज) जुन उद्देश्यका लागि क्रिया सम्पादन गरिन्छ, ती ती विषयमा चतुर्थी विभक्तिको प्रयोग हुन्छ । यसैलाई तलको श्लोकले राम्ररी खुलाएको छ –

यस्मै दानम् स्पृहा, श्लाघा, शापः क्रोधो रुचिः स्थितिः ।
क्रिया यदर्था, तत्सम्प्रदानं तत्र चतुर्थिका ।।[१]

क) यस्मै दानम् अर्थात् जसलाई दिइन्छ

प्राचार्यः, छात्रेभ्यः पुस्तकानि प्रयच्छति – 'प्राचार्यले छात्रहरूलाई पुस्तक दिन्छन्' यहाँ छात्रहरूलाई पुस्तक दिइएकाले छात्रशब्दमा चतुर्थीको प्रयोग भएको छ । छात्र धेरै भएकाले बहुवचनको रूप छात्रेभ्यः को रूप प्रयोग भएको छ ।

ख) स्पृहा अर्थात् जुन कुराको चाहना गरिन्छ

अहम् पुष्पेभ्यः स्पृहयामि – 'म फूलको चाहना गर्छु' । यहाँ फूलहरूको चाहना गरिएकाले पुष्पशब्दमा चतुर्थी विभक्तिको प्रयोग गरिएको छ ।

ग) श्लाघा अर्थात् जसको प्रशंसा गरिन्छ

छात्राः आचार्याय प्रशंसन्ति – 'विद्यार्थीहरू आचार्यको प्रशंसा गर्दछन्' यहाँ आचार्यको प्रशंसा गरिएकाले आचार्यशब्दमा चतुर्थी विभक्तिको प्रयोग गरिएको छ ।

घ) शापः अर्थात् जसलाई सराप दिइन्छ

शत्रवे शपन्ते – 'शत्रुलाई सराप दिन्छन्' यहाँ शत्रुलाई सराप दिइएकाले शत्रुशब्दमा चतुर्थी विभक्तिको प्रयोग भएको छ ।

ङ) क्रोधः अर्थात् जोसँग रीस उठ्दछ

दुर्योधनः पाण्डवेभ्यो अक्रुध्यत् – 'दुर्योधन पाण्डवहरूसँग रिसायो' । यस वाक्यमा पाण्डवहरूसँग रीस उठेकाले पाण्डवशब्दमा चतुर्थी विभक्तिको प्रयोग भएको छ ।

च) स्थितिः अर्थात् विशेष उद्देश्यले अथवा निमित्तले जहाँ गइन्छ र बसिन्छ

विद्यायै काशीं गच्छति – 'विद्याका निमित्त काशी जान्छ' । यस वाक्यमा विद्याका निमित्त काशीमा स्थिति गरिने भएकाले विद्यामा चतुर्थी विभक्तिको प्रयोग भएको छ ।

छ) यदर्थक्रिया अर्थात् जुन वस्तुको निर्माणका लागि काम सम्पन्न गरिन्छ

अलङ्काराय सुवर्णम् – 'अलङ्कारको निर्माणका लागि सुवर्ण' । यस वाक्यमा अलङ्कार निर्माणमा सुवर्णको प्रयोग गरिने भएकाले यहाँ अलङ्कारशब्दमा चतुर्थी विभक्तिको प्रयोग भएको छ ।

---

१. अनुवादचन्द्रिका (तृतीयप्रकाश), पं. सोमनाथ सिग्द्याल ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्यास

क) निम्नलिखित वाक्यहरूको नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस् ।

१. अहम् बालकाय कन्दुकं प्रयच्छामि ।
२. प्रधानमन्त्री द्वन्द्वपीडितेभ्यः धनराशिं प्रयच्छति ।
३. शिक्षामन्त्री सर्वश्रेष्ठेभ्यः छात्रेभ्यः पारितोषिकम् वितरति ।
४. मुकुन्दः धनाय प्रवसति ।
५. शम्भवे नमः ।

ख) निम्नलिखित वाक्यहरूको संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. गरीबहरूलाई अन्न देऊ ।
२. देवताहरूलाई फूल चढाऊ ।
३. मैले तिमीलाई पुस्तक दिएको थिएँ ।
४. दुर्योधनले पाण्डवहरूसँग दुश्मनी गऱ्यो ।
५. हाम्रा देशका युवकहरू धनको लागि विदेश जान्छन् ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका – १८

		समूह 'क'			समूह 'ख'			समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष		सः	तौ	ते	रामाय	पुस्तकम्		धारयति	धारयतः	धारयन्ति
		रामः	रामौ	रामाः	रमायै	वस्त्रम्		उपदिशति	उपदिशतः	उपदिशन्ति
		रमा	रमे	रमाः	हरये	लेखनीम्		भजति	भजतः	भजन्ति
		हरिः	हरी	हरयः	गोपालाय	धनम्		प्रयच्छति	प्रयच्छतः	प्रयच्छन्ति
		भगवती	भगवत्यौ	भगवत्यः	नृपाय	शास्त्रम्				
मध्यमपुरुष					ब्राह्मणाय	विष्णुम्		धारयसि	धारयथः	धारयथ
					दुग्धाय			उपदिशसि	उपदिशथः	उपदिशथ
	अपि	त्वम्	युवाम्	यूयम्	मोक्षाय		न	भजसि	भजथः	भजथ
								प्रयच्छसि	प्रयच्छथः	प्रयच्छथ
उत्तमपुरुष								धारयामि	धारयावः	धारयामः
								उपदिशामि	उपदिशावः	उपदिशामः
		अहम्	आवाम्	वयम्				भजामि	भजावः	भजामः
								प्रयच्छामि	प्रयच्छावः	प्रयच्छामः

उदाहरण – अहम् गोपालाय धनम् धारयामि । अहम् गोपालाय धनम् न धारयामि । अपि अहम् गोपालाय धनम् धारयामि ? अपि अहम् गोपालाय धनम् न धारयामि ?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१. माथिको तालिकामा 'अपि'शब्द प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि हो भने 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्दहरू तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य र प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएका हुन् ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'ग'को सङ्गति मिलाई द्वितीयान्तबाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'ग'को सङ्गति मिलाई द्वितीयान्तबाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'ग'को सङ्गति मिलाई द्वितीयान्तबाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर दस प्रश्नवाचक र दस नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

अतिरिक्त ज्ञान

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! ह्रस्व ऋकारान्त शब्दहरू नपुंसकलिङ्गी पनि हुन्छन् । तिनीहरूको नपुंसकलिङ्गमा रूपायन निम्नानुसार हुन्छ –

ह्रस्व ऋकारान्त नपुसकंलिङ्ग कर्तृशब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	कर्तृ	कर्तृणी	कर्तृणि
द्वितीया	कर्तृ	कर्तृणी	कर्तृणि
तृतीया	कर्त्रा	कर्तृभ्याम्	कर्तृभिः
चतुर्थी	कर्त्रे	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	कर्तुः	कर्तृभ्याम्	कर्तृभ्यः
षष्ठी	कर्तुः	कर्त्रोः	कर्तृणाम्
सप्तमी	कर्तरि	कर्त्रोः	कर्तृषु
सम्बोधन	हे कर्तः !	हे कर्तृणी !!	हे कर्तृणिः !!!

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू एवं विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! यस्ता शब्दको विशेष प्रयोग नहुने हुँदा कहीँ कतै संस्कृत पढ्दामात्र चाहिने हुँदा यहाँ सङ्क्षेपमा उल्लेख गरिएको छ । यसैगरी सम्पूर्ण ऋकारान्त नपुंसकलिङ्गी शब्दहरूको रूपायन बुझ्नुहुनेछ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१७ सत्रौं दिन
सप्तदशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरू राष्ट्रका कर्णधारहरू हुनुहुन्छ । तपाईंहरूले राम्ररी संस्कृत बुझेमा राष्ट्रको, धर्मको, संस्कृतिको, संस्कारको, परम्पराको र सभ्यताको पनि कल्याण हुन्छ। त्यसकारण मैले मुनिहरूको निर्देशनमा पटक-पटक तपाईंहरूलाई पढेको विषयवस्तुलाई हृदयमा राम्ररी धारण गर्न अनुरोध गर्दै आइरहेको छु । यसै क्रममा हामी लगभग ७ प्रकारका शब्द र ४ किसिमका धातुहरूको रूपायन माध्यमबाट नयाँ नयाँ विषयमा आधारित वाक्यहरूको प्रयोग गर्दै १७ औं दिनसम्म आइपुगेका छौं । पाणिनिको शैली कति सरल र सरस छ भन्ने कुरा म बताउनै सक्दिन । ७ शब्दभित्र रहेका ७ विभक्तिको प्रयोग पनि मैले विस्तृत रूपमा बताउन सकेको छैन । तर तपाईंहरू नआत्तिनुहोस्, मैले बताएको शैलीबाट अध्ययन गर्दै जानुभयो भने तपाईंहरूले अन्तमा सबै कुरा विस्तृतरूपमा जान्न सक्नुहुनेछ। अब तपाइँहरूलाई पाँचौं पङ्क्ति अर्थात् पञ्चमी विभक्तिको प्रयोग कसरी र कुन अर्थमा गर्ने भन्ने कुरा बताउन म लागिरहेको छु । रामशब्दको पञ्चमी विभक्तिमा रामात् (रामबाट), रामाभ्याम् (दुई रामबाट), रामेभ्यः (रामहरूबाट) रूप बन्दछन् । यस्तै अरू पढेका सात शब्दहरूका पनि पञ्चमी विभक्तिका रूप कस्ता हुन्छन्? र तिनका प्रयोग कुन अर्थमा हुन्छ भन्ने कुरा राम्ररी बुझ्नु नै यस दिनको महत्त्वपूर्ण विषय हो । आउनुहोस्, ध्यान दिएर प्रयोगविधितर्फ लागौं ।

* पञ्चमी विभक्तिको अर्थ अपादान हो । जसबाट कुनै वस्तु वा व्यक्ति अलग गरिन्छ त्यसको नाम अपादान हो । जस्तै- वृक्षात् फलानि पतन्ति – 'रूखबाट फलहरू खस्छन्' यस वाक्यमा रहेको **वृक्षात्** पद पञ्चमीको एकवचनको हो। वृक्षबाट फल अलग हुने हुनाले वृक्षलाई अपादान भनिन्छ, त्यसमा पञ्चमीको प्रयोग भएको छ ।
* ललितपुर, जनकपुर र तुलसीपुरजस्ता शब्दहरू पुस्तकशब्द जस्तै अकारान्त नपुंसकलिङ्गी हुन् । यिनीहरूको रूप पुस्तकशब्दको जस्तै हुन्छ । रामः **काष्ठमण्डपात्** जनकपुरं गच्छति – 'राम काठमाडौंबाट जनकपुर जान्छ' यस वाक्यमा प्रयोग भएको **काष्ठमण्डपात्**शब्द पञ्चमीको एकवचनको रूप हो । जस्तै रामात्को अर्थ नेपालीमा रामदेखि हुन्छ भने काष्ठमण्डपात्को अर्थ पनि 'काठमाण्डौंदेखि' भन्ने हुन्छ ।

पञ्चमी विभक्तिको रूपहरूको प्रयोग

लिङ्ग	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
अकारान्त पुंलिङ्ग	रामात्	रामाभ्याम्	रामेभ्यः	(राम जस्तै श्याम आदिको पनि पाँचौं लाइन बुझौं।)
आकारान्त स्त्रीलिङ्ग	रमायाः	रमाभ्याम्	रमाभ्यः	(रमा जस्तै कृष्णा आदिको पनि पाँचौं लाइन बुझौं।)
इकारान्त पुंलिङ्ग	हरेः	हरिभ्याम्	हरिभ्यः	(हरिजस्तै कपि आदिको पनि पाँचौं लाइन बुझौं।)
ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग	भगवत्याः	भगवतीभ्याम्	भगवतीभ्यः	(भगवतीजस्तै पार्वती आदिको पनि पाँचौं लाइन बुझौं।)
ह्रस्व उकारान्त पुंलिङ्ग	भानोः	भानुभ्याम्	भानुभ्यः	(भानुजस्तै शम्भु आदिको पनि पाँचौं लाइन बुझौं।)
दीर्घ ऊकारान्त स्त्रीलिङ्ग	वध्वाः	वधूभ्याम्	वधूभ्यः	(वधूजस्तै चमू आदिको पनि पाँचौं लाइन बुझौं।)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऋकारान्त स्त्रीलिङ्ग	मातुः	मातृभ्याम्	मातृभ्यः	(मातृजस्तै दुहितृ आदिको पनि पाँचौं लाइन बुझौं।)
ऋकारान्त पुंलिङ्ग	पितुः	पितृभ्याम्	पितृभ्यः	(पिताजस्तै जामाता आदिको पनि पाँचौं लाइन बुझौं।)
ऋकारान्त पुंलिङ्ग	कर्तुः	कर्तृभ्याम्	कर्तभ्यः	(कर्ता जस्तै भर्ता आदिको पनि पाँचौं लाइन बुझौं।)

* जुनसुकै शब्दको अगाडि **नेपालीमा** – 'देखि, बाट' र **हिन्दीमा** – 'से' यत्तिमात्र प्रयोग गर्दा पञ्चमीको बोध हुन्छ भने संस्कृतशब्दहरूको प्रकृति भने बेग्लै छ । यहाँ अकारान्त, आकारान्त, इकारान्त, ईकारान्त, उकारान्त, ऊकारान्त, ऋकारान्त आदि सबै शब्दहरूको विभक्तिप्रयोगमा भिन्नता देखिन्छ । त्यो भिन्नतालाई निम्न तालिकाबाट बुझ्न सकिन्छ।

नेपलीमा पञ्चमी विभक्ति	**संस्कृतमा**	**नेपालीमा**
अकारान्त रामशब्दको पञ्चमी विभक्तिको एकवचनमा –	**रामात्**	**रामबाट**
आकारान्त रमाशब्दको पञ्चमीको एकवचनमा –	**रमायाः**	**रमाबाट**
इकारान्त हरिशब्दको पञ्चमी विभक्तिको एकवचनमा –	**हरेः**	**हरिबाट**
ईकारान्त भगवतीशब्दको पञ्चमी विभक्तिको एकवचनमा –	**भगवत्याः**	**भगवतीबाट**
उकारान्त भानुशब्दको पञ्चमी विभक्तिको एकवचनमा –	**भानोः**	**भानुबाट**
ऊकारान्त वधूशब्दको पञ्चमी विभक्तिको एकवचनमा –	**वध्वाः**	**वधूबाट**
ऋकारान्त मातृशब्दको पञ्चमी विभक्तिको एकवचनमा –	**मातुः**	**आमाबाट**

* हिन्दीभाषा र नेपालीभाषाको भन्दा बेग्लै संस्कृतभाषाको विभक्तिप्रयोगको शैली रहेको तथ्य माथिको तालिकाबाट स्पष्ट भएको छ । यो शैलीलाई आत्मसात् गर्न सकियो भने संस्कृत जानियो भने पनि हुन्छ ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! सात किसिमका शब्द पढाउँदा प्रत्येकका १९-१९ शब्द पढाउन खोजिएको छ । शब्दको रूपावलीको ज्ञान र प्रयोगका लागि यसो गरिएको हो । तसर्थ उक्त ७ शब्दका माध्यमबाट हामीहरू संस्कृतमा पुस्तक लेख्नेसम्म बन्न सक्छौं । यसमा कुनै अत्युक्ति छैन । यी ७ किसिमका शब्दलाई जतातत्तै खेलाउन सक्ने तपाईंहरू हुनुपर्‍यो । आउनुहोस्, म यसै उद्देश्यलाई साकार तुल्याउन तपाईंहरूका कदममा कदम मिलाएर अगाडि बढ्दै छु, तपाईंलाई मैले संस्कृतज्ञ बनाउने छु । तपाईं हामीले मिलेर संस्कृत कठिन छ भन्नेहरूलाई 'असत्य वक्ता हुन्' भन्ने कुरा प्रमाणित गर्नुपर्ने छ ।

नियम - '१८' वाक्यरचनासम्बन्धी (अपादानमा पञ्चमी विभक्ति हुन्छ ।)

* विद्यार्थी भाइहरू ! अब पञ्चमी विभक्तिको प्रयोग गरेर वाक्य बनाउने अभ्यास गरौं –

कर्ता र क्रियामात्रको प्रयोग	**कर्ता, क्रिया र अपादानको प्रयोग**
१. दिनेशः अगच्छत् – दिनेश गयो ।	१. दिनेशः <u>तुलसीपुरात्</u> घोराहीनगरम् अगच्छत् – दिनेश तुलसीपुरदेखि घोराही गयो ।
२. रमा गमिष्यति – रमा जानेछिन् ।	२. रमा <u>अयोध्यायाः</u> वाराणसीं गमिष्यति – रमा अयोध्याबाट वाराणसी जानेछिन् ।
३. रामः अपठत् – रामले पढ्यो ।	३. रामः <u>हरेः</u> अपठत् – रामले हरिबाट पढ्यो ।
४. पुष्पम् अपतत् – फूल झर्‍यो ।	४. पुष्पम् <u>वृक्षात्</u> अपतत् – फूल रूखबाट झर्‍यो ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

५. भगवती आगच्छति –
भगवती आउँछिन् ।

५. भगवती <u>गोदावर्याः</u> काष्ठमण्डपम् आगच्छति –
भगवती गोदावरीदेखि काठमाण्डौ आउँछिन् ।

६. भानुः उदेति –
सूर्य उदाउँछन् ।

६. भानुः <u>पूर्वात्</u> उदेति –
सूर्य पूर्वबाट उदाउँछन् ।

क) वाक्यको संरचना

कर्ता	अपादान	कर्म	क्रिया
भगवती	गोदावर्याः	काष्ठमण्डपम्	आगच्छति

* माथिका वाक्यहरूको प्रकृति अनुसार तुलसीपुर, अयोध्या, हरि, वृक्ष, गोदावरी र पूर्वशब्दका पञ्चमी विभक्तिको एकवचनका रूपहरू अपादान हुन् । अपादानमा पञ्चमी विभक्ति हुन्छ भन्ने शास्त्रको नियमअनुसार माथिका वाक्यहरूको प्रयोग गरिएको छ । तपाईंहरू पनि उक्त उदाहरणलाई आत्मसात् गरी त्यस्तै वाक्यहरूको निर्माण गर्नुहोस् र संस्कृतभाषा बोल्न र लेख्नमा दक्षता प्राप्त गर्नुहोस् ।

* यस किताबमा एकवचनलाई महत्त्व दिएर प्रयोग गरिएको छ । तपाईंहरूले आवश्यकता अनुसार द्विवचन र बहुवचनको पनि प्रयोग गर्न सक्नु हुनेछ ।

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. रामः कृष्णनगरात् तुलसीपुरम् आगच्छत् ।
२. अपि गोविन्दः पिण्डेश्वरात् तुलसीपुरम् आगच्छत् ?
३. अलकापूर्याः देवताः पृथ्वीम् आगमिष्यन्ति ।
४. गुरोः विद्याम् पठ ।
५. मातुः ममताम् शिक्षय ।
६. आखोः सञ्चयकलाम् अर्जय ।

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. विद्यार्थीहरू हिजो विद्यापीठबाट घर गए ।
२. के काठमाडौंबाट भी.सी. आउनुभयो ?
३. नर्मदा तुलसीपुरदेखि जनताविद्यापीठ आउँछिन् ।
४. संस्कृतका गुरुबाट संस्कृत पढ ।
५. तिमी भोलि घोराहीबाट काठमाडौं जाऊ ।

समीक्षा

* पन्ध्रौं दिनसम्म तपाईंहरूले के पढ्नुभयो र यस पुस्तकले के सिकायो ? नबुझेको कुरा के छ ? त्यसको समीक्षा गरौं–

१. के तपाईं पञ्चमी विभक्तिका रूपहरूसँग परिचित हुनुभयो ?
२. पञ्चमीको प्रयोग कस्तो अवस्थामा हुन्छ जान्नुभयो ?
३. निम्नलिखित शब्दका पञ्चमीका रूपहरू कस्ता हुन्छन् विचार गर्नुभयो ?
गोदावरी, विष्णुमती, नर्मदा, कर्मदा, कवि, रवि, आखु, भानु, मातृ, पुस्तक, वन ।
४. पञ्चमी विभक्ति कुन–कुन अर्थमा हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्नुभयो ?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - १९

		समूह 'क'			स.'ख'			समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष		सः	तौ	ते	रामात्	विद्यालयम्		रक्षति	रक्षतः	रक्षन्ति
		रामः	रामौ	रामाः	रमायाः	धरानम्		अपतत्	अपतताम्	अपतन्
		रमा	रमे	रमाः	भगवत्याः	बालकम्		अपठत्	अपठताम्	अपठन्
		हरिः	हरी	हरयः	हरेः	हिमालयम्		आगच्छति	आगच्छतः	..गच्छन्ति
		भगवती	भगवत्यौ	भगवत्यः	मातुः	भारतम्		प्रतिगच्छति	प्रतिगच्छतः	..गच्छन्ति
मध्यमपुरुष					धरानात्	पृथिवीम्		रक्षसि	रक्षथः	रक्षथ
					वृक्षात्	स्वर्गम्		अपत	अपततम्	अपतत
	अपि	त्वम्	युवाम्	यूयम्	आकाशात्		न	अपठ	अपठतम्	अपठत
					स्वर्गात्			आगच्छसि	आगच्छथः	आगच्छथ
								प्रतिगच्छसि	प्रतिगच्छथः	...गच्छथ
उत्तमपुरुष					कैलासात्			रक्षामि	रक्षाव	रक्षामः
					विद्यालयात्			अपतम्	अपताव	अपतामः
		अहम्	आवाम्	वयम्	गृहात्			अपठम्	अपठाव	अपठाम
								आगच्छामि	आगच्छाव	..गच्छाम
								प्रतिगच्छामि	...गच्छावः	..गच्छामः

उदाहरण – त्वम् विद्यालयात् गृहम् आगच्छसि । त्वम् विद्यालयम् गृहम् न आगच्छसि । अपि त्वम् विद्यालयात् गृहम् आगच्छसि ? अपि त्वम् विद्यालयात् गृहम् न आगच्छसि ?

१. माथिको तालिकामा 'अपि'शब्द प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि हो भने 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्दहरू तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य र प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएका हुन् ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'ग'को सङ्गति मिलाई द्वितीयान्तबाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'ग'को सङ्गति मिलाई द्वितीयान्तबाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'ग'को सङ्गति मिलाई द्वितीयान्तबाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर दश प्रश्नवाचक र दश नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अतिरिक्त ज्ञान

यतो विभागो[१] भी[२] रक्षा[३], [४]निवृत्ति[५]श्च्युतिरुद्भवः[६] ।
[७]घृणा[८]न्तर्धिरधीति[९]र्वाऽपादानं तत्र पञ्चमी ।।
[१०]लुबन्तगुप्तावववधा[११]वपेक्षायां[१२] च पञ्चमी ।
[१३]युक्तेऽण्यन्य [१४]प्रभृत्यर्थदिक्दृ[१५]न्वाङ्[१६] बहिरादिके ।।*

१. जसलाई अवधि मानेर अलग हुने क्रिया हुन्छ, २. जसबाट भय उत्पन्न हुन्छ, ३. जसबाट रक्षा हुन्छ, ४. जसबाट केही हटाइन्छ, ५. जसबाट केही चुहिन्छ, ६. जसबाट केही उत्पन्न हुन्छ, ७. जसबाट घृणा हुन्छ, ८. जसबाट केही लुकाइन्छ, ९. जसबाट पढिन्छ ती सबैलाई अपादान भनिन्छ र त्यहाँ पञ्चमी विभक्ति हुन्छ ।

१०. ल्यवन्तक्रिया लुप्त भएपछि त्यसको कर्म र अधिकरणमा, ११. अवधिमा, १२. अपेक्षाको विषयमा, १३. अन्य आदि शब्दको योगमा, १४. प्रभृति, आरम्भ आदि पदहरूको प्रयोगमा, १५. दिशावाचक शब्दका योगमा र १६. मर्यादाबोधक आङ्, वहि आदि शब्दको प्रयोगमा पञ्चमी विभक्ति हुन्छ । विभागको उदाहरण माथि आइसकेको छ ।

१. जसलाई अवधि मानेर अलग हुने क्रिया हुन्छ । जस्तै –

रामः विराटनगरात् आगच्छति – राम विराटनगरबाट आउँछ ।

२. जसबाट डर पैदा हुन्छ अथवा हामीहरू डराउँछौं त्यसलाई अपादान भनिन्छ । जस्तै –

दिनेशः सिंहात् विभेति – दिनेश सिंहदेखि डराउँछ ।

३. जसबाट हामीहरू संरक्षण चाहन्छौं त्यसलाई पनि अपादान भनिन्छ । जस्तै –

गुरुः पापात् रक्षति – गुरुले पापबाट बचाउनुहुन्छ ।

४. जसबाट कसैलाई हटाइन्छ त्यसलाई पनि अपादान भनिन्छ । जस्तै –

कृषकः क्षेत्रात् गाम् निवारयति – किसानले खेतबाट गाई हटाउँछ ।

५. जसबाट केही वस्तु चुहिन्छ त्यसलाई पनि अपादान भनिन्छ । जस्तै –

घृतं भाण्डात् क्षरति – भाँडाबाट घिऊ चुहिन्छ ।

६. जसबाट केही उत्पन्न हुन्छ त्यसलाई पनि अपादान भनिन्छ । जस्तै –

सङ्गात् सञ्जायते कामः, कामात् क्रोधोऽभिजायते
क्रोधात् भवति सम्मोहः, सम्मोहात् स्मृति विभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशात् बुद्धिनाशो, बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ।

पारिवारिक मायामोहबाट इच्छा उत्पन्न हुन्छ, इच्छाबाट रीस पैदा हुन्छ, रीसबाट सम्मोहन बढ्छ, सम्मोहनबाट बुद्धि भ्रमित हुन्छ, बुद्धि नाशदेखि स्वयं नष्ट हुन्छ ।

७. जसबाट घृणा उत्पन्न हुन्छ त्यसलाई पनि अपादान भनिन्छ । जस्तै –

हरिः पापात् जुगुप्सते – हरि पापदेखि घृणा गर्छ ।

* पं. सोमनाथ सिग्देल, अनुवादचन्द्रिका, तृतीयप्रकाश, हिन्दीसंस्करण ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

८. जसबाट लुकाउन खोजिन्छ त्यसलाई पनि अपादान भनिन्छ । जस्तै -

कृष्णः **मातुः** निलीयते - कृष्ण आमादेखि लुक्छ ।

९. जसबाट कुनै कुरा पढिन्छ त्यसलाई पनि अपादान भनिन्छ । जस्तै -

छात्रः **अध्यापकात्** व्याकरणं पठति - छात्रहरू अध्यापकबाट व्याकरण पढ्छ ।

१०. ल्यप्प्रत्ययको लोप गरेर बनाइएका वाक्यहरूमा कर्म र अधिकरणमा पञ्चमी हुन्छ । जस्तै -

गृहात् पश्यति - घरबाट हेर्छ । (गृहम् आरुह्य पश्यति ।)

आसनात् प्रेक्ष्यते - आसनमा बसेर हेर्छ । (आसने उपविश्य प्रेक्ष्यते ।)

११. अवधिबोधक शब्दमा पञ्चमी विभक्ति हुन्छ । जस्तै -

आमूलात् श्रोतुमिच्छामि - सुरुदेखि नै सुन्न चाहन्छु ।

आ **हिमालयात्** नेपालदेशः - हिमालयसम्म नेपाल हो ।

१२. मर्यादाबोधक शब्दमा पञ्चमी विभक्ति हुन्छ । जस्तै -

आ **बालेभ्यः** हरिभक्तिः - बालकदेखि वृद्धसम्म हरिभक्ति रहेको देखिन्छ ।

१३. अन्य, भिन्न, इतर, प्रभृति, आरभ्य आदि शब्दका योगमा पञ्चमी विभक्ति हुन्छ । जस्तै-

कृष्णात् अन्यः कः ज्ञातुं शक्नोति । कृष्णलाई छोडेर कसले जान्न सक्छ ?

मम गृहं **ग्रामात्** बहिः अस्ति - मेरो घर गाउँदेखि बाहिर छ ।

शैशवात् प्रभृति श्यामः चतुरः अस्ति - बाल्यकालदेखि नै श्याम चलाख छ ।

१४. दिशावाचक शब्दका योगमा पञ्चमी विभक्ति हुन्छ । जस्तै -

नगरात् पूर्वस्यां ग्रामः अस्ति - गाउँ नगरदेखि पूर्वतिर छ ।

ग्रामात् पूर्वस्मिन् भागे वनम् अस्ति - गाउँदेखि पूर्वतिर जङ्गल छ ।

१५. बहि, आङ् आदि शब्दका योगमा पञ्चमी विभक्ति हुन्छ ।

सायम् गृहात् बहिः न गच्छ - साँझमा घरदेखि बाहिर नजाऊ ।

आ **परितोषात्** विदुषान् - विद्वान्हरूको प्रसन्नता अथवा सन्तोषसम्म ।

१६. तुलनात्मक विशेषण भएका ठाउँमा जोसँग तुलना गरिन्छ त्यसको वाचक शब्दमा पञ्चमी विभक्ति हुन्छ ।

श्यामात् मुकुन्दः पटुतरः - श्यामभन्दा मुकुन्द चतुर छ ।

ॐ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१८ अठारौं दिन
अष्टादशः दिवसः

संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! आज अठारौं दिन हो । आजसम्म तपाईंहरूले विभिन्न कालका वाक्यरचना गर्ने अभ्यासका लागि चार लकार र केही आवश्यक शब्दहरूको रूपायन पछी शब्दका पाँचौं पंक्तिसम्मको अर्थात् पञ्चमी विभक्तिसम्मको अध्ययन र प्रयोगविधि पनि पढिसक्नुभयो । धातु क्रियापदका परस्मैपदी ९ र आत्मनेपदी ९ रूप गरेर १८ रूप हुन्छन् । ९ रूप पढिसक्नुभयो भने ९ रूप अगाडि पढ्नुहुनेछ । शब्दका रूपहरू २४ हुन्छन् भन्ने कुरा ७ किसिमका शब्दहरूको रूपायन अध्ययन गर्ने क्रममा पढ्नुभयो र कण्ठ गर्नुभयो । पञ्चमी विभक्तिसम्मका अर्थात् पाँचौं पंक्तिसम्मका १५ किसिमका रूपायनको प्रयोगविधि पनि सिकिसक्नुभयो । अब अध्ययन गर्ने र अध्यापन गराउने दुवैको हितमा शब्दका २४ रूपायन बनाउने विधि सङ्क्षेपमा बताउन चाहन्छु । हुन त यो विधि पहिलो दिनमा नै बताएको भए पनि हुनेथियो । त्यतिबेला यो विधि सिकाउन खोजेको भए धेरै दिनसम्म तपाईं हामीहरू रामशब्दमा नै अल्मलिने थियौं । त्यसबाट संस्कृत कठिन भाषा हो कि भन्ने भान पर्न सक्थ्यो तसर्थ अधिकांश वाक्यरचना विधिको बोलचाल आदिमा प्रवेश गराइसकेपछि मात्र यहाँ सबै विभक्तिका रूपहरूको निर्माण गर्ने शास्त्रीय विधिको बोधतर्फ अग्रसर हुँदैछौं । यसबाट पढेका शब्दरूपायनमा पनि अझै प्रष्ट हुन सजिलो हुने र अगाडि पढ्ने शब्दहरूको रूपायनको बोधमा पनि सरलता ल्याउन सकिने हुँदा शब्दरूपायन निर्माण गर्ने विधि र उक्त रूपायन बनाउँदा आवश्यक पर्ने केही सन्धि नियमको अध्ययन गराउने उद्देश्यले आज अठारौं दिनको पाठयोजना तयार गरिएको छ ।

* कुनै पनि शब्दका २४ रूपहरू हुन्छन् भनिएको छ। ती रूपहरू कसरी, के जोडेर २४ हुन्छन् भन्ने कुरा व्याकरणको अन्तरङ्ग विषय हो । त्यही व्याकरणको केही अंशलाई सूत्र नभनीकन यहाँ बताउन खोजिएको छ, झन्झट नमान्नुहोला । त्यस्ता शब्दका २४ रूप तयार गर्ने माध्यमलाई व्याकरणको भाषामा 'सुप्' प्रत्यय भनिन्छ । ती प्रत्ययका मौलिक रूप यस प्रकार छन् –

सु	औ	जस्	**प्रथमा**	अम्	औट्	शस्	**द्वितीया**
टाप्	भ्याम्	भिस्	**तृतीया**	ङे	भ्याम्	भ्यस्	**चतुर्थी**
ङसि	भ्याम्	भ्यस्	**पञ्चमी**	ङस्	ओस्	आम्	**षष्ठी**
ङि	ओस्	सुप्	**सप्तमी**	सु	औ	जस्	**सम्बोधन**

* माथि बताइएका मौलिक सुप्प्रत्ययहरूमा व्याकरणशास्त्रको अन्तरङ्ग प्रक्रियाबाट केही अन्तर पर्न आउँछ । धेरैजसो सुप्प्रत्यय जस्ताको तस्तै रहँदैनन् । जे बाँकी रहन्छ त्यसको दिग्दर्शन यस प्रकार छ –

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सुप्प्रत्ययहरूमा बाँकी रहने अंशहरू

:(स्)	औ	अः	**प्रथमा**	अम्	औ	अः	**द्वितीया**
आ	भ्याम्	भिः	**तृतीया**	ए	भ्याम्	भ्यः	**चतुर्थी**
अः	भ्याम्	भ्यः	**पञ्चमी**	अः	ओः	आम्	**षष्ठी**
इ	ओः	सु	**सप्तमी**	:(स्)	औ	अः	**सम्बोधन**

* यी २४ सुप्प्रत्यय र हलन्तशब्दको संयोग हुंदामात्र अथवा आपस मिल्दैमा प्रथमाको एकवचन र सम्बोधनको एकवचनलाई छाडेर अरू रूपायन सजिलै तयार हुन्छन् । जस्तै –

नियम – '३१ क' सुहृत्शब्द पछि पढ्नुहुनेछ

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	सुहृत्	सुहृदौ	सुहृदः
द्वितीया	सुहृदम्	सुहृदौ	सुहृदः
तृतीया	सुहृदा	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भिः
चतुर्थी	सुहृदे	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	सुहृदः	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भ्यः
षष्ठी	सुहृदः	सुहृदोः	सुहृदाम्
सप्तमी	सुहृदि	सुहृदो	सुहृत्सु
सम्बोधन	हे सुहृत्!	हे सुहृदौ !	हे सुहृदः !

माथिका रूपायनमा भ्याम्, भिः, भ्यः पर भएको ठाउँमा बोल्दा त् भन्नुभन्दा द् भन्दा हामीलाई सजिलो लाग्छ । यही सजिलो बनाउने नियम हो सन्धि । त्यही सन्धिको नियमले त् लाई द् भएको हो ।

* माथि २४ वटा प्रत्ययहरूमा १५ वटा स्वर आदिमा भएका प्रत्ययहरू छन् । ९ वटा व्यञ्जन सुरुमा भएका प्रत्ययहरू छन्, ध्यान दिएर हेर्नुहोला ।

* ए, ऐ, ओ, औ अन्त भएका शब्दहरूमा अजादि अर्थात् अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ए, ऌ, ए, ऐ, ओ, औ अक्षर पर भएमा एको ठाउँमा अय, ऐकोठाउँमा आय्, ओको ठाउँमा अव्, औको ठाउँमा आव् आउँछ । जस्तै – रै + औ= रायौ । यो कुरा क्रमशः बुझिँदै गयो भने व्याकरण अत्यन्त सजिलो हुँदै जानेछ ।

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अकारान्त राम, आकारान्त रमा, इकारान्त हरि, ईकारान्त भगवती, उकारान्त भानु, दीर्घ ऊकारान्त वधू, ऋकारान्त मातृशब्दहरू पढिसकेका छौं । अब ए, ऐ, ओ, औ अन्त भएका शब्दहरू पढन गइरहेका छौं । एकार, ऐकार, ओकार, औकार अन्त भएका शब्दहरूको रूपायन बुझ्न र बुझाउन माथि भनिएका सुप् अर्थात् सुः, औ, अः, अम्, औ, अः आदिको शब्दसमायोजन गर्ने ज्ञानबाट विशेष सजिलो हुने हुँदा यहाँ आवश्यक सन्धि पनि बताउन खोजिएको छ । पढेका सात किसिमका शब्दरूपायनमा यी स् (:), औ, अः, अम्, आदि समायोजन गरेर पढाउँदा सन्धिका धेरै नियम पढ्नु पर्ने हुँदा रूपायनबाटै काम चलाएर ए, ऐ, ओ, औ अन्तमा भएका शब्दहरूमा त एउटामात्र सन्धि नियमले धेरै काम चल्ने र अधिकांश रूपायनको पनि बोध हुने हुँदा शब्दका पछि जोडिने सु-आदि प्रत्ययको चर्चा यहाँ गरिएको छ । अब पढिने अधिकांश अजन्त (अ, आ आदि अन्तमा भएका) शब्द र हलन्त (खुट्टा खाटिएका अक्षर अन्त भएका) शब्दमा विभक्ति समायोजन गर्दा एउटा शब्दमा एउटामात्र सन्धिले प्रायः काम चल्ने हुँदा सामान्य सन्धिको पनि चर्चा गर्न खोजिएको छ । व्याकरणशास्त्रले गर्ने सन्धि अक्षर-अक्षरका बीचमा हुने हुँदा संस्कृतभाषामा बोलिने र लेखिने अक्षर ज्ञान गर्ने तर्फ पनि लागौं ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृत व्याकरणका महामन्त्रहरू -

अ इ उ ण् - १, ऋ ऌ क् - २, ए ओङ् - ३, ऐ औ च् - ४, ह य व र ट् - ५, ल ण् - ६, ञ म ङ ण न म् - ७, झ भ ञ् - ८, घ ढ ध ष् - ९, ज व ग ड द श् - १०, ख फ छ ठ थ च ट त व् - ११, क प य् - १२, स ष श र् - १३, ह ल् - १४।

संस्कृत भाषामा प्रयुक्त व्यञ्जन अक्षरहरू

क	ख	ग	घ	ङ
च	छ	ज	झ	ञ
ट	ठ	ड	ढ	ण
त	थ	द	ध	न
प	फ	ब	भ	म
य	र	ल	प	
श	ष	स	ह	
क्ष	त्र	ज्ञ		

क्ष, त्र, ज्ञ = तीन संयुक्त अक्षर हुन्। क् + ष् + अ = क्ष, त् + र् + अ = त्र, ज् + ञ् + अ = ज्ञ। यिनी तीन अक्षरले बनेका एक-एक अक्षर हुन्। अन्य ३३ अक्षरहरू दुई अक्षरले बनेका अक्षरहरू हुन्। जस्तै - क् + अ = क, ख् + अ = ख इत्यादि।

अच् वा स्वर अक्षरहरू -

अ	आ	इ	ई	उ	ऊ	ऋ	ॠ
ऌ	ॡ	ए	ऐ	ओ	औ	अं	अः

अ + म् = अम्, अ + : = अः, यहाँका म र विसर्ग व्यञ्जन नै हुन्।

विद्यार्थी भाइबहिनीहरू हो ! संयुक्त अक्षर क्ष मा = क पहिलो अक्षर हो, त्रमा त पहिलो अक्षर हो र ज्ञ मा ज पहिलो अक्षर हो। यो कुरा राम्रोसँग बुझ्नुहोला।

प्रथम समूह

क	ख	ग	घ	ङ	= कवंर्ग
च	छ	ज	झ	ञ	= चवर्ग
ट	ठ	ड	ढ	ण	= टवर्ग
त	थ	द	ध	न	= तवर्ग
प	फ	ब	भ	म	= पवर्ग

द्वितीय समूह

य	र	ल	व	= यण्वर्ग
श	ष	स	ह	= शल्वर्ग

यी माथिका प्रथम समूहका अक्षरलाई तेर्सो - क, ख, ग, घ, ङ, ठाडो - कचटतप, खछठथफ, गजडदब, घझढधभ, ङञणनम भन्ने विधि पनि जानिराख्नुहोस्। यण् = यरलव र शल् = शषसह, यसरी सात वटा समूह छन्। स्वर अथवा अच् जोड्दा अक्षरहरूलाई आठ समूहमा विभाजन गर्न सकिन्छ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्यास

१. विशेष संयुक्त अक्षर कुन कुन हुन् ?
२. क्षको आदि अक्षर के हो ?
३. कवर्ग भन्नाले कुन-कुन अक्षर बुझिन्छन् ?
४. पर्वका अक्षरहरू के के हुन् ?
५. यण् वर्गमा कुन कुन अक्षर छन् ?
६. वर्गका प्रथम अक्षरहरू के के हुन् ?
७. प्रथम समूहअन्तर्गत वर्गका पञ्चम अक्षरहरू कुन कुन हुन् ?
८. तृतीय अक्षर समावेश भएको महामन्त्र कुन हो ?
९. पञ्चम अक्षरमात्र समावेश भएको महामन्त्र कुन हो ?

संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू एवं विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अब संक्षेपमा शब्द र प्रत्ययमा हुने तथा क्रियापद र प्रत्ययमा हुने सन्धिको विषयमा संक्षिप्त जानकारी गरौं । यसबाट तपाईंहरूलाई पढेका रूपायनहरूको र पढिने रूपायनहरूको विषयमा केही सजिलो हुनसक्छ । साथै संस्कृतका श्लोक र विभिन्न शब्दमा भएका सन्धिको ज्ञानबाट सम्बन्धित श्लोक अथवा गद्यको अर्थ गर्न र नेपालीभाषाका केही शब्दहरू जस्तै- विद्यालय = विद्या + आलय, हिमालय = हिम + आलय, अत्यधिक = अति + अधिक, प्रत्येक = प्रति + एक, अत्यावश्यक = अति + आवश्यक जस्ता शब्दहरूको अर्थ बुझ्न र बुझाउन सजिलो हुनेछ ।

नियम - '१९' सन्धिनियम

संस्कृतमा सन्धिप्रक्रियालाई मुख्यतया **स्वरसन्धि, व्यञ्जनसन्धि** र **विसर्गसन्धि** गरी तीन वर्गमा विभाजन गरेको पाइन्छ ।

क) **स्वरसन्धि** - पहिलो शब्दको अन्तिम स्वर र पछिल्लो शब्दको पहिलो स्वरको मिलन हुने काम स्वरसन्धिमा हुन्छ । यो सन्धि पाँच प्रकारको हुन्छ ।

१) **यण्सन्धि** - इ - ई - उ - ऊ - ऋ - ऌ पछि भिन्न स्वर आएमा इ - ई = य् हुन्छ, उ - ऊ = व् हुन्छ, ऋ = र् हुन्छ र ऌ = ल् हुन्छ । क्रमशः उदाहरण - अति + अधिक = अत्यधिक, प्राप्ति + आशा = प्रात्याशा, अति + उच्च = अत्युच्च, भगवती + औ = भगवत्यौ, भगवती + आ = भगवत्या ।

उ र ऊ पछि भिन्न स्वर आएमा व् हुन्छ । जस्तै = अनु + अय = अन्वय, सु + आगत = स्वागत, अणु + ईक्षण = अन्वीक्षण, अनु + एषण = अन्वेषण । हरि + ओ = हर्यो । ऋ - ॠ पछि भिन्न स्वर आएमा र् हुन्छ । जस्तै - पितृ + आ = पित्रा, मातृ + आ = मात्रा, धातृ + आ = धात्रा । ऌ पछि भिन्न स्वर आएमा ल् हुन्छ । जस्तै - तव + ऌकार = तवल्कार ।

२) **दीर्घसन्धि** - पहिलो शब्दको अन्तिम अक्षर अ, आ पछि अ, आ आएमा आ हुन्छ, आ-आ पछि आ आएमा आ नै हुन्छ । इ, ई पछि इ, ई नै आएमा ई हुन्छ । उ, ऊ पछि उ, ऊ आएमा ऊ हुन्छ । ऋ, ॠ पछि ऋ आएमा ॠ हुन्छ । ऌ, ॡ पछि ऌ आएमा ॠ हुन्छ । जस्तै - दुःख + अन्त = दुखान्त, वृद्ध + आश्रम= वृद्धाश्रम, भिक्षा + अर्थी = भिक्षार्थी, कला + आचार्य = कलाचार्य, हाहा + आ = हाहा । कवि + इन्द्र= कवीन्द्र, अधि + ईश + अधीश, पृथ्वी + इन्द्र = पृथ्वीन्द्र, नारी + ईश्वर + नारीश्वर । भानु + उदय + भानूदय, लघु + ऊर्मी = लघूर्मी, वधू + उत्सव = वधूत्सव ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३) **गुणसन्धि** – अ, आ पछि इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ऌ पर भएमा गुणसन्धि हुन्छ । गुण भनेका अ, ए, ओ हुन् । अ र आ देखि पल्लो अक्षर इ, ई भएमा ए हुन्छ, अ र आदेखि पल्लो अक्षर उ र ऊ भएमा ओ हुन्छ, अ र आदेखि पल्लो अक्षर ऋ भएमा अर् हुन्छ । अ र आदेखि पल्लो अक्षर ऌ भएमा अल् हुन्छ । जस्तै – सुर+ इन्द्र = सुरेन्द्र, देव + ईश = देवेश, महा + इन्द्र = महेन्द्र, रमा + ईश = रमेश, चन्द्र + उदय = चन्द्रोदय, महा+ उत्सव = महोत्सव, देव + ऋषि = देवर्षि, महा + ऋषि = महर्षि । तव + ऌकार = तवल्कार ।

४) **वृद्धिसन्धि** – वृद्धि भनेका आ, ऐ, औ हुन् । अ, आपछि ए, ऐ, भएमा ऐ हुन्छ, अ, आपछि ओ, औ भएमा औ हुन्छ, अ, आपछि ऋ भएमा आर् हुन्छ, अ, आपछि ऌ भएमा आल् हुन्छ । जस्तै – मत + एकता = मतैकता, मत + ऐक्य + मतैक्य, तथा + एव = तथैव, यथा + एव = यथैव, महा + ऐश्वर्य = महैश्वर्य, परम + ओजस्वी = परमौजस्वी, वन + औषधि + वनौषधि, महा + औजस्वी = महौजस्वी ।

५) **अयादिसन्धि** – पहिलो शब्दको अन्तिम अक्षर ए, ऐ, ओ, औपछि पल्लो शब्दको पहिलो अक्षर स्वर भएमा ए = अय् हुन्छ, ओ + अव् हुन्छ, ऐ = आय् हुन्छ, औ = आव् हुन्छ । जस्तै – शे + अयन = शयन, हरे + ए = हरये, चे + अन = चयन, गै + अक = गायक, नै + अक = नायक, पो +इत्र = पवित्र, विष्णु+ ए = विष्णवे, पौ + अक = पावक, भौ + अक = भावक ।

ख) **व्यञ्जनसन्धि** – पहिलो शब्दको अन्तिम अक्षर व्यञ्जन भएर पछिल्लो शब्दको पहिलो अक्षर व्यञ्जनै भएमा उच्चारण गर्दा सजिलो बनाउन गरिएको सन्धिलाई व्यञ्जनसन्धि भनिन्छ ।

१) **व्यञ्जन र व्यञ्जनमा हुने सन्धि** – जस्तै – निस् + छल = निश्छल, निस् + काम = निष्काम, मन + ताप= मनस्ताप, उत् + चारण = उच्चारण, सम् + जाल = सञ्जाल, सम् + योग = संयोग, सम् + देश = संदेश, जगत् + नाथ = जगन्नाथ, वाक् + मय = वाङ्मय ।

२) **व्यञ्जन र स्वरमा हुने सन्धि** – वाक् + ईश = वागीश, अच् + अन्त = अजन्त, जगत् + ईश = जगदीश।

३) हल् वर्ण पर भएमा पदान्तको म्को अनुस्वार हुन्छ । जस्तै – हरिम् + वन्दे = हरिं वन्दे । कृष्णम् + वन्दे= कृष्णं वन्दे ।

ग) **विसर्गसन्धि** – कहीं कहीं पुस्तकहरू पढ्दा तपाईंहरूले 'देवः हसति' (देव हाँस्छ) भनेका ठाउँमा सन्धि गरेर 'देवो हसति' लेखिएको हुन्छ । यस्तै किसिमको सन्धिलाई देवको विसर्गलाई हटाएर विसर्ग र अ दुवैलाई मिलाएर ओ बनाइएको छ । विसर्गलाई परिवर्तन गरेर अन्य कुनै अक्षर बनाइएको सन्धिलाई विसर्ग सन्धि भनिन्छ । यस्तो सन्धि निम्नलिखित अवस्थामा हुन्छ –

१) पहिलो शब्दको अन्तिम अक्षर अ भएको ठाउँमा पल्लो शब्दको पहिलो अक्षर हश् (ह, य, व, र, ल, य, म, ङ, ण, न, झ, भ, घ, ढ, ध, ज, ब, ग, ढ, द) भएमा विसर्ग र अका ठाउँमा ओ हुन्छ । जस्तै – देवः हसति = देवो हसति, रामः गच्छति = रामो गच्छति, रामः राजमणिः = रामो राजमणि ।

२) अदेखि पर रहेको विसर्गका ठाउँमा पल्लो शब्दको पहिलो अक्षर अ नै भएमा विसर्गका ठाउँमा ओ भएर पछिल्लो अ 'ऽ'मा परिणत हुन्छ । जस्तै – रामः अपठत् = रामोऽपठत् । देवः + अकथयत् = देवोऽकथयत्, बालः + अस्ति = बालोऽस्ति, कः अयम् = कोऽयम्, नृपः अवदत् = नृपोऽवदत् ।

३) अ र आदेखि पर रहेको विसर्गको स्थिति पल्लो शब्दको आदि अक्षर अश् (अ, इ, उ, ऋ, ऌ, ए, ओ, ऐ, औ, ह, य, व, र, ल, य, म, ङ, ण, न, झ, भ, घ, ढ, ध, ज, ब, ग, ढ, द) अक्षर भएमा विसर्गको स्थानमा य हुन्छ र त्यसको लोप हुन्छ । देवाः + इह = देवा इह, नराः गच्छन्ति = नरा गच्छन्ति, सुतः आगच्छति= सुत आगच्छति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! शब्दरूपायन बनाउने नियम र केही सन्धिका नियमहरू हामीले पढ्यौं । अब तिनै नियमहरूको प्रयोग गर्दै ए, ऐ, ओ, औ अन्तमा भएका शब्दहरू पढौं ।

नियम – '२०' शब्दरूपायनसम्बन्धी, (ऐकारान्त पुलिङ्ग) रै (धन) शब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	रा:	रायौ	राय:
द्वितीया	रायम्	रायौ	राय
तृतीया	राया	राभ्याम्	राभि:
चतुर्थी	राये	राभ्याम्	राभ्य:

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	राय:	राभ्याम्	राभ्य:
षष्ठी	राय:	रायो:	रायाम्
सप्तमी	रायि	रायो:	रासु
सम्बोधन	हे रा: !	हे रायौ !!	हे राय: !!!

माथि रैशब्दका रूपहरूमा रेखाङ्कित रूपहरूलाई छाडेर अन्य सबै रूपायनहरूमा सन्धि नियम (अयादिसन्धि) ऐलाई आय् भएर – जस्तै रै + औ = र आय् औ = रायौ, यसैगरी सम्पूर्ण रूपायन तयार भएका छन् र व्यञ्जन सुरुमा भएका प्रत्ययको समायोजन गर्दा रै को ऐलाई आ भएको छ । यसैगरी ऐ अन्तमा भएका सम्पूर्ण शब्दका रूपायनहरू बुझ्नुहोला ।

आउनुहोस्, अब ओ र औ अन्तमा भएका शब्दहरू पढौं ।

नियम – '२१ क' शब्दरूपायनसम्बन्धी, (ओकारान्त) गो (गाई-गोरु)शब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	गौ:	गावौ	गाव:
द्वितीया	गाम्	गावौ	गा:
तृतीया	गवा	गोभ्याम्	गोभि:
चतुर्थी	गवे	गोभ्याम्	गोभ्य:

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	गो:	गोभ्याम्	गोभ्य:
षष्ठी	गो:	गवो:	गवाम्
सप्तमी	गवि	गवो:	गोषु
सम्बोधन	हे गौ: !	हे गावौ !!	हे गाव: !!!

संस्कृतभाषामा गोशब्दको धेरै ठाउँमा प्रयोग भएको छ । तसर्थ यस शब्दको रूपायन अर्थसहित राम्रोसँग बुझ्नुपर्छ ।

नियम – '२१ ख' शब्दरूपायनसम्बन्धी, (औकारान्त) ग्लौ(चन्द्रमा)शब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	ग्लौ:	ग्लावौ	ग्लाव:
द्वितीया	ग्लावम्	ग्लावौ	ग्लाव:
तृतीया	ग्लावा	ग्लौभ्याम्	ग्लौभि:
चतुर्थी	ग्लावे	ग्लौभ्याम्	ग्लौभ्य:

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	ग्लाव:	ग्लौभ्याम्	ग्लौभ्य:
षष्ठी	ग्लाव:	ग्लावो:	ग्लावाम्
सप्तमी	ग्लावि	ग्लावो:	ग्लौषु
सम्बोधन	हे ग्लौ: !	हे ग्लावौ !!	हे ग्लाव: !!!

यसैगरी नौ स्त्रीलिङ्गी (अर्थ डुँगा) शब्दका रूपायन पनि बुझ्नु होला ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृतभाषाको भण्डार विशाल छ । विशाल र गहन भए पनि आत्तिनु पर्ने कुनै कुरा छैन, किनकि यस वाङ्मयमा अत्यन्त सुव्यवस्थित सर्वाङ्गपूर्ण व्याकरण सुशोभित छ । त्यसकै आधारमा विस्तृत, जटिल र अथाह विषय पनि सङ्क्षेपमा बुझ्न र बुझाउन सकिन्छ । आउनुहोस्, पुनः शब्दकै अध्ययन गर्ने क्रममा यस पुस्तकमा दसौं वर्गमा राखिएका शब्दहरू पढौं ।

अतिरिक्त ज्ञान

नियम – '२२ क – अ' शब्दरूपायनसम्बन्धी, प्रधी (राम्रो ध्यान गर्ने व्यक्ति) शब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	प्रधीः	प्रध्यौ	प्रध्यः
द्वितीया	प्रध्यम्	प्रध्यौ	प्रध्यः
तृतीया	प्रध्या	प्रधीभ्याम्	प्रधीभिः
चतुर्थी	प्रध्ये	प्रधीभ्याम्	प्रधीभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	प्रध्यः	प्रधीभ्याम्	प्रधीभ्यः
षष्ठी	प्रध्यः	प्रध्योः	प्रध्याम्
सप्तमी	प्रध्यि	प्रध्योः	प्रधीषु
सम्बोधन	हे प्रधीः !	हे प्रध्यौ !!	हे प्रध्यः !!!

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! यो शब्दको रूपायन किन बताइयो भने प्रधी यो शब्द दीर्घ ईकारान्त भए पनि पुँलिङ्गी भएकाले यसका रूप भगवतीशब्दसमान हुँदैनन् । अर्को कुरा यसका रूपहरू प्रायः यण्सन्धिका नियमसँग सम्बन्धित छन् । जस्तै –

प्रधी + औ = प्रध्यौ । प्रधी + अः = प्रध्यः । प्रधी + अम् = प्रध्यम् ।

सबैमा ईदेखि अच् (औ, अ) पर भएको हुँदा यण् गरेर रूपायन तयार गरिएका छन् । व्यञ्जन आदि प्रत्ययहरू जोडिएका मात्रै छन्, जुन कुरा रूपायनबाट बुझ्न सकिन्छ । यसैगरी सेनानी (सेनापति), ग्रामणी (गाउँको मुखिया), उन्नी (उन्नति गर्नेवाला व्यक्ति), वेगी (फूर्तिलो स्वभाव भएको व्यक्ति) को रूपायन बुझ्नु होला। यी शब्दको सप्तमीका एकवचनमा मात्रै प्रधीशब्दसँग भिन्नता छ । जस्तै प्रधीको प्रध्यि हुन्छ भने सेनानीको– सेनान्याम्, उन्नीको – उन्न्याम्, ग्रामणीको – ग्रामण्याम् हुन्छ । यसरी एक ठाउँको रूपमा मात्र भिन्नता छ ।

नियम – '२२ क-आ' शब्दरूपायनसम्बन्धी, दीर्घ ईकारान्त पुलिङ्गी अपवाद सुधी (विद्वान्) शब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	सुधीः	सुधियौ	सुधियः
द्वितीया	सुधियम्	सुधियौ	सुधियः
तृतीया	सुधिया	सुधीभ्याम्	सुधीभिः
चतुर्थी	सुधिये	सुधीभ्याम्	सुधीभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	सुधियः	सुधीभ्याम्	सुधीभ्यः
षष्ठी	सुधियः	सुधियोः	सुधियाम्
सप्तमी	सुधियि	सुधियोः	सुधीषु
सम्बोधन	हे सुधीः !	हे सुधियौ !!	हे सुधियः !!!

यहाँ सन्धिनियमअन्तर्गत प्रधीमा ईका ठाउँमा य गरिएको थियो भने सुधीशब्दमा ईका ठाउँमा अजादि विभक्ति पर भएमा इय् गरिएको छ । अन्य कुरा समान छन् । यसै गरी – शुद्धधीः, परमधीः, सुश्रीः, पक्वीः आदि शब्दका रूपायन बुझ्नुहोला ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियम - '२२ ख' शब्दरूपायनसम्बन्धी, श्रीः (स्त्रीलिङ्गी शब्द)

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	श्रीः	श्रियौ	श्रियः
द्वितीया	श्रियम्	श्रियौ	श्रियः
तृतीया	श्रिया	श्रीभ्याम्	श्रीभिः
चतुर्थी	श्रिये	श्रीभ्याम्	श्रीभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	श्रियः	श्रीभ्याम्	श्रीभ्यः
षष्ठी	श्रियः	श्रियोः	श्रियाम्/श्रीणाम्
सप्तमी	श्रियि	श्रियोः	श्रीषु
सम्बोधन	हे श्रीः!	हे श्रियौ!!	हे श्रियः!!!

यहाँ श्रीशब्दमा ङे, ङसि, ङस्, आम्, ङिका वैकल्पिक रूपहरू दिइएका छैनन्। यसरी नै ह्रीः (लज्जा), धीः (बुद्धि), सुश्रीः (कुमारी), भीः (डर) आदि शब्दका रूपायनहरू हुन्छन्। अवीः (रजस्वला स्त्री), तन्त्रीः (वीणा), तरीः (नौका), लक्ष्मीःशब्दको प्रथमाको एकवचनमा 'सु'को लोप हुँदैन विसर्ग रहन्छ।

केहीमात्र भिन्नता भएको स्त्रीशब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	स्त्री	स्त्रियौ	स्त्रियः
द्वितीया	स्त्रिम्	स्त्रियौ	स्त्रीः
तृतीया	स्त्रिया	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभिः
चतुर्थी	स्त्रियै	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	स्त्रियाः	स्त्रीभ्याम्	स्त्रीभ्यः
षष्ठी	स्त्रियाः	स्त्रियोः	स्त्रीणाम्
सप्तमी	स्त्रियाम्	स्त्रियोः	स्त्रीषु
सम्बोधन	हे स्त्री!	हे स्त्रियौ!!	हे स्त्रियः!!!

ॐ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१९ उन्नाइसौं दिन
ऊनविंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! पाणिनि एवं पतञ्जलिद्वारा बताइएको संस्कृत व्याकरण भाषाका नियम सिकाउने संसारका व्याकरणहरूमध्ये सबैभन्दा सजिलो व्याकरण हो । यो सारगर्भित छ र सूत्रात्मक पनि। १९ शब्दको अध्ययनबाट नै धाराप्रवाह संस्कृत बोल्न, लेख्न र भाषण गर्नसक्ने हुन सकिन्छ भन्ने कुरा प्रमाणित गर्ने प्रयास गरिंदैछ । यो लेखकको स्वतन्त्र भनाइ होइन अपितु पाणिनि र पतञ्जलिको प्रभावकारी उपदेशको दिग्दर्शन हो । अब १९ औं दिनमा पनि पञ्चमी विभक्तिकै विस्तृत अध्ययन गरौं । शब्दका रूपमध्ये पञ्चमी विभक्ति अथवा पाँचौं पङ्क्तिका रूपहरूको अर्थ र प्रयोग सामान्यतः बुझिसकेका छौं । अब म यहाँ तपाइँहरूसँग व्यवहारमा ज्यादै आवश्यक मानिने तत्शब्दका पुंलिङ्ग, स्त्रीलिङ्ग र नपुंसकलिङ्गका रूपहरू र तिनका प्रयोगको विषयमा चर्चा गर्दैछु । यसका साथै म तपाईंहरूलाई तत्शब्दजस्तै रूपायन भएको र उत्तिकै आवश्यक मानिएको यत्शब्दका रूपहरूको पनि प्रयोगविधिको चर्चा गर्नेछु । यद्यपि यी दुवै शब्दलाई सर्वशब्दकै हाराहारीमा बताएर तपाईंहरूलाई सिकाउन सकिन्थ्यो। तर एकैचोटि सबै कुरा दिंदा ग्रहण गर्न गाह्रो हुने र सर्वशब्दभन्दा तत् र यत्को प्रकृति पनि केही भिन्न भएकाले राम्ररी बुझाउने हेतुले अलग्गै यहाँ दिइएको छ । तत् र यत्लाई एघारौं शब्द मानेर व्यवहार गरिएको छ ।

* हुनत सबै भन्ने अर्थ बुझाउने सर्वशब्दको रूपायन पहिले नै प्रस्तुत गरिएको छ । यहाँ जुन, जो अर्थ बुझाउने यत्शब्द र त्यो, ऊ अर्थ बुझाउने तत्शब्दका रूपहरूलाई राम्ररी बुझाउन तपाईंहरूको पूर्वस्मृतिबाट समेत काम लिने उद्देश्यले यहाँ सर्व र सर्वाशब्दलाई दोहोऱ्याइएको छ । यिनै दोहोरिएका रूपहरूलाई आधार मानेर तपाईंहरूलाई जुन भन्ने अर्थ बुझाउने यत्शब्द र तत्शब्दका तीनै लिङ्गका रूपहरू बुझाउने प्रयास गरिनेछ ।

पुंलिङ्गी सर्वशब्दको रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	सर्वः	सर्वौ	सर्वे
द्वितीया	सर्वम्	सर्वौ	सर्वान्
तृतीया	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
चतुर्थी	सर्वस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
षष्ठी	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
सप्तमी	सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु
सम्बोधन	हे सर्वः !	हे सर्वौ !!	हे सर्वाः !!!

* तत्शब्दको स्वरूप हेर्दा तपाईंहरूलाई शङ्का लाग्न सक्छ । शब्द तत् भन्ने सः, तौ, ते रूप गराउने, अर्को कुरा सः, सौ, से अथवा तः, तौ, ते नभनेर सः, तौ, ते गराउने यो कस्तो शैली हो ? र तत्शब्द भन्ने खुट्टो काटिएका तकारको उल्लेखै नगर्ने यो पनि शङ्काको विषय हो । तपाईंहरू यस्तो भन्न सक्नुहुन्छ । पाणिनिले बताउनुभएका व्याकरणका विशेष नियमहरूको उल्लेख गर्दा तपाईंहरूलाई बोझिलो हुने हुँदा यसबारेमा म तपाईंहरूलाई छोटकरीमा बताउँछु।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

शब्द तत् भए पनि पुंलिङ्गको प्रथमा विभक्तिको एकवचनमा 'त'को सट्टा 'स' गराउने र स्त्रीलिङ्गमा 'ता' को सट्टा 'सा' गराउने विधान छ । खुट्टो काटिएका तकार उच्चारणका लागि मात्र हो । पुंलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गमा त्यसको उपयोगिता हुँदैन तर नपुंसकलिङ्गमा भने त्यो जस्ताको त्यस्तै रहन्छ । यसैगरी यत्शब्दका खुट्टो काटिएका तकारको विषयमा पनि बुझ्नु होला। यसै कुरालाई ध्यानमा राखेर तपाईंहरूले तत्शब्दका तीनै लिङ्गका रूपहरूलाई प्रयोगमा ल्याउनु होला ।

नियम - '२३' शब्दरूपायनसम्बन्धी, सर्वनामवाचक पुलिङ्गी तत्शब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	सः	तौ	ते
द्वितीया	तम्	तौ	तान्
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

पुंलिङ्गी यत्शब्दको रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	यः	यौ	ये
द्वितीया	यम्	यौ	यान्
तृतीया	येन	याभ्याम्	यैः
चतुर्थी	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः
षष्ठी	यस्य	ययोः	येषाम्
सप्तमी	यस्मिन्	ययोः	येषु

पुंलिङ्गी सर्वशब्द र तत् - यत्शब्दका रूपायनको संरचनागत भिन्नता

* सर्वशब्दको र तत्शब्दको रूपायनमा प्रथमाको एकवचनमा मात्र भिन्नता रहेको छ । सर्वशब्द र यत्शब्दको रूपायनमा भने पूर्ण समानता छ ।

विभक्ति	भिन्नतास्थल	सर्वशब्द	तत्शब्द
प्रथमा	एकवचन	सर्वः	सः

सर्वाशब्द स्त्रीलिङ्ग

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	सर्वा	सर्वे	सर्वाः
द्वितीया	सर्वाम्	सर्वे	सर्वाः
तृतीया	सर्वया	सर्वाभ्याम्	सर्वाभिः
चतुर्थी	सर्वस्यै	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	सर्वस्याः	सर्वाभ्याम्	सर्वाभ्यः
षष्ठी	सर्वस्याः	सर्वयोः	सवासाम्
सप्तमी	सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वासु
सम्बोधन	हे सर्वे !	हे सर्वे	हे सर्वाः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

स्त्रीलिङ्गी तत्शब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	सा	ते	ताः
द्वितीया	ताम्	ते	ता
तृतीया	तया	ताभ्याम्	ताभिः
चतुर्थी	तस्यै	ताभ्याम्	ताभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	तस्याः	ताभ्याम्	ताभ्यः
षष्ठी	तस्याः	तयोः	तासाम्
सप्तमी	तस्याम्	तयोः	तासु

स्त्रीलिङ्गी यत्शब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	या	ये	याः
द्वितीया	याम्	ये	या
तृतीया	यया	याभ्याम्	याभिः
चतुर्थी	यस्यै	याभ्याम्	याभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	यस्याः	याभ्याम्	याभ्यः
षष्ठी	यस्याः	ययोः	यासाम्
सप्तमी	यस्याम्	ययोः	यासु

स्त्रीलिङ्गी सर्वाशब्द र तत् - यत्शब्दका रूपायनको संरचनागत भिन्नता

* सर्वाशब्दको र तत्शब्दको रूपायनमा प्रथमाको एकवचनमा मात्र भिन्नता रहेको छ । सर्वाशब्द र यत्शब्दको रूपायनमा भने पूर्ण समानता छ ।

विभक्ति	भिन्नतास्थल	सर्वशब्द	तत्शब्द
प्रथमा	एकवचन	सर्वा	सा

नपुंसकलिङ्गी सर्वशब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि
द्वितीया	सर्वम्	सर्वे	सर्वाणि
तृतीया	सर्वेण	सर्वाभ्याम्	सर्वैः
चतुर्थी	सर्वेस्मै	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	सर्वस्मात्	सर्वाभ्याम्	सर्वेभ्यः
षष्ठी	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्
सप्तमी	सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु
सम्बोधन	हे सर्व !	हे सर्वौ !!	हे सर्वाः !!!

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri,Funding: MIDF

नपुंसकलिङ्गी तत्शब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	तत्	ते	तानि
द्वितीया	तत्	ते	तानि
तृतीया	तेन	ताभ्याम्	तैः
चतुर्थी	तस्मै	ताभ्याम्	तेभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	तस्मात्	ताभ्याम्	तेभ्यः
षष्ठी	तस्य	तयोः	तेषाम्
सप्तमी	तस्मिन्	तयोः	तेषु

नपुंसकलिङ्गी यत्शब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	यत्	ये	यानि
द्वितीया	यत्	ये	यानि
तृतीया	येन	याभ्याम्	यैः
चतुर्थी	यस्मै	याभ्याम्	येभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	यस्मात्	याभ्याम्	येभ्यः
षष्ठी	यस्य	ययोः	येषाम्
सप्तमी	यस्मिन्	ययोः	येषु

नपुंसकलिङ्गी तत्शब्द र यत्शब्दका रूपायनको संरचनागत भिन्नता

* सर्वशब्द र तत् एवं यत्शब्दको रूपायनमा प्रथमाविभक्तिको एकवचन र द्वितीयाविभक्तिको एकवचनमा मात्र भिन्नता रहेको छ ।

विभक्ति	भिन्नतास्थल	सर्वशब्द	तत्शब्द	यत्शब्द
प्रथमा	एकवचन	सर्वम्	तत्	यत्
द्वितीया	एकवचन	सर्वम्	तत्	यत्

* सर्व, तत् एवं यत्शब्दका तीनै लिङ्गका रूपहरूको वाक्यमा प्रयोग गरेपछि तपाईंहरूले तिनको मौलिकता बुझ्नुहुनेछ । यसैक्रममा पुरुषलाई – 'त्यो जान्छ' भन्नुपर्दा 'सः गच्छति' हुन्छ । नारीलाई 'त्यो जान्छे' भन्नु पर्दा 'सा गच्छति' हुन्छ । नपुंसकलिङ्गी कुनै वस्तुलाई 'त्यो खस्छ' भन्नुपर्दा 'तत् पतति' हुन्छ । यसरी एउटै तत्शब्दका विभिन्न लिङ्गका फरक फरक रूपहरूबाट बनेका वाक्यहरूको मनन गरेर तपाईंहरूले वाक्यनिर्माण गर्नुपर्छ, बोलचाल गर्नुपर्छ र लेख्नुपर्छ । यसैगरी पुंलिङ्गमा 'जुन' भन्नुपर्दा 'यः' हुन्छ, स्त्रीलिङ्गमा 'या' हुन्छ र नपुंसकलिङ्गमा 'यत्' हुन्छ । पुंलिङ्गमा 'कुन' भन्नुपर्दा 'कः' हुन्छ, स्त्रीलिङ्गमा 'का' हुन्छ र नपुंसकलिङ्गमा 'किम्' हुन्छ । 'किम्' को रूपायन पछि बताइने छ । यसै आधारमा तपाईंहरूले वाक्यनिर्माण गर्ने अभ्यास गर्नुहोस् ।

सबै लिङ्गका तत् र यत्शब्दका रूपहरूको वाक्यात्मक प्रयोगका उदाहरण

पुंलिङ्ग प्रयोग	स्त्रीलिङ्ग प्रयोग	नपुंसकलिङ्ग प्रयोग
१. सः गच्छति ।	१. सा गच्छति ।	१. तत् गच्छति ।
२. यः गच्छति ।	२. या गच्छति ।	२. यत् गच्छति ।
३. सः बालकः मुखं प्रक्षालयति ।	३. सा बालिका कन्दुकं क्रीडति ।	३. तत् नगरम् सुन्दरम् भवति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यत् र तत्शब्दको वाक्यात्मक प्रयोग

प्रथमा- य: पठति (जसले पढ्छ), स: उत्तीर्ण: भवति (त्यो उत्तीर्ण हुन्छ) । यहाँ यत् र तत् दुवैशब्द कर्ताका रूपमा आएका छन् । त्यसकारण प्रथमा विभक्तिको प्रयोग गरिएको हो ।

द्वितीया- त्वं यं वाञ्छसि, तं पश्य (तिमीले जसलाई चाहन्छौ, त्यसलाई हेर) । यहाँ पुंलिङ्गी यत्शब्दको द्वितीयाको एकवचन यम् र पुंलिङ्गी तत्शब्दको द्वितीयाको एकवचन तम्को प्रयोग भएको छ । द्वितीयाको विभक्तिको प्रयोग भएका कारण जसलाई र त्यसलाई भन्ने अर्थ गरिएको छ ।

तृतीया- त्वं येन सह विद्यालयं गच्छसि, तेन सह आगच्छ (तिमी जोसँग विद्यालय जान्छौ, त्यसका साथ घर आऊ)। 'सह'का योगमा तृतीया विभक्ति हुने भएकाले यत्शब्दमा येन र तत्शब्दमा तेन भएको छ ।

चतुर्थी - त्वं यस्मै पुस्तकं ददासि, तस्मै धनमपि प्रयच्छ (तिमीले जसलाई पुस्तक दिन्छौ, त्यसलाई पैसा पनि देऊ) । जसलाई वस्तु प्रदान गरिन्छ, त्यसलाई सम्प्रदान भनिन्छ । सम्प्रदानमा चतुर्थी विभक्ति हुने कुरा तपाईंहरूले पढिसक्नुभएको छ । जसलाई पुस्तक दिइन्छ भन्नुपर्दा यत्शब्दमा चतुर्थी विभक्तिको प्रयोग भएको छ । त्यसलाई धन पनि देऊ भन्नुपर्दा तत्शब्दमा चतुर्थी विभक्ति भएको छ ।

पञ्चमी - यस्मात् पुष्पं पतति, तस्मात् पत्रमपि पतति (जसबाट फूल खस्छ, त्यसबाट पात पनि खस्छ)। यहाँ जसबाट वस्तु अलग्गिन्छ, त्यसमा पञ्चमी हुने भएकाले यहाँ यत् र तत्शब्दमा पञ्चमी विभक्तिको प्रयोग भएको छ ।

षष्ठी - त्वं यस्य पुस्तकं पठसि, तस्य गृहं गच्छ (तिमीले जसको पुस्तक पढ्दछौ, त्यसको घर जाऊ) । यहाँ सम्बन्धमा षष्ठी विभक्ति हुने विधिअनुसार पुस्तकको स्वामित्व रहने व्यक्तिलाई संकेत गर्न यत् र तत्शब्दमा षष्ठी विभक्ति प्रयोग भएको छ ।

सप्तमी - राम: यस्मिन् गृहे तिष्ठति, तस्मिन् गृहे कृष्ण: अपि तिष्ठति (राम जुन घरमा बस्दछ त्यहाँ कृष्ण पनि बस्दछ ।) आधारमा सप्तमी हुने विधान भएकाले यहाँ यत्शब्द, तत्शब्द र गृहशब्दमा सप्तमीको प्रयोग भएको छ ।

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. राम: गमिष्यति ।	२. स: हरिद्वारम् अगच्छत् ।
३. सा पुस्तकम् पठति ।	४. स: विद्यालयम् गच्छतु ।
५. य: रामायणं पठति ।	६. स: धार्मिक: अस्ति ।
७. या गीतम् गायति ।	८. सा सरला अस्ति ।
९. यम् बालकम् त्वम् विद्यापीठे अपश्य ।	१०. स: अनुज: अस्ति ।

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. तिनी कहाँ गइन् ।	२. त्यो घर गयो ।
३. तिनीले गीत गाइन् ।	४. तिनी केटीहरू घर गए ।
५. सबै किताबहरू राम्रा छन् ।	६. त्यो दिनेशको घर हो ।
७. जुन किताब राम्रो छ ।	८. त्यो किताब पढ ।
९. उसको स्वर राम्रो छ ।	१०. विमलाको नाच राम्रो छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका – २०

		समूह 'क'	समूह 'ख'		समूह 'ग'
प्रथमपुरुष		सः तौ ते यः यौ ये सा ते ताः या ये याः तत् ते तानि यत् ये यानि	बालकः बालकौ बालकाः छात्रा छात्रे छात्राः पुस्तकम् पुस्तके पुस्तकानि		अस्ति स्तः सन्ति
मध्यमपु.	अपि	त्वम् युवाम् यूयम्	लेखकः लेखकौ लेखकाः लेखिका लेखिके लेखिकाः	न	असि स्थः स्थ
उत्तमपु.		अहम् आवाम् वयम्	शिक्षकः शिक्षकौ शिक्षकाः शिक्षिका शिक्षिके शिक्षिकाः		अस्मि अस्वः अस्मः

१. माथिको तालिकामा 'अपि'शब्द प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि हो भने 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्दहरू तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य र प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएका हुन् ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच प्रश्नवाचक र पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२० बीसौं दिन
विंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अब हामी २० औं दिनमा आइसकेका छौं । हामीले ११ प्रकारका शब्द पढ्यौं । तिनका प्रथमादेखि पञ्चमीसम्मका पाँच विभक्तिहरूको प्रयोग गर्ने तरिका पनि बुझ्यौं । अब छैठौं षष्ठी विभक्तिका रूपहरूको प्रयोग कस्तो अवस्थामा हुन्छ र कुन अर्थमा हुन्छ त्यो पनि बुझौं । तपाईंहरूले प्रथमादेखि सम्बोधनसम्मका कुनै पनि शब्दका २४ रूपहरूमध्ये १५ वटा रूपहरूको स्वरूप र प्रयोग जान्नुभयो। अब ९ वटा रूपहरूको स्वरूप र प्रयोग विधि जान्न बाँकी छ । अब हामी सम्बन्ध अर्थ बुझाउँदा षष्ठी विभक्ति अर्थात् छैठौं पङ्क्तिका रूपहरूको अर्थ र प्रयोगविधिको अभ्यास गर्न गइरहेका छौं । आउनुहोस्, अगाडि बढौं ।

* आजसम्म पढेका ११ प्रकारका शब्दहरूका षष्ठी विभक्तिका रूपहरू निम्नअनुसार रहेका छन् –

षष्ठी विभक्तिको रूपायन

लिङ्ग	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
अकारान्त पुंलिङ्ग	रामस्य	रामयोः	रामाणाम्	(राम जस्तै श्याम आदिको पनि छैठौं लाइन बुझौं।)
अकारान्त पुंलिङ्ग	सर्वस्य	सर्वयोः	सर्वेषाम्	(सर्व जस्तै क आदिको पनि छैठौं लाइन बुझौं।)
आकारान्त स्त्रीलिङ्ग	रमायाः	रमयोः	रमाणाम्	(रमा जस्तै कृष्णा आदिको पनि छैठौं लाइन बुझौं।)
आकारान्त स्त्रीलिङ्ग	सर्वस्याः	सर्वयोः	सर्वासाम्	(सर्वा जस्तै का आदिको पनि छैठौं लाइन बुझौं।)
इकारान्त पुंलिङ्ग	हरेः	हर्योः	हरीणाम्	(हरिजस्तै कपि आदिको पनि छैठौं लाइन बुझौं।)
ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग	भगवत्याः	भगवत्योः	भगवतीनाम्	(भगवतीजस्तै पार्वती आदिको पनि छैठौं लाइन बुझौं।)
ह्रस्व उकारान्त पुंलिङ्ग	भानोः	भान्वोः	भानूनाम्	(भानुजस्तै शम्भु आदिको पनि छैठौं लाइन बुझौं।)
दीर्घ ऊकारान्त स्त्रीलिङ्ग	वध्वाः	वध्वोः	वधूनाम्	(वधूजस्तै चमू आदिको पनि छैठौं लाइन बुझौं।)
ऋकारान्त स्त्रीलिङ्ग	मातुः	मात्रोः	मातॄणाम्	(मातृजस्तै दुहितृ आदिको पनि छैठौं लाइन बुझौं।)
ऋकारान्त पुंलिङ्ग	पितुः	पित्रोः	पितॄणाम्	(पिताजस्तै जामाता आदिको पनि छैठौं लाइन बुझौं।)
ऋकारान्त पुंलिङ्ग	कर्तुः	कर्त्रोः	कर्तॄणाम्	(कर्ता जस्तै भर्ता आदिको पनि छैठौं लाइन बुझौं।)
तत् पुलिङ्ग–नपुंसक	तस्य	तयोः	तेषाम्	(तत्को छैठौं लाइन बुझौं ।)
यत् पुलिङ्ग–नपुंसकलिङ्ग	यस्य	ययोः	येषाम्	(यत्को छैठौं लाइन बुझौं ।)
तत् स्त्रीलिङ्ग	तस्याः	तयोः	तासाम्	(तत्को छैठौं लाइन बुझौं ।)
यत् स्त्रीलिङ्ग	यस्याः	ययोः	यासाम्	(यत्को छैठौं लाइन बुझौं ।)

नियम – '२४' वाक्यरचनासम्बन्धी, सम्बन्धकारक (सम्बन्धमा षष्ठी विभक्ति हुन्छ ।)

षष्ठी विभक्तिको प्रयोग

* अब षष्ठी विभक्तिको प्रयोग कसरी गर्ने ? कुन अर्थमा गर्ने ? कुन ठाउँमा गर्ने ? भन्नेबारे आजको पाठमा पढ्नेछौं। आउनुहोस्, अंग्रेजीमा **s, of** आदि लगाएर गरिने कुरा संस्कृतमा षष्ठी विभक्तिबाट गरौं ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* षष्ठी विभक्ति अर्थात् कुनै पनि शब्दको छैठौं पङ्क्तिको प्रयोग तल लेखिएका विभिन्न अर्थहरूमा गरिन्छ । तपाइँहरूले पढेकै कुराको प्रयोगविधि जान्ने हो, नयाँ कुरा केही होइन । तपाईंहरूले रामशब्दका रूप कण्ठ गर्नुभयो । अब कुन अर्थमा रामशब्दका षष्ठी विभक्तिका रूपहरूको प्रयोग हुन्छ त्यो जानेपछि मात्र रूप कण्ठ गरेको परिश्रम सफल हुन्छ । तपाईंहरू प्रयोगमा नजाने हो भने रामशब्दको रामस्य, रमाको रमायाः, सर्वशब्दको सर्वस्याः आदि रूपहरू पढ्नुको औचित्य नै के रह्यो र ? अब तपाईंहरूलाई कुन-कुन अर्थमा षष्ठी विभक्तिको प्रयोग हुन्छ, त्यस विषयमा उदाहरणसहित बुझाउन प्रयास गरिन्छ ।

* **सम्बन्धमा षष्ठी** – सम्बन्धमा षष्ठी विभक्ति हुन्छ । त्यो सम्बन्ध अनेक किसिमको हुनसक्छ । सामान्यतः के, का, की अर्थ बुझाउन पऱ्यो भने षष्ठीको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै –

रामको किताब – रामस्य पुस्तकम् ।
छात्रहरूका गुरु – छात्राणां गुरुः ।
नर्मदाकी आमा – नर्मदायाः माता ।
नेपालका पशुपति – नेपालस्य पशुपतिः ।
सगरमाथाको चुचुरो – सगरमाथायाः शृङ्गम् ।
मुक्तिनाथको मन्दिर – मुक्तिनाथस्य मन्दिरम् ।
स्वर्गद्वारीको यज्ञ – स्वर्गद्वार्याः यज्ञः ।
नेपालगञ्जकी वागीश्वरी – नेपालगञ्जस्य वागीश्वरी ।

क) वाक्यको संरचना

कर्ता	सम्बन्ध	पूरक	क्रिया
रामः	मुकुन्दस्य	पुत्रः	अस्ति ।

* सम्बन्धमा षष्ठी हुन्छ भन्ने कुरा तपाईंहरूले बुझिसक्नुभएको छ । ती सम्बन्ध पनि अनेकथरिका हुन्छन् । तिनलाई क्रमशः वाक्यहरूको माध्यमबाट सिकाउँदै जानेछौं –

१) कार्यकारणभाव सम्बन्ध

जुन व्यक्ति वा वस्तुबाट कुनै वस्तु वा व्यक्ति पैदा हुन्छ, त्यसलाई कारण भनिन्छ । जुन व्यक्ति वा वस्तु पैदा हुन्छ, त्यसलाई कार्य भनिन्छ । कार्य र कारणको सम्बन्ध हुँदा षष्ठी विभक्तिको प्रयोग हुन्छ । कार्य र कारणको सम्बन्ध बुझाउने अर्थमा कार्यकारणभाव सम्बन्ध हुन्छ । जस्तै – वासुदेवस्य पुत्रः (यहाँ वासुदेवबाट पैदा भएका वासुदेवमा षष्ठी विभक्ति भएको छ । त्यस्तै अरू वाक्यमा संझनु होला ।) कुन्त्याः पुत्रः – कुन्तीका छोरा, दशरथस्य पुत्रः – दशरथका छोरा ।

२) अवयवावयविभाव सम्बन्ध

जसका अङ्गहरू हुन्छन्, त्यसलाई अङ्गी भनिन्छ । अङ्ग र अङ्गीको सम्बन्धलाई अङ्गाङ्गिभाव सम्बन्ध अथवा अवयवावयविभाव सम्बन्ध भनिन्छ । उदाहरणका लागि रूख अङ्गी हो भने त्यसका पात आदि अङ्ग हुन्। यसैगरी अन्यत्र पनि बुझ्नु पर्दछ । जस्तै वृक्षस्य पत्राणि (रूखका पातहरू) भन्दा रूख अङ्गीमा षष्ठी विभक्ति भएको छ । जस्तै –

शरीरस्य अङ्गानि – शरीरका अङ्ग । नद्याः सलिलम् – नदीको पानी ।
गङ्गायाः जलम् – गङ्गाको जल ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३) धर्मधर्मिभाव सम्बन्ध

जसमा कुनै धर्म रहेको हुन्छ त्यसलाई धर्मी भन्दछन् । यहाँ धर्म भन्नाले पुण्यकर्ममात्र बुझिंदैन स्वभाव आदि विषय पनि धर्मभित्र पर्दछन् । धर्मीमा रहने तत्त्वलाई धर्म भनिन्छ । धर्म र धर्मीको सम्बन्ध हुँदा धर्माधर्मिभाव सम्बन्ध बन्दछ । त्यस सम्बन्धमा पनि षष्ठी विभक्तिको प्रयोग हुन्छ । जस्तै – 'वस्त्रस्य रूपम्' यस उदाहरणमा रूपलाई धर्म मानिएको छ । रूपलाई धारण गर्ने वस्त्रलाई धर्मी मानिएको छ । वस्त्र धर्मी भएकाले यहाँ षष्ठी विभक्तिको प्रयोग भएको छ । अन्य उदाहरण –

पण्डितस्य विद्या – पण्डितको विद्या ।   फलस्य रसः – फलको रस ।
आचार्यस्य पाण्डित्यम् – आचार्यको विद्वत्ता ।

* उक्त उदाहरणहरूमा विद्या, रस र विद्वत्ता यी सबै धर्मका रूपमा आएका छन् भने तिनलाई धारण गर्ने पण्डित, फल र आचार्य धर्मी मानिएका छन् ।

४) स्वस्वामिभाव सम्बन्ध

स्वामी र सेवक आदिको सम्बन्धलाई स्वस्वामिभाव सम्बन्ध भनिन्छ । जस्तै – राज्ञः पुरुषः (राजाको पुरुष) भन्ने यस उदाहरणमा राजा स्वामी हो भने पुरुष त्यसको सेवक हो । यस्तो बुझाउनेलाई स्वस्वामिभाव भनिन्छ । स्वामित्व जनाउने शब्दमा षष्ठी विभक्ति भएको छ । जस्तै –

धनिकस्य वस्त्रम् – साहुको कपडा ।   रामस्य अश्वः – रामको घोडा ।   कृष्णस्य सेवकः – कृष्णको सेवक।

* उक्त उदाहरणहरूमा वस्त्र, घोडा र सेवक यिनीहरू स्व हुन् भने तिनका स्वामी धनिक, राम र कृष्ण स्वामी हुन् । दुवैथरिको सम्बन्ध भएकाले स्वस्वामिभाव सम्बन्ध भनिएको हो । यसैले धनिक, राम र कृष्णशब्दमा षष्ठी विभक्तिको प्रयोग भएको छ ।

५) प्रकृतिविकृतिभाव सम्बन्ध

प्रकृति भनेको अविकारी तत्त्व हो । अविकारी तत्त्वलाई विकारी बनाई वस्तुहरू तयार गर्दा प्रकृतिको विकृति हुन्छ। यस्तै प्रकृति र विकृतिको सम्बन्ध हुँदा प्रकृतिविकृतिभाव सम्बन्ध बन्न जान्छ । जस्तै – सुवर्णस्य कुण्डलम् – सुनको कुण्डल । यहाँ सुन अविकारी तत्त्व हो भने त्यसबाट बनाइने कुण्डल विकारी तत्त्व हो । दुवैको सम्बन्ध भएका कारण उक्त उदाहरणमा प्रकृतिविकृतिभाव सम्बन्ध र त्यसै आधारमा षष्ठी विभक्तिको प्रयोग भएको छ । जस्तै–

६) आधाराधेयभाव सम्बनध

कुनै वस्तुलाई जहाँ राखिन्छ त्यसलाई आधार भनिन्छ । जुन वस्तुलाई राखिन्छ त्यसलाई आधेय भनिन्छ। राखिने आधार र रहने आधेयको सम्बन्धमा आधाराधेयभाव सम्बन्ध हुन्छ । जस्तै – सरोवरस्य जलम् – तलाउको पानी । यस वाक्यमा पानी रहने तलाउ आधार हो भने पानी आधेय हो । यस्ता दुवैको सम्बन्धलाई आधाराधेयभाव सम्बन्ध भनिन्छ र त्यसमा षष्ठी विभक्तिको प्रयोग हुन्छ । जस्तै –

जलस्य पात्रम् – पानीको भाँडो ।   तैलस्य भाण्डम् – तेलको भाँडो ।   पशुपतेः मन्दिरम् – पशुपतिको मन्दिर।
फेवायाः नौका – फेवाको डुंगा ।   नौकायाः जनाः – डुंगाका मानिस।

७) हेतु आदि सम्बनध

हेतु आदि शब्दको प्रयोगमा पनि षष्ठी विभक्ति हुन्छ । जस्तै – अन्नस्य हेतोः वसति (अन्नका लागि बस्दछ) यहाँ हेतुशब्दको प्रयोग भएका कारण अन्नमा षष्ठी विभक्ति भएको छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. दिनेशस्य <u>जनकः अगच्छत्</u> । यो तपाइँले पढिसक्नुभएको थियो ।
२. निर्मलायाः भगिनी क्रन्दति ।
३. भगवत्याः जननी आगच्छत् ।
४. वध्वाः पतिः गमिष्यति ।
५. हरेः अनुजः कौमुदीं पठति ।
६. भानोः प्रकाशः पृथ्वीम् आगच्छति ।
७. मातुः दुग्धं पिबति ।

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. जनकपुरका माछा राम्रा हुन्छन् ।
२. रामले बाण हानेर मृग मार्दछ ।
३. म घरबाट विद्यालय जान्छु ।
४. निर्मलाकी बहिनी बिरामी छिन् ।
५. जुन पार्वतीका छोरा गणेश हुन् तिनैका पतिको नाम शिव हो ।
६. सबै मानिसका मनका कुरा एकैथरिका हुँदैनन् ।
७. जुन फल मीठो हुन्छ त्यो दुर्लभ हुन्छ ।
८. म दुर्गालाई नमस्कार गर्दछु ।
९. रामका पिताको नाम दशरथ हो ।
१०. छात्रहरूको राममा भक्ति छ ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीं कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका – २१

		समूह 'क'	समूह 'ख'		समूह 'ग'
प्रथमपुरुष		सः तौ ते यः यौ ये सा ते ताः या ये याः तत् ते तानि रामः रामौ रामाः शीला शीले शीलाः	रामस्य अनुजः / अनुजा शैलजायाः पुत्रः / पुत्री तस्य शिक्षकः / शिक्षिका हरेः गृहम् बाटिका		अस्ति स्तः सन्ति आसीत् आस्ताम् आसन्
मध्यमपु.	अपि	त्वम् युवाम् यूयम्	मम सहयोगी तस्य/तस्याः सहयोगिनी	न	असि स्थः स्थ आसीः आस्तम् आस्त
उत्तमपु.		अहम् आवाम् वयम्	तव पिता, भ्राता मम भगिनी		अस्मि अस्वः अस्मः आसम् आस्व आस्म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१. माथिको तालिकामा 'अपि'शब्द प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि हो भने 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्दहरू तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य र प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएका हुन् ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच प्रश्नवाचक र पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

ॐ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२१ एक्काइसौं दिन
एकविंशः दिवसः

शेषाय नमः

हामीहरूले बीसौं दिनको पाठसम्म षष्ठी विभक्तिसम्मका विभिन्न प्रयोगहरूको अध्ययन गऱ्यौं । षष्ठी विभक्तिका बारेमा अझ बुझ्ने प्रयास गर्नेछौं । अब २१औं दिनको पाठमा अनिवार्यरूपमा पढ्नुपर्ने 'यो' भन्ने अर्थ बुझाउने १२ औं 'इदम्' शब्दका तीनै लिङ्गका रूपायन र प्रयोगविधि पनि अध्ययन गर्दै अगाडि बढौं ।

पुनरावृत्ति

* विभिन्न प्रसङ्गमा षष्ठी विभक्तिका वाक्यहरू बनाउने अभ्यास गरिए तापनि तपाईंको स्मृतिपटलमा षष्ठी विभक्तिमा वाक्य प्रयोग गर्ने विधिलाई दरिलो बनाउन तलका अभ्यासहरूका माध्यमबाट प्रयास गरिंदैछ ।

१. रामस्य पुस्तकम् अस्ति – रामको पुस्तक छ ।
२. विमलायाः जनकः काष्ठमण्डपम् अगच्छत् – विमलाका बुबा काठमाडौं जानुभयो ।
३. हरेः पुस्तकम् अत्र अस्ति – हरिको किताब यहाँ छ ?
४. नर्मदायाः जलम् स्वच्छम् अस्ति – नर्मदाको पानी स्वच्छ छ ।
५. दिनेशस्य जनकः अगच्छत् – दिनेशको बुबा जानुभयो ।
६. निर्मलायाः भगिनी क्रन्दति – निर्मलाकी बहिनी रुन्छिन् ।
७. हरेः अनुजः कौमुदीं पठति – हरिको भाइले कौमुदी पढ्छ ।
८. भगवत्याः जननी आगच्छत् – भगवतीकी आमा आउनुभयो ।
९. भानोः प्रकाशः पृथ्वीम् आगच्छति – सूर्यको प्रकाश पृथ्वीमा आउँछ ।
१०. भ्राता गृहं गमिष्यति – बुहारीका भाइ घर जानेछन् ।
११. शिशुः मातुः दुग्धं पिबति – बच्चाले आमाको दूध पिउँछ ।
१२. अपि इदम् पुस्तकम् हरेः अस्ति – के यो हरिको किताब हो ?
१३. गोपालः हरेः पुत्रः न अस्ति – गोपाल हरिको छोरो होइन ।

* तपाईंहरूले माथिका वाक्यहरूलाई प्रश्नवाचक वाक्य र निषेधात्मक वाक्य बनाउनुहोस् ।

अभ्यास

१. 'कवि' शब्दको षष्ठी विभक्तिका रूपहरू लेखी कविशब्दमा षष्ठी विभक्तिको प्रयोग गरेर वाक्य निर्माण गर्नुहोस्।
२. दमयन्तीशब्दको षष्ठी विभक्तिका रूपहरू लेखी 'दमयन्तीको श्रीमान्' भन्ने अर्थमा संस्कृतमा वाक्य बनाउनुहोस्।
३. 'भानुका किरण' भन्ने नेपाली वाक्यलाई संस्कृतमा परिणत गर्नुहोस् ।
४. 'बुहारीका केशं राम्रा छन्' नेपाली वाक्यलाई संस्कृतमा परिणत गर्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! षष्ठी विभक्तिको प्रयोग कहाँ, कुन अर्थमा र कसरी गर्ने भन्ने कुराको जानकारी पाइसकेका छौं । अब संस्कृतमा संवाद र प्रश्नोत्तरमा अत्यन्त आवश्यक हुने तीनै लिङ्गमा 'यो' भन्ने अर्थ बुझाउने 'इदम्' शब्दका तीनै लिङ्गका रूपायनको अभ्यास गर्नु आवश्यक भएकाले तल 'इदम्' शब्दका तीनै लिङ्गका रूपायन प्रस्तुत गरिन्छ । इदम्शब्दका रूपहरूको ज्ञान भएमा संस्कृतमा बोल्न, लेख्न सजिलो हुने हुँदा तपाईंहरूले यो शब्दलाई राम्रोसँग बुझ्नुहोस् र संस्कृतभाषाको ज्ञानमा कुशल बन्नुहोस् ।

नियम - '२५' शब्दरूपायनसम्बन्धी, सर्वनामवाचक पुलिङ्गी इदम् (यो, यी) शब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	अयम्	इमौ	इमे
द्वितीया	इमम्	इमौ	इमान्
तृतीया	अनेन	आभ्याम्	एभिः
चतुर्थी	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
षष्ठी	अस्य	अनयोः	एषाम्
सप्तमी	अस्मिन्	अनयोः	ऐषु

* 'इदम्'शब्दका पुलिङ्गका रूपहरू माथिको तालिकाबाट तपाईंहरूले बुझ्नुभयो ।
* पुरुषहरूलाई 'यो' भन्नुपर्दा 'अयम्' हुन्छ । जस्तै – यो मानव भन्नुपर्दा – 'अयं मानवः' हुन्छ । यी दुई मानव भन्नुपर्दा ' इमौ मानवौ' हुन्छ । यसैगरी 'यी सबै मानव' भन्नुपर्दा 'इमे मानवाः' हुन्छ । पुंलिङ्गमा आउने सबै शब्दहरूलाई संकेत गर्दा 'इदम्'शब्दका पुंलिङ्गका रूपहरूको प्रयोग गर्नुपर्छ । विशेषणका रूपमा प्रयुक्त हुने हुनाले मूलशब्दको जुन लिङ्ग, जुन विभक्ति र जुन वचन हुन्छ त्यही लिङ्ग, त्यही विभक्ति र त्यही वचन 'इदम्'शब्दको पनि हुन्छ । जस्तै – 'अयम् बालकः' (यो बालक) भन्दा बालकशब्द पुंलिङ्गी र एक वचनको हुनाले इदम्शब्दमा पनि पुंलिङ्ग र एकवचनको रूप अयं शब्द प्रयोग गरिएको छ ।
* विद्यार्थी भाइ हो ! स्त्रीलिङ्गमा प्रयोग गरिने 'इदम्'शब्द अलिकति भिन्दै प्रकृतिको छ, त्यसकारण त्यसको रूपावली यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

इदम्शब्द स्त्रीलिङ्ग

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	इयम्	इमे	इमाः
द्वितीया	इमाम्	इमे	इमाः
तृतीया	अनया	आभ्याम्	आभि
चतुर्थी	अस्यै	आभ्याम्	आभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	अस्याः	आभ्याम्	आभ्यः
षष्ठी	अस्याः	अनयोः	आसाम्
सप्तमी	अस्याम्	अनयोः	आसु

* 'इदम्'शब्दका स्त्रीलिङ्गका रूपहरू माथिको तालिकाबाट तपाईंहरूले बुझ्नुभयो ।
* स्त्रीहरूलाई 'यो' भन्नुपर्दा 'इयम्' हुन्छ । जस्तै – यी नारी भन्नुपर्दा – 'इयं नारी' हुन्छ । यी 'दुई नारी' भन्नुपर्दा 'इमे नार्यौ' हुन्छ । यसैगरी 'यी सबै नारी' भन्नुपर्दा 'इमाः नार्यः' हुन्छ । स्त्रीलिङ्गमा आउने सबै शब्दहरूलाई संकेत गर्दा

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'इदम्'शब्दका स्त्रीलिङ्गका रूपहरूको प्रयोग गर्नुपर्छ । जस्तै – 'इयम् बालिका' (यी बालिका) भन्दा बालिकाशब्द स्त्रीलिङ्गी र एक वचनको हुनाले इदम्शब्दमा पनि स्त्रीलिङ्ग र एकवचनको प्रयोग गरिएको छ ।

* अब इदम्शब्दको नपुंसकलिङ्गका रूपायनको विचार गरौं

इदम्शब्द नपुंसकलिङ्गमा

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	इदम्	इमे	इमानि
द्वितीया	इदम्	इमे	इमानि
तृतीया	अनेन	आभ्याम्	एभिः
चतुर्थी	अस्मै	आभ्याम्	एभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	अस्मात्	आभ्याम्	एभ्यः
षष्ठी	अस्य	अनयोः	एषाम्
सप्तमी	अस्मिन्	अनयोः	एषु

* तपाईंहरूले 'इदम्'शब्दका नपुंसकलिङ्गका रूपहरू माथिको तालिकाबाट बुझ्नुभयो ।
* फललाई 'यो' भन्नुपर्दा 'इदम्' हुन्छ । जस्तै – 'यो फल' भन्नुपर्दा – 'इदं फलम्' हुन्छ । यी दुई फल भन्नुपर्दा 'इमे फले' हुन्छ । यसैगरी 'यी सबै फल' भन्नुपर्दा 'इमानि फलानि' हुन्छ । 'यी राम्रा फूल छन्' भन्नुपर्दा 'इमानि मनोहराणि पुष्पाणि सन्ति' हुन्छ । नपुंसकलिङ्गमा आउने सबै शब्दहरूलाई संकेत गर्दा 'इदम्'शब्दका नपुंसकलिङ्गका रूपहरूको प्रयोग गर्नुपर्छ । विशेषणका रूपमा प्रयुक्त हुने हुनाले मूलशब्दको जुन लिङ्ग, जुन विभक्ति र जुन वचन हुन्छ त्यही लिङ्ग, त्यही वचन, त्यही विभक्ति र त्यही 'इदम्'शब्दको पनि हुन्छ । जस्तै – 'इदम् फलम्' (यो फल) भन्दा फलशब्द नपुंसकलिङ्गी र एक वचनको हुनाले इदम्शब्दमा पनि प्रथमा विभक्ति, नपुंसकलिङ्ग र एकवचनको प्रयोग गरिएको छ ।
* 'इदम्'शब्दको पुंलिङ्ग र नपुंसकलिङ्गका तृतीयादेखि सप्तमीसम्मका रूपहरू समान हुन्छन् ।
* भाइबहिनी हो ! बोलचाल गर्न र लेख्नका लागि इदम्शब्दका तीनै लिङ्गका रूपहरू अति आवश्यक छन् । अब आउनुहोस् प्रयोगतिर ध्यान दिऊँ –

प्रथमा विभक्तिको प्रयोग

१. अयम् बालकः क्रीडति । (पुंलिङ्ग) यो बालक खेल्छ ।
२. इयम् बालिका नृत्यति । (स्त्रीलिङ्ग) यी बालिका खेल्छिन् ।
३. इदम् पुस्तकम् अस्ति । (नपुंसकलिङ्ग) यो किताब हो ।

माथिका उदाहरणमा रेखाङ्कित शब्दहरूको रहस्य बुझ्नुभयो ?

द्वितीया विभक्तिको प्रयोग

१. दिनेशः इमां बालिकां पश्यतु – दिनेशले यी बालिकालाई हेरोस् ।
२. उमेशः इदं पुष्पं चिनोतु – उमेशले यो फूल टिपोस् ।
३. सरिता – इमं पुरुषं पश्यति – सरिताले यो केटोलाई हेर्छिन् ।

माथिका उदाहरणमा इदम्शब्दको सबै लिङ्गको द्वितीया विभक्तिको प्रयोग भएको छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तृतीया विभक्तिको प्रयोग

१. गोपालः अनेन बसयानेन विराटनगरम् गमिष्यति – गोपाल यो बसबाट विराटनगर जानेछ ।

२. निर्मला अनया लेखन्या पत्रम् अलिखत् – निर्मलाले यस कलमले पत्र लेखिन् ।

३. त्वम् अनेन दण्डेन गर्दभं ताडयसि – तिमीले यो लठ्ठीले गधा कुट्छौ ।

चतुर्थी विभक्तिको प्रयोग

१. त्वम् अस्मै बालकाय पारितोषिकम् प्रयच्छ – तिमी यो बालकलाई पुरस्कार देऊ ।

२. विमला अस्यै बालिकायै शाटिकां यच्छति – विमला यिनी बालिकालाई साडी दिन्छिन् ।

पञ्चमी विभक्तिको प्रयोग

१. दिनेशः अस्मात् ग्रामात् हरिद्वारम् अगच्छत् – दिनेश यो गाउँबाट हरिद्वार गयो ।

२. विमला अस्याः वाराणस्याः अयोध्याम् अगच्छत् – विमला यस वाराणसीबाट अयोध्या गइन् ।

षष्ठी विभक्तिको प्रयोग

१. अस्य बालकस्य पितुः नाम हरिश्चन्द्रः अस्ति – यो केटाको बाबुको नाम हरिश्चन्द्र हो ।

२. अस्याः बालिकायाः मातुः नाम पार्वती अस्ति – यी बालिकाकी आमाको नाम पार्वती हो ।

सप्तमी विभक्तिको प्रयोग

१. दिनेशः अस्मिन् विद्यालये पठति – दिनेश यो विद्यालयमा पढ्छ ।

२. त्वम् अस्याम् वाटिकायाम् क्रीड – तिमी यो बगैंचामा खेल ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाइँहरूलाई मैले के के कुरा बताएँ ती राम्रोसँग बुझ्नुहोस् । रामशब्दको मात्रै भए पनि सबै रूपको प्रयोग गर्न जान्नुभयो भने सबै शब्दका सबै रूप प्रयोग गर्न त्यसैले सिकाउँछ । तसर्थ यो पाणिनीय व्याकरण सबै व्याकरणभन्दा सजिलो छ भन्ने कुरा भगवान् पतञ्जलिको भनाइ हो। ईश्वरको लीला बुझिसक्नु छैन, संस्कृतमा लेखिएको अपूर्व ग्रन्थ ब्रह्मसूत्रको व्याख्या गर्न भगवान् शङ्कर आफै शङ्कराचार्य बनेर आउनुभयो । महामुनि पाणिनिको अष्टाध्यायीको व्याख्या गर्न स्वयं शेषनाग पतञ्जलि बनेर आउनुभयो । संस्कृतको महत्त्वलाई महापुरुषहरूमात्र होइन अवतारपुरुषहरूले पनि बुझ्नुभएको हुनाले यो भाषा लौकिक र पारमार्थिक दुवै दृष्टिबाट मानवमात्रका लागि उपयोगी छ । यसको ज्ञानबाट मानिसहरूले उत्तम मानवधर्मको ज्ञान गर्दछन् । त्यसकारण तपाईंहरूले श्रद्धापूर्वक गुरुका समक्ष रही यसको अध्ययन गर्नुभयो भने तपाईं पनि उत्तम मानवका रूपमा संसारमा बाँचेर उत्तम कर्म गरी अजर-अमर हुनुहुनेछ ।

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. विद्यालयस्य पुस्तकालयः विशालः अस्ति ।

२. विश्वविद्यालयस्य प्राध्यापकाः सुयोग्याः सन्ति ।

३. नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य केन्द्रीयकार्यालयः दाङजनपदे वर्तते ।

४. जनता-विद्यापीठस्य स्थापना २००८ तमे वैक्रमाब्दे अभवत् ।

५. नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य शिक्षाध्यक्ष-कार्यालये दश कर्मकराः सन्ति ।

९. अर्जुनस्य भगिनी सुन्दरं लिखति ।

१०. नर्मदायाः जलम् स्वच्छम् (निर्मलम्) अस्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

६. नेपालस्य सर्वोच्चहिमशिखरं सगरमाथाशिखरनाम्ना संसारे विख्यातम् अस्ति ।
७. हिमालयपर्वतः नेपालस्य रक्षकः वर्तते ।
८. गोसाईंकुण्डम् नेपालस्य रसुवाजनपदे विराजते ।

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. विधाताले पनि पुरुषको भाग्य जान्दैनन् ।
२. वृक्षका फूलहरू राम्रा छन् ।
३. म गुरुलाई प्रणाम गर्दछु ।
४. राममा भक्ति होस् ।
५. पतिव्रता नारीको चरित्र पवित्र हुन्छ ।
६. कृषकहरू गाउँबाट बाहिर जान्छन् ।
७. मुकुन्दको घरमा राम्रो पुस्तकालय छ ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - २२

		समूह 'क'	स. 'ख'			समूह 'ग'
प्रथमपुरुष	अपि	अयम् इमौ इमे इयम् इमे इमाः इदम् इमे इमानि	रामस्य भगवत्याः पितुः	पुत्रः पुत्रौ पुत्राः पुत्री पुत्र्यौ पुत्र्यः गृहं गृहे गृहाणि	न	अस्ति स्तः सन्ति आसीत् आस्ताम् आसन्
मध्यमपु.		त्वम् युवाम् यूयम्	तस्य तस्याः	शिक्षकः शिक्षकौ शिक्षकाः शिक्षिका शिक्षिके शिक्षिकाः		असि स्थः स्थ आसी आस्तम् आस्त
उत्तमपु.		अहम् आवाम् वयम्	तस्य तस्याः	आचार्यः आचार्यौ आचार्याः माता मातरौ मातरः		अस्मि अस्वः अस्मः आसम् आस्व आस्म

१. माथिको तालिकामा 'अपि'शब्द प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि हो भने 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्दहरू तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य र प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएका हुन् ।
२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'ग'को सङ्गति मिलाई समूह 'ख' प्रयोग गरी खाली कोठाबाट उपयुक्त शब्द छानी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।
३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'ग'को सङ्गति मिलाई समूह 'ख' प्रयोग गरी खाली कोठाबाट उपयुक्त शब्द छानी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।
४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'ग'को सङ्गति मिलाई समूह 'ख' प्रयोग गरी खाली कोठाबाट उपयुक्त शब्द छानी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।
५. तालिकाको प्रयोग गरेर दश प्रश्नवाचक र दश नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२२ बाइसौं दिन
द्वाविंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अब हामी एक्काइसौं दिनसम्म प्रस्तुत विषय बुझेर बाइसौं दिनमा प्रवेश गर्दैछौं । आज सप्तमी विभक्ति अथवा रूपायनको सातौ पङ्क्तिको प्रयोग विधि सिक्न गइरहेका छौं। आजसम्म लगभग धेरै कुरा सिकिसकेका छौं । कुनै पनि शब्दको सप्तमी विभक्तिको रूप प्रयोग गर्न सिकौं। सप्तमी विभक्तिको अर्थ नेपालीमा 'मा, माथि' हुन्छ भने अंग्रेजीमा 'In, on, at' हुन्छ । आउनुहोस् अब छिटोभन्दा छिटो सप्तमी विभक्तिका वाक्यहरूको अभ्यास गर्न अगाडि बढौं ।

सप्तमी विभक्तिको प्रयोग

लिङ्ग	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
अकारान्त पुंलिङ्ग	रामे	रामयोः	रामेषु	(राम जस्तै श्याम आदिको पनि सातौं लाइन बुझौं।)
अकारान्त पुंलिङ्ग	सर्वस्मिन्	सर्वयोः	सर्वेषु	(सर्व जस्तै क आदिको पनि सातौं लाइन बुझौं।)
आकारान्त स्त्रीलिङ्ग	रमायाम्	रमयोः	रमासु	(रमा जस्तै कृष्णा आदिको पनि सातौं लाइन बुझौं।)
आकारान्त स्त्रीलिङ्ग	सर्वस्याम्	सर्वयोः	सर्वासु	(सर्वा जस्तै का आदिको पनि सातौं लाइन बुझौं।)
इकारान्त पुंलिङ्ग	हरौ	हर्योः	हरिषु	(हरिजस्तै कपि आदिको पनि सातौं लाइन बुझौं।)
ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग	भगवत्याम्	भगवत्योः	भगवतीषु	(भगवतीजस्तै पार्वती आदिको पनि सातौं लाइन बुझौं।)
ह्रस्व उकारान्त पुंलिङ्ग	भानौ	भान्वोः	भानुषु	(भानुजस्तै शम्भु आदिको पनि सातौं लाइन बुझौं।)
दीर्घ ऊकारान्त स्त्रीलिङ्ग	वध्वाम्	वध्वोः	वधूषु	(वधूजस्तै चमू आदिको पनि सातौं लाइन बुझौं।)
ऋकारान्त स्त्रीलिङ्ग	मातरि	मात्रो	मातृषु	(मातृजस्तै दुहितृ आदिको पनि सातौं लाइन बुझौं।)
ऋकारान्त पुंलिङ्ग	पितरि	पित्रोः	पितृषु	(पिताजस्तै जामाता आदिको पनि सातौं लाइन बुझौं।)
ऋकारान्त पुंलिङ्ग	कर्तुः	कर्तृभ्याम्	कर्तभ्यः	(कर्ता जस्तै भर्ता आदिको पनि सातौं लाइन बुझौं।)
तत् पुलिङ्ग-नपुंसक	तस्मिन्	तयोः	तेषु	(तत्को सातौं लाइन बुझौं ।)
यत् पुलिङ्ग-नपुंसकलिङ्ग	यस्मिन्	ययोः	येषु	(यत्को सातौं लाइन बुझौं ।)
तत् स्त्रीलिङ्ग	तस्याम्	तयोः	तासु	(तत्को सातौं लाइन बुझौं ।)
यत् स्त्रीलिङ्ग	यस्याम्	ययोः	यासु	(यत्को सातौं लाइन बुझौं ।)
इदम् स्त्रीलिङ्ग	अस्याम्	अनयोः	आसु	(तत्को सातौं लाइन बुझौं ।)
इदम् पुंलिङ्ग-नपुंसकलिङ्ग	अस्मिन्	अनयोः	एषु	(यत्को सातौं लाइन बुझौं ।)

नियम - '२६' वाक्यरचनासम्बन्धी, कुनै काम गर्ने आधारलाई अधिकरण भनिन्छ । अधिकरणमा सप्तमी विभक्ति हुन्छ ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! देश, काल, विषय आदि सँग सम्बद्ध क्रियाको आधार अधिकरण हो र अधिकरणमा सप्तमी विभक्ति हुन्छ । नेपालीमा - मा, विषयमा, समयमा आदि । चतुर्थीलाई

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सम्प्रदान, पञ्चमीलाई अपादान भनिएजस्तै सप्तमीलाई अधिकरण भनिन्छ । अधिकरणको अर्थ आधार हो । वस्तु जुन आधारमा रहन्छ त्यसमा सप्तमी विभक्तिको प्रयोग हुन्छ । तलका रेखाङ्कित उदाहरणहरूबाट तपाईंहरूले अधिकरण अर्थात् सप्तमीको विषयक्षेत्रलाई बुझ्नुहुनेछ ।

१.	गोपालः गृहे न अस्ति –	गोपाल घरमा छैन ।
२.	गोविन्दः पुस्तकालये तिष्ठति –	गोविन्द पुस्तकालयमा बस्छ ।
३.	दिनेशः प्रातःकाले आगमिष्यति –	दिनेश बिहानीको समयमा आउनेछ ।
४.	नर्मदा रात्रौ पतिगृहम् अगच्छत् –	नर्मदा रातमा आफ्ना पतिको घर गइन् ।
५.	त्वम् सर्वाणि पुस्तकानि मञ्जूषायां स्थापय–	तिमीले सबै पुस्तकहरूलाई बाकसमा राख ।
६.	सूर्योदये हरिः मन्दिरम् अगच्छत् –	सूर्योदयको समयमा हरि मन्दिरमा गयो ।
७.	कविषु लक्ष्मीप्रसादः श्रेष्ठः कविः अस्ति –	कविहरूमा लक्ष्मीप्रसाद श्रेष्ठ कवि हुन् ।
८.	गङ्गाधरः पठने निपुणः अस्ति –	गङ्गाधर पढाइमा चतुर छ ।
९.	भक्तस्य मोक्षे इच्छा भवति –	भक्तको मोक्षमा इच्छा हुन्छ ।
१०.	रामस्य सीतायां स्नेहः (आसीत्) –	रामको सीतामा प्रेम थियो ।

क) वाक्यको संरचना

कर्ता	अधिकरण	कर्म	क्रिया
रामः	विद्यालये	संस्कृतम्	पठति

* माथिका उदाहरणहरूमा पुंलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गका शब्दहरूमा सप्तमी विभक्तिको प्रयोग भएको छ । ती सबै अधिकरण हुन् । जस्तै – घर, पुस्तकालय आदि । तपाईंहरूले वाक्य बनाउँदा यसै आधारमा सप्तमीको प्रयोग गर्नुभयो भने तपाईं संस्कृत भाषामा निपुण हुनुहुनेछ ।

सप्तमी विभक्तिको वाक्यात्मक प्रयोग

* सप्तमी विभक्ति सिकाउनका निमित्त कर्तापद र क्रियापदमात्र भएको वाक्य, कर्ता, कर्म र क्रियासमेत भएको वाक्य र कर्ता, कर्म, क्रिया र अधिकरणसमेत भएको वाक्यका माध्यमबाट विद्यार्थीहरूको सप्तमी प्रयोगमा दक्षता बढाउन अभ्यास गराइदैछ । अभ्यासका क्रममा जतिसुकै लामा वाक्य आए पनि तपाईंले सप्तमी प्रयोग गरिएका शब्दहरूमा मात्र ध्यान दिनुभयो भने अर्थ खुल्नेछ र अनुवाद गर्न सक्नुहुनेछ, तसर्थ तपाईं लामा वाक्य देखेर नडराउनुहोस् ।

	कर्ता र क्रियाको प्रयोग	कर्ता, क्रिया र कर्मको प्रयोग	कर्ता, क्रिया, कर्म र अधिकरणको प्रयोग
१.	छात्रः पठति – विद्यार्थी पढ्छ ।	छात्रः संस्कृतं पठति – विद्यार्थी संस्कृत पढ्छ ।	छात्रः विद्यापीठे संस्कृतं पठति – विद्यार्थी विद्यापीठमा संस्कृत पढ्छ ।
२.	भक्ताः ध्यायन्ति – ध्यान गर्छन् ।	भक्ताः ईश्वरं ध्यायन्ति – भक्तहरू ईश्वरको ध्यान गर्छन् ।	भक्ताः हृदये ईश्वरं ध्यायन्ति – भक्तहरूले हृदयमा ईश्वरको ध्यान गर्छन्।
३.	छात्रः लिखति – छात्र लेख्दछ ।	छात्रः निबन्धम् लिखति – छात्र निबन्ध लेख्दछ ।	छात्रः अभ्यासपुस्तिकायाम् निबन्धम् लिखति– छात्र अभ्यासपुस्तिकामा निबन्ध लेख्दछ ।

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. वृषभाः गोष्ठे वसन्ति । २. छात्राः विद्यापीठे पठन्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३. कृषकाः दिवसे क्षेत्रेषु कार्यम् कुर्वन्ति ।
४. महापुरुषाः हृदये ईश्वरम् ध्यायन्ति ।
५. नार्यः पतिगृहे निवसन्ति ।

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. सिंहहरू वनमा रहन्छन् ।
२. विद्यापीठमा पुस्तकहरू छन् ।
३. काठमाडौंमा पशुपतिनाथको मन्दिर छ ।
४. के विद्यार्थीहरू विद्यापीठमा छन् ?
५. गोविन्दकी आमा मन्दिरमा बस्नुहुन्छ ?
६. छात्रहरूमा श्याम सबभन्दा चतुर छ ।
७. पन्ध्र गते म आउनेछु ।
८. चैत्रमा शकुन्तला जाने छिन् ।
९. श्याम पढ्नमा राम्रो छ ।
१०. खुट्टामा चोट छ ।

* माथिका प्रसङ्गहरूबाट जे कुरा तपाइँहरूले पढ्नुभयो, जान्नुभयो, त्यसको यथेष्ट प्रयोग गरौं । जबसम्म संकोचवश मैले संस्कृतमा वाक्य बोल्दा, लेख्दा, भाषण गर्दा बिराएँ भने मेरा साथीहरूले गिज्याउँछन् कि ? मेरा गुरुहरूले गाली गर्नुहुन्छ कि ? भनी तपाईंहरू बोल्न र लेख्न जाँगर गर्नुहुन्न तबसम्म तपाईंहरूले केही पनि सिक्न सक्नुहुन्न। विद्यार्थी अवस्थामा बिराइन्छ, गल्ती हुन्छन्, तिनलाई गुरुहरूले सच्याइदिनुहुन्छ भन्ने भावना लिएर तपाईंले जाँगर गर्नुहोस् । संकोच र लाजले जेलिनुभयो भने तपाईंले संस्कृतमात्र होइन संसारमा केही पनि सिक्नु हुन्न । जस्तै मोटर-साइकल चलाउन सुरु गर्दा अनेकौं गल्ती हुन्छन् । कहिले गियर डाउन नगरीकन ब्रेक लगाइन्छ, जसबाट गाडी पल्टिन सक्छ। त्यस्तै हो संस्कृत सिक्ने प्रक्रिया पनि । तपाईंहरूले बोलचालको सामग्री प्रशस्त पढिसक्नुभएको छ । अब नयाँ नयाँ कुरा सिक्दै र सिकेका कुरा प्रयोग गर्दै अगाडि बढौं । सप्तमी विभक्तिसम्मका वाक्यहरूका विभिन्न प्रयोग सिक्यौं ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीं कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - २३

		समूह 'क'			समूह 'ख'		समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष		सः	तौ	ते	विद्यापीठे		अस्ति	स्तः	सन्ति
		सा	ते	ताः	गृहे				
		तत्	ते	तानि	मञ्जूषायां				
		अयम्	इमौ	इमे	देवालये				
		इयम्	इमे	इमाः	तस्य गृहे				
		इदम्	इमे	इमानि	तस्मिन् हिमालये				
मध्यमपु.	अपि	त्वम्	युवाम्	यूयम्	तस्यां बाटिकायां अस्मिन् गृहे	न	असि	स्थः	स्थ
उ.पु.		अहम्	आवाम्	वयम्	जनकपुरे		अस्मि	अस्वः	अस्मः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१. माथिको तालिकामा 'अपि'शब्द प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि हो भने 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्दहरू तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य र प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएका हुन् ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'ग'को सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'ग'को सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'ग'को सङ्गति मिलाई समूह 'ख' उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच प्रश्नवाचक र पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

अतिरिक्त ज्ञान

* सप्तमी विभक्ति प्रयोग हुने केही स्थानहरू पनि जानिराखौं ।

१. साधु र असाधुशब्दको प्रयोग भएमा सप्तमी विभक्ति हुन्छ । जस्तै –

कृष्णः मातरि साधुः अस्ति – कृष्ण आमाको लागि सज्जन छ ।

कृष्णः मातुले असाधुः अस्ति – कृष्ण मामाको लागि खराब छ ।

२. आयुक्त, कुशल, निपुण, दक्ष आदि शब्दका योगमा पनि सप्तमी विभक्ति हुन्छ । जस्तै –

सः कर्मणि कुशलः अस्ति – त्यो काममा चतुर छ ।

देवदत्तः शास्त्रे निपुणः अस्ति – देवदत्त शास्त्रमा निपुण छ ।

गोविन्दः अध्यापने दक्षः अस्ति – गोविन्द पढाउनमा दक्ष छ ।

३. जब कुनै वस्तु वा व्यक्तिलाई समुदायदेखि अतिशयबोधक विशेषण प्रयोग गरेर विशिष्ट व्यक्ति वा स्थान भन्ने निर्धारण गरिन्छ त्यस्तो समुदायवाचक शब्दमा सप्तमी हुन्छ । जस्तै –

हिमश्रृङ्गेषु सगरमाथाश्रृङ्गम् उच्चतमम् अस्ति –

हिमशिखरहरूमा सगरमाथा शिखर सबभन्दा अग्लो छ ।

४. जुन फल प्राप्तिका लागि केही काम गरिन्छ भने यदि त्यो फल त्यस क्रियाको कर्मसँग सम्बन्धित भएको शब्दमा सप्तमी विभक्ति हुन्छ । जस्तै –

व्याधः चर्मणि द्वीपिनं हन्ति – शिकारीले छालाको लागि बाघ मार्छ ।

गोपालः दन्तयोः कुञ्जरं हन्ति – गोपालले दाँतको लागि हात्ती मार्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कुनै पनि व्यक्तिलाई आफूतर्फ आकर्षित गर्नु पऱ्यो भने सम्बोधनको प्रयोग गरिन्छ । हामीले सजिलोका लागि सम्बोधन विभक्तिलाई आठौं पङ्क्ति भनेर व्यवहार गर्दै आएका छौं । सम्बोधन वास्तवमा प्रथमा विभक्ति नै हो । 'हे' अथवा 'भोः' लगाएर प्रयोग गरिने हुँदा र यसको कर्ता मध्यम पुरुषमात्र हुने हुँदा यसको छुट्टै पहिचान भएको हो ।

सम्बोधनको प्रयोग

लिङ्ग	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
अकारान्त पुंलिङ्ग	हे राम !	हे रामौ !	हे रामा !	– राम जस्तै श्याम आदिको आठौं लाइन बुझौं।
अकारान्त पुंलिङ्ग	हे सर्व !	हे सर्वौ !	हे सर्वाः !	– सर्व जस्तै क आदिको आठौं लाइन बुझौं ।
आकारान्त स्त्रीलिङ्ग	हे रमे !	हे रमे !	हे रमाः !	– रमा जस्तै कृष्णा आदिको आठौं लाइन बुझौं ।
आकारान्त स्त्रीलिङ्ग	हे सर्वे !	हे सर्वे !	हे सर्वाः !	– सर्वा जस्तै का आदिको आठौं लाइन बुझौं ।
इकारान्त पुंलिङ्ग	हे हरे !	हे हरी !	हे हरयः !	– हरिजस्तै कपि आदिको आठौं लाइन बुझौं ।
ईकारान्त स्त्रीलिङ्ग	हे भगवति !	हे भगवत्यौ !	हे भगवत्यः !	– भगवतीजस्तै पार्वती आदिको आठौं लाइन बुझौं ।
ह्रस्व उकारान्त पुंलिङ्ग	हे भानो !	हे भानू !	हे भानवः !	– भानुजस्तै शम्भु आदिको आठौं लाइन बुझौं ।
दीर्घ ऊकारान्त स्त्रीलिङ्ग	हे वधु !	हे वध्वौ !	हे वध्वः !	– वधूजस्तै चमू आदिको आठौं लाइन बुझौं ।
ऋकारान्त स्त्रीलिङ्ग	हे मातः !	हे मातरौ !	हे मातरः !	– मातृजस्तै दुहितृ आदिको आठौं लाइन बुझौं ।
ऋकारान्त पुंलिङ्ग	हे पितः !	हे पितरौ !	हे पितरः !	– पिताजस्तै जामाता आदिको आठौं लाइन बुझौं ।

* कुनै पनि व्यक्तिलाई आफूतिर आकर्षित गर्दा सम्बोधनको प्रयोग हुने कुरा तपाईंहरूले बुझिसक्नुभएको छ । यहाँ सम्बोधनसम्बन्धी केही वाक्यहरू प्रस्तुत गरिन्छ –

१. राम ! अत्र आगच्छ – राम ! यहाँ आऊ ।
२. सीते ! गृहम् गच्छ – सीता ! घर जाऊ ।
३. हरे ! पुस्तकम् आनय – हरि ! पुस्तक ल्याऊ ।
४. गौरि ! गृहकार्यम् कुरु – गौरी ! घरको काम गर ।

* सम्बोधनको प्रयोग प्रार्थना, आज्ञा, विधि आदिमा गरिन्छ । जस्तै –

१. भगवति ! मां रक्ष – भगवती मेरो रक्षा गर्नुहोस् ।
२. हरे ! त्वम् गच्छ – हरि तिमी जाऊ ।
३. शैलजे ! त्वम् कुत्र गच्छसि – शैलजा तिमी कहाँ जान्छ्यौ ?
४. पितः ! मह्यम् धन प्रेषय – बुबा मलाई पैसा पठाइदिनुहोस् ।
५. शेखर ! त्वम् ध्यानेन पठ – शेखर तिमी ध्यान दिएर पढ ।

* रेखाङ्कित सबै शब्दहरू सम्बोधनका हुन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आठ विभक्तिको संयुक्त प्रयोगको नमूना

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले विभिन्न वाक्यहरूका माध्यमबाट सम्बोधनसहित आठ विभक्तिका रूपहरूको प्रयोग गर्ने विधि सिकिसक्नुभएको छ । पुराना विद्वान्हरूले सूत्रात्मकरूपमा एउटै पद्यमा आठै विभक्तिको प्रयोग कसरी गरेका छन् हेरौं –

रामो राजमणिः सदा विजयते रामं रमेशं भजे
रामेणाऽभिहता निशाचरचमू रामाय तस्मै नमः ।
रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोऽस्म्यहम्
रामे चित्तलयः सदा भवतु मे भो राम ! मामुद्धर ।।

१. राजमणिः रामः सदा विजयते –
राजाहरूमा उत्तम राजा राम सदा विजयी छन् ।

२. (अहं) रमेशं रामं भजे –
मैले लक्ष्मीका पति रामको भजन गर्छु ।

३. रामेण निशाचरचमूः अभिहता –
श्रीरामले राक्षसको सेनालाई मार्नुभएको थियो ।

४. तस्मै रामाय नमः –
ती रामलाई नमस्कार गर्दछु ।

५. रामात् परतरम् परायणम् न अस्ति –
रामभन्दा पर कुनै पनि गन्तव्य छैन ।

६. अहम् रामस्य दासः अस्मि –
म रामको दास हुँ ।

७. सदा रामे मे चित्तलयः भवतु –
सर्वदा मेरो चित्त राममा लागिरहोस् ।

८. भो राम ! माम् उद्धर –
हे राम ! मेरो उद्धार गर्नुहोस् ।

* माथिका वाक्यहरूमा क्रमशः आठै विभक्तिको प्रयोग भएको छ । तपाईंहरूले पनि यसै रीतिबाट वाक्यहरू बनाई प्रयोग गर्नुहोस् । श्रीराममा आधारित पद्यजस्तै श्रीगणेशमा आधारित आठै विभक्ति भएको पद्य पनि छ । त्यसको पनि अभ्यास गरौं –

गणेशो वः पायात् प्रणमत गणेशं जगदिदम्
गणेशेन त्रातं नम इह गणेशाय महते ।
गणेशान्नास्त्यन्यत् त्रिजगति गणेशस्य महिमा
गणेशे मच्चित्तं प्रभवतु गणेश! त्वमव माम् ।।

१. गणेशः वः पायात् –
श्रीगणेशले तिमीहरूको रक्षा गरून् ।

२. गणेशं प्रणमत –
तिमीहरूले श्रीगणेशलाई प्रणाम गर ।

३. इदम् जगत् गणेशेन त्रातम् –
गणेशले सम्पूर्ण संसारको रक्षा गर्नुभएको छ ।

४. इह महते गणेशाय नमः –
म यहाँ रही श्रीगणेशलाई नमस्कार गर्दछु ।

५. गणेशात् अन्यत् न अस्ति –
गणेशभन्दा अरू केही पनि छैन ।

६. त्रिजगति गणेशस्य महिमा (अस्ति) –
तीनै लोकमा श्रीगणेशको महिमा फैलिएको छ ।

७. मच्चित्तं गणेशे प्रभवतु –
मेरो चित्त श्रीगणेशमा लागिरहोस् ।

८. गणेश ! त्वम् माम् अव –
हे गणेश ! तपाईंले मेरो रक्षा गर्नुहोस् ।

नोट – पद्यमा रहेका वाक्य र व्याख्यामा उतारिएका वाक्यमा केही भिन्नता देखिएको छ । सन्धिका नियमहरू पढेपछि तपाईंहरूले त्यो भिन्नताको तात्पर्य बुझ्नुहुनेछ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्यास

क) तलका वाक्यहरूको नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. हे शङ्कर! माम् रक्ष ।
२. हे नार्यः ! संस्कृतम् पठत ।
३. हे हरे ! दानवम् नाशय ।
४. हे मातः ! भोजनम् यच्छ ।
५. हे छात्राः ! गृहम् गच्छत ।
६. हे गोपाल ! वाटिकायाम् क्रीड ।
७. हे पितः ! धनम् यच्छ ।

ख) तलका वाक्यहरूको संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. हे गणेश ! मेरो रक्षा गर्नुहोस् ।
२. हे आमा ! भोजन दिनुहोस् ।
३. हे शशिशेखर ! दुःखीहरूको उद्धार गर्नुहोस् ।
४. हे पार्वती ! विद्या दिनुहोस् ।
५. हे गरुडध्वज ! संसारको रक्षा गर्नुहोस् ।

प्यारा विद्यार्थी भाइबहिनी हो ! बाइसौं दिनसम्मको अध्ययनबाट हामीले विभक्तिहरूको सामान्य परिचय पाइसकेका छौं । विभक्तिहरूको अध्ययन गर्दा विभिन्न उपपद विभक्तिहरूको प्रयोग गर्ने विधि पनि जान्नु पर्दछ । विभिन्न उपपदका योगमा खास विभक्तिको प्रयोग गर्नुपर्ने नियम व्याकरणशास्त्रले बताएको छ । ती उपपदमध्ये केही उपपदको उपयोग गरी विभिन्न विभक्तिमा आधारित वाक्य निर्माण गर्ने विधि सिकौं ।

उपपद विभक्तिको प्रयोग

अ) प्रथमा विभक्ति

१. प्रत्येक पदको अर्थमात्र बुझिएमा कर्ता आदि विभिन्न अर्थमा प्रथमा विभक्ति हुन्छ । जस्तै –
क) <u>शिशुः</u> गच्छति – बालक जान्छ । ख) <u>दिनेशः</u> पठति – दिनेश पढ्छ ।

२. कर्मवाच्यको कर्ममा प्रथमा हुन्छ । जस्तै –
क) वटुभिः पठ्यते <u>वेदः</u> – वटुहरूद्वारा वेठ पढिन्छ
ख) पशुभिः पीयते <u>जलम्</u> – पशुहरूद्वारा पानी खाइन्छ ।

३. सम्बोधनमा प्रथमा हुन्छ । जस्तै –
भो <u>अध्यापक !</u> पाठय – हे गुरु ! पढाउनुहोस् ।

४. इति आदि अव्ययका योगमा प्रथमा हुन्छ । जस्तै –
<u>अशोकः</u> इति विख्यातः राजा सर्वजनप्रियः – अशोकको नामबाट प्रसिद्ध लोकप्रिय राजा भए ।

५. नामको योगमा प्रथमा हुन्छ । जस्तै –
आसीद् <u>राजा विक्रमादित्यो</u> नाम – विक्रमादित्य नामबाट प्रसिद्ध राजा थिए ।

आ) द्वितीया विभक्ति

मुख्य कर्ममा द्वितीया हुन्छ । जस्तै – दिनेशः पत्रम् लिखति – दिनेश चिठी लेख्छ ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! 'उपपद' विभक्तिको योगमा जहाँ जहाँ द्वितीया हुन्छ, त्यस्ता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपपदहरूको विषयमा म तपाईंहरूलाई केही बताउन चाहन्छु । द्वितीयाको अर्थ कर्म हो । उपपदबाट द्वितीया हुँदा जहाँ द्वितीया हुन्छ ती कर्म बन्दछन् । उपपदको अर्थ नजिकको पद हो । जस्तै – 'रामको दुवैतिर' भन्दा अर्थको हिसाबले षष्ठी विभक्ति हुनुपर्ने थियो तर व्याकरणशास्त्रले उभयतः आदि शब्दको प्रयोगमा द्वितीया हुन्छ भनेकाले षष्ठीको अर्थमा यहाँ द्वितीया हुने भयो । जस्तै– ' रामम् उभयतः' । 'रामस्य उभयतः' भएन । यो कुरा तपाईंहरूले राम्ररी बुझ्नुपर्छ । यस्ता अनेकन शब्दहरू छन् जसका योगमा – कहीं द्वितीया, कहीं तृतीया, कहीं पञ्चमी आदि हुन्छन् । छात्रछात्राहरूलाई अलमल नहोस् भनेर पाणिनिले कारकप्रकरणमा ती सबै उपपदविभक्तिहरूको उचित समावेश गर्ने विषयमा सूत्रहरूको माध्यमबाट निर्देश गरेका छन्। उक्त उपपदहरूको प्रयोग नहुँदा कारकको सामान्य नियमअनुसार कहाँ के हुनुपर्छ भन्ने कुरा हामीले अघिल्लो पाठमा बताइसकेका छौं । उपपद विभक्तिको प्रयोग किन ? भन्ने प्रश्न गर्नुहोला। यसको उत्तरमा म तपाईंहरूलाई भन्छु कि – 'ग्रामस्य समीपे नदी अस्ति' भन्नुभन्दा 'ग्रामम् समया नदी अस्ति' भन्नु मीठो हुन्छ । त्यसकारण हाम्रा प्राचीन कवि र विद्वान्हरूले उपपद विभक्तिको प्रयोग गरेर संस्कृतमा मिठास भरेका छन् । वास्तवमा संस्कृतभाषा सत्यम्, शिवम् र सुन्दरम् को व्यञ्जक संसारको अपूर्व भाषा हो ।

उपपदको योगमा हुने द्वितीया विभक्तिका उदाहरणहरू *

१. ऋते, अन्तरेण, विना, नाना आदि शब्दका योगमा पनि द्वितीया हुन्छ । जस्तै – धनम् विना वयम् नैव जीवामः ।

२. अभितः, शब्दका योगमा पनि द्वितीया हुन्छ । जस्तै – विश्वविद्यालयम् (अभितः = चारैतिर) काननम् अस्ति।

३. परितः र सर्वतःको योगमा पनि द्वितीया हुन्छ । जस्तै – ग्रामम् परितः, ग्रामं सर्वतः वृक्षाः सन्ति ।

४. अन्तरा र अन्तरेणको योगमा द्वितीया हुन्छ । जस्तै – गङ्गाम् यमुनाम् च अन्तरा प्रयागराजः अस्ति । गङ्गाम् यमुनाम् च अन्तरेण प्रयागराजः अस्ति ।

५. समया, निकषा (नजीक) को योगमा द्वितीया हुन्छ । जस्तै – ग्रामम् समया नदी अस्ति । ग्रामम् निकषा नदी अस्ति ।

६. कालवाची शब्दका योगमा द्वितीया हुन्छ । जस्तै – सः चत्वारि वर्षाणि व्याकरणम् अपठत् ।

७. अनुका योगमा द्वितीया हुन्छ । जस्तै – छात्राः गुरुम् अनुगच्छन्ति ।

८. प्रतिका योगमा द्वितीया हुन्छ । जस्तै – दीनम् प्रति दयाम् कुरु ।

९. धिक्का योगमा द्वितीया हुन्छ । जस्तै – धिक् त्वाम् पापिनम् ।

१०. अधि उपसर्गपूर्वक शीङ, स्था र आस् धातुको प्रयोगमा अधिकरण वा आधारमा द्वितीया हुन्छ । जस्तै – सभामुखः आसनम् अधितिष्ठति । सभामुखः आसनम् अध्यास्ते ।

११. उपपूर्वक, आपूर्वक र उप आपूर्वक वस धातुको योगमा आधारमा द्वितीया हुन्छ । जस्तै – सिंहः वनम् उपवसति। सिंहः वनम् आवसति । सिंहः वनम् उपावसति ।

१२. अभि, नि पूर्वक विश धातुको योगमा द्वितीया हुन्छ । जस्तै – छात्राः मनः अध्ययनम् अभिनिविशध्वम् ।

१३. क्रियाविशेषणमा द्वितीया हुन्छ । जस्तै – मृगः सत्वरम् धावति । बालिका अस्पष्टं वदति ।

इ) तृतीया विभक्ति

करण, कर्मवाच्य एवं भाववाच्यको कर्तामा तृतीया विभक्ति हुन्छ ।

१. करणमा तृतीया विभक्ति हुन्छ । जस्तै –

क) सः जलेन मुखम् प्रक्षालयति । ख) सः बसयानेन काष्ठमण्डपम् अगच्छत् ।

२. कर्मवाच्यको कर्तामा तृतीया हुन्छ । जस्तै – रामेण रावणः हतः ।

* वृहद् अनुवाद चन्द्रिका, पे.१८८, चक्रधर नौटियाल

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३. सह, साकम्, सार्द्धम् आदि उपपदका योगमा तृतीया हुन्छ । जस्तै –
   क) शशिना सह कौमुदी याति ।   ख) मेघेन सह तडित् प्रलीयते ।
४. सदृश अर्थको योगमा तृतीया हुन्छ । जस्तै – महीतले धर्मेण सदृशः बन्धुः नास्ति ।
५. स्वभाव आदि अर्थमा तृतीया हुन्छ । जस्तै –
   क) रामः प्रकृत्या साधुः ।   ख) नाम्ना गोपालः अयम् ।
६. हेतुशब्दको योग र अर्थमा तृतीया हुन्छ । जस्तै – त्वम् केन हेतुना अत्र वससि ?
७. हीनको योगमा तृतीया हुन्छ । जस्तै – विद्यया हि विहीनस्य किम् वृथा जीवितेन च ।
८. विनाको योगमा तृतीया हुन्छ । जस्तै – श्रमेण हि विना विद्या लभ्यते न कथञ्चन ।
९. अलंको योगमा तृतीया हुन्छ । जस्तै – अलं महीपाल तव श्रमेण ।
१०. प्रयोजन भन्ने अर्थमा तृतीयाको प्रयोग हुन्छ । जस्तै – धनेन किम् यो न ददाति नाश्नुते ।
११. लक्षणबोधक शब्दमा तृतीया हुन्छ । जस्तै – जटाभिः तापसः अयम् प्रतीयते ।
१२. फलप्राप्ति बोधमा तृतीया हुन्छ । जस्तै – पञ्चभिः वर्षैः न्यायम् अधीतम् ।
१३. जुन अङ्गमा विकार छ त्यस्तो विकृत अङ्गमा तृतीया हुन्छ । जस्तै –
   क) मानवः चक्षुषा काणः अस्ति ।   ख) सः कर्णेन बधिरः अस्ति ।
   ग) वृद्धः पादेन खञ्जः अस्ति ।   घ) पृष्ठेन मन्थरा कुब्जा अस्ति ।

ई) चतुर्थी विभक्ति

१. सम्प्रदानमा चतुर्थी विभक्ति हुन्छ । जस्तै – राजा ब्राह्मणाय धनम् ददाति ।
२. निमित्त अर्थमा चतुर्थी हुन्छ । जस्तै – धनम् सुखाय भवति, विद्या ज्ञानाय भवति ।
३. रुचि अर्थक धातुको योगमा चतुर्थी हुन्छ । जस्तै – शिशवे क्रीडनकम् रोचते ।
४. धारण (कसैसँग ऋणी हुनु अर्थ) को योगमा चतुर्थी हुन्छ । जस्तै – सः मह्यम् शतम् धारयति ।
५. स्पृह धातुका योगमा चतुर्थी हुन्छ । जस्तै – अहम् यशसे स्पृहयामि ।
६. नमः, स्वस्ति, स्वाहा, स्वधा, वषट्, अलम्का योगमा चतुर्थी हुन्छ । जस्तै –
   क) गुरवे नमः ।   ख) नृपाय स्वस्ति ।
   ग) अग्नये स्वाहा ।
७. समर्थ अर्थ बताउने अलम्का योगमा चतुर्थी हुन्छ । जस्तै – अयम् मल्लः मल्लाय अलम् ।
८. कल्प धातुका योगमा चतुर्थी हुन्छ । जस्तै – ज्ञानम् सुखाय कल्पते ।
९. तुमुन्को अर्थमा चतुर्थी हुन्छ । जस्तै – ब्राह्मणः स्नानाय याति ।
   * तुमुन्को प्रयोगमा 'ब्राह्मणः स्नातुम् याति' हुन्छ । यसै अर्थलाई बुझाउने गरी माथिको वाक्य बनेको छ।
१०. क्रुध, द्रुह, असूय धातुको योगमा चतुर्थी हुन्छ । जस्तै –
   क) गुरुः शिष्याय क्रुध्यति ।   ख) मूर्खः पण्डिताय द्रुह्यति ।
   ग) दुर्जनः सज्जनाय असूयति ।

उ) पञ्चमी

अपादान अर्थमा पञ्चमी हुन्छ । अपादानको मुख्य अर्थ छुट्टिनु नै हो ।

१. विभाग अर्थमा पञ्चमी हुन्छ । जस्तै – वृक्षात् फलानि पतन्ति ।
२. भयको अर्थमा पञ्चमी हुन्छ । जस्तै – असज्जनात् कस्य भयम् न जायते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३. ग्रहण गर्ने अर्थमा पञ्चमी हुन्छ । जस्तै – कूपात् जलम् गृह्णाति ।
४. पूर्व आदि शब्दको योगमा पञ्चमी हुन्छ । जस्तै –
क) स्नानात् पूर्वम् न खादेत । ख) न धावेत् भोजनात् परम् ।
५. अन्यार्थवाचक शब्दका योगमा पञ्चमी हुन्छ । जस्तै – ईश्वरात् अन्य कः रक्षितुम् समर्थः ।
६. जुन शब्दबाट उत्कर्ष बताइन्छ त्यसैमा पञ्चमी हुन्छ । जस्तै – जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ।
७. विना, अन्तरेण र पृथक्का योगमा पञ्चमी हुन्छ । जस्तै – परिश्रमात् विना विद्या न भवति ।
८. आरात् (टाढा र समीप) आदिका योगमा पञ्चमी हुन्छ । जस्तै – ग्रामात्–आरात् दूरम् वा वनम् अस्ति ।
९. प्रभृति आदि शब्दका योगमा पञ्चमी हुन्छ । जस्तै – शैशवात् प्रभृति सः अतीव चतुरः ।
१०. तुलनात्मक विशेषणको प्रयोग भएमा पञ्चमी हुन्छ । जस्तै – सः श्यामात् पटुतरः अस्ति ।

ऊ) षष्ठी विभक्ति

१. सम्बन्धमात्र बुझिएमा षष्ठी हुन्छ । जस्तै – मूर्खस्य बहवो दोषाः सताम् च बहवो गुणाः ।
२. कृदन्त कर्ताको योगमा षष्ठी हुन्छ । जस्तै –
क) शिशोः शयनम् । ख) फलस्य पतनम् ।
३. कृदन्त कर्ममा षष्ठी हुन्छ । जस्तै –
क) अन्नस्य पाकः । ख) धर्मस्य दानम् ।
४. स्मरणार्थक धातुका योगमा षष्ठी हुन्छ । जस्तै – सः मातुः स्मरति ।
५. दूर एवं समीपवाची शब्दका साथमा षष्ठी हुन्छ । जस्तै – नगरस्य दूरम्, समीपम् सकाशम् आदि ।
६. कृते, मध्ये, समक्षम्, अन्तरे, अन्तका योगमा षष्ठी हुन्छ । जस्तै –
पठनस्य कृते, आचार्यस्य समक्षम्, गृहस्य अन्तरे, अन्तः वा ।
७. अतस् प्रत्ययान्त शब्दका योगमा षष्ठी हुन्छ । जस्तै – नगरस्य दक्षिणतः, उत्तरतः ।
८. अनादरमा षष्ठी हुन्छ । जस्तै – रुदतः शिशोः माता अगच्छत् ।
९. हेतुशब्दको प्रयोगमा षष्ठी हुन्छ । जस्तै – अन्नस्य हेतोः वसति ।
१०. निर्धारणमा षष्ठी हुन्छ । जस्तै – कवीनाम् कालिदासः श्रेष्ठः ।

ए) सप्तमी विभक्ति

१. अधिकरणमा सप्तमी हुन्छ । जस्तै – गृहे तिष्ठन्ति बालाश्च, आसने शोभते गुरुः ।
२. भावमा सप्तमी हुन्छ । जस्तै – यत्ने कृते यदि न सिद्ध्यति कः अत्र दोषः ।
३. अनादरमा सप्तमी हुन्छ । जस्तै – रुदति शिशौ माता गता ।
४. निर्धारणमा सप्तमी हुन्छ । जस्तै –
क) जीवेषु मानवाः श्रेष्ठाः भवन्ति । ख) मानवेषु च पण्डिताः श्रेष्ठाः भवन्ति ।
५. एउटा काम पछि अर्को काम भएमा पहिलो कामलाई बुझाउँदा सप्तमी हुन्छ । जस्तै –
सूर्ये उदिते कमलम् प्रकाशते ।
६. इच्छा आदि विषय व्यक्त हुँदा र समयबोधक शब्दका योगमा पनि सप्तमी हुन्छ । जस्तै –
क) मोक्षे इच्छास्ति । ख) दिनेशः प्रातः मध्याह्ने, सायम् वा कार्यम् करोति।
७. संलग्न र चतुर भन्ने अर्थ स्पष्ट हुँदा सप्तमी हुन्छ । जस्तै –
क) कार्ये संलग्नः, तत्परः आदि । ख) शास्त्रे निपुणः, प्रवीणः, दक्षः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२३ तेइसौं दिन
त्रयोविंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! कुनै पनि भाषा बोल्नका लागि क्रियापदहरूभन्दा शब्दहरू धेरै चाहिन्छन्। त्यस उद्देश्यको प्राप्तिका लागि तपाईंहरूले आजसम्म १२ किसिमका मुख्य-मुख्य शब्दहरू पढ्नुभयो- अकारान्त - राम, आकारान्त - रमा, इकारान्त - हरि, ईकारान्त - भगवती, उकारान्त - भानु र ऊकारान्त- वधू, ऐकारान्त - रै, ओकारान्त - गो, औकारान्त - ग्लौ, सर्वनाम, तत्, यत् र इदम्सहित अनेक किसिमका शब्दका रूप कण्ठ गर्नुभयो र तिनी रूपहरूमध्ये प्रथमा विभक्तिका ३, द्वितीया विभक्तिका ३ र तृतीया विभक्तिका ३ किसिमका रूपहरूको प्रयोग विधि पनि सिक्नुभयो । आज 'तिमी' र 'तपाईं' अर्थ बुझाउने संस्कृतमा अत्यधिक प्रचलित अनिवार्यरूपमा पढ्नुपर्ने 'युष्मत्'शब्द एवं म र हामी अर्थ बुझाउने 'अस्मत्'शब्दको रूपायन र प्रयोगविधि पढौं ।

नियम - '२७' शब्दरूपायनसम्बन्धी, हलन्त युष्मत्शब्द (पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गमा समान रूप हुने)

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	त्वम्	युवाम्	यूयम्
द्वितीया	त्वाम्	युवाम्	युष्मान्
तृतीया	त्वया	युवाभ्याम्	युष्माभिः
चतुर्थी	तुभ्यम्	युवाभ्याम्	युष्मभ्यम्

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	त्वत्	युवाभ्याम्	युष्मत्
षष्ठी	तव	युवयोः	युष्माकम्
सप्तमी	त्वयि	युवयोः	युष्मासु

* युष्मत्शब्दको पद्यात्मक प्रयोगमा विशेष नियमहरू रहेका छन् । तिनलाई तपाईंहरूले पछि बुझ्दै जानुहुनेछ । युष्मत्शब्दका रूपहरू जस्ताको तस्तै कण्ठ गरी वैदिक संस्कृतदेखि लौकिक संस्कृतसम्मका अनेक ग्रन्थहरूको अर्थ बुझ्नुहोस् । युष्मत्शब्दको प्रयोग गर्दा क्रियापदमा मध्यमपुरुषको मात्र प्रयोग हुने कुरा तपाईंहरूले बुझ्नुभएको छ, यो नबिर्सनुहोला ।

वाक्यात्मक प्रयोग

युष्मत्शब्द प्रयोग भएका वाक्य		विभक्ति
१ त्वम् छात्रः असि -	तिमी विद्यार्थी ह्यौ ।	प्रथमा
२. अहम् त्वाम् नमामि -	म तपाईंलाई नमस्कार गर्दछु ।	द्वितीया
३. मुकुन्दः त्वया सह अगच्छत् -	मुकुन्द तिमीसँग गए ।	तृतीया
४. प्रधानाध्यापकः तुभ्यम् पारितोषिकं प्रयच्छति -	हेडगुरु तिमीलाई पुरस्कार दिनुहुन्छ ।	चतुर्थी
५. दिनेशः त्वत् सिद्धान्तकौमुदीं पठति -	दिनेश तिमीसँग कौमुदी पढ्छ ।	पञ्चमी
६. तव विद्यालयः कुत्र अस्ति -	तिम्रो विद्यालय कहाँ छ ?	षष्ठी
७. गङ्गा त्वयि अनुरक्ता अस्ति -	गङ्गा तिमीसँग अनुरक्त छिन् ।	सप्तमी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्यास

क) तलका वाक्यहरूको नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. गुरवः त्वां प्रशंसन्ति ।
२. युष्माकं विश्वविद्यालयः कुत्र आसीत् ?
३. त्वं किमर्थम् अत्र आगच्छसि ?
४. तव भगिनी कस्यां कक्षायां पठति ?
५. प्रमुखः अतिथिः युष्मभ्यं पारितोषिकं प्रयच्छति ।

ख) तलका वाक्यहरूको संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. तिम्रो किताब कहाँ छ ?
२. विद्यार्थीहरू तिमीहरू कहाँ गयौ ?
३. जनार्दनले तिमीहरूलाई के दिए ?
४. तिमीहरूका गुरुको नाम के हो ?
५. तिमीहरूका साथमा आएको मानिस को हो ?

नियम – '२८' शब्दरूपायनसम्बन्धी, सर्वनामवाचक अस्मत्शब्द(पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गमा समान रूप हुने)

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	अहम्	आवाम्	वयम्
द्वितीया	माम्	आवाम्	अस्मान्
तृतीया	मया	आवाभ्याम्	अस्माभिः
चतुर्थी	मह्यम्	आवाभ्याम्	अस्मभ्यम्

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	मत्	आवाभ्याम्	अस्मत्
षष्ठी	मम	आवयोः	अस्माकम्
सप्तमी	मयि	आवयोः	अस्मासु

* पद्यात्मक प्रयोग गर्दा अस्मत्शब्दका द्वितीया, चतुर्थी आदि विभक्तिहरूमा केही परिवर्तन हुने कुरा व्याकरणशास्त्रमा बताइएको छ । तपाईंहरू भर्खर सिक्दै हुनुहुन्छ, सिकाइमा विघ्न र बोझ नहोस् भन्ने अभिप्रायले ती विशेष प्रयोगहरूको यहाँ उल्लेख गरिएको छैन ।

* युष्मत्शब्दको प्रथमा विभक्तिको एकवचन त्वम् र अस्मत्शब्दको प्रथमा एकवचन अहम्शब्दको प्रायः कुनै शब्दसँग पनि सादृश्य देखिँदैन । तसर्थ यिनीहरूको अर्थ र प्रयोगलाई हामीहरूले जसरी भए पनि बुझ्नु पर्छ । अस्मत्शब्दको अर्थ 'म/हामी' र युष्मत्शब्दको अर्थ 'तिमी/तपाईं' हो । अस्मत् र युष्मत्शब्दका रूपहरूले मूल शब्दसँग आकारगत समानता राख्दैनन् । जस्तै – अस्मत्को अहम् भयो र युष्मत् को त्वम् भयो, यसैबाट तपाईंहरूले सबै विभक्तिका रूपहरूको आकार-प्रकार बुझ्न सक्नुहुनेछ । यसै जटिलतालाई ध्यानमा राखेर भट्टोजिदीक्षितले अरू शब्द पढाइसकेपछि अन्तिममा युष्मत् र अस्मत्शब्द पढाउनुभएको छ । शिक्षाशास्त्रको नियमअनुसार सजिलोबाट शुरु गरी कठिनमा अन्त्य गरेजस्तो लाग्छ । अस्मत्शब्दको प्रयोग गर्दा क्रियापदमा उत्तमपुरुषको मात्र क्रियापद प्रयोग हुने कुरा तपाईंहरूले बुझिसक्नुभएको छ, नबिर्सनुहोला ।

वाक्यमा प्रयोग गरी हेरौं

१ अहम् छात्रः अस्मि – म विद्यार्थी हूँ । प्रथमा
२. अहम् त्वाम् नमामि – म तिमीलाई नमस्कार गर्छु । द्वितीया
३. दिनेशः मया सह गृहम् अगच्छत् – दिनेश मसित घर गयो । तृतीया

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४.	त्वम् महृाम् पुस्तकम् प्रयच्छ –	तिमीले मलाई किताब देऊ ।	चतुर्थी
५.	गङ्गे ! मत् संस्कृतम् पठ –	गङ्गा ! तिमीले मसित संस्कृत पढ ।	पञ्चमी
६.	मम लेखनी कुत्र अस्ति –	मेरो कमल कहाँ छ ?	षष्ठी
७.	तेषाम् मयि विश्वासः नास्ति –	उनीहरूको ममा विश्वास छैन ।	सप्तमी

* उपर्युक्त वाक्यहरूमा रेखाङ्कित शब्दहरू अस्मत्शब्दका हुन्, जुन तपाईंहरूले रूपायनमा पढिसक्नुभएको छ । अब आफै द्विवचन र बहुवचनको प्रयोग गरेर वाक्य बनाउनुहोस् र ठीक-बेठीक गुरुहरूसँग सोधेर सच्याएर ढुक्क बन्नुहेस् ।

अभ्यास

क) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. उमेश कालिका विद्यापीठमा पढ्छ ।
२. विद्यार्थीहरू गुरुलाई नमस्कार गर्छन् ।
३. प्राचार्य हवाइजहाजबाट काठमाडौं जानुभयो ।
४. गोपाल गरिबहरूलाई कपडा देऊ ।
५. काठमाडौंबाट कान्तिपुर पत्रिका आउँछ ।
६. विद्यापीठका पुस्तकहरू राम्रा छन् ।
७. बेलझुण्डीमा नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय छ ।
८. सरिताकी आमा रुग्ण हुनुहुन्छ ।
९. नेपालको राजधानी काठमाडौं हो ।
१०. प्राध्यापकहरू संस्कृत बोल्नुहुन्छ ।

ख) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. अस्माकं माता अद्य काष्ठमण्डपम् अगच्छत् ।
२. इयं मम घटिका अतीव मनोहरा अस्ति ।
३. मम झोलिकायां नेपालस्य चित्रम् अस्ति ।
४. युष्माकं मयि विश्वासः नास्ति ।
५. अर्जुनः अस्माकं सहाध्यायी अस्ति ।
६. गोपालः मह्यं शतं प्रयच्छति ।
७. तव पुत्रः मया सह पठनार्थं काष्ठमण्डपं गमिष्यति ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संपरीक्षण तालिका - २४

		समूह 'क'			स.'ख'			समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष		सः	तौ	ते	त्वाम्	प्रणमन्		अस्ति	स्तः	सन्ति
		सा	ते	ता	माम्	प्रणमन्ती...		पठति	पठतः	पठन्ति
		रामः	रामौ	रामाः	त्वया सह	विद्यालयं..		गच्छति	गच्छतः	गच्छन्ति
		सीता	सीते	सीताः	मया सह					
					तुभ्यम्	धनम्		प्रयच्छति	प्रयच्छतः	प्रयच्छन्ति
					मह्यम्					
मध्यमपुरुष					त्वत्	विद्याम्		पठसि	पठथः	पठथ
	अपि	त्वम्	युवाम्	यूयम्	मत्		न	पठामि	पठावः	पठामः
					तव	भ्राता		असि	स्थः	स्थ
					मम	भगिनी				
उत्तमपु.		अहम्	आवाम्	वयम्	त्वयि	अनुरक्तः		अस्मि	स्वः	अस्मः
					मयि	अनुरक्ता				

उदाहरण – त्वम् विद्यालयात् गृहम् आगच्छसि । त्वम् विद्यालयम् गृहम् न आगच्छसि । अपि त्वम् विद्यालयात् गृहम् आगच्छसि ? अपि त्वम् विद्यालयात् गृहम् न आगच्छसि ?

१. माथिको तालिकामा 'अपि'शब्द प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि हो भने 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्दहरू तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य र प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएका हुन् ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'ग'को सङ्गति मिलाई द्वितीयान्तबाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'ग'को सङ्गति मिलाई द्वितीयान्तबाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'ग'को सङ्गति मिलाई द्वितीयान्तबाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर दश प्रश्नवाचक र दश नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अब हामीहरू सफलताको शिखरमा टेक्न लागिसकेका छौं । तपाइँहरू अब ढुक्क भएर अगाडि बढ्नुहोस् । अस्धातुका रूपहरूको महत्त्व भएझैं एउटा नपढी नहुने 'कृ' धातु पनि महत्त्वपूर्ण छ जसको अर्थ हो 'काम गर्नु' । त्यसका रूप त्यति असजिला छैनन्, तापनि भर्खर संस्कृत सिक्न चाहने जिज्ञासुहरूका निमित्त केही रूपहरू कठिन हुनसक्छन् । आउनुहोस् बोलचालको सरलताका लागि 'कृ' धातुका रूपहरूको अध्ययन गरौं ।

कृ (गर्नु) धातु (लट्लकार, प्रथम अवस्था) को रूपायन

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	करोति	कुरुतः	कुर्वन्ति
मध्यमपुरुष	करोषि	कुरुथः	कुरुथ
उत्तमपुरुष	करोमि	कुर्वः	कुर्मः

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१ सः	२ तौ	३ ते	४ त्वम्	५ युवाम्	६ यूयम्	७ अहम्	८ आवाम्	९ वयम्
१ करोति	२ कुरुतः	३ कुर्वन्ति	४ करोषि	५ कुरुथः	६ कुरुथ	७ करोमि	८ कुर्वः	९ कुर्मः

* माथि सुबन्त र तिङन्तका नौ–नौ रूप दिइएका छन् । तीमध्ये १ ले अङ्कित कर्तालाई १ सङ्ख्याले अंकित क्रियासँग जोड्नुहोस् । यसैगरी २ लाई २ सँग, ३ लाई ३ सँग, ४ लाई ४ सँग, ५ लाई ५ सँग, ६ लाई ६ सँग, ७ लाई ७ सँग, ८ लाई ८ सँग र ९ लाई ९ सँग जोड्नुपर्छ । जोडिसकेपछि तपाईंहरू सामु ९ वटा स–साना वाक्यहरू तयार हुनेछन्। क्रम बिगारियो (अर्थात् १ सँग २, ३ सँग १ आदि गरियो) भने अर्थको अनर्थ हुन्छ, वाक्य बिग्रन्छ र त्यो अशुद्ध हुन्छ । यसलाई उदाहरणबाट यसरी बुझ्न सकिन्छ –

सः करोति - त्यसले गर्छ । **तौ कुरुत -** ती दुईले गर्छन् ।
ते कुर्वन्ति - उनीहरूले गर्छन् । **त्वम् करोषि -** तिमीले गर्छौ ।
युवाम् कुरुथः - तिमी दुईले गर्छौ । **यूयम् कुरुथ -** तिमीहरूले गर्छौ ।
अहम् करोमि - मैले गर्छु । **आवाम् कुर्वः -** हामी दुईले गर्छौं ।
वयम् कुर्मः - हामीहरूले गर्छौं ।

कृ (गर्नु) धातु (लङ्लकार, द्वितीय अवस्था) को रूपायन

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	अकरोत्	अकुरुताम्	अकुर्वन्
मध्यमपुरुष	अकरोः	अकुरुतम्	अकुरुत
उत्तमपुरुष	अकरवम्	अकुर्व	अकुर्म

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१ सः	२ तौ	३ ते	४ त्वम्	५ युवाम्	६ यूयम्	७ अहम्	८ आवाम्	९ वयम्
१ अकरोत्	२ अकुरुताम्	३ अकुर्वन्	४ अकरोः	५ अकुरुतम्	६ अकुरुत	७ अकरवम्	८ अकुर्व	९ अकुर्म

* परस्पर सङ्गतिका लागि प्रथम अवस्थाका आधारमा बुझ्नुहोस् ।

सः अकरोत् - उसले गऱ्यो । **तौ अकुरुताम् -** ती दुईले गरे ।
ते अकुर्वन् - उनीहरूले गरे । **त्वम् अकरोः -** तिमीले गऱ्यौ ।
युवाम् अकुरुत - तिमी दुईले गऱ्यौ । **यूयम् अकुरुत -** तिमीहरूले गऱ्यौ ।
अहम् अकरवम् - मैले गरें । **आवाम् अकुर्व -** हामी दुईले गऱ्यौं ।
वयम् अकुर्म - हामीहरूले गऱ्यौं ।

उदाहरण

१. **सः भ्रमणम् अकरोत् -** उसले भ्रमण गऱ्यो ।
२. **तौ दन्तधावनम् अकुरुताम् -** ती दुईले दाँत माँझे ।
३. **ते शयनम् अकुर्वन् -** उनीहरू सुते ।
४. **छात्राः धावनम् अकुर्वन् -** विद्यार्थीहरू दौडे ।
५. **वयम् पठनम् अकुर्म -** हामीहरूले पाठ पढ्यौं ।

कृ (गर्नु) धातु (लृट्लकार, तृतीय अवस्था) को रूपायन

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	करिष्यति	करिष्यतः	करिष्यन्ति
मध्यमपुरुष	करिष्यसि	करिष्यथः	करिष्यथ
उत्तमपुरुष	करिष्यामि	करिष्यावः	करिष्यामः

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१ सः	२ तौ	३ ते	४ त्वम्	५ युवाम्	६ यूयम्	७ अहम्	८ आवाम्	९ वयम्
१ करिष्यति	२ करिष्यतः	३ करिष्यन्ति	४ करिष्यसि	५ करिष्यथः	६ करिष्यथ	७ करिष्यामि	८ करिष्यावः	९ करिष्यामः

* परस्पर सङ्गतिका लागि प्रथम अवस्थाका आधारमा बुझ्नुहोस् ।

सः करिष्यति - उसले गर्नेछ । **तौ करिष्यतः -** ती दुईले गर्नेछन् ।
ते करिष्यन्ति - तिनीहरूले गर्नेछन् । **त्वम् करिष्यसि -** तिमीले गर्नेछौ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

युवाम् करिष्यथः - तिमी दुईले गर्नेछौ । **यूयम् करिष्यथ -** तिमीहरूले गर्नेछौ ।
अहम् करिष्यामि - मैले गर्नेछु । **आवाम् करिष्यावः -** हामी दुईले गर्नेछौं ।
वयम् करिष्यामः - हामीहरूले गर्नेछौं ।

उदाहरण

१. अध्यापकाः अध्यापनं करिष्यन्ति - अध्यापकहरूले पढाउने छन् ।
२. वयं निबन्धलेखनं करिष्यामः - हामीहरूले निबन्ध लेख्नेछौं ।
३. यूयं तैलमर्दनं करिष्यथः - तिमीहरूले तेल मालिस गर्नेछौ ।
४. अद्य समागताः छात्राः किं करिष्यन्ति ? - आज आएका विद्यार्थीले के गर्नेछन् ?
५. कृषकाः दिवसे क्षेत्रे गोधूमकर्तनं करिष्यन्ति - किसानहरूले दिउँसो खेतमा गहुँ काट्ने छन् ।

कृ (गर्नु) धातु (लोट्लकार, चतुर्थ अवस्था) को रूपायन

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु
मध्यमपुरुष	कुरु	कुरुतम्	कुरुत
उत्तमपुरुष	करवाणि	करवाव	करवाम

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१	२	३
सः	तौ	ते
१	२	३
करोतु	कुरुताम्	कुर्वन्तु

४	५	६
त्वम्	युवाम्	यूयम्
४	५	६
कुरु	कुरुतम्	कुरुत

७	८	९
अहम्	आवाम्	वयम्
७	८	९
करवाणि	करवाव	करवाम

* परस्पर सङ्गतिका लागि प्रथम अवस्थाका आधारमा बुझ्नुहोस् ।

सः करोतु - उसले गरोस् । **तौ कुरुताम् -** ती दुईले गरून् ।
ते कुर्वन्तु - तिनीहरूले गरून् । **त्वम् कुरु -** तिमीले गर ।
युवाम् कुरुतम् - तिमी दुईले गर । **यूयम् कुरुत -** तिमीहरूले गर ।
अहम् करवाणि - म गरूँ ? **आवाम् करवाव -** हामी दुईले गरौं ?
वयम् करवाम - हामीहरूले गरौं ?

उदाहरण

१. सः स्नानम् करोतु - ऊ स्नान गरोस् ।
२. ते शयनम् कुर्वन्तु - तिनीहरू सुतुन् ।
३. किम् अहम् कार्यम् करवाणि ? - के मैले काम गरूँ ?
४. त्वम् वस्त्रप्रक्षालयनम् कुरु - तिमीले लुगा धोऊ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* विशेष – 'कृ' धातु संस्कृतमा ज्यादै प्रचलित धातु हो । यसबाट अनेक व्यवहारहरू सम्पन्न हुन्छन् । तपाईंहरूको प्रारम्भिक चरणको अध्ययन भएकाले सबै प्रकारका धातुहरूको अध्ययन र तिनका अपवादहरूको बोध बोझिलो हुनसक्छ । त्यसकारण विभिन्न प्रकरणमा रहेका बेग्लै प्रकृतिका क्रियापदहरूको प्रयोगका लागि पनि तपाईंहरूले कृधातुकै सहयोग लिनुपर्दछ । यहाँ विभिन्न प्रकरण र त्यहाँ बन्ने रूपको संक्षेपमा उल्लेख गरिन्छ ।

अदादि शेते = सुत्छ, यस प्रकारको रूपायन हामीले सिकाएका छैनौं । सिक्न समय लाग्छ । त्यसकारण 'शेते'को अर्थमा तपाईंहरूले 'शयनम् करोति' प्रयोग गर्नुपर्छ ।

जुहोत्यादि जुहोति = हवन गर्दछ, यहाँ पनि जुहोतिको सट्टा हवनम् करोति प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

स्वादि चिनोति = जम्मा गर्दछ, यहाँ चयनम् करोति को प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

रुधादि रुणद्धि = रोक्दछ, यहाँ अवरोधं करोतिको प्रयोग गर्नुपर्दछ ।

तनादि तनोति = विस्तार गर्दछ, यहाँ विस्तारं करोति भन्नुपर्दछ ।

क्र्यादि क्रीणाति = किन्दछ, यहाँ क्रयणम् करोति भन्नुपर्दछ ।

अवरुणद्धि = रोक्छ, यहाँ अवरोधं करोति भन्नुपर्दछ ।

अदादि स्नाति = स्नान गर्दछ, यहाँ स्नानं करोति भन्नुपर्दछ ।

भ्वादि आरोहति = चढ्छ, यहाँ आरोहणं करोति भन्नुपर्दछ ।

लङ्घते = नाघ्छ, यहाँ लङ्घनं करोति भन्नुपर्दछ ।

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! प्रश्नवाचक वाक्यरचना गर्दा को, के, कुन, कोद्वारा, कसका लागि, कसबाट, कसमा जस्ता अर्थहरूको ठूलो भूमिका रहेको हुन्छ । संस्कृतमा यी सबै कुरा बुझाउने एउटामात्र किम्शब्द रहेको छ । यसका पनि तीनै लिङ्गका तीनथरि रूपायन हुन्छन् । प्रायशः यसको प्रयोग विशेषणका रूपमा गरिन्छ । त्यसकारण यसको बोध ज्यादै आवश्यक भएकाले यहाँ किम्शब्दका तीनै लिङ्गका रूपायन प्रस्तुत गरिन्छ ।

नियम – '२९' शब्दरूपायनसम्बन्धी, सर्वनामवाचक नेपालीमा 'के' भन्ने अर्थ बुझाउने पुंलिङ्ग किम् (कः) शब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	कः	कौ	के
द्वितीया	कम्	कौ	कान्
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु

* शब्दको मूलप्रकृति फरक भए पनि किम् लाई क बनाई प्रयोग गरेपछि यसको रूपायन सर्वशब्दसमान हुन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

'के' भन्ने अर्थ बुझाउने किम्शब्दको स्त्रीलिङ्ग रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	का	के	काः
द्वितीया	काम्	के	काः
तृतीया	कया	काभ्याम्	काभिः
चतुर्थी	कस्यै	काभ्याम्	काभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	कस्याः	काभ्याम्	काभ्यः
षष्ठी	कस्याः	कयोः	कासाम्
सप्तमी	कस्याम्	कयोः	कासु

* शब्दको मूलप्रकृति फरक भए पनि किम् लाई का बनाई प्रयोग गरेपछि यसको रूपायन सर्वाशब्दसमान हुन्छ ।

'के' भन्ने अर्थ बुझाउने किम्शब्दको नपुंसकलिङ्ग रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	किम्	के	कानि
द्वितीया	किम्	के	कानि
तृतीया	केन	काभ्याम्	कैः
चतुर्थी	कस्मै	काभ्याम्	केभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	कस्मात्	काभ्याम्	केभ्यः
षष्ठी	कस्य	कयोः	केषाम्
सप्तमी	कस्मिन्	कयोः	केषु

* नपुंसकलिङ्गी सर्वशब्द र नपुंसकलिङ्गी किम्शब्दको प्रथमाको एकवचन र द्वितीयाको एकवचनमा मात्र प्रकृतिगत भिन्नता छ । अरू सबै रूप समान छन् ।

केही उदाहरणहरू

१. का बालिका अस्माकं विद्यापीठे प्रथमा अभवत् ? – कुन बालिका हाम्रो विद्यापीठमा प्रथम भइन् ?
२. किं पुस्तकं त्वम् इच्छसि ? – तिमी कुन किताव चाहन्छौ ?
३. छात्रेषु कः देवसागरः अस्ति ? – छात्रहरूमा देवसागर कुन हो ?
४. विद्यापीठे कः गानं करोति ? – विद्यापीठमा को गीत गाउँछ ?
५. का बालिका साधु नृत्यति ? – कुन बालिका राम्रो नाच्छिन् ?

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. अत्र अनेके प्राध्यापकाः उपस्थिता सन्ति तेषु विद्यापीठस्य प्राचार्यः कः अस्ति ?
२. प्राचार्यकक्षायां बहूनि छायाचित्राणि अवलम्बितानि सन्ति तेषु कतमं छात्राचित्रं छविलालपोखरेलस्य अस्ति?
३. सस्वरं श्लोकवाचकः कः अस्ति ?
४. विद्यापीठस्य प्रथमा छात्रा का अस्ति ?
५. ग्रामाद् आगतः छात्रः कस्यां कक्षायां पठति ?

ख) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. मेरो दराजमा धेरै किताब छन् तीमध्ये तिमीलाई मन पर्ने कुन किताब हो ?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२. ती तस्वीरहरूमा भन त गौतम बुद्धको तस्वीर कुन हो ?
३. शेषावतार पतञ्जलिले लेखेको आयुर्वेदको अमूल्य ग्रन्थ कुन हो ?
४. मदन भण्डारी नेपालका के थिए ?
५. साथी हो ! यहाँ धेरै गुरुहरू हुनुहुन्छ, उहाँहरूमध्ये प्राचार्य को हुनुहुन्छ ?

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीं कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - २५

		समूह 'क'			स.'ख'				समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष		सः	तौ	ते	आगतः	आगतौ	आगताः		अस्ति	स्तः	सन्ति
		कः	कौ	के	बालकः	बालकौ	बालकाः		आसीत्	आस्ताम्	आसन्
		सा	ते	ताः	गता	गते	गताः				
		का	के	काः	नायिकाः	नायिके	नायिकाः				
		तत्	ते	तानि	पुस्तकं	पुस्तके	पुस्तकानि				
		किम्	के	कानि	गृहं	गृहे	गृहाणि				
मध्यमपु.	अपि	त्वम्	युवाम्	यूयम्	कः	कौ	के	न	असि	स्थः	स्थ
					का	के	काः		आसीः	आस्तम्	आस्त
उत्तमपु.		अहम्	आवाम्	वयम्	कः	कौ	के		अस्मि	स्वः	स्मः
					का	के	काः		आसम्	आस्व	आस्म

१. माथिको तालिकामा 'अपि'शब्द प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि हो भने 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्दहरू तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य र प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएका हुन् ।
२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'ग'को सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी २१ वाक्य बनाउनुहोस् ।
३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'ग'को सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी १२ वाक्य बनाउनुहोस् ।
४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता समूह 'क' र क्रिया समूह 'ग'को सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी १२ वाक्य बनाउनुहोस् ।
५. तालिकाको प्रयोग गरेर दस प्रश्नवाचक र दस नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

ॐ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२४ चौबीसौं दिन
चतुर्विंशः दिवसः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अत्यन्त जागरूक भएर संस्कृत सिक्ने क्रममा तपाईंहरू आज चौबीसौं दिनमा आइसक्नुभएको छ । विभिन्न वर्गका शब्दरूपायनका साथै प्रयोगात्मक विधिसमेतमा तपाईंहरू दक्ष भइसक्नुभएको छ । क्रियाका चार अवस्थाका माध्यमबाट आफ्ना मनमा उठेका भावनाहरू एक-आपसमा व्यक्त गर्ने कला पनि तपाईंहरूमा आइसकेको छ । यो अत्यन्त हर्षको विषय हो । संस्कृतमा निर्धक्कसँग लेख्न सक्ने, बोल्न सक्ने र संस्कृत ग्रन्थहरूको अर्थ सजिलै बुझ्न सक्ने बनाउनु यस पुस्तकको लक्ष्य नै हो । विगतका पाठहरूमा लेख्छ - लिखति, पढ्छ - पठति, खान्छ - खादतिजस्ता प्रयोगहरू पढ्नुभयो, प्रयोगात्मक कुरा पनि सिकिसक्नुभयो भने अब आजको पाठमा लेखयति- लेखाउँछ, पाठयति - पढाउँछ, खादयति - खुवाउँछ, कारयति - गराउँछ यस्ता प्रेरक क्रियापदलाई के भनिन्छ?, यी कसरी बन्छन् ?, यिनको प्रयोग गर्दा वाक्य कस्ता बन्छन् ? आदि विषयमा राम्रो अध्ययन गरौं।

	साधारण क्रिया (अण्यन्तक्रिया)			प्रेरणार्थक क्रिया (ण्यन्त क्रिया)		
	धातु	अर्थ	रूप	धातु	अर्थ	रूप
१.	खाद्	खान्छ	खादति	खादि	खुवाउँछ	खादयति
२.	पठ्	पढ्छ	पठति	पाठि	पढाउँछ	पाठयति
३.	कृ	गर्छ	करोति	कारि	गराउँछ	कारयति
४.	गम्	जान्छ	गच्छति	गमि	पठाउँछ	गमयति
५.	लिख्	लेख्छ	लिखति	लेखि	लेखाउँछ	लेखर्यात

गर्छदेखि गराउँछ, पढ्छदेखि पढाउँछ, लेख्छदेखि लेखाउँछजस्ता क्रियापद बनाउन संस्कृतमा शुद्ध धातुमा 'णिच् इ' जोड्नुपर्छ र व्याकरणको नियमअनुसार धातुमा केही परिवर्तन हुन्छ । जस्तै - पठ् - पढ्छ - पढ्नु अर्थको धातुमा प्रेरणा अर्थ ल्याउन इ जोडियो र पठ्को 'अ'लाई 'आ' बनाइयो । पाठ् + इ = पाठि भयो । यसरी अन्य धातुबाट पनि प्रेरणा अर्थ ल्याउन इ जोडिन्छ र केही मूलधातुमा परिवर्तन गरिन्छ । व्याकरणका नियमहरू नबताएर यहाँ शुद्ध प्रेरणार्थक धातु नै राखिएको छ । सङ्क्षेपमा दसै गणका प्रत्येक धातुलाई प्रेरणार्थक बनाएर तिनका रूपहरू तल दिइएको छ । प्रेरणा अर्थका रूपायन प्रक्रिया सबैको समान हुन्छ ।

१. भू	भवति	भावयति	भावयते	६. तुद्	तुदति	तोदयति	तोदयते
२. अद्	अत्ति	आदयति	आदयते	७. रुध्	रुणद्धि	रोधयति	रोधयते
३. हु	जुहोति	हावयति	हावयते	८. तन्	तनोति	तानयति	तानयते
४. दिव्	दीव्यति	देवयति	देवयते	९. क्री	क्रीणाति	क्रापयति	क्रापयते
५. सु	सुनोति	सावयति	सावयते	१०. चुर्	चोरयति	चोरयति	चोरयते

* माथि निर्दिष्ट उदाहरणहरू दसै गणका हुन् । परन्तु यहाँ विद्यार्थीहरूलाई सजिलोको लागि विभिन्न गणका धातुहरूको प्रयोग नगरेर प्रथम अवस्था, लट्लकार, दोस्रो दिन पढिएका धातुहरूको प्रेरणार्थक रूपहरूको मात्र चर्चा गरिएको छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पठ्	पाठयति	पाठयतः	पाठयन्ति	**वद्**	वदति	वादयति	वादयते
	पाठयसि	पाठयथः	पाठयथ	**हस्**	हसति	हासयति	हासयते
	पाठयामि	पाठयावः	पाठयामः (परस्मैपद)	**स्था**	तिष्ठति	स्थापयति	स्थापयते
	पाठयते	पाठयेते	पाठयन्ते	**क्रन्द**	क्रन्दति	क्रन्दयति	क्रन्दयते
	पाठयसे	पाठयेथे	पाठयध्वे	**धाव्**	धावति	धावयति	धावयते
	पाठये	पाठयावहे	पाठयामहे (आत्मनेपद)	**नृत्**	नृत्यति	नर्तयति	नर्तयते
लिख्	लिखति	लेखयति	लेखयते	**भू**	भवति	भावयति	भावयते
क्रीड्	क्रीडति	क्रीडयति	क्रीडयते	**कूर्द**	कूर्दति	कूर्दयति	कूर्दयते
पा	पिबति	पाययति	पाययते	**चल**	चलति	चालयति	चालयते
गम्	गच्छति	गमयंति	गमयते	**वन्द**	वन्दते	वन्दयति	वन्दयते

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१ सः	२ तौ	३ ते	४ त्वम्	५ युवाम्	६ यूयम्	७ अहम्	८ आवाम्	९ वयम्
१ पाठयति	२ पाठयत	३ पाठयन्ति	४ पाठयसि	५ पाठयथः	६ पाठयथ	७ पाठयामि	८ पाठयावः	९ पाठयामः

नियम - ३ 'अ' वाक्यरचनासम्बन्धीको पूरक

* माथि सुबन्त र तिङन्तका नौ–नौ रूप दिइएका छन् । तीमध्ये १ ले अङ्कित कर्तालाई १ सङ्ख्याले अंकित क्रियासँग जोड्नुहोस् । यसैगरी २ लाई २ सँग, ३ लाई ३ सँग, ४ लाई ४ सँग, ५ लाई ५ सँग, ६ लाई ६ सँग, ७ लाई ७ सँग, ८ लाई ८ सँग र ९ लाई ९ सँग जोड्नुपर्छ । जोडिसकेपछि तपाईंहरू सामु ९ वटा स–साना वाक्यहरू तयार हुनेछन् । क्रम बिगारियो (अर्थात् १ सँग २, ३ सँग १ आदि गरियो) भने अर्थको अनर्थ हुन्छ, वाक्य बिग्रन्छ र त्यो अशुद्ध हुन्छ । यसलाई उदाहरणबाट यसरी बुझ्न सकिन्छ –

सः पाठयति - उसले पढाउँछ ।
तौ पाठयत - तिनी दुईले पढाउँछन् ।
ते पाठयन्ति - तिनीहरूले पढाउँछन् ।
त्वं पाठयसि - तिमी पढाउँछौ ।
युवां पाठयथ - तिमी दुईले पढाउँछौ ।
यूयम् पाठयथ - तिमीहरूले पढाउँछौ ।
अहम् पाठयामि - म पढाउँछु ।
आवाम् पाठयावः - हामी दुईले पढाउँछौ ।
वयम् पाठयामः - हामीहरूले पढाउँछौं ।

पाठि प्रेरणार्थक क्रियामा प्रथम अवस्थाका रूपायन तयार गर्न पाठिको इलाई हटाई क्रमशः अयति, अयतः, अयन्ति, अयसि, अयथः, अयथ, अयामि, अयावः, अयामः जोड्नुभयो भने सबै गणका प्रेरणार्थक क्रियाका लट्लकारका रूप तयार हुन्छन् ।

केही उदाहरणहरू

अध्यापकः पाठयति - अध्यापक पठाउनुहुन्छ ।
गुरुः कौमुदीं पाठयति - गुरु कौमुदी पढाउनुहुन्छ ।
माता दुग्धं पाययति - आमा दूध चुसाउनुहुन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपर्युक्त उदाहरणहरूमा पढाउने र दूध चुसाउने व्यक्तिहरूलाई मात्र देखाइएको छ ।

वाक्य स्वरूप-

कर्ता	×	प्रेरणार्थक क्रिया	अध्यापकः पाठयति ।
कर्ता	कर्म	प्रेरणार्थक क्रिया	गुरुः कौमुदीं पाठयति ।

अब कहिलेकाहीँ गराउने गर्ने दुवैलाई राखेर वाक्य बनाउनुपर्ने हुन्छ । जस्तै – पढाउने र पढ्ने, गराउने र गर्ने, चुसाउने र चुस्ने, यस्तो अवस्थामा गर्ने व्यक्तिलाई पनि राखेर बनेका वाक्यहरूको स्वरूप यस्तो हुन्छ –

गुरुले विद्यार्थीहरूलाई कौमुदी पढाउनुहुन्छ । – यहाँ पढाउने गुरु र पढिने पुस्तक कौमुदी, प्रेरणार्थ क्रिया – पाठयति राखेर बनेको माथिको वाक्यमा अब विद्यार्थीहरू पढ्ने व्यक्तिहरू पनि राखेर वाक्य बनाउँदा वाक्यको स्वरूप यस्तो हुन्छ – गुरुः छात्रान् कौमुदीं पाठयति । गुरुले विद्यार्थीहरूलाई कौमुदी पढाउनुहुन्छ ।

वाक्य स्वरूप-

कर्ता		कर्म	प्रेरणार्थक क्रिया	अध्यापकः छात्रान् पाठयति ।
कर्ता	प्रयोज्यकर्ता	कर्म	प्रेरणार्थक क्रिया	गुरुः छात्रान् कौमुदीं पाठयति ।

मुख्य जान्नुपर्ने कुरा गर्ने र गराउने दुवै आएका ठाउँमा गराउने प्रथमामा कर्ता, गर्ने द्वितीया विभक्तिमा रहन्छ भन्ने कुरा माथिका उदाहरणबाट प्रष्ट बुझ्न सक्नहुन्छ ।

यो नियम निम्नलिखित धातुहरूको प्रयोग भएका अवस्थामा लागू हुन्छ –

१. गमनार्थक	२. दर्शनार्थक	३. श्रवणार्थक	४. प्रवेशार्थक
५. आरोहणार्थ	६. तारणार्थक	७. ग्रहणार्थक	८. प्राप्तिबोधक
९. ज्ञानार्थक	१०. पठनार्थक	११. पानार्थक	१२. भोजनार्थक

उपर्युक्त १२ प्रकारका धातुदेखि भिन्नार्थक धातुको प्रयोग भएमा गर्ने र गराउनेमध्यमा गर्ने व्यक्तिमा तृतीया विभक्ति हुन्छ । जस्तै –

गुरुः सुरेशेन दोषं त्यागयति – गुरुले सुरेशका दोष हटाउँछन् ।

यस वाक्यमा प्रेरणार्थक क्रियाका कर्ता गुरु माथिकै नियमअनुसार प्रथमान्त र दोष त्याग्नेवाला सुरेश तृतीया विभक्तिमा राखिएको छ ।

उदाहरणहरू

सामान्य वाक्य	प्रेरणार्थक वाक्य
क) छात्रः पाठं पठति – छात्र पाठ पढ्दछ ।	क) गुरुः पाठम् पाठयति – गुरुले पाठ पढाउनुहुन्छ ।
ख) रामः पुस्तकम् पठति – राम पुस्तक पढ्दछ ।	ख) जनकः रामम् पाठम् पाठयति – जनकले रामलाई पाठ पढाउँछ ।
ग) नृपः ब्राह्मणाय धनं यच्छति – राजाले ब्राह्मणलाई धन प्रदान गर्दछन् ।	ग) राजगुरूः ब्राह्मणाय धनम् यमयति – राजगुरुले ब्राह्मणलाई धन दिलाउँछन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

घ) पाण्डवाः वनम् गच्छन्ति – पाण्डवहरू वन जान्छन् ।	घ) कौरवाः पाण्डवान् वनम् गमयन्ति – कौरवहरू पाण्डवहरूलाई वन पठाउँछन् ।
ङ) बालकः चन्द्रम् पश्यति – बालकले चन्द्रमालाई हेर्छ ।	ङ) जननी बालकं चन्द्रम् दर्शयति – आमाले बालकलाई चन्द्रमा देखाउँछिन् ।
च) नृपः गानम् शृणोति – राजाले गीत सुन्छन् ।	च) गायिका नृपम् गानम् श्रावयति – गायिकाले राजालाई गीत सुनाउँछिन् ।
छ) स्नातकः गृहम् प्रविशति – स्नातक घरमा प्रवेश गर्छ ।	छ) आचार्यः स्नातकम् गृहम् प्रवेशयति – आचार्यले स्नातकलाई घरमा प्रवेश गराउँछन्।
ज) सः वृक्षम् आरोहति – त्यो वृक्षमा चढ्दछ ।	ज) कृष्णः तम् वृक्षम् आरोहयति – कृष्णले त्यसलाई वृक्षमा चढाउँछ ।
झ) सः गङ्गाम् तरति – त्यो गङ्गा तर्छ ।	झ) नाविकः तम् गङ्गाम् तारयति – माझीले त्यसलाई गङ्गा तराउँछ ।
ञ) निर्धनः वस्त्रम् गृह्णाति – गरिबले वस्त्र लिन्छ ।	ञ) नृपः निर्धनम् वस्त्रम् ग्राहयति – राजाले गरिबलाई वस्त्र ग्रहण गराउँछन् ।

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. गुरुः पाठं पाठयति ।

२. आचार्यः कार्यं कारयति ।

३. अहं दिनेशं धर्मम् उपदेशयामि ।

४. त्वं गौरीशं वृक्षम् आरोहयसि ।

५. अध्यापकाः छात्रैः दोषान् त्याजयन्ति ।

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. तिमी अङ्ग्रेजी पढाउँछौ ।

२. म काम गराउँछु ।

३. किसानहरू खेत जोताउँछन् ।

४. गुरुहरूले विद्यार्थीहरूलाई अमरकोश पढाउनुहुन्छ ।

५. आमाले बच्चालाई दूध खुवाउनुहुन्छ ।

दोस्रो अवस्थामा	अपाठयत्	अपाठयताम्	अपाठयन्	.... ।
तेस्रो अवस्थामा	पाठयिष्यति	पाठयिष्यतः	पाठयिष्यन्ति	.... ।
चौथो अवस्थामा	पाठयतु	पाठयताम्	पाठयन्तु	.... ।

आदि रूपायनहरू हुन्छन् । प्रथम अवस्थाको अनुसार नै प्रयोगविधि बुझ्नु होला ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! कुनै धातु परस्मैपदी हुन्छन, कुनै धातु आत्मनेपदी हुन्छन् । पाणिनिले धातुपाठका धातुहरूलाई आत्मनेपदी र परस्मैपदी गरी दुई भागमा विभाजित गर्नुभएको छ। जसअनुसार अनुदात्तेत् र ङित् धातुहरूलाई आत्मनेपदी वर्गमा राखिएको छ । दुवै थरि धातुहरूका ९-९ प्रकारका रूप हुन्छन् । कुनै धातु भने परस्मैपदी र आत्मनेपदी दुवै वर्गमा पर्छन् । तिनीहरूको पनि परस्मैपदी अनुसार ९ प्रकारका रूप र आत्मनेपदी वर्गअनुसार ९ प्रकारका रूप हुन्छन् । यो कुरा तपाईंहरूले बुझिराख्नुहोला। संस्कृतवाक्य रचना सिकाउने क्रममा क्रियापदका लगि आवश्यक हुने परस्मैपदी वर्गका धातुका चार (लट्लकार प्रथम अवस्था आदि) अवस्थाका ९-९ क्रियापदहरूको रूपायन र प्रयोगविधि विस्तृतरूपमा अध्ययन गराइसकियो। अब आत्मनेपदी वर्गका क्रियापदका चारै अवस्थाका रूपहरू पढौं र प्रयोग गरौं । सः, तौ, ते आदि कर्तृ पद तिनै नै हुन्, क्रिया पदमा पनि पठति, पठतः, पठन्तिका स्थानमा आत्मनेपदी क्रियापद यजते, यजेते, यजन्ते को प्रयोग हुन्छ । आत्मनेपदी वर्गका धातुहरूको रूपायन बुझियो भने संस्कृत भाषाका आवश्यक सम्पूर्ण क्रियापद पढे-पढेजस्तो हुनेछ। आउनुहोस् आत्मनेपदी क्रियापदको जानकारी हासिल गरौं । यसबाट हामी संस्कृत भाषामा सम्भाषण, प्रश्नोत्तर, अनुच्छेद लेखन र निबन्ध लेखन र पठन-पाठन आदिमा कुशल हुनेछौं ।

१. यज् (पूजा गर्नु) धातु (लट्लकार अथवा प्रथम अवस्था - आत्मनेपदी) को रूपायन

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	यजते	यजेते	यजन्ते
मध्यमपुरुष	यजसे	यजेथे	यजध्वे
उत्तमपुरुष	यजे	यजावहे	यजामहे

* आउनुहोस्, माथि बताइएको धातुका उक्त ९ रूप कसरी बन्छन्, त्यो बुझौं । बुझ्न केही अप्ठ्यारो छैन । शुद्ध धातु 'यज्' हो, त्यसमा तल लेखिएअनुसारका प्रत्यय जोडिएका छन् -

पहिलो पङ्क्ति (प्रथमपुरुष) मा क्रमशः-	अते	एते	अन्ते
दोस्रो पङ्क्ति(मध्यमपुरुष) मा " -	असे	एथे	अध्वे
तेस्रो पङ्क्ति (उत्तमपुरुष) मा " -	ए	आवहे	आमहे

नियम - '२ अ' क्रियारूपायनसम्बन्धी

कुनै पनि आत्मनेपदी धातुका अन्तमा अते, एते, अन्ते, असे, एथे, अध्वे, ए, आवहे, आमहे प्रत्यय जोड्नुभयो भने वर्तमानकालका बोधक क्रियापदका रूपहरू प्रायः तयार हुन्छन् । जस्तै-

यज् + अते = यजते . यज् + एते = यजेते यज् + अन्ते = यजन्ते

अते आदि प्रत्यय जोडिदिएपछि वर्तमान काल अर्थात् प्रथम अवस्थाका ९ रूप तयार भए । तपाइँहरूले हेर्नुहोस्, यसमा कुनै त्रुटि त छैन ?

* एउटा आत्मनेपदी धातुको रूपायन जानेर अनेकौं आत्मनेपदी धातुका प्रथम अवस्थाका रूपायन जान्न सक्ने विधि महामुनि पाणिनिको रहेको छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२. **वन्द्** (वन्दना गर्नु)

वन्दते	वन्देते	वन्दन्ते
वन्दसे	वन्देथे	वन्दध्वे
वन्दे	वन्दावहे	वन्दामहे

३. **नी - नय्** (लैजानु)

नयते	नयेते	नयन्ते
नयसे	नयेथे	नयध्वे
नये	नयावहे	नयामहे

४. **भृ - भर्** (पालन-पोषण गर्नु)

भरते	भरेते	भरन्ते
भरसे	भरेथे	भरध्वे
भरे	भरावहे	भरामहे

५. **याच्** (माग्नु)

याचते	याचेते	याचन्ते
याचसे	याचेथे	याचध्वे
याचे	याचावहे	याचामहे

६. **वृत्** (हुनु)

वर्तते	वर्तेते	वर्तन्ते
वर्तसे	वर्तेथे	वर्तध्वे
वर्ते	वर्तावहे	वर्तामहे

७. **लभ्** (प्राप्त गर्नु)

लभते	लभेते	लभन्ते
लभसे	लभेथे	लभध्वे
लभे	लभावहे	लभामहे

८. **भाष्** (बोल्नु)

भाषते	भाषेते	भाषन्ते
भाषसे	भाषेथे	भाषध्वे
भाषे	भाषावहे	भाषामहे

९. **मोद्** (हर्ष मनाउनु, आनन्द मान्नु)

मोदते	मोदेते	मोदन्ते
मोदसे	मोदेथे	मोदध्वे
मोदे	मोदावहे	मोदामहे

१०. **वप्** (रोप्नु)

वपते	वपेते	वपन्ते
वपसे	वपेथे	वपध्वे
वपे	वपावहे	वपामहे

११. **वह्** (बोक्नु, लैजानु)

वहते	वहेते	वहन्ते
वहसे	वहेथे	वहध्वे
वहे	वहावहे	वहामहे

१२. **वर्ध्** (बढ्नु)

वर्धते	वर्धेते	वर्धन्ते
वर्धसे	वर्धेथे	वर्धेध्वे
वर्धे	वर्धावहे	वर्धामहे

१३. **श्रि** (आश्रय प्राप्त गर्नु)

श्रयते	श्रयेते	श्रयन्ते
श्रयसे	श्रयेथे	श्रयध्वे
श्रये	श्रयावहे	श्रयामहे

१४. **सेव्** (सेवा गर्नु)

सेवते	सेवेते	सेवन्ते
सेवसे	सेवेथे	सेवध्वे
सेवे	सेवावहे	सेवामहे

१५. **सह्** (सहनु)

सहते	सहेते	सहन्ते
सहसे	सहेथे	सहध्वे
सहे	सहावहे	सहामहे

१६. **हृ - हर्** (हरण गर्नु, हर्नु)

हरते	हरेते	हरन्ते
हरसे	हरेथे	हरध्वे
हरे	हरावहे	हरामहे

१७. **पच्** (पकाउनु)

पचते	पचेते	पचन्ते
पचसे	पचेथे	पचध्वे
पचे	पचावहे	पचामहे

१८. **भज्** (सेवा गर्नु, भजन गर्नु)

भजते	भजेते	भजन्ते
भजसे	भजेथे	भजध्वे
भजे	भजावहे	भजामहे

१९. **कम्प्** (काँप्नु)

कम्पते	कम्पेते	कम्पन्ते
कम्पसे	कम्पेथे	कम्पध्वे
कम्पे	कम्पावहे	कम्पामहे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१	२	३
सः	तौ	ते
१ यजते	२ यजेते	३ यजन्ते

४	५	६
त्वम्	युवाम्	यूयम्
४ यजसे	५ यजेथे	६ यजध्वे

७	८	९
अहम्	आवाम्	वयम्
७ यजे	८ यजावहे	९ यजामहे

* माथि सुबन्त र तिङन्तका नौ–नौ रूप दिइएका छन् । तीमध्ये १ ले अङ्कित कर्तालाई १ सङ्ख्याले अंकित क्रियासँग जोड्नुहोस् । यसैगरी २ लाई २ सँग, ३ लाई ३ सँग, ४ लाई ४ सँग, ५ लाई ५ सँग, ६ लाई ६ सँग, ७ लाई ७ सँग, ८ लाई ८ सँग र ९ लाई ९ सँग जोड्नुपर्छ । जोडिसकेपछि तपाईंहरू सामु ९ वटा स–साना वाक्यहरू तयार हुनेछन्। क्रम बिगारियो (अर्थात् १ सँग २, ३ सँग १ आदि गरियो) भने अर्थको अनर्थ हुन्छ, वाक्य बिग्रन्छ र त्यो अशुद्ध हुन्छ । यसलाई उदाहरणबाट यसरी बुझ्न सकिन्छ –

सः यजते – ऊ पूजा गर्छ ।
तौ यजेते – उनी दुई पूजा गर्छन् ।
ते यजन्ते – उनीहरू पूजा गर्छन् ।
त्वम् यजसे – तिमी पूजा गर्छौ ।
युवाम् यजेथे – तिमी दुई पूजा गर्छौ ।
यूयम् यजध्वे – तिमीहरू पूजा गर्छौ ।
अहम् यजे – म पूजा गर्छु ।
आवाम् यजावहे – हामी दुई पूजा गर्छौं ।
वयम् यजामहे – हामीहरू पूजा गर्छौं ।

* उपर्युक्त तालिकाले के बुझाउँछ भने १, २, ३ आदि संख्याले अंकित स, तौ, ते आदि कर्तापद र १, २, ३ सङ्ख्याले अंकित यजते, यजेते, यजन्ते आदि क्रियापदको योग नै सङ्गति हो । प्यारा विद्यार्थीहरू ! यो सङ्गतिलाई राम्ररी बुझ्नुभयो भने तपाईं संस्कृतज्ञ हुनुहुनेछ । ९ क्रियापदका आ–आफ्ना सम्बन्धित व्याकरणसम्मत कर्तापदहरू छन्। १ सङ्ख्याले अंकित कर्तृपदको लागि १ सङ्ख्याले अंकित क्रियापद नै सम्बन्धी हुन्छ, त्यसैगरी अरू सङ्ख्याहरूका सम्बन्धी पदहरू बुझ्नुपर्दछ । यसमा क्रम मिलाइएन भने भयङ्कर त्रुटि हुन्छ । यसतर्फ विद्यार्थीहरू निकै चनाखो हुनुपर्दछ । यसरी गरिने कर्तापद र क्रियापदको संयोग नै सङ्गति हो ।

* एकवचन कर्तृपदको एकवचन क्रियापदसँग, द्विवचन कर्तृपदको द्विवचन क्रियापदसँग, बहुवचन कर्तापदको बहुवचन क्रियापदसँग योग नै सङ्गति हो । यसैगरी प्रथमपुरुषको कर्ता भए प्रथमपुरुषको वचन अनुसारको क्रिया, मध्यमपुरुषको कर्ता भए मध्यमपुरुषको वचनअनुसारको क्रिया, उत्तमपुरुषको कर्ता भए उत्तमपुरुषको वचनअनुसारको क्रिया हुनुपर्दछ । बस् ! तपाईंले यत्तिमात्र बुझ्नुभयो भने यो बुझाई तपाईंका लागि शुभ लक्षण हो । बोधार्थ केही उदाहरण –

जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ

* उक्त वाक्यमा प्रयोग गरिएको **वन्दे** क्रियापद उत्तमपुरुष एकवचनको हो, जसको अर्थ प्रणाम गर्दछु हो । 'जगतः' को अर्थ संसारका भन्ने हो 'पितरौ' को अर्थ माता–पिता भन्ने हो र 'पार्वतीपरमेश्वरौ' को अर्थ पार्वती एवं परमेश्वर हो । समष्टिरूपमा वाक्यको अर्थ – 'म संसारका माता–पिता पार्वती र परमेश्वरलाई प्रणाम गर्दछु' भन्ने हुन्छ ।

त्र्यम्बकं यजामहे

* उक्त वाक्यमा 'यजामहे' क्रियापदको प्रयोग भएको छ । यो क्रियापद उत्तमपुरुषको बहुवचनको हो, त्यसकारण यसको अर्थ 'हामीहरूले भगवान् शङ्करको पूजा गर्दछौं' भन्ने हुन्छ । यहाँ यजामहे क्रियाका साथ हुनुपर्ने वयम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्तृपदको प्रयोग भएको छैन । यजामहेलाई प्रयोग गरेको देखेर यहाँ वयम् हुनुपर्छ भन्ने निश्चय गर्ने बानी पनि बसाउनु पर्दछ ।

* १९ वटा आत्मनेपदी धातुका लट्लकारका क्रियापद पढ्नुभएको छ । ती क्रियापदको प्रयोग गरेर वाक्यनिर्माण गर्ने क्रम जारी छ । तपाईं उत्साहका साथ सहभागी हुनुहोस् ।

वाक्य प्रयोग

१.	अतः परम् अहम् दुःखम् न सहे –	अब म दुःख सहन सक्दिन ।
२.	निर्धनाः धनिनः सेवन्ते –	गरिबहरू धनीको सेवा गर्छन् ।
३.	अहम् ईश्वरम् भजे –	म ईश्वरलाई भजन गर्दछु ।
४.	अहम् करुणाकरं शङ्करं वन्दे –	म करणामूर्ति शंकरलाई वन्दना गर्दछु ।
५.	नगरे कर्मकरा भारं वहन्ते –	शहरमा मजदूरहरू भारी बोक्छन् ।
६.	त्वम् पुस्तकम् याचसे –	तिमी किताब माग्छौ ।
७.	अपि त्वम् गुरुं सेवसे ? –	के तिमी गुरुको सेवा गर्छौ ।
८.	अपि कृषकाः समये धान्यं वपन्ते ? –	के कृषकहरू समयमा रोपाईं गर्छन् ।
९.	घनगर्जने नार्यः कम्पन्ते –	आकाश गर्जिंदा नारीहरू काँप्छन् ।
१०.	परिश्रमाश्रिताः छात्राः पारितोषिकाणि लभन्ते –	परिश्रम गर्ने विद्यार्थीहरू इनाम पाउँछन् ।

* प्यारा विद्यार्थी भाइबहिनी हो ! माथि रेखाङ्कित क्रियापदहरू आत्मनेपदी धातुका हुन् । तपाईंहरूले माथि धातु रूपायन पढ्दा अवश्य पनि पढिसक्नुभएको छ । यहाँ प्रयोगमात्र सिकाउने प्रयास गरिएको छ ।

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. हामीहरूले धान रोप्यौं ।
२. छात्रहरू गुरुको सेवा गर्छन् ।
३. तिमीले गुरुको वन्दना गऱ्यौ ।
४. विद्यार्थीहरू पढ्नका लागि पुस्तक माग्छन् ।
५. गरिबहरूले राष्ट्रको सेवा गर्छन् ।

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. पुरा युधिष्ठिरः नवदेहल्याम् अश्वमेधयज्ञं यजते स्म ।
२. सदैव विनीताः नार्यः पतिं सेवन्ते ।
३. अपि यूयं आषाढे धान्यं वपध्वे ?
४. वयं प्रातः जगदीश्वरं वन्दामहे ।
५. आयुःकामाय सन्ततयः पितरौ वन्दन्ते ।

पुस्तकालय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - २६

		समूह 'क'	समूह 'ख'		समूह 'ग'
प्रथमपुरुष		सः तौ ते सा ते ताः सीता सीते सीताः सर्वा सर्वे सर्वाः हरिः हरी हरयः कृषकः कृषकौ कृषकाः	पारितोषिकम् ईश्वरम् धान्यम्		लभते लभेते लभन्ते भजते भजेते भजन्ते वपते वपेते वपन्ते
मध्यमपुरुष	अपि	त्वम् युवाम् यूयम्		न	लभसे लभेथे लभध्वे भजसे भजेथे भजध्वे वपसे वपेथे वपध्वे
उत्तमपुरुष		अहम् आवाम् वयम्			लभे लभावहे लभामहे भजे भजावहे भजामहे वपे वपावहे वपामहे

१. माथिको तालिकामा 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' बाट उपयुक्त शब्दचयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पच्चीसौं दिन
पञ्चविंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अब हामीहरूले कर्तापद, क्रियापद र वाक्य निर्माणसम्बन्धी धेरै नियमहरू सिकिसकेका छौं । आत्मनेपदसम्बन्धी क्रियाका रूपहरू पनि सिक्दैछौं । हामी २५ औं सिंढीमा आरोहण गरिसकेका छौं । बोलचाल, सम्भाषण र प्रश्नोत्तरलाई आवश्यक हुने सीप पनि सिक्दै गइरहेका छौं । सफलता हाम्रो नजिकै छ । आउनुहोस्, यस्तै उत्साह र उमंगका साथ अब एउटा 'तपाईं' भन्ने अर्थ बुझाउने 'भवत्'शब्दका तीनै लिङ्गका रूपहरू पढौं । भवत्शब्दजस्ता हजारौं शब्द हुनसक्छन्, तसर्थ यसलाई राम्ररी बुझ्नु आवश्यक छ । यसमा सम्बोधनको प्रयोग गरिंदैन ।

नियम - '३० क' शब्दरूपायनसम्बन्धी, सर्वनामवाचक भवत् (तपाईं) शब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
द्वितीया	भवन्तम्	भवन्तौ	भवतः
तृतीया	भवता	भवद्भ्याम्	भवद्भिः
चतुर्थी	भवते	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	भवतः	भवद्भ्याम्	भवद्भ्यः
षष्ठी	भवतः	भवतोः	भवताम्
सप्तमी	भवति	भवतो	भवत्सु

भवत्शब्द पुंलिङ्गको वाक्यात्मक प्रयोग

वाक्य	अर्थ	विभक्ति
१. भवान् कुत्र गच्छति ? -	तपाईं कहाँ जानुहुन्छ ?	प्रथमा
२. अहम् भवन्तम् प्रणमामि -	म तपाईंलाई नमस्कार गर्छु ।	द्वितीया
३. दिनेशः भवता सह वनम् अगच्छत् -	दिनेश तपाईंसँग वन गयो ।	तृतीया
४. भवते मोदकं रोचते -	तपाईं लड्डु मन पराउनुहुन्छ ।	चतुर्थी
५. भवतः सकाशात् आगतमिदम् पत्रम् अस्ति -	तपाईंकहाँबाट आएको यो पत्र हो ।	पञ्चमी
६. भवतः ग्रामः कुत्र अस्ति -	तपाईंको गाउँ कहाँ हो ?	षष्ठी
७. भवति वर्तते मम सौभाग्यम् -	तपाईंमा नै मेरो सौभाग्य छ ।	सप्तमी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियम – '३० ख' शब्दरूपायनसम्बन्धी, शतृप्रत्ययान्त गरिरहेको भन्ने अर्थ बुझाउने पुलिङ्गी कुर्वत्शब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	कुर्वन्	कुर्वन्तौ	कुर्वन्तः
द्वितीया	कुर्वन्तम्	कुर्वन्तौ	कुर्वतः
तृतीया	कुर्वता	कुर्वद्भ्याम्	कुर्वद्भिः
चतुर्थी	कुर्वते	कुर्वद्भ्याम्	कुर्वद्भ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	कुर्वतः	कुर्वद्भ्याम्	कुर्वद्भ्यः
षष्ठी	कुर्वतः	कुर्वतोः	कुर्वताम्
सप्तमी	कुर्वति	कुर्वतोः	कुर्वत्सु

यसैगरी	१.	लेखिरहेको भन्दा –	लिखत् –	लिखन्	लिखन्तौ	लिखन्तः	............।
	२.	गइरहेको "	गच्छत् –	गच्छन्	गच्छन्तौ	गच्छन्तः	............।
	३.	हाँसिरहेको "	हसत् –	हसन्	हसन्तौ	हसन्तः	............।
	४.	पढिरहेको "	पठत् –	पठन्	पठन्तौ	पठन्तः	............।
	५.	खेलिरहेको "	क्रीडत् –	क्रीडन्	क्रीडन्तौ	क्रीडन्तः	............।
	६.	दौडिरहेको "	धावत् –	धावन्	धावन्तौ	धावन्तः	............।
	७.	घुमिरहेको "	भ्रमत् –	भ्रमन्	भ्रमन्तौ	भ्रमन्तः	............।
	८.	रोइरहेको "	रुदत् –	रुदन्	रुदन्तौ	रुदन्तः	............।
	९.	नाचिरहेको "	नृत्यत् –	नृत्यन्	नृत्यन्तौ	नृत्यन्तः	............।
	१०.	पिइरहेको "	पिबत् –	पिबन्	पिबन्तौ	पिबन्तः	............।

उक्त शतृप्रत्ययान्त शब्दहरूको प्रयोग अंग्रेजीका Present Continuous Tense, Past Continuous tense, Future continuos Tense का वाक्यजस्ता नेपाली वाक्यहरूको रचना गर्न गरिन्छ । जस्तै –

राम पढिरहेको छ – रामः पठन् अस्ति ।
दिनेश लेखिरहेको छ – दिनेशः लिखन् अस्ति ।
केटाहरू खेलिरहेका छन् – बालकाः क्रीडन्तः सन्ति ।
हामीहरू हाँसिरहेका छौं – वयं हसन्तः स्मः ।
तिनीहरू दौडिरहेका छन् – ते धावन्तः सन्ति ।

क्रियामात्रै बदलेर Past Continuous Tense का जस्ता वाक्यहरू तयार हुन्छन् । जस्तै –

राम पढिरहेको थियो – रामः पठन् आसीत् ।
दिनेश लेखिरहेको थियो – दिनेशः लिखन् आसीत् ।
केटाहरू खेलिरहेका थिए – बालकाः क्रीडन्तः आसन् ।
हामीहरू हाँसिरहेका थियौं – वयं हसन्तः आस्मः ।
तिनीहरू दौडिरहेका थिए – ते धावन्तः आसन् ।

Future continuous Tense जस्तै नेपालीका वाक्यहरू –

राम पढिरहेको हुनेछ – रामः पठन् भविष्यति ।
दिनेश लेखिरहेको हुनेछ – दिनेशः लिखन् भविष्यति ।
केटाहरू खेलिरहेका हुनेछन् – बालकाः क्रीडन्तः भविष्यन्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

हामीहरू हाँसिरहेका हुनेछौं – वयं हसन्तः भविष्यामः ।
तिनीहरू दौडिरहेका हुनेछन् – ते धावन्तः भविष्यन्ति ।

माथिका प्रयोगहरू शतृप्रत्ययान्त धातुमा अत् अन्त भएका रूपायन हुन् । यस्ता रूपायनहरू परस्मैपदी धातुका मात्र हुन्छन्, आत्मनेपदी धातुबाट शानच्प्रत्यय गरिने हुँदा एध्बाट एधमानः, वन्द्बाट वन्दमानः जस्ता रूप हुन्छन् । ती सबैको रूपायन रामशब्दको रूपायनजस्तै हुन्छ । यस किसिमका आत्मनेपदी धातुका रूपहरू निम्नलिखित छन् –

यसैगरी	१.	रोपिरहेको भन्दा –	वप् –	वपमानः	वपमानौ	वपमानाः	.... ।
	२.	पाइरहेको "	लभ्	लभमानः	लभमानौ	लभमानाः	.... ।
	३.	सहिरहेको "	सह्	सहमानः	सहमानौ	सहमानाः	.... ।
	४.	रमाइरहेको "	मुद्	मोदमानः	मोदमानौ	मोदमानाः	.... ।

प्रयोगविधि त शतृप्रत्ययान्त शब्दहरूको जस्तै हो । तैपनि थोरै उदाहरणहरू हेरेर प्रयोगात्मक ज्ञानका लागि ढुक्क बनौं।

१. ब्राह्मणहरू पूजा गरिरहेका छन् – ब्राह्मणाः यजमानाः सन्ति ।
२. कृषकहरू धान रोपिरहेका छन् – कृषकाः धान्यं वपमानाः सन्ति ।
३. विद्यार्थीहरू पुरस्कार पाइरहेका छन् – छात्राः पारितोषिकं लभमानाः सन्ति ।
४. हामी गरीबहरू दुःख सहिरहेका छौं – वयं निर्धनाः दुःखं सहमानाः स्मः ।
५. धनिहरू खुसी भयरहेका छन् – धनिनः मोदमानाः सन्ति ।

अरू अवस्थाका प्रयोगहरू यसैअनुसार बनाउनुहोला ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू! भवत्शब्दको प्रथमाको एकवचनको रूप भवान्‌को अर्थ तपाईं हुन्छ। तर यसको प्रयोग केवल पुरुषका निमित्त गरिन्छ । कुनै पनि महिलालाई तपाईं भन्नुपर्दा 'भवती' भन्नुपर्छ । 'भवती'शब्दका रूप दीर्घ ईकारान्त भगवतीशब्दजस्तै हुन् । यसैगरी कुर्वन्ती, लिखन्ती, धावन्ती, भ्रमन्ती आदिका रूपायन पनि हुन्छन्।

भवत् (तपाईं) शब्द स्त्रीलिङ्गमा

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	भवती	भवत्यौ	भवत्यः
द्वितीया	भवतीम्	भवत्यौ	भवतीः
तृतीया	भवत्या	भवतीभ्याम्	भवतीभिः
चतुर्थी	भवत्यै	भवतीभ्याम्	भवतीभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	भवत्याः	भवतीभ्याम्	भवतीभ्यः
षष्ठी	भवत्याः	भवत्योः	भवतीनाम्
सप्तमी	भवत्याम्	भवत्योः	भवतीषु

कुर्वन्ती (गरिरहेकी) शब्द स्त्रीलिङ्गमा

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	कुर्वती	कुर्वत्यौ	कुर्वत्यः
द्वितीया	कुर्वतीम्	कुर्वत्यौ	कुर्वतीः
तृतीया	कुर्वत्या	कुर्वन्तीभ्याम्	कुर्वतीभिः
चतुर्थी	कुर्वत्यै	कुर्वन्तीभ्याम्	कुर्वतीभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	कुर्वत्याः	कुर्वन्तीभ्याम्	कुर्वतीभ्यः
षष्ठी	कुर्वत्याः	कुर्वत्योः	कुर्वतीनाम्
सप्तमी	कुर्वत्याम्	कुर्वत्योः	कुर्वतीषु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यसैगरी	१.	पढिरहेकी भन्दा	पठन्ती	पठन्ती	पठन्त्यौ	पठन्त्यः	.... ।
	२.	खेलिरहेकी भन्दा	क्रीडन्ती	क्रीडन्ती	क्रीडन्त्यौ	क्रीडन्त्यः	.... ।
	३.	लेखिरहेकी भन्दा	लिखन्ती	लिखन्ती	लिखन्त्यौ	लिखन्त्यः	.... ।
	४.	हाँसिरहेकी भन्दा	हसन्ती	हसन्ती	हसन्त्यौ	हसन्त्यः	.... ।

आत्मनेपदी धातुका रूपायन भने रमाशब्दजस्तै हुन्छन् । जस्तै –

१.	पूजा गरिरहेकी भन्दा	यजमाना	यजमाना	यजमाने	यजमानाः	.... ।
२.	रोपिरहेकी भन्दा	वपमाना	वपमाना	वपमाने	वपमानाः	.... ।
३.	सहिरहेकी भन्दा	सहमाना	सहमाना	सहमाने	सहमानाः	.... ।

संस्कृतजिज्ञासु मित्र एवं विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! गर्नेवाला, पढ्नेवाला जस्ता प्रयोग, जसले भविष्यत् अर्थ बताउँछन् त्यस्ताका लागि –

१.	गर्नेवाला भन्दा	करिष्यत्	करिष्यन्	करिष्यन्तौ	करिष्यन्तः	.... ।
२.	पढ्नेवाला भन्दा	पठिष्यत्	पठिष्यन्	पठिष्यन्तौ	पठिष्यन्तः	.... ।
३.	लेख्नेवाला भन्दा	लेखिष्यत्	लेखिष्यन्	लेखिष्यन्तौ	लेखिष्यन्तः	.... ।

उदाहरणहरू

पढ्नेवाला केटा विद्यालयमा नियमित छ भन्ने अर्थमा परस्मैपदमा पठिष्यन् बालकः नियमितः अस्ति हुन्छ भने आत्मनेपदीबाट – वप्स्यमानाः कृषकाः क्षेत्रे सन्ति जस्ता वाक्यहरू बन्दछन् ।

भवती आदि स्त्रीलिङ्ग शब्दको प्रयोगका उदाहरण

१.	भवती कुत्र गच्छति ? –	तपाईं कहाँ जानुहुन्छ ?
२.	अहम् भवतीं प्रणमामि –	म तपाईंलाई प्रणाम गर्छु ।
३.	श्यामः भवत्या सह कुत्र गमिष्यति ? –	श्याम तपाईंका साथ कहाँ जानेछन् ?
४.	अहम् भवत्यै धनं यच्छामि –	म तपाईंलाई धन टक्र्याउँछु ।
५.	भवत्याः इदं पुस्तकं प्राप्तम् अस्ति –	मैले तपाईंबाट यो पुस्तक पाएको छु ।
६.	भवत्याः जननी गृहे किं लिखति ? –	तपाईंकी आमाले घरमा बसी के लेख्दै हुनुहुन्छ ?
७.	भवत्यां मम विश्वासः नास्ति –	तपाईंमा मेरो विश्वास छैन ।
८	नृत्यन्ती बालिका कुत्र गच्छति ? –	नाचिरहेकी बालिका कहाँ जान्छिन् ?
९.	पिबन्त्यः नार्यः हरितालिकायां नृत्यन्ति –	तीजका दिन पानी पिइरहेका नारीहरू नाच्दछन् ।
१०.	क्रीडन्त्यः बालिकाः दशरथरङ्गशालां गमिष्यन्ति –	खेलिरहेका बालिकाहरू दशरथरङ्गशाला जानेछन् ।

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. दिनेशं कार्यम् कुर्वन् अस्ति ।
२. अहम् तव पुस्तकम् पठन् अस्मि ।
३. तौ संस्कृतव्याकरणम् पठन्तौ स्तः ।
४. निर्मलः निबन्धम् लिखन् अस्ति ।
५. ते हस्तकन्दूकम् क्रीडन्तः सन्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. केटीहरू खेलिरहेका छन् ।
२. हामीहरू गाइरहेका छौं ।
३. कृषकहरू धान रोपिरहेका छन् ।
४. तिमीहरू पढिरहेका छौ ।
५. नानीहरू नाचिरहेका छन् ।

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अहिलेसम्म हामीहरूले के के पढ्यौं त ? विचार गरौं । संवाद शीर्षकअन्तर्गत पढेका र पढाएका विषयभित्र रहेर केही वाक्यहरू प्रस्तुत गरिएको छ । तपाईंहरूको उत्साह र उमंग बढोस्। पढेका कुराहरूबाट नै व्यावहारिक बोलचाल गर्न अत्यन्त सजिलो छ भन्ने कुरा बताउनको लागि तल केही संवादशैलीमा वाक्यहरू प्रस्तुत गरिएका छन् ।

संवाद - १

उमेशः विमल ! तव गृहं कुत्र अस्ति ?
दिनेशः मम गृहं काष्ठमण्डपे अस्ति ।
उमेशः त्वम् कुत्र निवससि ?
दिनेशः अहम् जनताविद्यापीठस्य छात्रावासे वसामि ।
उमेशः त्वम् कस्याम् कक्षायाम् अध्ययनरतः असि ?
दिनेशः अहम् शास्त्रिकक्षायाम् अध्ययनरतः अस्मि ।
उमेशः काष्ठमण्डपे एव तव गृहम् अस्ति । तत्र संस्कृतविद्यापीठम् अपि अस्ति । काष्ठमण्डपे त्वम् किम् न अपठः?
दिनेशः मम अनुजः दाङजनपदस्य तुलसीपुरनगरे तिष्ठति । तस्मात् कारणात् अहम् जनताविद्यापीठे पठामि ।

संवाद - २

गङ्गाधरः भूपेश ! निर्मला कदा आगमिष्यति ?
भूपेशः यदा सूर्योदयः भविष्यति तदा निर्मला आगमिष्यति ।
गङ्गाधरः निर्मला कदा वनम् गता आसीत् ।
भूपेशः निर्मला, प्रातः विमलया सह वनम् गता आसीत् ।
गङ्गाधरः निर्मलायाः भगिनी कुत्र पठति ?
भूपेशः सा जनताविद्यापीठे पठति ।
गङ्गाधरः निर्मलायाः माता मम जनन्याः भगिनी अस्ति ।
भूपेशः अहो ! निर्मलया सह तव सम्बन्धः अस्ति इति अहम् न अवागच्छम् ।
गङ्गाधरः भूपेश! जनाः किमर्थं संस्कृतभाषा कठिना अस्ति इति कथयन्ति ?
भूपेशः मूर्खा जनाः ध्यानेन न पठन्ति, तस्मात् कारणात् ते संस्कृतभाषा कठिना अस्ति इति कथयन्ति ।
गङ्गाधरः येषां मातृभाषा नेपाली अथवा हिन्दी भवति, तेषाम् कृते संस्कृतभाषा तु अतीव सरला, सरसा च लगति ।
भूपेशः त्वम् सत्यम् वदसि, मम अपि एतादृशी एव धारणा वर्तते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संवाद - ३

मुकुन्दः तव नाम किम् अस्ति ?

सुरेशः मम नाम सुरेशः अस्ति ।

मुकुन्दः किमर्थं त्वम् चिन्तितः असि ।

सुरेशः मम जननी रुग्णा अस्ति, तस्मात् कारणात् चिन्तितः अस्मि ।

मुकुन्दः यदि माता रुग्णा अस्ति, तदा अहम् तव सहयोगी भवामि । त्वम् चिन्ताम् त्यज । मया सह आगच्छ, आवाम् चिकित्सकस्य गृहम् गच्छाव ।

सुरेशः जननी तु ह्यः एव चिकित्सकस्य समीपे अगच्छत् ।

मुकुन्दः तव जननी लाभान्विता जाता अथवा न जाता ?

सुरेशः ज्वरस्तु वर्धते, न तु नीच्चैः आगच्छति ।

मुकेशः तर्हि सन्निपातः सञ्जातः किम् ?

मुकुन्दः चिकित्सका एव अवगच्छन्ति ।

सुरेशः चिन्तां त्यज, अहम् उपायम् कथयामि ।

अभ्यास

१. आफूले पढेका शब्दहरू प्रयोग गरी आठ – आठ पंक्तिका दुई वटा संवाद लेख्नुहोस् ।

२. भवतीशब्दका सप्तमी विभक्तिका रूपहरू लेखी तिनमा आधारित साना–साना वाक्य बनाउनुहोस् ।

३. कुर्वन्ती र क्रीडन्तीशब्दका तृतीया विभक्तिका रूप प्रयोग गरी वाक्य निर्माण गर्नुहोस् ।

४. कुर्वन्, लिखन्, भ्रमन्शब्दहरू प्रयोग गरी वाक्य निर्माण गर्नुहोस् ।

५. भवत्शब्दको पुंलिङ्गमा षष्ठी विभक्तिका रूपहरू लेखी वाक्यमा प्रयोग गर्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

छब्बीसौं दिन
षड्विंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले आत्मनेपदी क्रियापदका वर्तमानकाल अर्थात् प्रथम अवस्थाका रूपायनको ज्ञान गरिसक्नुभएको छ । आज छब्बीसौं दिनमा आत्मनेपदी क्रियापद दोस्रो अवस्था लङ्लकारका रूपहरूको संरचना र प्रयोगविधिको अध्ययन गरौं । एउटा धातुको रूपायन पढेर अन्य धातुका रूपायनलाई अनुमानतः जान्न सकिने हुँदा तपाईंहरूले एउटा धातुको मात्र रूप कण्ठस्थ गर्नुभयो भने पनि अरू धातुको रूप बुझ्न पर्याप्त हुनेछ ।

१. यज् (पूजा गर्नु) धातु (लङ्लकार, भूतकाल अथवा द्वितीय अवस्था - आत्मनेपदी) को रूपायन

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	अयजत	अयजेताम्	अयजन्त
मध्यमपुरुष	अयजथाः	अयजेथाम्	अयजध्वम्
उत्तमपुरुष	अयजे	अयजावहि	अयजामहि

* आउनुहोस्, माथि बताइएको धातुका उक्त ९ रूप कसरी बन्छन्, त्यो बुझौं । बुझ्न केही अप्ठ्यारो छैन । शुद्ध धातु 'यज्' हो, यज्को अगाडि 'अ' थप्ने र अयज् बनाएपछि तल लेखिएअनुसारका प्रत्यय जोड्दा रूपहरू तयार हुन्छन्–

पहिलो पङ्क्ति (प्रथमपुरुष) मा क्रमशः–	अत	एताम्	अन्त
दोस्रो पङ्क्ति(मध्यमपुरुष) मा " –	अथाः	एथाम्	अध्वम्
तेस्रो पङ्क्ति (उत्तमपुरुष) मा " –	ए	आवहि	आमहि

नियम - '६ आ' क्रियारूपायनसम्बन्धी

यसरी कुनै पनि आत्मनेपदी धातुका अन्तमा अत, एताम्, अन्त, अथाः, एथाम्, अध्वम्, ए, आवहि, आमहि जोड्नुभयो भने भूतकालका बोधक क्रियापदका रूपहरू प्रायः तयार हुन्छन् । जस्तै–

अ + यज् + अत = अयजत अ + यज् + एताम् = अयजेताम् अ + यज् + अन्त = अयजन्त

अत आदि प्रत्यय जोडिदिएपछि लङ्लकार, भूतकाल अर्थात् द्वितीय अवस्थाका ९ रूप तयार भए । तपाइँहरूले हेर्नुहोस्, यसमा कुनै त्रुटि त छैन ?

* एउटा आत्मनेपदी धातुका द्वितीय अवस्थाका रूपायन जानेर अनेकौं आत्मनेपदी धातुका द्वितीय अवस्थाका रूपायन जान्न सक्ने विधि महामुनि पाणिनिले हामीलाई प्रदान गर्नुभएको छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२. वन्द् (वन्दना गर्नु)

अवन्दत	अवन्देताम्	अवन्दत
अवन्दथाः	अवन्दथाम्	अवन्दध्वम्
अवन्दे	अवन्दावहि	अवन्दामहि

३. नी - नय् (लैजानु)

अनयत	अनयेताम्	अनयन्त
अनयथाः	अनयथाम्	अनयध्वम्
अनये	अनयावहि	अनयामहि

४. भृ - भर् (पालन-पोषण गर्नु)

अभरत	अभरेताम्	अभरन्त
अभरथाः	अभरथाम्	अभरध्वम्
अभरे	अभरावहि	अभरामहि

५. याच् (माग्नु)

अयाचत	अयाचेताम्	अयाचन्त
अयाचथाः	अयाचेथाम्	अयाचध्वम्
अयाचे	अयाचावहि	अयाचामहि

६. वृत् - वर्त (हुनु)

अवर्तत	अवर्तेताम्	अवर्तन्त
अवर्तथाः	अवर्तेथाम्	अवर्तध्वम्
अवर्ते	अवर्तावहि	अवर्तामहि

७. भाष् - (बोल्नु)

अभाषत	अभाषेताम्	अभाषन्त
अभाषथाः	अभाषेथाम्	अभाषध्वम्
अभाषे	अभाषावहि	अभाषामहि

८. मुद् - मोद् (खुशी हुनु)

अमोदत	अमोदेताम्	अमोदन्त
अमोदथाः	अमोदेथाम्	अमोदध्वम्
अमोदे	अमोदावहि	अमोदामहि

९. वप् (रोक्नु)

अवपत	अवपेताम्	अवपन्त
अवपथाः	अवपेथाम्	अवपध्वम्
अवपे	अवपावहि	अवपामहि

१०. वह् (लैजानु)

अवहत	अवहेताम्	अवहन्त
अवहथाः	अवहेथाम्	अवहध्वम्
अवहे	अवहावहि	अवहामहि

११. वर्ध् (बढ्नु)

अवर्धत	अवर्धेताम्	अवर्धन्त
अवर्धथाः	अवर्धेथाम्	अवर्धध्वम्
अवर्धे	अवर्धावहि	अवर्धामहि

१२. श्रि - श्रय् (आश्रय प्राप्त गर्नु)

अश्रयत	अश्रयेताम्	अश्रयन्त
अश्रयथाः	अश्रयेथाम्	अश्रयध्वम्
अश्रये	अश्रयावहि	अश्रयामहि

१३. सेव् (सेवा गर्नु)

असेवत	असेवेताम्	असेवन्त
असेवथाः	असेवेथाम्	असेवध्वम्
असेवे	असेवावहि	असेवामहि

१४. सह् (सहनु)

असहत	असहेताम्	असहन्त
असहथाः	असहेथाम्	असहध्वम्
असहे	असहावहि	असहामहि

१५. हृ (हर्नु)

अहरत	अहरेताम्	अहरन्त
अहरथाः	अहरेथाम्	अहरध्वम्
अहरे	अहरावहि	अहरामहि

१६. कम्प् (काम्नु)

अकम्पत	अकम्पेताम्	अकम्पन्त
अकम्पथाः	अकम्पेथाम्	अकम्पध्वम्
अकम्पे	अकम्पावहि	अकम्पामहि

१७. भज् (भजन गर्नु)

अभजत	अभजेताम्	अभजन्त
अभजथाः	अभजेथाम्	अभजध्वम्
अभजे	अभजावहि	अभजामहि

१८. बाध् (दुःख दिनु)

अबाधत	अबाधेताम्	अबाधन्त
अबाधथाः	अबाधेथाम्	अबाधध्वम्
अबाधे	अबाधावहि	अबाधामहि

१९. पच् (पकाउनु)

अपचत	अपचेताम्	अपचन्त
अपचथाः	अपचेथाम्	अपचध्वम्
अपचे	अपचावहि	अपचमहि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू !अब त मेरा मित्र र विद्यार्थी भाइबहिनीहरूले आत्मनेपदी लङ्लकारका क्रियापद कस्ता हुन्छन् भन्ने कुरा बुझ्नु भयो होला । अब कर्ता र क्रियाको सङ्गतितर्फ लागौं –

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१ सः	२ तौ	३ ते
१ अयजत	२ अयजेताम्	३ अयजन्त

४ त्वम्	५ युवाम्	६ यूयम्
४ अयजथाः	५ अयजेथाम्	६ अयजध्वम्

७ अहम्	८ आवाम्	९ वयम्
७ अयजे	८ अयजावहि	९ अयजामहि

* माथि सुबन्त र तिङन्तका नौ–नौ रूप दिइएका छन् । तीमध्ये १ ले अङ्कित कर्तालाई १ सङ्ख्याले अंकित क्रियासँग जोड्नुहोस् । यसैगरी २ लाई २ सँग, ३ लाई ३ सँग, ४ लाई ४ सँग, ५ लाई ५ सँग, ६ लाई ६ सँग, ७ लाई ७ सँग, ८ लाई ८ सँग र ९ लाई ९ सँग जोड्नुपर्छ । जोडिसकेपछि तपाईंहरू सामु ९ वटा स–साना वाक्यहरू तयार हुनेछन् । क्रम बिगारियो (अर्थात् १ सँग २, ३ सँग १ आदि गरियो) भने अर्थको अनर्थ हुन्छ, वाक्य बिग्रन्छ र त्यो अशुद्ध हुन्छ । यसलाई उदाहरणबाट यसरी बुझ्न सकिन्छ –

सः अयजत – त्यसले पूजा गऱ्यो ।
तौ अयजताम् – ती दुईले पूजा गरे ।
तेः अयजन्त – तिनीहरूले पूजा गरे ।
त्वम् अयजथाः – तिमीले पूजा गऱ्यौ ।
युवाम् अयजेथाम् – तिमी दुईले पूजा गऱ्यौ ।
यूयम् अयजध्वम् – तिमीहरूले पूजा गऱ्यौ ।
अहम् अयजे – मैले पूजा गरें ।
आवाम् अयजावहि – हामी दुईले पूजा गऱ्यौं ।
वयम् अयजामहि – हामीहरूले पूजा गऱ्यौ ।

केही उदाहरणहरू

१. विमला आजीवनम् पतिम् <u>असेवत</u> – विमलाले जीवनभर पतिको सेवा गरिन् ।
२. परिचारकाः प्राचार्यस्य पुस्तकानि <u>अवहन्त</u> – पियनहरूले प्राचार्यका पुस्तकहरू बोके ।
३. दिनेशः पुस्तकम् <u>अयाचत</u> – दिनेशले पुस्तक माग्यो ।
४. अहम् क्षेत्रे धान्यम् <u>अवपे</u> – मैले खेतमा धान रोपें ।
५. नार्यः परदुःखानि न <u>असहन्त</u> – नारीहरूले अरूका दुःख सहन सकेनन् ।
६. भक्ताः शिवम् <u>अभजन्त</u> – भक्तहरूले शिवको भजन गरे ।

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. अपि यूयं शिवम् अयजध्वम् ?
२. ते कृषकाः समये धान्यं न अवपन्त ।
३. वयं शिवरात्रौ गौरीशङ्करम् अजयामहि ।
४. विद्यापीठस्य वार्षिकोत्सवे प्राचार्यः छात्रानुशासनम् अधिकृत्य अभाषत ।
५. सर्वे छात्राः अध्यापकाः च किक्षायाम् अवर्तन्त ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. बहिनीले बुबासँग पैसा मागिन् ।

२. कृष्णजन्माष्टमीमा आमाहरूले कृष्णको पूजा गर्नुभयो ।

३. किसानहरूले यस वर्ष समयमा धान रोपे ।

४. दयालु मानिसहरू दुःखीहरूको दुःख सहन सक्दैनन् ।

५. के विद्यार्थीहरूले गुरुको सेवा गरेनन् ?

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - २७

		समूह 'क'	समूह 'ख'		समूह 'ग'
प्रथमपुरुष		सः तौ ते सा ते ताः सीता सीते सीताः सर्वा सर्वे सर्वाः हरिः हरी हरयः कृषकः कृषकौ कृषकाः	पारितोषिकम् ईश्वरम् धान्यम्		अलभत अलभताम् अलभन्त अभजत अभजताम् अभजन्त अवपत अवपताम् अवपन्त
मध्यमपु.	अपि	त्वम् युवाम् यूयम्		न	अलभथा अलभथाम् अलभध्वम् अभजथा अभजथाम् अभजध्वम् अवपथा अवपथाम् अवपध्वम्
उत्तमपु.		अहम् आवाम् वयम्			अलभे अलभावहि अलभामहि अभजे अभजावहि अभजामहि अवपे अवपावहि अवपामहि

१. माथिको तालिकामा 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! आजसम्म चार अवस्थाका क्रियापदको प्रयोगका सहायताले हामीहरू आफ्ना भावना प्रष्ट रूपमा व्यक्त गर्ने लेख्न सक्ने भइसकेका छौं । अब आउनुहोस्, लाखौं हलन्त शब्दका रूपायन बुझ्नका लागि सहयोगी सिद्ध हुने सुहृत्शब्दको अध्ययन गरौं । यद्यपि तत्, यद्, इदम्, युष्मद्, अस्मद्शब्दहरू पनि हलन्त नै थिए परन्तु तिनीहरू धेरैको रूपायन अजन्त सर्व र सर्वा जस्तैजस्तै छ । भवत्शब्दको पुंलिङ्गी रूपायन हलन्त नै भए पनि स्त्रीलिङ्गी रूपायन भवती अजन्त नै छ । जुन कुरा तपाईंहरूले पढिसक्नुभएको छ । अब शुद्ध हलन्तमात्रै पढौं ।

नियम - '३१ क' शब्दरूपायनसम्बन्धी, हलन्त सुहृत् (मित्र) शब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	सुहृत्	सुहृदौ	सुहृदः
द्वितीया	सुहृदम्	सुहृदौ	सुहृदः
तृतीया	सुहृदा	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भिः
चतुर्थी	सुहृदे	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	सुहृदः	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भ्यः
षष्ठी	सुहृदः	सुहृदोः	सुहृदाम्
सप्तमी	सुहृदि	सुहृदो	सुहृत्सु
सम्बोधन	हे सुहृत्!	हे सुहृदौ !	हे सुहृदः !

संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! सुहृत्जस्ता हजारौं शब्दहरू छन् ती सबै शब्दहरूका रूपायन सुप्प्रत्ययका स्, औ, अः, अं, औ, अः, आदिलाई शुद्ध शब्दमा मिलान गरिदिएमात्र रूपायन तयार हुन्छन् । जुन कुरा सुहृत्मा पनि तपाईंहरूले विचार गर्नुहुनेछ । यसरी नै –

२.	शास्त्रविद् (शास्त्र जान्नेवाला)	शास्त्रविद्	शास्त्रविदौ	शास्त्रविदः	.... ।
३.	धर्मविद् (धर्म जान्नेवाला)	धर्मविद्	धर्मविदौ	धर्मविदः	.... ।
४.	मर्मभिद् (मर्म काट्ने शत्रु)	मर्मभिद्	मर्मभिदौ	मर्मभिदः	.... ।
५.	हृदयच्छिद् (मुटु छेड्नेवाला)	हृदयच्छिद्	हृदयच्छिदौ	हृदयच्छिदः	.... ।
६.	भूभृत् (राजा)	भूभृत्	भूभृतौ	भूभृतः	.... ।
७.	अस्त्रविद् (अस्त्र जान्नेवाला)	अस्त्रविद्	अस्त्रविदौ	अस्त्रविदः	.... ।
८.	तमोनुद् (अन्धकार हरण गर्ने वाला सूर्य-चन्द्र)	तमोनुद्	तमोनुदौ	तमोनुदः	.... ।
९.	कर्मविद् (कर्म जान्नेवाला)	कर्मविद्	कर्मविदौ	कर्मविदः	.... ।

स्त्रीलिङ्गी

१०.	सरित् (नदी)	सरित्	सरितौ	सरितः	.... ।
११.	समिध् (दाउरा)	समिध्	समिधौ	समिधः	.... ।
१२.	विद्युत् (बिजुली)	विद्युत्	विद्युतौ	विद्युतः	.... ।
१३.	हरित् (दिशा)	हरित्	हरितौ	हरितः	.... ।
१४.	योषित् (नारी)	योषित्	योषितौ	योषितः	.... ।

* सरित् आदि शब्द स्त्रीलिङ्गी भए पनि रूपायन प्रक्रिया एउटै छ, प्रयोगविधिमात्रै हामीहरूले अलग तरिकाले बुझ्नुपर्छ । केही उदाहरणहरू

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. बहिनीले बुबासँग पैसा मागिन् ।

२. कृष्णजन्माष्टमीमा आमाहरूले कृष्णको पूजा गर्नुभयो ।

३. किसानहरूले यस वर्ष समयमा धान रोपे ।

४. दयालु मानिसहरू दुःखीहरूको दुःख सहन सक्दैनन् ।

५. के विद्यार्थीहरूले गुरुको सेवा गरेनन् ?

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - २७

		समूह 'क'			समूह 'ख'		समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष		सः	तौ	ते	पारितोषिकम्		अलभत	अलभताम्	अलभन्त
		सा	ते	ताः	ईश्वरम्		अभजत	अभजताम्	अभजन्त
		सीता	सीते	सीताः	धान्यम्		अवपत	अवपताम्	अवपन्त
		सर्वा	सर्वे	सर्वाः					
		हरिः	हरी	हरयः					
		कृषकः	कृषकौ	कृषकाः					
मध्यमपु.	अपि	त्वम्	युवाम्	यूयम्		न	अलभथा	अलभथाम्	अलभध्वम्
							अभजथा	अभजथाम्	अभजध्वम्
							अवपथा	अवपथाम्	अवपध्वम्
उत्तमपु.		अहम्	आवाम्	वयम्			अलभे	अलभावहि	अलभामहि
							अभजे	अभजावहि	अभजामहि
							अवपे	अवपावहि	अवपामहि

१. माथिको तालिकामा 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! आजसम्म चार अवस्थाका क्रियापदको प्रयोगका सहायताले हामीहरू आफ्ना भावना प्रष्ट रूपमा व्यक्त गर्ने लेख्न सक्ने भइसकेका छौं । अब आउनुहोस्, लाखौं हलन्त शब्दका रूपायन बुझ्नका लागि सहयोगी सिद्ध हुने सुहृत्शब्दको अध्ययन गरौं । यद्यपि तत्, यद्, इदम्, युष्मद्, अस्मद्शब्दहरू पनि हलन्त नै थिए परन्तु तिनीहरू धेरैको रूपायन अजन्त सर्व र सर्वा जस्तैजस्तै छ । भवत्शब्दको पुंलिङ्गी रूपायन हलन्त नै भए पनि स्त्रीलिङ्गी रूपायन भवती अजन्त नै छ । जुन कुरा तपाईंहरूले पढिसक्नुभएको छ । अब शुद्ध हलन्तमात्रै पढौं ।

नियम - '३१ क' शब्दरूपायनसम्बन्धी, हलन्त सुहृत् (मित्र) शब्द

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	सुहृत्	सुहृदौ	सुहृदः
द्वितीया	सुहृदम्	सुहृदौ	सुहृदः
तृतीया	सुहृदा	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भिः
चतुर्थी	सुहृदे	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	सुहृदः	सुहृद्भ्याम्	सुहृद्भ्यः
षष्ठी	सुहृदः	सुहृदोः	सुहृदाम्
सप्तमी	सुहृदि	सुहृदो	सुहृत्सु
सम्बोधन	हे सुहृत्!	हे सुहृदौ !	हे सुहृदः !

संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! सुहृत्जस्ता हजारौं शब्दहरू छन् ती सबै शब्दहरूका रूपायन सुप्प्रत्ययका स्, औ, अः, अं, औ, अः, आदिलाई शुद्ध शब्दमा मिलान गरिदिएमात्र रूपायन तयार हुन्छन् । जुन कुरा सुहृत्मा पनि तपाईंहरूले विचार गर्नुहुनेछ । यसरी नै –

२.	शास्त्रविद् (शास्त्र जान्नेवाला)	शास्त्रविद्	शास्त्रविदौ	शास्त्रविदः	.... ।
३.	धर्मविद् (धर्म जान्नेवाला)	धर्मविद्	धर्मविदौ	धर्मविदः	.... ।
४.	मर्मभिद् (मर्म काट्ने शत्रु)	मर्मभिद्	मर्मभिदौ	मर्मभिदः	.... ।
५.	हृदयच्छिद् (मुटु छेड्नेवाला)	हृदयच्छिद्	हृदयच्छिदौ	हृदयच्छिदः	.... ।
६.	भूभृत् (राजा)	भूभृत्	भूभृतौ	भूभृतः	.... ।
७.	अस्त्रविद् (अस्त्र जान्नेवाला)	अस्त्रविद्	अस्त्रविदौ	अस्त्रविदः	.... ।
८.	तमोनुद् (अन्धकार हरण गर्ने वाला सूर्य-चन्द्र)	तमोनुद्	तमोनुदौ	तमोनुदः	.... ।
९.	कर्मविद् (कर्म जान्नेवाला)	कर्मविद्	कर्मविदौ	कर्मविदः	.... ।

स्त्रीलिङ्गी

१०.	सरित् (नदी)	सरित्	सरितौ	सरितः	.... ।
११.	समिध् (दाउरा)	समिध्	समिधौ	समिधः	.... ।
१२.	विद्युत् (बिजुली)	विद्युत्	विद्युतौ	विद्युतः	.... ।
१३.	हरित् (दिशा)	हरित्	हरितौ	हरितः	.... ।
१४.	योषित् (नारी)	योषित्	योषितौ	योषितः	.... ।

* सरित् आदि शब्द स्त्रीलिङ्गी भए पनि रूपायन प्रक्रिया एउटै छ, प्रयोगविधिमात्रै हामीहरूले अलग तरिकाले बुझ्नुपर्छ । केही उदाहरणहरू

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

क) १. सर्वे प्राध्यापकाः मम सुहृदः सन्ति ।सबै प्राध्यापकहरू मेरा मित्र हुनुहुन्छ ।
२. सः मम सुहृद् अस्ति - ऊ मेरो मित्र हो ।
३. अयं सुहृत् काष्ठमण्डपं गमिष्यति - मेरा मित्र काठमाडौं जानुहुनेछ ।

ख) १. अस्याः सरितः नाम गण्डकी अस्ति - यो नदीको नाम गण्डकी हो ।
२. इयं सरित् नारायणी अस्ति - यिनी नारायणी नदी हुन् ।
३. पुरा राप्त्याः सरितः नाम स्वर्णावती आसीत् - राप्तिको नाम पहिले स्वर्णावती थियो ।
४. इयं मुकुन्दस्य योषित् अस्ति - यी मुकुन्दकी श्रीमती हुन् ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - २८

			मुकुन्दस्य	पुत्रः		
अपि	अयम्	सुहृद्		पुत्री	न	अस्ति
	इयम्	योषित्		पत्नी		आसीत्
		सरित्	नेपालस्य	नदी		

माथिको तालिकाको प्रत्येक कोठाबाट उपयुक्त शब्द चयन गरी कम्तिमा पाँच वटा वाक्य बनाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२७ सत्ताइसौं दिन
सप्तविंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! हामीहरू पक्का पनि संस्कृत प्रेमी हौं, संस्कृतमा हाम्रो संस्कृति टिकेको छ । अज्ञान, भ्रम, प्रमाद र कुसंगतिका कारण संस्कृतभाषा र संस्कृतनिष्ठ संस्कृतिमाथि दोष देखाउनेहरू धेरै हुनसक्छन् । संस्कृतले विश्वसंस्कृतिको प्रतिनिधित्व गर्छ र यस संस्कृतिमा जाति, धर्म र लिङ्गको भेदभाव पटक्कै गरिएको छैन भन्ने कुरा संस्कृत वाङ्मयको गहन अध्ययन र चिन्तनबाट प्रमाणित हुनेछ । तसर्थ हामी सबैलाई संस्कृतको ज्ञान अपरिहार्य छ । आउनुहोस्, आज तपाइँहरू सत्ताइसौं सोपानमा पाइला राख्दै हुनुहुन्छ । तपाईंहरूले आजसम्म पढेका कुरा ठीक हुनुपर्छ । संसारमा अब तपाइँहरूलाई संस्कृतज्ञ हुनबाट रोक्न सक्ने कोही छैन । तपाईंहरूको ज्ञानलाई अझ सुदृढ बनाउन आत्मनेपदी धातुका लृट्लकार अर्थात् तेस्रो अवस्थाका रूपहरूको जानकारी आज गराइनेछ । तपाईंहरूले परस्मैपद लृट्लकारमा पठिष्यति, गमिष्यति, लेखिष्यति आदि रूपहरू पढिसक्नुभएको छ । अब यहाँ तपाइँहरूलाई आत्मनेपद - लृट्लकारमा हुने रूपहरूको जानकारी गराउने उद्देश्यले लृट्लकारका रूप र तिनको वाक्यमा प्रयोग सिकाइनेछ।

१. वन्द् (नमस्कार गर्नु) धातु (लृट्लकार, भविष्यत्काल अथवा तृतीय अवस्था - आत्मनेपदी) को रूपायन

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	वन्दिष्यते	वन्दिष्येते	वन्दिष्यन्ते
मध्यमपुरुष	वन्दिष्यसे	वन्दिष्येथे	वन्दिष्येध्वे
उत्तमपुरुष	वन्दिष्ये	वन्दिष्यावहे	वन्दिष्यामहे

* आउनुहोस्, माथि बताइएको धातुका उक्त ९ रूप कसरी बन्छन्, त्यो बुझौं । बुझ्न केही अप्ठ्यारो छैन । शुद्ध धातु 'वन्द्' हो त्यसमा तल लेखिएअनुसारका प्रत्यय जोडिएका छन् –

पहिलो पङ्क्ति (प्रथमपुरुष) मा क्रमशः-	इष्यते	इष्येते	इष्यन्ते
दोस्रो पङ्क्ति(मध्यमपुरुष) मा " -	इष्यसे	इष्येथे	इष्यध्वे
तेस्रो पङ्क्ति (उत्तमपुरुष) मा " -	इष्ये	इष्यावहे	इष्यामहे

नियम - '८ आ' क्रियारूपायनसम्बन्धी

यसरी कुनै पनि आत्मनेपदी धातुका अन्तमा इष्यते, इष्येते, इष्यन्ते, इष्यसे, इष्येथे, इष्यध्वे, इष्ये, इष्यावहे र इष्यामहे जोड्नुभयो भने भविष्यत्कालका बोधक क्रियापदका रूपहरू प्रायः तयार हुन्छन् । जस्तै–

वन्द् + इष्यते = वन्दिष्यते वन्द् + इष्येते = वन्दिष्येते वन्द् + इष्यन्ते = वन्दिष्यन्ते

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* इष्यते आदि प्रत्यय जोडिदिएपछि ऌट्लकार, भविष्यत्काल अर्थात् तृतीय अवस्थाका ९ रूप तयार भए । तपाईंहरूले हेर्नुहोस्, यसमा कुनै त्रुटि त छैन ?

* पा, या, जस्ता आकारान्त धातुका अन्तमा भने 'इ' नभएको स्यते, स्येते, स्यन्ते, स्यसे, स्येथे, स्यध्वे, स्ये, स्यावहे र स्यामहे जोड्नुपर्दछ । त्यसो गरियो भने भविष्यत्कालका बोधक क्रियापदका रूपहरू प्रायः तयार हुन्छन् ।

* एउटा आत्मनेपदी धातुको रूपायन जानेर अनेकौं आत्मनेपदी तृतीय अवस्थाका रूपायन जान्न सिकाउने विधि महामुनि पाणिनिको रहेको छ ।

* विशेष कुरा व्याकरणका आधिकारिक ग्रन्थहरू अध्ययन गर्दा बुझ्नु हुनेछ । यो पुस्तक त ती ग्रन्थहरूको अध्ययनमा सघाउ पुऱ्याउन लेखिएको हो। संस्कृतको वर्तमान अध्ययन–अध्यापन प्रायः नेपाली भाषाको माध्यमबाट भइरहेको पाइन्छ । शास्त्रको ज्ञान भएर पनि प्रयोग गर्न नजान्नु जस्ता कारणबाट यो स्थिति आएको हो । त्यसकारण राम्ररी बुझ्ने र त्यसलाई प्रयोग गर्ने मानिस कुनै विद्याको अध्ययनमा पनि असफल हुँदैन । विद्यार्थीहरूको विषयबोध बोझिलो नहोस् भनेर व्याकरण शास्त्रका नियम यहाँ धेरै राखिएको छैन, पछि पढाउने हाम्रो लक्ष्य छँदैछ ।

इष्यते आदि प्रत्यय लागेका विभिन्न धातुका रूप

२.	भाष् (बोल्नु)	भाषिष्यते	भाषिष्येते	भाषिष्यन्ते	.... ।
३.	मुद् (प्रसन्न हुनु)	मोदिष्यते	मोदिष्येते	मोदिष्यन्ते	.... ।
४.	यज् (पूजा गर्नु)	यक्षते	यक्षेते	यक्ष्यन्ते	.... ।
५.	याच् (माग्नु)	याचिष्यते	याचिष्येते	याचिष्यन्ते	.... ।
६.	लभ् (प्राप्त गर्नु)	लप्स्यते	लप्स्येते	लप्स्यन्ते	.... ।
७.	वप् (रोप्नु)	वप्स्यते	वप्स्येते	वप्स्यन्ते	.... ।
८.	वृत् (हुनु)	वर्तिष्यते	वर्तिष्येते	वर्तिष्यन्ते	.... ।
९.	वृध् (बढ्नु)	वर्धिष्यते	वर्धिष्येते	वर्धिष्यन्ते	.... ।
१०.	श्रि (सहारा लिनु)	श्रयिष्यते	श्रयिष्येते	श्रयिष्यन्ते	.... ।
११.	सेव् (सेवा गर्नु)	सेविष्यते	सेविष्येते	सेविष्यन्ते	.... ।
१२.	सह् (सहन गर्नु)	सहिष्यते	सहिष्येते	सहिष्यन्ते	.... ।
१३.	हृ (हरण गर्नु)	हरिष्यते	हरिष्येते	हरिष्यन्ते	.... ।
१४.	रभ् (सुरु गर्नु)	रप्स्यते	रप्स्येते	रप्स्यन्ते	.... ।
१५.	शङ्क् (शङ्का गर्नु)	शङ्किष्यते	शङ्किष्येते	शङ्किष्यन्ते	.... ।
१६.	शिक्ष् (सिकाउनु)	शिक्षिष्यते	शिक्षिष्येते	शिक्षिष्यन्ते	.... ।
१७.	शभ् (सजाउन)	शोभिष्यते	शोभिष्येते	शोभिष्यन्ते	.... ।
१८.	स्वाद् (स्वाद लिनु)	स्वादिष्यते	स्वादिष्येते	स्वादिष्यन्ते	.... ।
१९.	भ्रंश् (गिर्नु)	भ्रंशिष्यते	भ्रंशिष्येते	भ्रंशिष्यन्ते	.... ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अब त आत्मनेपदी लृट्लकारका क्रियापद कस्ता हुन्छन् भन्ने कुरा बुझ्नु भयो होला । अब कर्ता र क्रियाको सङ्गतितर्फ विचार गरौं ।

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१ सः	२ तौ	३ ते	४ त्वम्	५ युवाम्	६ यूयम्	७ अहम्	८ आवाम्	९ वयम्
१ वन्दिष्यते	२ वन्दिष्येते	३ वन्दिष्यन्ते	४ वन्दिष्यसे	५ वन्दिष्येथे	६ वन्दिष्येध्वे	७ वन्दिष्ये	८ वन्दिष्यावहे	९ वन्दिष्यामहे

* माथि सुबन्त र तिङन्तका नौ–नौ रूप दिइएका छन् । तीमध्ये १ ले अङ्कित कर्तालाई १ सङ्ख्याले अंकित क्रियासँग जोड्नुहोस् । यसैगरी २ लाई २ सँग, ३ लाई ३ सँग, ४ लाई ४ सँग, ५ लाई ५ सँग, ६ लाई ६ सँग, ७ लाई ७ सँग, ८ लाई ८ सँग र ९ लाई ९ सँग जोड्नुपर्छ । जोडिसकेपछि तपाईंहरू सामु ९ वटा स–साना वाक्यहरू तयार हुनेछन्। क्रम बिगारियो (अर्थात् १ सँग २, ३ सँग १ आदि गरियो) भने अर्थको अनर्थ हुन्छ, वाक्य बिग्रन्छ र त्यो अशुद्ध हुन्छ । यसलाई उदाहरणबाट यसरी बुझ्न सकिन्छ –

सः वन्दिष्यते – त्यसले वन्दना गर्नेछ ।
तौ वन्दिष्येते – ती दुईले वन्दना गर्नेछन् ।
ते वन्दिष्यन्ते – तिनीहरूले वन्दना गर्नेछन् ।
त्वम् वन्दिष्यसे – तिमीले वन्दना गर्नेछौ ।
युवाम् वन्दिष्येथे – तिमी दुईले वन्दना गर्नेछौ ।
यूयम् वन्दिष्येध्वे – तिमीहरूले वन्दना गर्नेछौ ।
अहम् वन्दिष्ये – मैले वन्दना गर्नेछु ।
आवाम् वन्दिष्यावहे – हामी दुईले वन्दना गर्नेछौं ।
वयम् वन्दिष्यामहे – हामीहरूले वन्दना गर्नेछौं ।

केही उदाहरणहरू

१. **गोविन्दः गुरुं वन्दिष्यते –** गोविन्दले गुरुलाई नमस्कार गर्नेछ ।
२. **गोविन्दाः गुरुं वन्दिष्यन्ते –** गोविन्दहरूले गुरुलाई नमस्कार गर्नेछन् ।
३. **युवां गुरुं वन्दिष्येथे –** तिमी दुइले गुरुलाई नमस्कार गर्नेछौ ।
४. **अहं त्वाम् वन्दिष्ये –** म तपाईंलाई नमस्ते गर्नेछु ।
५. **वयम् युष्मान् वन्दिष्यामहे –** हामीहरू तपाईंहरूलाई नमस्कार गर्नेछौं ।
६. **त्वं गुरुं वन्दिष्यसे –** तिमीले गुरुलाई नमस्कार गर्नेछौ ।
७. **आवाम् युवाम् वन्दिष्यावहे –** हामी दुईले तिमी दुईलाई नमस्कार गर्नेछौं ।

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. गोविन्दः पितरं वन्दिष्यते ।
२. अहम् पुस्तकं यांचिष्ये ।
३. यूयम् कष्टम् सहिष्यथे ।
४. वयम् भारम् वक्ष्यामहे ।
५. छात्राः पठनम् सस्यते ।
६. बालिकाः कन्यामहाविद्यालये वर्तिष्यन्ते ।
७. छात्राः मिष्टान्नानि स्वादिष्यन्ते ।
८. अविनीतः छात्रः परीक्षायाम् भंशिष्यते ।
९. गुरवः अवश्यं शङ्किष्यन्ते ।
१०. कृषकाः आषाढे धान्यं वप्स्यन्ते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ख) आत्मनेपदका क्रियापदको प्रयोग गरेर संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. छात्रहरू गुरुलाई नमस्कार गर्नेछन् ।
२. हामीहरू भगवान् शंकरको पूजा गर्नेछौं ।
३. गुरुहरू सँधै शंका गर्नु हुनेछ ।
४. निर्मलाले भारी उठाउनेछिन् ।
५. यशोदाले दुःख सहनेछिन् ।
६. किसानहरूले धान रोप्नेछन् ।
७. अध्यापकहरूले विद्यार्थीहरूलाई शिक्षा दिनुहुनेछ ।
८. चोरहरूले सज्जनको रूपैयाँ हर्नेछन् ।
९. दीपावलीमा घरहरू सजाइनेछन् ।
१०. विद्यार्थीहरूले पुरस्कार पाउनेछन् ।

ग) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

अद्य अस्माकं देशे होलिका-महोत्सवः अस्ति । होलिकोत्सवः राष्ट्रिय-महोत्सवः अस्ति । अतः कार्यालयेषु विद्यालयादिषु सर्वेषां कृते अवकाशः अस्ति । जनाः प्रसन्नाः सन्ति । मित्राणि परस्परं संयुज्य गीतानि गायन्ति । अबीरं लेपयन्ति, मिष्टान्नानि खादन्ति मित्राणि भोजयन्ति च । सर्वत्र प्रसन्नता एव दृश्यते ।

घ) माथिको संस्कृत गद्यको आकार-प्रकारमा तपाईंले पनि - शिवरात्रिः, श्रीकृष्णजन्माष्टमी, नवदुर्गोत्सवः यी शीर्षकमा आधारित रही नेपालीमा साना-साना अनुच्छेद लेख्नुहोस् र संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस् ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - २९

		समूह 'क'			समूह 'ख'		समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष		सः	तौ	ते	पारितोषिकम्		लप्स्यते	लप्स्येते	लप्स्यन्ते
		सा	ते	ताः	ईश्वरम्		भजिष्यते	भजिष्येते	भजिष्यन्ते
		सीता	सीते	सीताः	धान्यम्		वप्स्यते	वप्स्येते	वप्स्यन्ते
		सर्वा	सर्वे	सर्वाः					
		हरिः	हरी	हरयः					
		कृषकः	कृषकौ	कृषकाः					
मध्यमपु.	अपि	त्वम्	युवाम्	यूयम्		न	लप्स्यसे	लप्स्येथे	लप्स्यध्वे
							भजिष्यसे	भजिष्येथे	भजिष्यध्वे
							वप्स्यसे	वप्स्येथे	वप्स्यध्वे
उत्तमपु.		अहम्	आवाम्	वयम्			लप्स्ये	लप्स्यावहे	लप्स्यामहे
							भजिष्ये	भजिष्यावहे	भजिष्यामहे
							वप्स्ये	वप्स्यावहे	वप्स्यामहे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१. माथिको तालिकामा 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूलाई अब आत्मनेपदी धातुका लोट्लकार चतुर्थ अवस्थाका रूपहरूको पनि जानकारी गराई वाक्यमा प्रयोग गर्न सिकाइनेछ । तपाईंहरूले परस्मैपदमा पठतु, पठन्ताम्, पठन्तु जस्ता रूपहरू पढ्नुभएको छ । अब आत्मनेपदमा कस्ता रूप हुन्छन्, त्यो बताइनेछ। आत्मनेपद लोट्लकारका क्रियापदका स्वरूप हेरौं, मनन गरौं र कण्ठ गरौं ।

१. वन्द् (नमस्कार गर्नु) धातु (लोट्लकार, आज्ञार्थक अथवा चतुर्थ अवस्था - आत्मनेपदी) को रूपायन

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	वन्दताम्	वन्देताम्	वन्दन्ताम्
मध्यमपुरुष	वन्दस्व	वन्देथाम्	वन्दध्वम्
उत्तमपुरुष	वन्दै	वन्दावहै	वन्दामहै

* आउनुहोस्, माथि बताइएको धातुका उक्त ९ रूप कसरी बन्छन्, त्यो बुझौं । बुझ्न केही अप्ठ्यारो छैन । शुद्ध धातु 'वन्द्' हो त्यसमा तल लेखिएअनुसारका प्रत्यय जोडिएका छन् –

पहिलो पङ्क्ति (प्रथमपुरुष) मा क्रमशः–	अताम्	एताम्	अन्ताम्
दोस्रो पङ्क्ति(मध्यमपुरुष) मा " –	अस्व	एथाम्	अध्वम्
तेस्रो पङ्क्ति (उत्तमपुरुष) मा " –	ऐ	आवहै	आमहै

नियम – '१० आ' क्रियारूपायनसम्बन्धी

यसरी कुनै पनि आत्मनेपदी धातुका अन्तमा अताम्, एताम्, अन्ताम्, अस्व, एथाम्, अध्वम्, ऐ, आवहै र आमहै जोड्नुभयो भने आज्ञार्थक अर्थात् चतुर्थ अवस्था बोधक क्रियापदका रूपहरू प्रायः तयार हुन्छन् । जस्तै–

वन्द् + अताम् = वन्दताम्   वन्द् + एताम् = वन्देताम्   वन्द् + अन्ताम् = वन्दन्ताम्

* अताम् आदि प्रत्यय जोडिदिएपछि लोट्लकार, आज्ञार्थक अर्थात् चतुर्थ अवस्थाका ९ रूप तयार भए। तपाइँहरूले हेर्नुहोस्, यसमा कुनै त्रुटि त छैन ?

* एउटा आत्मनेपदी धातुको रूपायन जानेर अनेकौं आत्मनेपदी चतुर्थ अवस्थाका रूपायन जान्न सक्ने विधि महामुनि पाणिनिको रहेको छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अताम् आदि प्रत्यय लागेका विभिन्न धातुका रूप

२. **यज्**

यजताम्	यजेताम्	यजन्ताम्
यजस्व	यजेथाम्	यजध्वम्
यजै	यजावहै	यजामहै

३. **याच्**

याचताम्	याचेताम्	याचन्ताम्
याचस्व	याथेथाम्	याचध्वम्
याचै	याचावहै	याचामहै ।

४. **भज्**

भजताम्	भजेताम्	भजन्ताम्
भजस्व	भजेथाम्	भजेध्वम्
भजै	भजावहै	भजामहै

५. **वह्**

वहताम्	वहेताम्	वहन्ताम्
वहस्व	वहेथाम्	वहेध्वम्
वहै	वहावहै	वहामहै

६. **वप्**

वपताम्	वपेताम्	वपन्ताम्
वपस्व	वपेथाम्	वपध्वम्
वपै	वपावहै	वपामहै

७. **शिक्ष्**

शिक्षताम्	शिक्षेताम्	शिक्षन्ताम्
शिक्षस्व	शिक्षेथाम्	शिक्षध्वम्
शिक्षै	शिक्षावहै	शिक्षामहै

८. **मोद्**

मोदताम्	मोदेताम्	मोदन्ताम्
मोदस्व	मोदेथाम्	मोदध्वम्
मोदै	मोदावहै	मोदामहै

९. **सेव्**

सेवताम्	सेवेताम्	सेवन्ताम्
सेवस्व	सेवेथाम्	सेवध्वम्
सेवै	सेवावहै	सेवामहै

१०. **सह्**

सहताम्	सहेताम्	सहन्ताम्
सहस्व	सहेथाम्	सहध्वम्
सहै	सहावहै	सहामहै

११. **भाष्**

भाषताम्	भाषेताम्	भाषन्ताम्
भाषस्व	भाषेथाम्	भाषध्वम्
भाषै	भाषावहै	भाषामहै

१२. **धृ - धर्**

धरताम्	धरेताम्	धरन्ताम्
धरस्व	धरेथाम्	धरध्वम्
धरै	धरावहै	धरामहै

१३. **लभ्**

लभताम्	लभेताम्	लभन्ताम्
लभस्व	लभेथाम्	लभध्वम्
लभै	लभावहै	लभामहै

१४. **वत्**

वर्तताम्	वर्तेताम्	वर्तन्ताम्
वर्तस्व	वर्तेथाम्	वर्तध्वम्
वर्तै	वर्तावहै	वर्तामहै

१५. **वृध्**

वर्धताम्	वर्धेताम्	वर्धन्ताम्
वर्धस्व	वर्धेथाम्	वर्धध्वम्
वर्धै	वर्धावहै	वर्धामहै

१६. **श्रि - श्रय्**

श्रयताम्	श्रयेताम्	श्रयन्ताम्
श्रयस्व	श्रयेथाम्	श्रयध्वम्
श्रयै	श्रयावहै	श्रयामहै

१७. **हृ**

हरताम्	हरेताम्	हरन्ताम्
हरस्व	हरेथाम्	हरध्वम्
हरै	हरावहै	हरामहै

१८. **बाध्**

बाधताम्	बाधेताम्	बाधन्ताम्
बाधस्व	बाधेथाम्	बाधध्वम्
बाधै	बाधावहै	बाधामहै

१९. **रम्** (रमाउनु)

रमताम्	रमेताम्	रमन्ताम्
रमस्व	रमेथाम्	रमध्वम्
रमै	रमावहै	रमामहै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* अब तपाईंहरूले आत्मनेपदी लोट्लकारका क्रियापद कस्ता हुन्छन् भन्ने कुरा बुझ्नु भयो होला । विद्यार्थी भाइबहिनी हो ! अब कर्ता र क्रियाको सङ्गतितर्फ लागौं ।

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१ सः	२ तौ	३ ते	४ त्वम्	५ युवाम्	६ यूयम्	७ अहम्	८ आवाम्	९ वयम्
१ वन्दताम्	२ वन्देताम्	३ वन्दन्ताम्	४ वदस्व	५ वन्देथाम्	६ वन्दध्वम्	७ वन्दै	८ वन्दावहै	९ वन्दामहै

* माथि सुबन्त र तिङन्तका नौ–नौ रूप दिइएका छन् । तीमध्ये १ ले अङ्कित कर्तालाई १ सङ्ख्याले अंकित क्रियासँग जोड्नुहोस् । यसैगरी २ लाई २ सँग, ३ लाई ३ सँग, ४ लाई ४ सँग, ५ लाई ५ सँग, ६ लाई ६ सँग, ७ लाई ७ सँग, ८ लाई ८ सँग र ९ लाई ९ सँग जोड्नुपर्छ । जोडिसकेपछि तपाईंहरू सामु ९ वटा स–साना वाक्यहरू तयार हुनेछन्। क्रम बिगारियो (अर्थात् १ सँग २, ३ सँग १ आदि गरियो) भने अर्थको अनर्थ हुन्छ, वाक्य बिग्रन्छ र त्यो अशुद्ध हुन्छ । यसलाई उदाहरणबाट यसरी बुझ्न सकिन्छ –

सः वन्दताम् – त्यसले वन्दना गरोस् । **तौ वन्देताम् –** ती दुईले वन्दना गरून् ।
ते वन्दन्ताम् – तिनीहरूले वन्दना गरून् । **त्वम् वन्दस्व –** तिमीले वन्दना गर ।
युवाम् वन्देथाम् – तिमी दुईले वन्दना गर । **यूयम् वन्दध्वम् –** तिमीहरूले वन्दना गर ।
अहम् वन्दै – मैले वन्दना गरूँ । **आवाम् वन्दावहै –** हामी दुईले वन्दना गरौं ।
वयम् वन्दामहै – हामीहरूले वन्दना गरौं ।

केही उदाहरणहरू

१. धर्मं भजस्व सततम् – निरन्तर धर्मको पालन गर ।
२. सेवस्व साधुपुरुषान् – सज्जन पुरुषहरूको सेवा गर ।
३. आदरणीया ! आचार्यप्रवराः ! अस्मान् शिक्षध्वम् –
हे आदरणीय आचार्य प्रवर ! हजुरले हामीलाई शिक्षा प्रदान गर्नुहोस् ।
४. भो ! भो ! सैनिकाः भवन्तः राष्ट्रस्य उन्नतये दुःखानि सहध्वम् –
हे सैनिक ! तपाईंहरूले राष्ट्रको उन्नतिका लागि कष्टहरू सहनुहोस् ।

अभ्यास

क) निम्नलिखित वाक्यहरूको नेपालीमा अनुवाद गरौं

१. गोविन्द ! आचार्यान् वन्दस्व ।
२. प्राचार्याः अध्यापकान् शिक्षयन्ताम् ।
३. अपि यूयम् दरिद्रान् भरध्वम् ?
४. परिश्रमशीलाः छात्राः पारितोषिकानि लभन्ताम् ।
५. भवन्तः विषयेषु न रमन्ताम् ।
६. यूयम् दुःखानि सहध्वम् ।
७. अहं सदैव कष्टानि सहै ?
८. भवतः कुलानि वर्धन्ताम् ।
९. छात्राः भाषणानि भाषन्ताम् ।
१०. वयं धान्यानि वपामहै ?

ख) आत्मनेपदी क्रियापदको प्रयोग गरी निम्नाङ्कित वाक्यहरूको संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. कृषकहरूले समयमा धान रोपुन् ।
२. तिमीहरूले भोलि काम आरम्भ गर ।
६. छात्राहरू आनन्दित होऊन् ।
७. हरि बढोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३. विमलाले इनाम पाउन् ।
४. तिनीहरूले दु:ख न सहो ।
५. हामीहरूले गुरुको सेवा गरौं ।
८. विमलाले शिक्षा लिओस् ।
९. परिचारकहरूले झोला बोकुन् ।

विशेष – संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! लट्लकार, लङ्लकार, ऌट्लकार र लोट्लकारको प्रयोग गरी परस्मैपदी र आत्मनेपदी धातुहरूका रूपहरूको अध्ययन गऱ्यौं । अध्ययनको क्रममा अनेकथरि वाक्यहरूको प्रयोग गरियो । प्रथमा विभक्तिको कर्ता राखी प्रयोग गरिएका उक्त सबै रूपहरूबाट बन्ने वाक्यलाई कर्तृवाच्य भनिन्छ । अब आगामी प्रकरणमा तपाईंहरूले कर्मवाच्य र भाववाच्यका रूप एवं वाक्यहरू पढ्नुहुनेछ ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीं कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - ३०

		समूह 'क'			समूह 'ख'		समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष		सः	तौ	ते	पारितोषिकम्		लभताम्	लभेताम्	लभन्ताम्
		सा	ते	ताः	ईश्वरम्		भजताम्	भजेताम्	भजन्ताम्
		सीता	सीते	सीताः	धान्यम्		वपताम्	वपेताम्	वपन्ताम्
		सर्वा	सर्वे	सर्वाः					
		हरिः	हरी	हरयः					
		कृषकः	कृषकौ	कृषकाः					
मध्यमपु.	अपि	त्वम्	युवाम्	यूयम्		न	लभस्व	लभेथाम्	लभध्वम्
							भजस्व	भजेथाम्	भजध्वम्
							वपस्व	वपेथाम्	वपध्वम्
उत्तमपु.		अहम्	आवाम्	वयम्			लभै	लभावहै	लभामहै
							भजै	भजावहै	भजामहै
							वपै	वपावहै	वपामहै

१. माथिको तालिकामा 'अपि'शब्द प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि हो भने 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्दहरू तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य र प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएका हुन् ।
२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।
३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।
४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।
५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२८ अट्ठाइसौं दिन
अष्टाविंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! आज अट्ठाइसौं दिन हो । विस्तारै विस्तारै हामीहरू संस्कृतमा लेख्न सक्ने भइसकेका छौं । अब तपाइँहरूलाई क्त्वाप्रत्यय र ल्यप्प्रत्यय लगाएर बन्ने शब्दहरूको अर्थ र प्रयोग सिकाइ तपाइँहरूको भाषिक क्षमता बढाउन चाहन्छौं । यस कार्यमा तपाईंहरू अति सावधान भएर अगाडि बढ्नुहोस्, हाम्रो सद्भाव र शुभकामना सधैं झैं जारी रहनेछ । एउटा कार्य सम्पन्न गरी अर्को कार्यको वर्णन गर्दा कुनै पनि धातुदेखि क्त्वा र ल्यप् प्रत्यय हुनसक्छन् । जस्तै – 'गरेर' भन्नु परेमा 'कृ' धातुमा 'क्त्वा' प्रत्यय गर्दा 'कृ त्रा' बन्दछ । पढेर भन्नु परेमा पठ् धातुमा क्त्वा प्रत्यय गर्दा पठित्वा बन्दछ । लेखेर भन्नुपरेमा लिख् धातुदेखि क्त्वा प्रत्यय गर्दा लेखित्वा बन्दछ । यस्तै गरी अरू धातुबाट पनि क्त्वा प्रत्यय गर्दा ती धातु अनुसारका रूपहरू बन्ने कुरा तपाईंहरूले बुझ्नुहोस् । तर त्यस्ता धातुहरू भन्दा पहिले कुनै पनि उपसर्ग रहेमा क्त्वा प्रत्ययको ठाउँमा ल्यप् प्रत्यय हुन्छ । ल्यप्को 'य' मात्र बाँकी रहन्छ । क्त्वा र ल्यप्को अर्थ भने उही हो, कत्ति पनि फरक छैन । विचार गर्नुहोस् – विना उपसर्गको पठ् धातुदेखि क्त्वा प्रत्यय गर्दा पठित्वा बन्दछ भने 'प्र' उपसर्ग लगाएको 'पठ्' धातु अर्थात् 'प्रपठ्' देखि क्त्वा प्रत्यय गर्ने विधान नभएकाले ल्यप् प्रत्यय गर्दा 'य' बाँकी रहन्छ, त्यसम प्रपठ् जोड्दा प्रपठ्य बन्दछ । यसैगरी अरू धातुका रूपहरू पनि बुझ्नुहोला । क्त्वा र ल्यप्सँग सम्बन्धित केही धातुका प्रयोगहरू तल प्रस्तुत छन् । राम्रोसँग हेर्नुहोस्, प्रयोग गर्नुहोस् र दक्ष बन्नुहोस् । पढेरमात्रै हुँदैन त्यसलाई व्यवहारमा पनि उतार्न जान्नुपर्छ ।

विशेष

* ल्यप्प्रत्यय गर्दा उपसर्गको प्रयोग आवश्यक हुने कुरा माथि बताइएको छ, तर उपसर्ग के हुन् भन्ने कुरा बुझ्नु आवश्यक छ । उपसर्ग कुनै पनि धातुका आरम्भमा प्रयोग गरिने अव्ययशब्द हुन् । तिनले कहीं धातुको अर्थलाई उत्कर्षमा पुऱ्याउँछन्, कहीं अपकर्षमा पुऱ्याउँछन् भने कहीं धातुको अर्थमा परिवर्तन ल्याउँछन् । जस्तै – 'वि' एउटा उपसर्ग हो, त्यसलाई 'हार' सँग जोडियो भने विहार बन्दछ र त्यसको अर्थ बौद्धहरू बस्ने मठ भन्ने हुन्छ । 'वि' लाई 'कार' सँग जोडियो भने विकार बन्दछ । त्यसले कुनै पनि चीजको विकृतिलाई बुझाउँछ । यसैगरी अरू उपसर्गहरूको प्रयोगबाट हुने अर्थ परिवर्तन, अर्थ उपकर्ष, अर्थ अपकर्ष बुझ्नुपर्दछ । ती उपसर्गहरू यस प्रकार छन् – (प्र, परा, अप, सम्, अनु, अव, दुस्, दुर्, निस्, निर्, वि, आङ्, अधि, अति, अपि, सु, उत्, प्रति, परि, उप ।) ।
* क्त्वा र ल्यप् प्रत्ययान्त शब्दहरू अव्यय हुन् तसर्थ तिनीहरूको सबै रूप एउटै जाने हुन्छ ।
* धातुमा क्त्वा लगाउँदा कहीँ इत्वा जोडिन्छ, कहीँ क्त्वामात्रै । यसलाई आफ्ना गुरुसँग राम्ररी बुझ्नुपर्दछ । कुन धातुमा 'इ' जोडिन्छ र इत्वा बन्दछ, कुन धातुमा 'इ' नजोडिएर क्त्वा' मात्र जोडिन्छ । यी कुरामा निकै ध्यान पुऱ्याउनुपर्छ ।
* उपसर्गसहितको धातुमा क्त्वा नभई ल्यप्प्रत्यय हुन्छ ।
* कहाँ कस्तो रूप हुन्छ भनी राम्ररी बुझ्नुपरेमा आफ्ना शिक्षकसँग सोध्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

आउनुहोस्, केही व्यवहारोपयोगी क्त्वा र ल्यप्का रूपहरू हेरौं । वैज्ञानिकहरू चन्द्रलोक र मङ्गललोकमा पुगिसके । हामीहरू धातुका क्त्वा र ल्यप्का रूपहरू जान्न पनि दुःख मान्छौं भने हामी परम आलसी मानिने छौं।

नियम - '३२' क्त्वा र ल्यप्प्रत्ययान्त शब्दरचना र प्रयोग

	धातु	अर्थ	क्त्वाप्रत्यय	ल्यप्प्रत्यय	अर्थ
१.	पठ्	पढ्नु	पठित्वा	प्रपठ्य	पढेर
२.	आप्	प्राप्त गर्नु	आप्त्वा	प्राप्य, समाप्य	पाएर
३.	इ	पढ्नु	इत्वा	अधीत्य	पढेर
४.	ईक्ष्	हेर्नु	ईक्षित्वा	निरीक्ष्य, परीक्ष्य	हेरेर
५.	दृश्	हेर्नु	दृष्ट्वा	संदृश्य	हेरेर
६.	नम्	नमस्कार गर्नु	नत्वा	प्रणम्य, प्रणत्य	नमस्कार गरेर
७.	गम्	जानु	गत्वा	आगत्य	गत्वा = गएर
				आगम्य	आगत्य = आएर
८.	लभ्	प्राप्त गर्नु	लब्ध्वा	उपलभ्य	प्राप्त गरेर
९.	पा	पिउनु	पीत्वा	निपीय	पिएर
१०.	कृ	गर्नु	कृत्वा	अनुकृत्य	कृत्वा गरेर
				अनुकृत्य	नक्कल गरेर
११.	त्यज्	त्याग्नु	त्यक्त्वा	परित्यज्य	छोडेर
१२.	शी	सुत्नु	शयित्वा	अविशय्य	सुतेर
१३.	स्था	बस्नु	स्थित्वा	उत्थाय	१. बसेर, २. उठेर
१४.	स्पृश्	छुनु	स्पृष्ट्वा	उपस्पृश्य	छोएर
१५.	बुध्	जान्नु	बुद्ध्वा	प्रबुद्ध्य	जानेर
१६.	छिद्	काट्नु	छित्वा	विच्छिद्य	काटेर
१७.	ज्ञा	जान्ने	ज्ञात्वा	विज्ञाय	जानेर
१८.	मन्	मान्नु	मत्वा	अवमत्य	मनेर
१९.	स्मृ	सम्झनु	स्मृत्वा	विस्मृत्य	१. संझेर, २. बिर्सेर

वाक्यात्मक प्रयोग

१. शकुन्तला भोजनं कृत्वा गृहं गच्छति = शकुन्तला खादित्वा गृहं गच्छति ।

२. आमालाई प्रणाम गरेर दिनेश विदेश गए = मातरं प्रणम्य (नत्वा) दिनेशः विदेशम् अगच्छत्।

३. म लुगा लगाएर स्कुल जान्छु = अहं वस्त्रं परिधाय विद्यालयं गच्छामि ।

४. जगदीश ! गृहकार्य गरेर खेल्न जाऊ = जगदीश गृहकार्यं कृत्वा क्रीडनाय गच्छ ।

५. विद्यापीठमा गएर संस्कृत पढ = विद्यापीठम् गत्वा संस्कृतं पठ ।

६. रामले रावणलाई मारेर लङ्काको राज्य विभीषणलाई दिए =

रामः रावणं हत्वा, लङ्कायाः राज्यम् विभीषणाय अयच्छत् ।

※ कुनै पनि वाक्यमा कर्ताले जुन मुख्य काम सम्पन्न गर्ने हो, त्यसको सहयोगी क्रियाका रूपमा क्त्वा र ल्यप्को प्रयोग हुन्छ । कर्ता र मूल क्रिया जे छ त्यही रहन्छ । यहाँ खाना खान्छिन्, घर जान्छिन्, कर्ता शकुन्तला एउटी छिन्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तसर्थ पहिल्यै सम्पन्न गर्ने क्रिया भोजन गर्नु, खाना खानु हो तसर्थ यसमा क्त्वा प्रत्यय लागेर वाक्य बनाइएको छ।

※ आदरणीय गुरुहरू तथा संस्कृतका जिज्ञासु छात्रहरू ! तपाईँहरूले माथिका ६ उदाहरणहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो होला, नबुझेको कुरा सोध्नुहोला । गुरुहरूले पनि यसको रहस्य विद्यार्थीहरूले सोधेको अवस्थामा राम्रोसँग व्याख्या गरिदिनुहोला ।

अभ्यास

क) निम्नलिखित वाक्यहरूको नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. अहं सिद्धान्तकौमुदीं पठित्वा, महाभाष्यं पठिष्यामि ।

२. अद्य: पुस्तकालयं गत्वा अहं तुलसीपुरं गमिष्यामि ।

३. दिनेश ! त्वं गृहकार्यं कृत्वा भोजनं खादय ।

४. छात्रा: सदा स्वच्छानि वस्त्राणि परिधाय विद्यालयं गच्छन्तु ।

५. अध्ययनसमये सावधानः भूत्वा आचार्यस्य प्रवचनम् शृणुत ।

ख) तलका वाक्यहरूको संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. म काठमाडौं गएर वाराणसी जानेछु ।

२. शकुन्तला घरको काम सकेर बजार जाऊन् ।

३. गुरुहरू छात्रहरूलाई पढाएर घर जानुभयो ।

४. दिनेश कपडा धोएर घर जाऊ ।

५. हामीहरू आफ्नो काम गरेर खेल्ने छौं ।

※ संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईँहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीं कतै थोरै पनि आफूमा कमी=कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - ३१

		समूह 'क'	समूह 'ख'	समूह 'ग'	समूह 'घ'
प्रथमपुरुषः	अपि	रामः सीता भगवती नर्मदा	पितरं प्रणम्य रामायणं पठित्वा भोजनं कृत्वा वस्त्रप्रक्षालनं विधाय	विद्यालयम् काष्ठमण्डपम् कार्यालयम् औषधम्	गच्छति अगच्छत् गमिष्यति भक्षयतु
मध्यमपु.		त्वम् युवाम् यूयम्	वाराणसीं गत्वा काष्ठमण्डपं प्राप्य आचार्यं नत्वा	संस्कृतम् विज्ञानम् वेदम्	पठ पठतं पठत
उत्तमपु.		अहम् आवाम् वयम्	संस्कृतं पठित्वा	न्यायशास्त्रम् आयुर्वेदम् जीवविज्ञानम्	पठामि पठाव पठाम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१. माथिको तालिकामा 'अपि'शब्द प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि हो भने 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्दहरू तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य र प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएका हुन् ।
२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको 'क' – 'घ'मा सङ्गति मिलाई 'ख' र 'ग' समूहबाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।
३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको 'क' – 'घ'मा सङ्गति मिलाई 'ख' र 'ग' समूहबाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।
४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको 'क' – 'घ'मा सङ्गति मिलाई 'ख' र 'ग' समूहबाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।
५. तालिकाको प्रयोग गरी पाँच प्रश्नवाचक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

क्रियार्थक क्रिया 'तुमुन्'

* क्रियार्थक क्रिया (क्रियाका लागि गरिने क्रिया) बुझिएमा र भविष्यत् अर्थ प्रकट गर्नु परेमा कुनै पनि धातुदेखि तुमुन् प्रत्यय हुन्छ । तुमुन् क्रियाको कर्ता र अन्य क्रियाको कर्ता पनि एउटै हुनुपर्छ ।
* तुमुन् प्रत्ययान्त शब्दका रूप चल्दैनन् र यी पनि अव्यय हुन् । तपाईंहरूले उदाहरणहरू पढ्नुहोस्, बुझ्नुहोस् र व्यवहार गर्नुहोस् ।

वाक्यात्मक प्रयोग

१. उमेशः पठितुम् विद्यालयं गच्छति – उमेश पढ्न विद्यालय जान्छ ।

* उमेशः विद्यालयम् गच्छति, यस्तो वाक्य पढ्नुभएको थियो तर 'उमेश पढ्नका लागि विद्यालय जान्छ' भन्ने अर्थ बुझाउने प्रयोगहरू पढ्नुभएको थिएन । माथि क्रियाका लागि क्रिया बुझाउँदा तुमुन् प्रत्यय हुन्छ भन्ने कुरा बताइसकियो। यहाँ 'उमेश विद्यालय जान्छ' विद्यालय जानु एउटा क्रिया हो, विद्यालय किन जान्छ ? यो प्रश्न हो। उमेश पढ्नका लागि विद्यालय जान्छ, यो उत्तर हो । त्यसकारण पढ्नु अर्थात् तुमुन् प्रत्यय लगाएर बनाइएको पठितुम्शब्द क्रियाका लागि गरिएको क्रिया हो । यसलाई गुरुहरूसँग अझ राम्ररी बुझ्नुहोला ।

२. शैवाः शिवं पूजयितुं शिवालयम् अगच्छन् – शिवभक्तहरू शिवको पूजा गर्न शिवालय गए ।
३. अद्य प्राचार्यः पाठयितुम् इच्छन्ति – आज प्रधानाध्यापकले पढाउन चाहनुहुन्छ ।
४. अयम् गन्तुम् समयः अस्ति – यो जाने वेला हो ।
४. ह्यः तव भगिनी कार्यम् कर्तुम् अत्र न आगच्छत् – हिजो तिम्री बहिनी काम गर्न यहाँ आइनन् ।

* उक्त वाक्यहरूमा रेखाङ्कित शब्दहरूलाई ध्यान दिनुहोस् ।
* कुनै पनि वाक्यमा काल, समय र वेलाशब्दको प्रयोग हुँदा पनि तुमुन् प्रत्यय हुन्छ ।

नियम – '३३' तुमुन् प्रत्ययान्त शब्दरचना र प्रयोग

तुमुन् प्रत्ययान्त धातुका क्रियाका रूपहरू

	धातु	अर्थ	तुमुन् प्रत्यय	प्रत्ययान्त अर्थ
१.	अर्च	पूजा गर्नु	अर्चितुम्	पूजा गर्न
२.	पठ्	पढ्नु	पठितुम्	पढ्न

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३.	गम्	जानु	गन्तुम्	जान
४.	अर्ज्	कमाउनु	अर्जितुम्	कमाउन
५.	अधि+इ	पढ्नु	अध्येतुम्	पढ्न
६.	ईक्ष्	हेर्नु	ईक्षितुम्	हेर्न
७.	कथ्	भन्नु	कथयितुम्	भन्न
८.	कृ	गर्नु	कर्तुम्	गर्न
९.	क्री	किन्नु	क्रेतुम्	किन्न

* नी, क्री चि स्तु = नेतुम्, क्रेतुम्, चेतुम्, स्तोतुम्
* अर्च्, अर्ज्, पठ्, ईक्ष्, नृत् = अर्चितम्, अर्जितुम्,
* स्था, पा घ्रा, स्ना, ज्ञा, त्रा = स्थातुम्, पातुम्, घ्रातुम्,
* वच्, पच्, भिद् = वक्तुम्, पक्तुम्, भोक्तुम् आदि ।
* विद्यार्थी भाइ हो ! तपाइँहरूले मेरो सुझाव अनुसार पाणिनि र पतञ्जलिको उपदेशामृतका रूपमा रहेको व्याकरणका अमृतका धोपाहरू पान गर्नुभएको छ, बुझ्नुभएको छ, मनन गर्नुभएको छ, प्रयोग पनि गर्नुभएको छ भने तपाइँलाई संस्कृत बोल्नबाट कसले छेक्न सक्छ ?
* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाइँहरूलाई यस पुस्तकमा एक दिनमा सकभर एउटा विषयमात्र बताउन खोजिएको छ । व्याकरण सूत्रात्मक हुने हुँदा पुस्तक ठूलो नहोस्, तपाईंहरूको समयको पनि सदुपयोग होस्, मनन गर्ने शक्ति पनि बढोस् भनेर एकै दिनमा क्त्वा, ल्याप् र तुमुन् प्रत्यय र त्यसका प्रयोगहरू बताइयो । तपाईंहरूले यहाँ बताएअनुसार नियमहरू बुझेर बुद्धिपूर्वक प्रयोग गर्नुभयो भने तपाइँलाई संस्कृतभाषा ज्ञानमा पूर्ण सफलता मिल्नेछ । तर खालि सिक्नका लागि सिक्न आउने, जाँगर नगर्ने, समय बिताउने, गुरुले पढाउँदा निदाउने, यताउति हेर्ने, हाई गर्ने यस्ता छात्र–छात्राहरू विद्याका भार हुन् । मैले तपाइँहरूलाई संस्कृतमा सिद्धहस्त बनाउन खोजेको छु । मेरो आशय बुझ्नुहोस्, अलि गम्भीर हुनुहोस्, जीवन चञ्चल छ, सदुपयोग गरौं, यो शेषानतार पतञ्जलिको आदेश र उपदेश हो ।

अभ्यास

क) तलका वाक्यहरूको नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. अपि छात्राः पठितुम् विद्यालयं गमिष्यन्ति ?
२. त्वम् गातुम् अत्र समायातः असि ।
३. शैलजा वस्त्राणि प्रक्षालयितुम् कुत्र गच्छति ?
४. किं त्वम् अत्र स्थातुं इच्छसि ।
५. कादम्बरी स्वेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरत् ।
६. अपि प्राध्यापकाः समये पाठयितुं नेच्छन्ति (न इच्छन्ति) ।
७. प्राचार्य महोदय ! अपि व्याकरणस्य छात्राः मत् अध्येतुं न इच्छन्ति ?
८. स्नाता अपि सा किमर्थं पुनः स्नातुम् अगच्छत्?
९. अहम् इदम् कार्यम् कर्तुम् नैव समर्थः अस्मि।
१०. नार्यः बहुमूल्यानि वस्त्राणि परिधातुम् यतन्ते ।

ख) तलका वाक्यहरूको संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. विद्यार्थीहरू गिरिजाप्रसाद कोइरालाको भाषण सुन्न गए ।
२. उपदेश दिन (उपदेष्टुं) सबै चाहन्छन् ।
७. तिमी गाना गाउन यहाँ आउँछौ ?
८. अर्जुन शत्रुहरूलाई मार्न युद्धभूमिमा गए।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३. यो काम गर्न तपाईँहरू कहिले आउनुहुन्छ ?
४. के तपाईँहरू नास्ता गर्न चाहनुहुन्छ ?
५. हामीहरूले सफलता प्राप्त गर्न चाहन्छौं ।
६. बालकहरू यज्ञ गर्नका लागि (यष्टुं) यज्ञशाला जान्छन् ।
९. आमा बुबाहरू कुम्भ स्नान गर्न प्रयाग जानुहुनेछ।
१०. विद्यार्थीहरू आज तुलसीपुर जान चाहन्छन् ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी= कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - ३२

		समूह 'क'	समूह 'ख'	समूह 'ग'	समूह 'घ'
प्रथमपुरुष	अपि	रामः सीता भगवती नर्मदा	स्नातुं पठितुं	वाराणसीम् विश्वविद्यालयम्	गच्छति अगच्छत
म.पु.		त्वम् युवाम् यूयम्	गातुम्	सङ्गीतालयम्	गच्छ गच्छतम् गच्छत
उ.पु.		अहम् आवाम् वयम्	खादितुम्	भोजनालयम्	गच्छामि गच्छाव गच्छाम

१. माथिको तालिकामा अपि अव्ययशब्द प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू स्पष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको 'क' = 'घ'मा सङ्गति मिलाई 'ख' र 'ग' समूहबाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको 'क' = 'घ'मा सङ्गति मिलाई 'ख' र 'ग' समूहबाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको 'क' = 'घ'मा सङ्गति मिलाई 'ख' र 'ग' समूहबाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच प्रश्नवाचक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२९ उनन्तीसौं दिन
ऊनत्रिंशः दिवसः

शेषाय नमः

प्यारा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! निकै उत्साह र उमङ्गका साथ विगत अट्ठाइस दिनसम्म तपाईंहरूले कर्तृवाच्यका अर्थात् प्रथमा विभक्तिका शब्दहरूलाई कर्ताको रूपमा प्रयोग गरेर तयार भएका विभिन्न वाक्यहरूको संरचनाविधि पढ्नुभयो, मनन गर्नुभयो, प्रयोग गर्नुभयो र दक्ष पनि बनिसक्नुभयो भन्ने मलाई विश्वास छ । अब आउनुहोस्, कर्मवाच्य र भाववाच्यका विषयमा पनि पढौं । जिज्ञासा र परिश्रम तपाईंहरूको। इच्छाशक्ति र इच्छालाई साकार पार्ने क्रियाशक्तिको उपयोग गरेमा संसारमा नहुने के छ ? विगतका दिनहरूमा कर्ता र क्रियाको सङ्गतिसहित कर्म, करण, सम्प्रदान, अपादान, सम्बन्ध, अधिकरण एवं सम्बोधन आदिको साङ्गोपाङ्ग प्रयोगविधि पढ्यौं र प्रयोग गर्‍यौं । आज शेषावतार भगवान् पतञ्जलिको शेषविधिकै माध्यमबाट कर्मवाच्य र भाववाच्यमा पारङ्गत भई संस्कृतवाङ्मयको अध्ययनका लागि प्रवेशद्वारका रूपमा स्थित 'भाषाज्ञान'मा पूर्णता प्राप्त गर्न कर्मवाच्य र भाववाच्य पढ्दै अगाडि बढौं । अंग्रेजी पढ्नुभएकै होला। अंग्रेजीमा (Active voice / Passive voice) पढ्नुभएको थियो, त्यही (Active voice) कर्तृवाच्य पढिसक्नुभयो । अब कर्मवाच्य (Passice voice) को यहाँ संक्षेपमा चर्चा गरिँदैछ ।

- कर्तृवाच्य (Active voice) मा कर्ता र क्रियाको सङ्गति आवश्यक हुन्छ । जुन कुरा तपाईंहरूले विगतका दिनहरूमा राम्रोसँग पढिसक्नुभएको छ।
- कर्मवाच्यमा कर्म र क्रियाको सङ्गति आवश्यक हुन्छ । यत्तिमात्र बुझियो भने कर्मवाच्य बनाउने विधि र प्रयोग बुझिन्छ।
- वाक्यरचना गर्दा कर्तृवाच्यमा जसरी कर्ता प्रथमान्त (स, तौ, ते, रामः, रामौ, रामा, रमा, हरिः, भगवती आदि थिए र क्रियापद कर्ताको पुरुष र वचनअनुसार प्रथमपुरुषको कर्ता भए प्रथमपुरुषको वचनअनुसारको क्रिया, कर्ता मध्यमपुरुषको भए मध्यमपुरुषको वचनअनुसारको क्रिया र कर्ता उत्तमपुरुषको भए उत्तमपुरुषको वचनअनुसारको क्रियाको प्रयोग गरिएको थियो । यी कुरा तपाईंहरूले पढिसक्नुभएको छ ।
- कर्मवाच्यका वाक्यरचना गर्दा जसरी कर्तृवाच्यमा सः, तौ, ते आदि नै प्रथमान्त रूप थिए । कर्मवाच्यमा ती शब्द नै तृतीयान्त बन्दछन् वा बनाइन्छन् र पाठम्, निबन्धम्, पत्रम्, विद्यालयम्, त्वाम्, माम्, शिवम्, मुकुन्दम्, गणेशम्, रामान् आदि कर्महरू द्वितीयान्त नभएर प्रथमान्त हुन्छन्, यही नै कर्मवाच्यको विशेषता हो । प्रथमान्तमा प्रयुक्त ती शब्दहरूका पुरुष र वचनअनुसारका क्रियाहरू हुन्छन् ।
- कर्मवाच्य भनेर कर्मको नाम उल्लेख गरिएको हुँदा त्यसबाट कर्म अर्थात् कामलाई महत्त्व दिएको बुझिन्छ । कर्मले महत्त्व पाएपछि कर्म गर्ने कर्ताले त्योभन्दा कम महत्त्व पाउने कुरा स्वतः सिद्ध छ । यस वाच्यमा कर्म प्रधान भयो कर्ता गौण अर्थात् अप्रधान भयो । यो कुरा तपाईंहरूले राम्ररी बुझ्नुपर्छ । कर्मले प्रधानता पाएको परिस्थितिमा कर्ताको उल्लेख नभएका कारण जहिले पनि ती कर्ताहरू प्रथमा विभक्तिको सट्टा तृतीया विभक्तिमा प्रयुक्त हुन्छन्। कर्मवाच्यमा कर्म बताउने शब्दमा प्रथमा विभक्ति र कर्तालाई बुझाउने शब्दमा तृतीया विभक्ति हुन्छ भन्ने कुरा तपाईंहरूले राम्ररी मनन गर्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* अंग्रेजीमा सकर्मक क्रियाको मात्र (Passive Voice) बन्छ । अकर्मक क्रियाको बन्दैन । परन्तु संस्कृतमा अकर्मक क्रियाबाट भाववाचक वाक्य बन्दछन् ।
* संस्कृतको कर्तृवाच्य, कर्मवाच्य एवं ती दुईको अन्तर बुझाउन तपाईंहरू समक्ष सर्वप्रथम नेपालीका क्रियाका रूपहरू देखाइएको छ

अवस्था	**कर्तृवाच्य**	**कर्मवाच्य**
प्रथम	गर्छ, गर्दैन	गरिन्छ, गरिंदैन
द्वितीय	गऱ्यो, गरेको थियो	गरियो, गरिएको थियो, थिएन
तृतीय	गर्नेछ, गर्नेछैन	गरिने छ, गरिने छैन, के गरिने छैन ?
चतुर्थ	गर्नुहोस्, गर, गरौं	गरियोस्

* यस तालिकामा नेपालीमा क्रियाका रूप कर्तृवाच्यमा 'गर्छ' र कर्मवाच्यमा 'गरिन्छ' भएजस्तै संस्कृतमा पनि कर्तृवाच्यमा 'पठति' र कर्मवाच्यमा 'पठ्यते' आदि हुन्छ ।

१. पठ् (पढ्नु) धातु (लट्लकार, कर्म तथा भाववाच्य, प्रथम अवस्था - आत्मनेपद) को रूपायन

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	पठ्यते	पठ्येते	पठ्यन्ते
मध्यमपुरुष	पठ्यसे	पठ्येथे	पठ्यध्वे
उत्तमपुरुष	पठ्ये	पठ्यावहे	पठ्यामहे

* आउनुहोस्, माथि बताइएको धातुका उक्त ९ रूप कसरी बन्छन्, त्यो बुझौं । बुझ्न केही अप्ठ्यारो छैन । शुद्ध धातु 'पठ्' हो त्यसमा तल लेखिएअनुसारका प्रत्यय जोडिएका छन् –

पहिलो पङ्क्ति (प्रथमपुरुष) मा क्रमशः-		यते	येते	यन्ते
दोस्रो पङ्क्ति(मध्यमपुरुष) मा	" –	यसे	येथे	यध्वे
तेस्रो पङ्क्ति (उत्तमपुरुष) मा	" –	ये	यावहे	यामहे

नियम - '३४' क्रियारूपायनसम्बन्धी '२ आ'

यसरी कुनै पनि कर्मवाच्य तथा भाववाच्य धातुका अन्तमा यते, येते,यन्ते, यसे, येथे, यध्वे, ये, यावहे र यामहे जोड्नुभयो भने आज्ञार्थक अर्थात् प्रथम अवस्थाका क्रियापदका रूपहरू प्रायः तयार हुन्छन् । जस्तै-

पठ् + यते = पठ्यते   पठ् + येते = पठ्येते   पठ् + येन्ते = पठ्यन्ते

* यते आदि प्रत्यय जोडिदिएपछि कर्मवाच्य तथा भाववाच्य अर्थात् प्रथम अवस्थाका ९ रूप तयार भए । तपाइँहरूले हेर्नुहोस्, यसमा कुनै त्रुटि त छैन ?
* एउटा कर्मवाच्य तथा भाववाच्यको एउटा रूपायन जानेर अनेकौं कर्मवाच्य तथा भाववाच्य प्रथम अवस्थाका रूपायन जात्र सकिने विधि महामुनि पाणिनिको रहेको छ । अब यते आदि लागेका रूपहरू पढौं –

विशेष – सकर्मक धातुदेखि कर्मवाच्य हुन्छ र अकर्मकदेखि भाववाच्य हुन्छ । रूपहरू उस्तै हुन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२. **यज्** (कर्तृवाच्य यजति हो)

इज्यते	इज्येते	इज्यन्ते
इज्यसे	इज्येथे	इज्यध्वे
इज्ये	इज्यावहे	इज्यामहे

३. **भू** (कर्तृवाच्य भवति हो)

भूयते	भूयेते	भूयन्ते
भूयसे	भूयेथे	भूयध्वे
भूये	भूयावहे	भूयामहे

४. **जि** (कर्तृवाच्य जयति हो)

जीयते	जीयेते	जीयन्ते
जीयसे	जीयेथे	जीयध्वे
जीये	जीयावहे	जीयामहे

५. **मुच्** (कर्तृवाच्य मुञ्चति हो)

मुच्यते	मुच्येते	मुच्यन्ते
मुच्यसे	मुच्येथे	मुच्यध्वे
मुच्ये	मुच्यावहे	मुच्यामहे

६. **पा** (कर्तृवाच्य पिबति हो)

पीयते	पीयेते	पीयन्ते
पीयसे	पीयेथे	पीयध्वे
पीये	पीयावहे	पीयामहे

७. **स्था** (कर्तृवाच्य तिष्ठति हो)

स्था	स्थीयते	स्थीयेते
स्थीयसे	स्थीयेथे	स्थीयध्वे
स्थीये	स्थीयावहे	स्थीयामहे

८. **दा** (कर्तृवाच्य ददाति हो)

दीयते	दीयेते	दीयन्ते
दीयसे	दीयेथे	दीयध्वे
दीये	दीयावहे	दीयामहे

९. **ध्यै** (कर्तृवाच्य ध्यायति हो)

ध्यायते	ध्यायेते	ध्यायन्ते
ध्यायसे	ध्यायेथे	ध्यायध्वे
ध्याये	ध्यायावहे	ध्यायामहे

१०. **नी** (कर्तृवाच्य नयति हो)

नीयते	नीयेते	नीयन्ते
नीयसे	नीयेथे	नीयध्वे
नीये	नीयावहे	नीयामहे

११. **चि** (कर्तृवाच्य चिनोति हो)

चीयते	चीयेते	चीयन्ते
चीयसे	चीयेथे	चीयध्वे
चीये	चीयावहे	चीयामहे

१२. **ज्ञा** (कर्तृवाच्य जानाति हो)

ज्ञायते	ज्ञायेते	ज्ञायन्ते
ज्ञायसे	ज्ञायेथे	ज्ञायध्वे
ज्ञाये	ज्ञायावहे	ज्ञायामहे

१३. **श्रि** (कर्तृवाच्य श्रयति हो)

श्रियते	श्रियेते	श्रियन्ते
श्रियसे	श्रियेथे	श्रियध्वे
श्रिये	श्रियावहे	श्रियामहे

१४. **कृ** (कर्तृवाच्य करोति हो)

क्रियते	क्रियेते	क्रियन्ते
क्रियसे	क्रियेथे	क्रियध्वे
क्रिये	क्रियावहे	क्रियामहे

१५. **धृ** (कर्तृवाच्य धरति हो)

ध्रियते	ध्रियेते	ध्रियन्ते
ध्रियसे	ध्रियेथे	ध्रियध्वे
ध्रिये	ध्रियावहे	ध्रियामहे

१६. **भृ** (कर्तृवाच्य भरति हो)

भ्रियते	भ्रियेते	भ्रियन्ते
भ्रियसे	भ्रियेथे	भ्रियध्वे
भ्रिये	भ्रियावहे	भ्रियामहे

१७. **हस्** (कर्तृवाच्य हसति हो)

हस्यते	हस्येते	हस्यन्ते
हस्यसे	हस्येथे	हस्यध्वे
हस्ये	हस्यावहे	हस्यामहे

१८. **खाद्** (कर्तृवाच्य खादति हो)

खाद्यते	खाद्येते	खाद्यन्ते
खाद्यसे	खाद्येथे	खाद्यध्वे
खाद्ये	खाद्यावहे	खाद्यामहे

१९. **चुर्** (कर्तृवाच्य चोरयति हो)

चोर्यते	चोर्येते	चोर्यन्ते
चोर्यसे	चोर्येथे	चोर्यध्वे
चोर्ये	चोर्यावहे	चोर्यामहे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले कर्मवाच्य तथा भाववाच्य लट्लकार, प्रथम अवस्थाका क्रियापद कस्ता हुन्छन् भन्ने कुरा बुझ्नु भयो होला । अब कर्ता र क्रियाको सङ्गतितर्फ पुनः विचार गरौं –

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१ तेन	२ तेन	३ तेन
तेन(तृ)	ताभ्याम्	तैः
पाठः	पाठौ	पाठाः
पठ्यते १	पठ्येते २	पठ्यन्ते ३

४ तेन	५ तेन	६ तेन
त्वम्	युवाम्	यूयम्
पठ्यसे ४	पठ्येथे ५	पठ्यध्वे ६

७ तेन	८ तेन	९ तेन
अहम्	आवाम्	वयम्
पठ्ये ७	पठ्यावहे ८	पठ्यामहे ९

* अझै प्रष्टसँग बुझ्ने हो भने तालिकाको सारांश यस्तो छ – १. तेन पाठः पठ्यते, २. तेन पाठौ पठ्येते, ३. तेन पाठाः पठ्यन्ते, ४. तेन त्वम् पठ्यसे, ५. तन युवाम् पठ्येथे, ६. तेन यूयम् पठ्यध्वे, ७. तेन अहम् पठ्ये, ८. तेन आवाम् पठ्यावहे, ९. तेन वयम् पठ्यामहे । यहाँ सम्झाउनको लागि तेन (एक वचन) को मात्र प्रयोग गरिएको छ । माथिका ९ वटै वाक्यको कर्तृवाच्य हेर्नुहोस् – १. स पाठं पठति, २. स पाठौ पठति, ३. स पाठान् पठति, ४. स त्वाम् पठति, ५. स युवाम् पठति, ६. स यूयम् पठति, ७. स माम् पठति, ८. स आवाम् पठति, ९. स अस्मान् पठति।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूलाई थाहै भएकै कुरा हो – मध्यमपुरुषमा युष्मत्शब्द र उत्तमपुरुषम अस्मत्शब्दको प्रयोग भएकै हुनुपर्छ ।

कर्तृवाच्य र कर्मवाच्यको तुलनात्मक बोध

कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य
१. दिनेशः पठति ।	१. दिनेशेन पठ्यते ।
२. दिनेशः पुस्तकं पठति ।	२. दिनेशेन पुस्तकं पठ्यते ।
३. दिनेशः विद्यापीठे संस्कृतम् पठति ।	३. दिनेशेन विद्यापीठे संस्कृतम् पठ्यते ।
४. अहं गच्छामि	४. मया गम्यते ।
५. अहं ग्रामं गच्छामि ।	५. मया ग्रामः गम्यते ।
६. अहं जनकपुरात् ग्रामं गच्छामि ।	६. मया जनकपुरात् ग्रामः गम्यते ।
७. छात्राः मथुरां गच्छन्ति ।	७. छात्रैः मथुरा गम्यते ।
८. पशवः जलं पिबन्ति ।	८. पशुभिः पीयते जलम् ।
९. वयम् वस्त्राणि प्रक्षालयामः ।	९. अस्माभिः वस्त्राणि प्रक्षाल्यन्ते ।
१०. वयम् हरिद्वारम् गच्छामः ।	१०. अस्माभिः हरिद्वारं गम्यते ।
११. स मा नमति ।	११. तेन अहम् नम्ये ।
१२. आवाम् त्वाम् दण्डयावः ।	१२. आवाभ्याम् त्वम् दण्ड्यसे ।
१३. ते पुस्तकानि पठन्ति ।	१३. तैः पुस्तकानि पठ्यन्ते ।

* उक्त तुलनात्मक बोध शीर्षकमा प्रस्तुत उदाहरणहरूलाई ध्यानपूर्वक हेरौं र मनन गरौं ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियम – '३५' वाक्यरचनासम्बन्धी, (कर्तृवाच्यलाई कर्म र भाववाच्यमा परिणत गर्न)

* प्रथमाको कर्ताका स्थानमा तृतीया भएको छ, कर्ममा प्रथमा भएको छ र क्रिया कर्मअनुसार रहेको छ ।
* पठति क्रियापद कर्तृवाच्यको हो भने, पठ्यते क्रियापद कर्मवाच्यको हो । पुस्तकम् लाई कर्तृवाच्यमा प्रयोग गर्दा द्वितीया मान्नुपर्दछ भने कर्मवाच्यमा प्रयोग गर्दा प्रथमा मान्नुपर्दछ । किनकि पुस्तकम्शब्दको प्रथमाको एकवचन र द्वितीयाको एकवचनमा समानरूप हुन्छ । तपाईंहरूलाई भ्रम नहोस् भनेर यसरी खुलाउनुपरेको हो । यसै जल आदि नपुंसकलिङ्गी शब्दहरूको प्रयोगमा पनि ध्यान दिनुहोला । प्रथमा, द्वितीया विभक्ति र क्रियापदबाहेक अरू विभक्तिहरूमा परिवर्तन नै हुँदैन ।
* माथि उदारहरण ५ को परिवर्तन हेरौं – कर्तृवाच्यमा अहम्को प्रयोग भएको छ भने कर्मवाच्यमा मयाको प्रयोग भएको छ, कर्तृवाच्यमा गच्छामिको प्रयोग गरिएको छ भने कर्मवाच्यमा गम्यतेको प्रयोग गरिएको छ यसैगरी कर्तृवाच्यमा ग्रामशब्दमा द्वितीया विभक्तिको प्रयोग भई ग्रामम् भएको छ भने कर्मवाच्यमा प्रथमा विभक्तिको प्रयोग भई ग्रामः भएको छ । यो एउटा नमूना हो । यसैगरी तपाईंहरूले अरू वाक्यहरूमा पनि कर्तृवाच्य र कर्मवाच्य छुट्याउने र तदनुसार प्रयोग गर्ने सीप हासिल गर्नुपर्दछ ।

विशेष –

कर्तृवाच्य

कर्ता	**कर्म**	**क्रिया**
प्रथमा	द्वितीया	कर्ता अनुसार
रामः	ग्रामम्	गच्छति

कर्मवाच्य

कर्ता	**कर्म**	**क्रिया**
तृतीय	प्रथमा	कर्म अनुसार
रामेण	ग्रामः	गम्यते

१. जसरी कर्तृवाच्यमा कर्ता प्रथमामा रहन्छ । त्यसरी नै कर्मवाच्यमा कर्म प्रथमामा रहन्छ । कर्म प्रथमा भएमा कर्ता तृतीयामा जान्छ । भाववाच्य र कर्मवाच्य बताउने क्रियापद एकै किसिमका छन् ।

अन्य सम्प्रदान, अपादान, करण, सम्बन्ध, अधिकरणमा केही परिवर्तन हुँदैन भन्ने कुरा माथिका उदाहरणहरूबाट बुझ्न सकिन्छ ।

कर्तृवाच्य र कर्मवाच्यका केही प्रयोग

कर्तृवाच्य – अहं वाटिकायां सुगन्धितानि पुष्पाणि चिनोमि ।

कर्मवाच्य – मया वाटिकायां सुगन्धितानि पुष्पाणि चीयन्ते ।

* कर्तृवाच्यमा कर्ताको पुरुष र वचनअनुसार क्रियापदको प्रयोग हुन्छ भने कर्मवाच्यमा कर्मका वचनअनुसार क्रियापदको प्रयोग गरिन्छ । माथिको उदाहरणमा – कर्ता **अहम्** एकवचनमा छ त्यसकारण **चिनोमि** क्रियामा पनि एकवचन भयो । तर त्यसैको कर्मवाच्यमा कर्मको वचनअनुसार क्रियाको वचन हुने हुँदा कर्मरूप सुगन्धित पुष्पहरू **सुगन्धितानि पुष्पाणि** बहुवचनमा छन् । त्यसकारण क्रियामा पनि बहुवचन हुँदा **चीयन्ते** भयो ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्यास

क) निम्नलिखित वाक्यहरूको वाच्य परिवर्तन गर्नुहोस्

१. विमला गृहं गच्छति ।
२. अरण्येषु सिंहाः मृगान् खादन्ति ।
३. विश्वविद्यालये प्राध्यापकाः पाठयन्ति ।
४. अपि छात्रः कन्दूकम् क्रीडति ?
५. मदीया भार्या सर्वदा माम् निन्दति ।
६. हरिहरः रामायणपुस्तकं पठति ।
७. भगवती माम् रक्षति ।
८. सरस्वती सिद्धान्तकौमुदीम् पठति ।
९. अहम् त्रिपुरा-सुन्दरीं प्रणमामि ।
१०. सर्वे जनाः मम अवस्थामवलोक्य माम् निन्दन्ति।

ख) निम्नलिखित वाक्यहरूको संस्कृतमा अनुवाद गरी वाच्य परिवर्तन गर्नुहोस्

१. विमला लघुसिद्धान्तकौमुदी पढ्छिन् ।
२. के आमाहरूले कपडा धुनुहुन्छ ?
३. सरस्वतीले बगैंचामा राम्रा-राम्रा फूल टिप्छिन् ।
४. रामावतार प्रतिदिन रामायण सुन्छन् ।
५. मजदुरहरू सबै भारी बोक्छन् ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - ३३ 'क' कर्तृवाच्य

		समूह 'क'			समूह 'ख'		समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष		सः	तौ	ते	अनुवादचन्द्रिकां		पठति	पठतः	पठन्ति
		सा	ते	ताः	व्याकरणं				
		सीता	सीते	सीताः	निबन्धं				
		रामः	रामौ	रामाः	त्वाम्				
म.पु.	अपि	त्वम्	युवाम्	यूयम्	माम्	न	पठसि	पठथः	पठथ
उ.पु.		अहम्	आवाम्	वयम्			पठामि	पठावः	पठामः

१. माथिको तालिकामा 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संपरीक्षण तालिका - ३३ 'ख' कर्मवाच्य

		समूह 'क'			समूह 'ख'		समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष		तेन	ताभ्यां	तैः	अनुवादचन्द्रिका		पठ्यते	पठ्येते	पठ्यन्ते
		तया	ताभ्यां	ताभिः	व्याकरणं				
		सीतया	सीताभ्यां	सीताभिः	निबन्धः				
		रामेण	रामाभ्यां	रामैः	त्वम्				
म.पु.	अपि	त्वया	युवाभ्यां	यूष्माभिः	अहम्	न	पठ्यसे	पठ्येथे	पठ्यध्वे
उ.पु.		मया	आवाभ्यां	अस्माभिः			पठ्ये	पठ्यावहे	पठ्यामहे

१. माथिको तालिकामा 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३० तीसौं दिन
त्रिंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! आज तीसौं दिन हो । हामीले धेरै कुरा सिकिसकेका छौं । अब केही आवश्यक विषयवस्तुको प्रयोगविधिमात्र हामीहरूलाई जान्न आवश्यक छ । जुन जुन कुरा तपाइँहरूले यस पुस्तकमा पढ्नुभएको छ ती ती कुरा यथावत् सम्झनुहोला, बिर्सन पाउनु हुनेछैन । आउनुहोस्, कर्मवाच्य र भाववाच्य क्रियापदका लङ्लकार द्वितीय अवस्थाका रूपहरू पढौं, चिन्तन र मनन गरौं ।

१. पठ् (पढ्नु) धातु (लङ्लकार, कर्मवाच्य, द्वितीय अवस्था - आत्मनेपद) को रूपायन

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	अपठ्यत	अपठ्येताम्	अपठ्यन्त
मध्यमपुरुष	अपठ्यथाः	अपठ्येथाम्	अपठ्यध्वम्
उत्तमपुरुष	अपठ्ये	अपठ्यावहि	अपठ्यामहि

* माथि बताइएका धातुका उक्त ९ रूप कसरी बन्छन्, त्यो बुझौं । बुझ्न केही अप्ठ्यारो छैन । शुद्ध धातु 'पठ्' हो । पठ्को आदिमा अ थपिदिएपछि अपठ् बन्दछ । त्यसमा तल लेखिएअनुसारका प्रत्यय जोडिदिएपछि रूप तयार हुन्छन् -

पहिलो पङ्क्ति (प्रथमपुरुष) मा क्रमशः-	यत	येताम्	यन्त
दोस्रो पङ्क्ति(मध्यमपुरुष) मा " -	यथाः	येथाम्	यध्वम्
तेस्रो पङ्क्ति (उत्तमपुरुष) मा " -	ये	यावहि	यामहि

नियम - '३६' क्रियारूपायनसम्बन्धी '६ आ'

यसरी कुनै पनि कर्मवाच्य तथा भाववाच्य धातुका शुरूमा अ र अन्तमा यत, येताम्, यन्त, यथाः, येथाम्, यध्वम्, ये, यावहि र यामहि जोड्नुभयो भने लङ्लकार कर्मवाच्य अर्थात् द्वितीय अवस्थाका क्रियापदका रूपहरू प्रायः तयार हुन्छन् । जस्तै-

अ+पठ्+यत = अपठ्यत   अ+पठ्+येताम् = अपठ्येताम्   अ+पठ्+यन्ते = अपठ्यन्त

* यते आदि प्रत्यय जोडिदिएपछि कर्मवाच्य तथा भाववाच्य अर्थात् प्रथम अवस्थाका ९ रूप तयार भए । तपाइँहरूले हेर्नुहोस्, यसमा कुनै त्रुटि त छैन ?

विशेष - सकर्मक धातुदेखि कर्मवाच्य हुन्छ र अकर्मकदेखि भाववाच्य हुन्छ । रूपहरू उस्तै हुन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२. **लिख्** - (अलिखत् - **कर्तृवाच्य**)

अलिख्यत	अलिख्येताम्	अलिख्यन्त
अलिख्यथाः	अलिख्येथाम्	अलिख्यध्वम्
अलिख्ये	अलिख्यावहि	अलिख्यामहि

३. **क्रीड्** - (अक्रीडत् - **कर्तृवाच्य**)

अक्रीड्यत	अक्रीड्येताम्	अक्रीड्यन्त
अक्रीड्यथाः	अक्रीड्येथाम्	अक्रीड्यध्वम्
अक्रीड्ये	अक्रीड्यावहि	अक्रीड्यामहि

४. **हस्** - (अहसत् - **कर्तृवाच्य**)

अहस्यत	अहस्येताम्	अहस्यन्त
अहस्यथाः	अहस्येथाम्	अहस्यध्वम्
अहस्ये	अहस्यावहि	अहस्यामहि

५. **पा** - (अपिबत् - **कर्तृवाच्य**)

अपीयत	अपीयेताम्	अपीयन्त
अपीयथाः	अपीयेथाम्	अपीयध्वम्
अपीये	अपीयावहि	अपीयामहि

६. **दा** - (अददात् - **कर्तृवाच्य**)

अदीयत	अदीयेताम्	अदीयन्त
अदीयथाः	अदीयेथाम्	अदीयध्वम्
अदीये	अदीयावहि	अदीयामहि

७. **स्था** - (अतिष्ठत् - **कर्तृवाच्य**)

अस्थीयत	अस्थीयेताम्	अस्थीयन्त
अस्थीयथाः	अस्थीयेथाम्	अस्थीयध्वम्
अस्थीये	अस्थीयावहि	अस्थीयामहि

८. **ध्यै** - (अध्यायत् - **कर्तृवाच्य**)

अध्यागत	अध्यायेताम्	अध्यायन्त
अध्यायथाः	अध्यायेथाम्	अध्यायध्वम्
अध्याये	अध्यायावहि	अध्यायामहि

९. **नी** - (अनयत् - **कर्तृवाच्य**)

अनीयत	अनीयेताम्	अनीयन्त
अनीयथाः	अनीयेथाम्	अनीयध्वम्
अनीये	अनीयावहि	अनीयामहि

१०. **जि** - (अजयत् - **कर्तृवाच्य**)

अजीयत	अजीयेताम्	अजीयन्त
अजीयथाः	अजीयेथाम्	अजीयध्वम्
अजीये	अजीयावहि	अजीयामहि

११. **चि** - (अचिनोत् - **कर्तृवाच्य**)

अचीयत	अचीयेताम्	अतीयन्त
अचीयथाः	अचीयेथाम्	अचीयध्वम्
अचीये	अचीयावहि	अचीयामहि

१२. **ज्ञा** - (अजानीत् - **कर्तृवाच्य**)

अज्ञायत	अज्ञायेताम्	अज्ञायन्त
अज्ञायथाः	अज्ञायेथाम्	अज्ञायध्वम्
अज्ञाये	अज्ञायावहि	अज्ञायामहि

१३. **श्रि** - (अशृणोत् - **कर्तृवाच्य**)

अश्रियत	अश्रियेताम्	अश्रियन्त
अश्रियथाः	अश्रियेथाम्	अश्रियध्वम्
अश्रिये	अश्रियावहि	अश्रियामहि

१४. **भू** - (अभवत् - **कर्तृवाच्य**)

अभूयत	अभूयेताम्	अभूयन्त
अभूयथाः	अभूयेथाम्	अभूयध्वम्
अभूये	अभूयावहि	अभूयामहि

१५. **कृ** - (अकरोत् - **कर्तृवाच्य**)

अक्रियत	अक्रियेताम्	अक्रियन्ताम्
अक्रियथा	अक्रियेथाम्	अक्रियध्वम्
अक्रिये	अक्रियावहि	अक्रियामहि

१६. **चोरि** - (अचोरयत् - **कर्तृवाच्य**)

अचोर्यत	अचोर्येताम्	अचोर्यन्त
अचोर्यथाः	अचोर्येथाम्	अचोर्यध्वम्
अचोर्ये	अचोर्यावहि	अचोर्यामहि

१७. **खाद्** - (अखादत् - **कर्तृवाच्य**)

अखाद्यत	अखाद्येताम्	अखाद्यन्त
अखाद्यथाः	अखाद्येथाम्	अखाद्यध्वम्
अखाद्ये	अखाद्यावहि	अखाद्यामहि ।

१७. **गम्** - (अगच्छत् - **कर्तृवाच्य**)

अगम्यत	अगम्येताम्	अगम्यन्ताम्
अगम्यथाः	अगम्येथाम्	अगम्यध्वम्
अगम्ये	अगम्यावहि	अगम्यामहि

१८. **वन्द्** - (अवन्दत् - **कर्तृवाच्य**)

अवन्द्यत	अवन्द्येताम्	अवन्द्यन्त
अवन्द्यथाः	अवन्द्येथाम्	अवन्द्यध्वम्
अवन्द्ये	अवन्द्यावहि	अवन्द्यामहि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१९. **भाष्** - (अभाषत - **कर्तृवाच्य**)

अभाष्यत अभाष्येताम् अभाष्यन्त

अभाष्यथाः अभाष्येथाम् अभाष्यध्वम्

अभाष्ये अभाष्यावहि अभाष्यामहि

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले कर्मवाच्य तथा भाववाच्य लङ्लकार, द्वितीय अवस्थाका क्रियापद कस्ता हुन्छन् भन्ने कुरा बुझ्नु भयो होला । अब कर्म र क्रियाको सङ्गतितर्फ पुनः विचार गरौं-

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१ तेन	२ तेन	३ तेन	४ तेन	५ तेन	६ तेन	७ तेन	८ तेन	९ तेन
पाठः	पाठौ	पाठाः	त्वम्	युवाम्	यूयम्	अहम्	आवाम्	वयम्
अपठ्यत १	अपठ्येताम् २	अपठ्यन्त ३	अपठ्यथाः ४	अपठ्येथाम् ५	अपठ्यध्वम् ६	अपठ्ये ७	अपठ्यावहि ८	अपठ्यामहि ९

* अझै प्रष्टसँग बुझ्ने हो भने तालिकाको सारांश यस्तो छ - १. तेन पाठः अपठ्यत, २. तेन पाठौ अपठ्येताम्, ३. तेन पाठाः अपठ्यन्त, ४. तेन त्वम् अपठ्यथाः, ५. तन युवाम् अपठ्येथाम्, ६. तेन यूयम् अपठ्यध्वम्, ७. तेन अहम् अपठ्ये, ८. तेन आवाम् अपठ्यावहि, ९. तेन वयम् अपठ्यामहि । यहाँ सम्झाउनको लागि तेन (एक वचन) को मात्र प्रयोग गरिएको छ । माथिका ९ वटै वाक्यको कर्तृवाच्य हेर्नुहोस् - १. स पाठं अपठत्, २. स पाठौ अपठत्, ३. स पाठान् अपठत्, ४. स त्वाम् अपठत्, ५. स युवाम् अपठत्, ६. स यूयम् अपठत्, ७. स माम् अपठत्, ८. स आवाम् अपठत्, ९. स अस्मान् अपठत् ।

* विद्यार्थी भाइबहिनी हो ! तपाईंहरूलाई थाहै भएकै कुरा हो - मध्यमपुरुषमा युष्मत्शब्द र उत्तमपुरुषमा अस्मत्शब्दको प्रयोग भएकै हुनुपर्छ ।

कर्तृवाच्य र कर्मवाच्यको तुलनात्मक बोध

कर्तृवाच्य	**कर्मवाच्य**
१. दिनेशः अपठत् ।	१. दिनेशेन अपठ्यत ।

* संस्कृतभाषामा वाच्यपरिवर्तन पर्याप्त मात्रामा गरिन्छ । तसर्थ यहाँ विद्यार्थी मित्रहरूलाई सामान्य नियमका साथ सबै उदाहरण दिएर बुझाउन खोजिएको छ । एउटा धातुको नियम जानेपछि अरू सबैको पनि जानिन्छ । एउटै कुरालाई पटक-पटक दोहोऱ्याएर बताउँदा र तपाईंहरूले दोहोऱ्याई दोहोऱ्याई पढ्दा संस्कृतभाषाको बोध क्रमशः सरलतापूर्वक हुँदै जानेछ । अभ्यास नै सबभन्दा ठूलो कुरा हो । यस कालका वाच्य परिवर्तन गर्दा वाक्यरचना नियम '३५' अन्तर्गत रहेर क्रियापत्रमात्रै परिवर्तन गर्नुपर्छ ।

पुनरावृत्ति - वाच्यपरिवर्तन

कर्तृवाच्य	**कर्मवाच्य**
१. विमला नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालये अपठत् ।	१. विमलया नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालये अपठ्यत ।
२. अहम् विद्यापीठम् अगच्छम् ।	२. मया विद्यापीठम् अगम्यत ।
३. राधेश्यामले भात खायो ।	३. राधेश्यामेन ओदनम् अखाद्यत ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४. सरस्वती संस्कृतम् अपठत् ।
५. गोपालः द्रोणनगरात् अल्मोडाम् अगच्छत् ।
६. कविता विद्यालयं गत्वा संस्कृतम् अपठत् ।
७. सरस्वत्याः मन्दिरे अध्यापकाः छात्रान् अपाठयन् ।
८. छात्राः गुरुन् अवन्दन्त ।
९. विमला मुखम् अप्रक्षालयत् ।
१०. सीता रामेण सह वनम् अगच्छत् ।

४. सरस्वत्या संस्कृतम् अपठ्यत ।
५. गोपालेन द्रोणनगरात् अल्मोडा अगम्यत ।
६. कवितया विद्यालयं गत्वा संस्कृतम् अपठ्यत ।
७. सरस्वत्याः मन्दिरे अध्यापकैः छात्राः अपाठ्यन्त।
८. छात्रैः गुरवः अवद्यन्त ।
९. विमलया मुखम् अप्राक्षाल्यत ।
१०. सीतया रामेण सह वनम् अगम्यत ।

अभ्यास

क) निम्नलिखित वाक्यहरूको संस्कृतमा अनुवाद गरेर वाच्य परिवर्तन गर्नुहोस्

१. भगवती घर गइन् ।
२. के उमेश घर गयो ?
३. मुकुन्द र इन्दिराले पानी खाए ।
४. के तिमीले खाना खायौ ?
५. हरिहर वृन्दावन गए ।
६. सरस्वतीले कपडा धोइन् ।
७. रामले कहाँ संस्कृत पढ्यो ?
८. मैले किताब हेरें ।
९. मुकुन्दले महाभारत पढ्यो ?
१०. संस्कृत सबैले पढे ।

ख) निम्नलिखित वाक्यहरूको नेपालमा अनुवाद गरेर वाच्य परिवर्तन गर्नुहोस्

१. सरस्वती वस्त्राणि अप्रक्षालयत् ।
२. अहं पुस्तकम् अपस्यम् ।
३. सर्वे संस्कृतम् अपठन् ।
४. विमला विद्यापीठे ज्यौतिषम् अपठत् ।
५. रामः कुत्र संस्कृतम् अपठत् ।
६. मुकुन्दः महाभारतम् अपठत् ।
७. छात्रः काशीम् अगच्छन् ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीं कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका – ३४ 'क' कर्तृवाच्य

		समूह 'क'			समूह 'ख'		समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष	अपि	सः	तौ	ते	अनुवादचन्द्रिकां	न	अपठत्	अपठताम्	अपठन्
		सा	ते	ताः	व्याकरणं				
		सीता	सीते	सीताः	निबन्धं				
		रामः	रामौ	रामाः	त्वाम्				
म.पु.		त्वम्	युवाम्	यूयम्	माम्		अपठः	अपठतम्	अपठत
उ.पु.		अहम्	आवाम्	वयम्			अपठम्	अपठाव	अपठाम

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१. माथिको तालिकामा 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - ३४ 'ख' कर्मवाच्य

		समूह 'क'	समूह 'ख'		समूह 'ग'
प्रथमपुरुष	अपि	तेन ताभ्यां तैः तया ताभ्यां ताभिः सीतया सीताभ्यां सीताभिः रामेण रामाभ्यां रामैः	अनुवादचन्द्रिका व्याकरणं निबन्धः त्वम्	न	अपठ्यत अपठ्यताम् अपठ्यन्त
म.पु.		त्वया युवाभ्यां यूष्माभिः	अहम्		अपठ्यथा अपठ्यथां अपठ्यध्वं
उ.पु.		मया आवाभ्यां अस्माभिः			अपठ्ये अपठ्यावहे अपठ्यामहे

१. माथिको तालिकामा 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

एकतीसौं दिन
एकत्रिंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! आज एकतीसौं दिन हो । कर्तृवाच्य र कर्मवाच्यको विषयमा धेरै झन्झटमा पर्नुपर्ने विशेष कुराहरू केही छैनन् । क्रियापदको ज्ञानमात्र आवश्यक छ । कर्ममा प्रथमा, कर्तामा तृतीया र भाववाच्य अथवा कर्मवाच्यको क्रियापद राखिदिएपछि वाक्य तयार हुन्छ भन्ने कुरा तपाईंहरूले जानिसक्नुभएको छ । आज तपाईंहरूका समक्ष कर्मवाच्य र भाववाच्यका ऌट्लकारका रूपहरू प्रस्तुत गरिंदैछ। यिनलाई राम्ररी बुझेर वाक्यमा प्रयोग गर्न जान्नुभयो भने तपाईं संस्कृतको महत्त्वपूर्ण विषय जान्नुहुनेछ ।

१. पठ् (पढ्नु) धातु (ऌट्लकार, भविष्यत्, तृतीय अवस्था - कर्म तथा भाववाच्य) को रूपायन

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	पठिष्यते	पठिष्येते	पठिष्यन्ते
मध्यमपुरुष	पठिष्यसे	पठिष्यथे	पठिष्यध्वे
उत्तमपुरुष	पठिष्ये	पठिष्यावहे	पठिष्यामहे

* माथि बताइएका धातुका उक्त ९ रूप कसरी बन्छन्, त्यो बुझौं । बुझ्न केही अप्ठ्यारो छैन । शुद्ध धातु 'पठ्' हो, त्यसमा तल लेखिएअनुसारका प्रत्यय जोडिदिएपछि रूप तयार हुन्छन् -

पहिलो पङ्क्ति (प्रथमपुरुष) मा	क्रमशः:-	इष्यते	इष्येते	इष्यन्ते
दोस्रो पङ्क्ति(मध्यमपुरुष) मा	" -	इष्यसे	इष्यथे	इष्यध्वे
तेस्रो पङ्क्ति (उत्तमपुरुष) मा	" -	इष्ये	इष्यावहे	इष्यामहे

पठ् + इष्यते = पठिष्यते   पठ् + इष्येते = पठिष्येते   पठ् + इष्यन्ते = पठिष्यन्ते

नियम - '३७' क्रियारूपायनसम्बन्धी '८ आ'

यसरी कुनै पनि कर्मवाच्य तथा भाववाच्य धातुका अन्तमा इष्यते, इष्येते, इष्यन्ते, इष्यसे, इष्यथे, इष्यध्वे, इष्ये, इष्यावहे र इष्यामहे जोड्नुभयो भने ऌट्लकार कर्मवाच्य अर्थात् तृतीय अवस्थाका क्रियापदका रूपहरू प्रायः तयार हुन्छन् । तर आकारान्त धातुका अन्तमा स्यते, स्येते, स्यन्ते, स्यसे, स्येथे, स्यध्वे, स्ये, स्यावहे र स्यामहे जोडिने कुरा बिर्सनु हुँदैन र यसलाई राम्ररी बुझ्न तपाईंहरूले स्थास्यतेका रूपायन हेर्नुहोला ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२. **स्था - (स्थास्यति - कर्तृवाच्य)**

स्थास्यते	स्थास्येते	स्थास्यन्ते
स्थास्यसे	स्थास्येथे	स्थास्यध्वे
स्थास्ये	स्थास्यावहे	स्थास्यामहे

३. **पा - (पास्यति - कर्तृवाच्य)**

पास्यते	पास्येते	पास्यन्ते
पास्यसे	पास्येथे	पास्यध्वे
पास्ये	पास्यावहे	पास्यामहे

४. **दा - (दास्यति - कर्तृवाच्य)**

दास्यते	दास्येते	दास्यन्ते
दास्यसे	दास्येथे	दास्यध्वे
दांस्ये	दास्यावहे	दास्यामहे

५. **ध्यै - (ध्यास्यति - कर्तृवाच्य)**

ध्यास्यते	ध्यास्येते	ध्यास्यन्ते
ध्यास्यसे	ध्यास्येथे	ध्यास्यध्वे
ध्यास्ये	ध्यास्यावहे	ध्यास्यामहे

६. **नी - (नेष्यति - कर्तृवाच्य)**

नेष्यते	नेष्येते	नेष्यन्ते
नेष्यसे	नेष्यथे	नेष्यध्वे
नेष्ये	नेष्यावहे	नेष्यामहे

७. **जि - (जेष्यति - कर्तृवाच्य)**

जेष्यते	जेष्यते	जेष्यन्ते
जेष्यसे	जेष्यथे	जेष्यध्वे
जेष्ये	जेष्यावहे	जेष्यामहे

८. **चि - (चेष्यति - कर्तृवाच्य)**

चेष्यते	चेष्येते	चेष्यन्ते
चेष्यसे	चेष्येथे	चेष्यध्वे
चेष्ये	चेष्यावहे	चेष्यामहे

९. **ज्ञा -(ज्ञास्यति - कर्तृवाच्य)**

ज्ञास्यते	ज्ञास्येते	ज्ञास्यन्ते
ज्ञास्यसे	ज्ञास्येथे	ज्ञास्यध्वे
ज्ञास्ये	ज्ञास्यावहे	ज्ञास्यामहे

१०. **श्रि - (श्रेष्यति - कर्तृवाच्य)**

श्रयिष्यते	श्रयिस्येते	श्रयिस्यन्ते
श्रयिस्यसे	श्रयिस्येथे	श्रयिस्यध्वे
श्रयिस्ये	श्रयिस्यावहे	श्रयिस्यामहे

११. **कृ - (करिष्यति - कर्तृवाच्य)**

करिष्यते	करिष्येते	करिष्यन्ते
करिष्यसे	करिष्येथे	करिष्यध्वे
करिष्ये	करिष्यावहे	करिष्यामहे

१२. **धृ - (धरिष्यति - कर्तृवाच्य)**

धरिष्यते	धरिष्येते	धरिष्यन्ते
धरिष्यसे	धरिष्येथे	धरिष्यध्वे
धरिष्ये	धरिष्यावहे	धरिष्यामहे

१३. **भृ - (भरिष्यति - कर्तृवाच्य)**

भरिष्यते	भरिष्येते	भरिष्यन्ते
भरिष्यसे	भरिष्येथे	भरिष्यध्वे
भरिष्ये	भरिष्यावहे	भरिष्यामहे

१४. **क्रीड् - (क्रीडिष्यति - कर्तृवाच्य)**

क्रीडिष्यते	क्रीडिष्येते	क्रीडिष्यन्ते
क्रीडिष्यसे	क्रीडिष्येथे	क्रीडिष्यध्वे
क्रीडिष्ये	क्रीडिष्यावहे	क्रीडिष्यामहे

१५. **हस् - (हरिष्यति - कर्तृवाच्य)**

हसिष्यते	हसिष्येते	हसिष्यन्ते
हसिष्यसे	हसिष्येथे	हसिष्यध्वे
हसिष्ये	हसिष्यावहे	हसिष्यामहे

१६. **खाद् - (खादिष्यति - कर्तृवाच्य)**

खादिष्यते	खादिष्येते	खादिष्यन्ते
खादिष्येसे	खादिष्येथे	खादिष्यध्वे
खादिष्ये	खादिष्यावहे	खादिष्यामहे

१७. **नृत् - (नर्तिष्यति - कर्तृवाच्य)**

नर्तिष्यते	नर्तिष्येते	नर्तिष्यन्ते
नर्तिष्यसे	नर्तिष्येथे	नर्तिष्यध्वे
नर्तिष्ये	नर्तिष्यावहे	नर्तिष्यामहे

१८. **वन्द् - (वन्दिष्यते - कर्तृवाच्य)**

वन्दिष्यते	वन्दिष्येते	वन्दिष्यन्ते
वन्दिष्यसे	वन्दिष्येथे	वन्दिष्यध्वे
वन्दिष्ये	वन्दिष्यावहे	वन्दिष्यामहे

१९. **गम - (गमिष्यते - कर्तृवाच्य)**

गंष्यते	गंस्येते	गंस्यन्ते
गंस्यसे	गंस्येथे	गंस्यध्वे
गंस्ये	गंस्यावहे	गंस्यामहे

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* मेरा मित्रहरू र विद्यार्थी भाइबहिनीहरूले कर्मवाच्य तथा भाववाच्य ऌट्लकार, तृतीय अवस्थाका क्रियापद कस्ता हुन्छन् भन्ने कुरा बुझ्नु भयो होला । अब कर्म र क्रियाको सङ्गतितर्फ लागौं -

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१ तेन	२ तेन	३ तेन	४ तेन	५ तेन	६ तेन	७ तेन	८ तेन	९ तेन
पाठः	पाठौ	पाठाः	त्वम्	युवाम्	यूयम्	अहम्	आवाम्	वयम्
पठिष्यते १	पठिष्येते २	पठिष्यन्ते ३	पठिष्यसे ४	पठिष्यथे ५	पठिष्यध्वे ६	पठिष्ये ७	पठिष्यावहे ८	पठिष्यामहे ९

* अझै प्रष्टसँग बुझ्ने हो भने तालिकाको सारांश यस्तो छ - १. तेन पाठः पठिष्यते, २. तेन पाठौ पठिष्येते, ३. तेन पाठाः पठिष्यन्ते, ४. तेन त्वम् पठिष्यसे, ५. तेन युवाम् पठिष्यथे, ६. तेन यूयम् पठिष्यध्वे, ७. तेन अहम् पठिष्ये, ८. तेन आवाम् पठिष्यावहे, ९. तेन वयम् पठिष्यामहे । यहाँ सम्झाउनको लागि तेन (एक वचन) को मात्र प्रयोग गरिएको छ । माथिका ९ वटै वाक्यको कर्तृवाच्य हेर्नुहोस् - १. सः पाठं पठिष्यति, २. सः पाठौ पठिष्यति, ३. सः पाठान् पठिष्यति, ४. सः त्वाम् पठिष्यति, ५. सः युवाम् पठिष्यति, ६. सः यूयम् पठिष्यति, ७. सः माम् पठिष्यति, ८. सः आवाम् पठिष्यति, ९. सः अस्मान् पठिष्यति, ।

कर्तृवाच्य र कर्मवाच्यको तुलनात्मक बोध

कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य
१. दिनेशः पठिष्यति ।	१. दिनेशेन पठिष्यते ।

यस कालका वाच्य परिवर्तन गर्दा वाक्यरचना नियम '३५' अन्तर्गत रहेर क्रियापत्रमात्रै परिवर्तन गर्नुपर्छ ।

पुनरावृत्ति - वाच्यपरिवर्तन

कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य
१. गोपालः संस्कृतम् पठिष्यति - गोपालले संस्कृत पढ्नेछ ।	१. गोपालेन संस्कृतम् पठिष्यते - गोपालद्वारा संस्कृत पढिनेछ ।
२. विमला होलिकोत्सवे गृहम् गमिष्यति - विमला होलीपर्वमा घर जानेछिन् ।	२. विमलया होलिकोत्सवे गृहम् गस्यते - विमलाद्वारा होलीमा घर गइनेछ ।
३. अहम् रामायणम् पठिष्यामि - म रामायण पढ्नेछु ।	३. मया रामायणम् पठिष्यते - मद्वारा रामायण पढिनेछ ।
४. वसन्तपुर-कार्यालये उपकुलपतयः स्थास्यन्ति - वसन्तपुर कार्यालयमा उपकुलपतिहरू बस्नेछन् ।	४. वसन्तपुरकार्यालये उपकुलपतिभिः स्थास्यते - वसन्तपुरकार्यालयमा उपकुलपतिद्वारा बसिनेछ ।
५. निर्मलायाः भगिनी सुन्दराणि वस्त्राणि धारयिष्यति - निर्मलाकी बहिनीले राम्रो कपडा लगाउनेछिन् ।	५. निर्मलायाः भगिन्या सुन्दराणि वस्त्राणि धारयिष्यते- निर्मलाकी बहिनीद्वारा राम्रो कपडा लगाइनेछ ।
६. सिंहाः वने वसन्ति - सिंहहरू वनमा बस्छन् ।	६. सिंहैः वने उष्यते - सिंहहरूद्वारा वनमा बसि छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

७. मुकुन्दस्य जनकः कान्तिपुरम् गमिष्यति –
मुकुन्दको बुबा काठमाडौं जानुहुनेछ ।

८. कार्यालयं परितः जनाः स्थास्यन्ति –
कार्यालयको चारैतिर मानिसहरू बस्नेछन् ।

७. मुकुन्दस्य जनकेन कान्तिपुरम् गस्यते –
मुकुन्दको बुबाद्वारा काठमाडौं गइनेछ ।

८. कार्यालयं परितः जनैः स्थास्यते –
कार्यालयको चारैतिर मानिसहरू बसिनेछ ।

अभ्यास

क) निम्नलिखित वाक्यहरूको संस्कृतमा अनुवाद गरेर वाच्य परिवर्तन गर्नुहोस्

१. तपाईं जनकपुर कहिले जानुहुनेछ ?
२. शङ्कर सरले जनता विद्यापीठमा राजनीतिशास्त्र पठाउनुहुनेछ ।
३. तिमीहरूले भोलि सिद्धान्तकौमुदी पढ्नेछौ ।
४. दिनेशकी बहिनीले घरमा कपडा धुनेछिन् ।
५. तिमीहरूले राम्रो निबन्ध लेख्नेछौ ।

क) निम्नलिखित वाक्यहरूको नेपालीमा अनुवाद गरेर वाच्य परिवर्तन गर्नुहोस्

१. भगवान् गणेशः युद्धे दानवान् हंनिष्यति ।
२. वयं स्वः काष्ठमण्डपं गमिष्यामः ।
३. कृषकाः वर्षासु कार्यं करिष्यन्ति ।
४. छात्राः वार्षिकोत्सवे हस्तकन्दूकं क्रीडिष्यन्ति ।
५. नेतारः अस्मिन् वर्षे संविधानं लेखिष्यन्ति ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका – ३५ 'क' कर्तृवाच्य

		समूह 'क'			समूह 'ख'		समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष	अपि	सः	तौ	ते	अनुवादचन्द्रिकां	न	पठिष्यति	पठिष्यतः	पठिष्यन्ति
		सा	ते	ताः	व्याकरणं				
		सीता	सीते	सीताः	निबन्धं				
		रामः	रामौ	रामाः	त्वाम्				
म.पु.		त्वम्	युवाम्	यूयम्	माम्		पठिष्यसि	पठिष्यथः	पठिष्यथ
उ.पु.		अहम्	आवाम्	वयम्			पठिष्यामि	पठिष्यावः	पठिष्यामः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१. माथिको तालिकामा 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - ३५ 'ख' कर्मवाच्य

		समूह 'क'	समूह 'ख'		समूह 'ग'
प्रथमपुरुष	अपि	तेन ताभ्यां तैः तया ताभ्यां ताभिः सीतया सीताभ्यां सीताभिः रामेण रामाभ्यां रामैः	अनुवादचन्द्रिका व्याकरणं निबन्धः त्वम् अहम्	न	पठिष्यते पठिष्येते पठिष्यन्ते
म.पु.		त्वया युवाभ्यां यूष्माभिः			पठिष्यसे पठिष्येथे पठिष्यध्वे
उ.पु.		मया आवाभ्यां अस्माभिः			पठिष्ये पठिष्यावहे पठिष्यामहे

१. माथिको तालिकामा 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बत्तीसौं दिन
द्वात्रिंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अब हामीहरू सफलताको शिखरमा टेक्न लागिसकेका छौं । तपाइँहरू अब ढुक्क भएर अगाडि बढ्नुहोस् । आज बत्तीसौं दिनमा तपाईंहरूलाई आज्ञार्थक लोट्लकार चतुर्थ अवस्थाका भाववाच्य र कर्मवाच्यका क्रियापदहरूको रूपायन ज्ञान गराई वाक्यमा प्रयोग गर्न सिकाइनेछ।

१. पठ् (पढ्नु) धातु (लोट्लकार, आज्ञार्थक, चतुर्थ अवस्था - कर्म तथा भाववाच्य) को रूपायन

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	पठ्यताम्	पठ्येताम्	पठ्यन्ताम्
मध्यमपुरुष	पठ्यस्व	पठ्येथाम्	पठ्यध्वम्
उत्तमपुरुष	पठ्यै	पठ्यावहै	पठ्यामहै

* माथि बताइएका धातुका उक्त ९ रूप कसरी बन्छन्, त्यो बुझौं । बुझ्न केही अप्ठ्यारो छैन । शुद्ध धातु 'पठ्' हो, त्यसमा तल लेखिएअनुसारका प्रत्यय जोडिदिएपछि रूप तयार हुन्छन् –

पहिलो पङ्क्ति (प्रथमपुरुष) मा क्रमशः–	यताम्	येताम्	यन्ताम्
दोस्रो पङ्क्ति(मध्यमपुरुष) मा " –	यस्व	येथाम्	यध्वम्
तेस्रो पङ्क्ति (उत्तमपुरुष) मा " –	यै	यावहै	यामहै

नियम – '३८' क्रियारूपायनसम्बन्धी '१० आ'

यसरी कुनै पनि कर्मवाच्य तथा भाववाच्य धातुका अन्तमा इष्यते, इष्येते, इष्यन्ते, इष्यसे, इष्यथे, इष्यध्वे, इष्ये, इष्यावहे र इष्यामहे जोड्नुभयो भने लट्लकार कर्मवाच्य अर्थात् तृतीय अवस्थाका क्रियापदका रूपहरू प्रायः तयार हुन्छन् । जस्तै –

पठ् + यताम् = पठ्यताम् पठ् + येताम् = पठ्येताम् पठ् + यन्ताम् = पठ्यन्ताम्

कर्मवाच्यको रूपायन

२. वन्दताम् (कर्तृवाच्य)

वन्द्यताम्	वन्द्येताम्	वन्द्यन्ताम्
वन्द्यस्व	वन्द्येथाम्	वन्द्यध्वम्
वन्द्यै	वन्द्यावहै	वन्द्यामहै

३. जि – जयतु (कर्तृवाच्य)

जीयताम्	जीयेताम्	जीयन्ताम्
जीयस्व	जीयेथाम्	जीयध्वम्
जीयै	जीयावहै	जीयामहै

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४. **धृ - (धरतु - कर्तृवाच्य)**

ध्रियताम् ध्रियेताम् ध्रियन्ताम्
ध्रियस्व ध्रियेथाम् ध्रियध्वम्
ध्रीयै ध्रीयावहै ध्रीयामहै

५. **कृ (गर्नु) - (करोतु - कर्तृवाच्य)**

क्रियताम् क्रियेताम् क्रियन्ताम्
क्रियस्व क्रियेथाम् क्रियध्वम्
क्रीयै क्रीयावहै क्रीयामहै

६. **हस् - (हसतु - कर्तृवाच्य)**

हस्यताम् हस्येताम् हस्यन्ताम्
हस्यस्व हस्येथाम् हस्यध्वम्
हस्यै हस्यावहै हस्यामहै

७. **क्रीड् - (क्रीडतु - कर्तृवाच्य)**

क्रीड्यताम् क्रीड्येताम् क्रीड्यन्ताम्
क्रीड्यस्व क्रीड्येथाम् क्रीड्यध्वम्
क्रीड्यै क्रीड्यावहै क्रीड्यामहै

८. **खाद् - (खादतु - कर्तृवाच्य)**

खाद्यताम् खाद्येताम् खाद्यन्ताम्
खाद्यस्व खाद्येथाम् खाद्यध्वम्
खाद्यै खाद्यावहै खाद्यामहै

९. **लिख् - (लिखतु - कर्तृवाच्य)**

लिख्यताम् लिख्येताम् लिख्यन्ताम्
लिख्यस्व लिख्येथाम् लिख्यध्वम्
लिख्ये लिख्यावहै लिख्यामहै

१०. **गम् - (गच्छतु - कर्तृवाच्य)**

गम्यताम् गम्येताम् गम्यन्ताम्
गम्यस्व गम्येथाम् गम्यध्वम्
गम्यै गम्यावहै गम्यामहै

११. **सेव् - (सेवताम् - कर्तृवाच्य)**

सेव्यताम् सेव्येताम् सेव्यन्ताम्
सेव्यस्व सेव्येथाम् सेव्यध्वम्
सेव्यै सेव्यावहै सेव्यामहै

१२. **शकि - (शङ्कताम् - कर्तृवाच्य)**

शङ्क्यताम् शङ्क्येताम् शङ्क्यन्ताम्
शङ्क्यस्व शङ्क्येथाम् शङ्क्येध्वम्
शङ्क्यै शङ्क्यावहै शङ्क्यामहै

१३. **भू - (भवतु - कर्तृवाच्य)**

भूयताम् भूयेताम् भूयन्ताम्
भूयस्व भूयेथाम् भूयध्वम्
भूयै भूयावहै भूयामहै

१४. **आगम् - (आगच्छतु - कर्तृवाच्य)**

आगम्यताम् आगम्येताम् आगम्यन्ताम्
आगम्यस्व आगम्येथाम् आगम्यध्वम्
आगम्ये आगम्यावहै आगम्यामहै

१५. **पा - (पिबतु - कर्तृवाच्य)**

पीयताम् पीयेताम् पीयन्ताम्
पीयस्व पीयेथाम् पीयध्वम्
पीयै पीयावहै पीयामहै

१६. **रम्** (रमाउनु) - **(रमताम् - कर्तृवाच्य)**

रम्यताम् रम्येताम् रम्यन्ताम्
रम्यस्व रम्येथाम् रम्यध्वम्
रम्यै रम्यावहै रम्यामहै

१७. **यज् - (यजतु - कर्तृवाच्य)**

इज्यताम् इज्येताम् इज्यन्ताम्
इज्यस्व इज्येथाम् इज्यध्वम्
इज्यै इज्यावहै इज्यामहै

१८. **लभ् - (लभताम् - कर्तृवाच्य)**

लभ्यताम् लभ्येताम् लभ्यन्ताम्
लभ्यस्व लभ्येथाम् लभ्यध्वम्
लभ्यै लभ्यावहै लभ्यामहै

१९. **मुद्** (हर्षे) - **(मोदताम् - कर्तृवाच्य)**

मोद्यताम् मोद्येताम् मोद्यन्ताम्
मोद्यस्व मोद्येथाम् मोद्यध्वम्
मोद्यै मोद्यावहै मोद्यामहै ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले कर्मवाच्य तथा भाववाच्य लोट्लकार, चतुर्थ अवस्थाका क्रियापद कस्ता हुन्छन् भन्ने कुरा बुझ्नु भयो होला । अब कर्म र क्रियाको सङ्गतितर्फ लागौं -

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१ तेन	२ तेन	३ तेन	४ तेन	५ तेन	६ तेन	७ तेन	८ तेन	९ तेन
पाठः	पाठौ	पाठाः	त्वम्	युवाम्	यूयम्	अहम्	आवाम्	वयम्
पठ्यताम् १	पठ्येताम् २	पठ्यन्ताम् ३	पठ्यस्व ४	पठ्येथाम् ५	पठ्यध्वम् ६	पठ्यै ७	पठ्यावहै ८	पठ्यामहै ९

* अझै प्रष्टसँग बुझ्ने हो भने तालिकाको सारांश यस्तो छ – १. तेन पाठः पठ्यताम्, २. तेन पाठौ पठ्येताम्, ३. तेन पाठाः पठ्यन्ताम्, ४. तेन त्वम् पठ्यस्व, ५. तेन युवाम् पठ्येथाम्, ६. तेन यूयम् पठ्यध्वम्, ७. तेन अहम् पठ्यै, ८. तेन आवाम् पठ्यावहै, ९. तेन वयम् पठ्यामहै । यहाँ सम्झाउनको लागि तेन (एक वचन) को मात्र प्रयोग गरिएको छ। माथिका ९ वटै वाक्यको कर्तृवाच्य हेर्नुहोस् – १. सः पाठं पठतु, २. सः पाठौ पठतु, ३. सः पाठान् पठतु, ४. सः त्वाम् पठतु, ५. सः युवाम् पठतु, ६. सः यूयम् पठतु, ७. सः माम् पठतु, ८. सः आवाम् पठतु, ९. सः अस्मान् पठतु ।

कर्तृवाच्य र कर्मवाच्यको तुलनात्मक बोध

कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य
१. दिनेशः पठतु ।	१. दिनेशेन पठ्यताम् ।

यस कालका वाच्य परिवर्तन गर्दा वाक्यरचना नियम '३५' अन्तर्गत रहेर क्रियापत्रमात्रै परिवर्तन गर्नुपर्छ ।

पुनरावृत्ति – वाच्यपरिवर्तन

कर्तृवाच्य	कर्मवाच्य
१. गोपालः विराटनगरं गच्छतु – गोपाल विराटनगर जाओस् ।	१. गोपालेन विराटनगरं गम्यताम् – गोपालद्वारा विराटनगर गइयोस् ।
२. शकुन्तला वस्त्राणि धारयतु – शकुन्तलाले कपडा लगाऊन् ।	२. शकुन्तलया वस्त्राणि धार्यन्ताम् – शकुन्तलाद्वारा कपडाहरू लगाइयोस् ।
३. हरिहरः गुरुम् प्रणमतु – हरिहरले गुरुलाई ढोग दियोस् ।	३. हरिहरेण गुरुः प्रणम्यताम् – हरिहरद्वारा गुरु ढोगिदिउन् ।
४. घनश्यामः आचार्यम् वन्दताम् – घनश्यामले गुरुलाई वन्दना गरोस् ।	४. घनश्यामेन आचार्यः वन्द्यताम् – घनश्यामद्वारा गुरु अभिवन्दित होऊन् ।
५. छात्राः गृहकार्याणि कुर्वन्तु – छात्रहरूले गृहकार्य गरून् ।	५. छात्रैः गृहकार्याणि क्रियन्ताम् – छात्रहरूद्वारा गृहकार्य गरियोस् ।
६. छात्राः कौमुदीम् पठन्तु – छात्रहरू कौमुदी पढुन् ।	६. छात्रैः कौमुदी पठ्यताम् – छात्रहरूद्वारा कौमुदी पढियोस् ।

* हामी शिक्षकहरूले सर्वप्रथम नियम बताउने, नियमसँग मिल्दो उदाहरण दिने र उदाहरण दिएपछि प्रयोग सिकाउने काम गरेपछि संस्कृत सबैले बुझ्न सक्छन् ।

* यस पुस्तकमा महामुनि पतञ्जलिको आशयअनुसार आधुनिक शैलीमा विद्यार्थीहरूलाई सजिलैसँग विषयबोध गराउन प्रयत्न गरिएको छ । यसको उद्देश्य तपाईंहरूजस्ता भाइबहिनीहरूलाई संस्कृतज्ञ बनाउनु हो । मेरो यो सानो किताब पढेपछि पाणिनिको व्याकरणं पढ्न थाल्नुभयो भने तपाइँहरूलाई आनन्द लाग्नेछ र पाणिनिको अद्वितीय शैली जानेर तपाईंहरू अचम्म पर्नुहुनेछ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्यास

क) **निम्नलिखित वाक्यहरूको नेपालीमा अनुवाद गरी संस्कृतमा वाच्य परिवर्तन गर्नुहोस्**

१. छात्राः अध्यापकान् नमन्तु ।
२. नार्यः गृहकार्यं कुर्वन्तु ।
३. छात्राः निबन्धान् लिखन्तु ।
४. कर्मकराः वस्त्राणि प्रक्षालयन्तु ।
५. नृत्यकाः नृत्यं दर्शयन्तु ।

ख) **निम्नलिखित वाक्यहरूको संस्कृतमा अनुवाद गरी वाच्य परिवर्तन गर्नुहोस्**

१. होलीमा सबै घर जाऊन् ।
२. के म घर जाउँ ।
३. दश कक्षाका छात्रहरू खेल्न विराटनगर जाऊन् ।
४. तिमीहरू खेल्न मैदानमा जाओ ।
५. शिक्षित नागरिकहरूले असभ्यलाई सभ्य बनाउन् ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूलें पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका – ३६ 'क' कर्तृवाच्य

		समूह 'क'			समूह 'ख'		समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष		सः	तौ	ते	अनुवादचन्द्रिकां		पठतु	पठताम्	पठन्तु
		सा	ते	ताः	व्याकरणं				
		सीता	सीते	सीताः	निबन्धं				
		रामः	रामौ	रामाः	त्वाम्				
म.पु.	अपि	त्वम्	युवाम्	यूयम्	माम्	न	पठ	पठतम्	पठत
उ.पु.		अहम्	आवाम्	वयम्			पठानि	पठाव	पठाम

१. माथिको तालिकामा 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संपरीक्षण तालिका - ३६ 'ख' कर्मवाच्य

		समूह 'क'	समूह 'ख'		समूह 'ग'
प्रथमपुरुष	अपि	तेन ताभ्यां तैः तथा ताभ्यां ताभिः सीतया सीताभ्यां सीताभिः रामेण रामाभ्यां रामैः	अनुवादचन्द्रिका व्याकरणं निबन्धः त्वम्	न	पठ्यताम् पठ्येताम् पठ्यन्ताम्
म.पु.		त्वया युवाभ्यां यूष्माभिः	अहम्		पठ्यस्व पठ्येथाम् पठ्येध्वम्
उ.पु.		मया आवाभ्यां अस्माभिः			पठ्यै पठ्यावहै पठ्यामहै

१. माथिको तालिकामा 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! आजसम्म हामीहरूले बढो दत्तचित्त भएर कर्तृवाच्यका वाक्यहरू र कर्मवाच्यका वाक्यहरूको अध्ययन गऱ्यौं । संस्कृत धेरै बुझियो पनि एउटा कुरा बुझेपछि अर्को कुरा बुझ्न सजिलो हुन्छ, यो सार्वभौम नियम हो । अब संक्षिप्त रूपमा भए पनि प्रेरणार्थक धातुको वाच्यपरिवर्तनसम्बन्धी कुराहरू पढौं । परिश्रम र लगनशीलताबाट सबै थोक प्राप्त गर्न सकिन्छ, आउनुहोस् प्रेरणार्थक धातुहरूको वाच्यपरिवर्तन पनि सिकौं ।

पठ् (पढ्नु) धातु, पाठि (पठाउनु)

पठति	पठतः	पठन्ति	पाठयति	पाठयतः	पाठयन्ति
पठसि	पठथः	पठथ	पाठयसि	पाठयथः	पाठयथ
पठामि	पठावः	पठामः	पाठयामि	पाठयावः	पाठयामः

पठति आदिको प्रयोग गर्ने विधि र पाठयति आदिको प्रयोग गर्ने विधि हामीहरूले जानिसकेका छौं । जस्तै - छात्रः पठति छात्र पढ्छ । अध्यापकः छात्रं पाठयति । गुरुले विद्यार्थीलाई पढाउनुहुन्छ । पहिलो वाक्यको वाच्यपरिवर्तन गर्ने विधि पढिसक्नुभएको छ । जस्तै - छात्रेण पठ्यते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाच्य परिर्वतन गर्न कर्मवाच्य र भाववाच्यका क्रियापदहरू चाहिन्छन् । वाच्य परिवर्तनका लागि प्रेरणार्थक क्रियापद पढ्नुभएको छैन । अब पढौं – पाठि, कारि धातुका कर्मवाच्यका रूपहरू –

पाठ्यते	पाठ्येते	पाठ्यन्ते
पाठ्यसे	पाठ्येथे	पाठ्यध्वे
पाठ्ये	पाठ्यावहे	पाठ्यामहे

नियम – '३९ क' क्रियारूपायनसम्बन्धी (ण्यन्त कर्मवाच्य हेतु)

विशेष – धातुको इलाई हटाएर यते, येते, यन्ते, यसे येथे, येध्वे, ये, यावहे, यामहे थपेपछि प्रेरणार्थक धातुका प्रथम अवस्थाका रूपहरू तयार हुन्छन् । जस्तै –

कारि –	कार्यते	कार्येते	कार्यन्ते
	कार्यसे	कार्यथे	कार्यध्वे
	कार्ये	कार्यावहे	कार्यामहे

वाच्य परिवर्तनको नियम पूर्ववत् नै हो । जस्तै – अध्यापकः पुस्तकं पाठयति । (प्रथमान्तलाई तृतीयान्त, कर्मलाई प्रथमा, क्रिया कर्मवाच्यको = अध्यापकेन पुस्तकं पाठ्यते ।

नियम – '३९ ख' क्रियारूपायनसम्बन्धी (ण्यन्त वाक्यरचना र वाच्यपरिवर्तनसम्बन्धी)

कुनैबेला पढ्ने र पढाउने दुवै देखाइयो भने वाक्यमा दुइटा कर्म आउने कुरा तपाईंहरूले प्रशस्त बुझ्नुभएको छ । त्यस्तो अवस्थामा कर्मवाच्य बनाउँदा कुन कर्मलाई प्रथमा विभक्तिमा लैजाने यत्ति कुरामात्रै बुझ्नुभयो भने दुइटा कर्म भएका ठाउँमा पनि तपाईंहरूले राम्रोसँग वाच्य परिवर्तन गर्न सक्नुहुन्छ । यहाँ 'बुद्धिभक्षार्थयोः शब्दकर्मकाणां निजक्षया' (ज्ञानार्थक, भक्ष्यार्थक, शब्दकर्मक धातुहरूको ण्यन्त वाच्यपरिवर्तनमा आफ्नो इच्छाले कुनै पनि कर्मलाई प्रथमा गर्न सकिन्छ) भन्ने नियम लागू हुन्छ । जस्तै –

अध्यापकः छात्रं पुस्तकं पाठयति । यहाँ दुइटा कर्म आए– पुस्तकं मुख्य कर्म हो र छात्र गौणकर्म हो । यस्तो अवस्थामा कुनै पनि एउटा कर्मलाई आफ्नो इच्छाअनुसार प्रथमामा लैजानुस् र अरू नियम यथावत् पालन गरी राम्रोसँग वाच्य परिवर्तन गर्नुहोस् । जस्तै उक्त वाक्यलाई वाच्यपरिवर्तन यस किसिमले गर्न सकिन्छ –

अध्यापकेन छात्रः पुस्तकं पाठयेते । अध्यापकेन छात्रं पुस्तकं पाठ्येते ।

वाच्य परिवर्तनका लागि आवश्यक अन्य अवस्थाका रूपायनहरू –

अपाठ्यत	अपाठ्यताम्	अपाठ्यन्त	
अपाठ्यथा	अपाठ्यथाम्	अपाठ्यध्वम्	
अपाठ्ये	अपाठ्यावहि	अपाठ्यामहि	.... । दोस्रो अवस्था ।
पाठयिष्यते	पाठयिष्येते	पाठयिष्यन्ते	.... । तेस्रो अवस्था ।
पाठ्यताम्	पाठ्येताम्	पाठ्यन्ताम्	.........। चौथो अवस्था ।

ॐ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३३ तेंत्तीसौं दिन
त्रयस्त्रिंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अब हामीहरू संस्कृतमा संवाद गर्न सजिलो गराउने विधितर्फ उन्मुख हुँदैछौं। विधिसम्मतरूपमा गुरुको नजिकमा बसेर लघुकौमुदी, सिद्धान्तकौमुदी, अष्टाध्यायी आदि आधिकारिक व्याकरणका ग्रन्थ पढेपछि मात्र संस्कृतमा लेख्न, पढ्न र बोल्न सकिन्छ भन्ने धारणा रहेको पाइन्छ । वास्तवमा आधुनिक शैलीबाट तिनै कुरालाई नरटाइकन सजिलैसँग पढाउन सकिन्छ । आधिकारिक ग्रन्थहरू त विशिष्ट अध्ययनका लागि अवश्य उपयोगी हुन्छन् । आजको वातावरणमा संस्कृतको बोलचाल र अध्ययन-अध्यापनमा मन्दता रहेको वास्तविक स्थितिलाई दृष्टिगत गरी प्रारम्भमा नै कठिन ग्रन्थहरू पढाउन खोज्नु रुचि नभएकालाई जवर्जस्ति खानेकुरा कोचाउनुजस्तै हो । यथार्थमा छात्राछात्रहरूमा विषयप्रतिको रुचि जगाउन सर्वप्रथम सरलविधिबाट विषयको बोध गराउनुपर्छ । त्यसपछि मात्र तिनीहरूलाई क्रमशः गम्भीर विषयतर्फ उन्मुख गराउनुपर्छ, यही नै वास्तविकता हो । सरलतापूर्वक विद्यार्थीहरूले संस्कृत सिकुन् भन्ने उद्देश्य राखी यो किताब तयार गरिएको छ । तपाईंहरू यो किताब पढी बुझेर प्रयोग गर्दै गरेर अगाडि बढ्नुभयो र अरूलाई पनि त्यसरी नै अगाडि बढ्ने प्रेरणा दिनुभयो भने सबै संस्कृत सिक्न चाहने जिज्ञासुहरूले संस्कृत भाषाको व्याकरण अति सजिलो रहेछ भन्ने तथ्य आत्मसात् गर्नेछन्।

तपाइँहरूले क्त्वा, ल्यप्, तुमुन् जस्ता कृदन्तका प्रत्ययहरू पढिसक्नुभएको छ । कर्तृवाच्य र भाववाच्यका कुरा पनि जानिसक्नुभएको छ । अहिलेसम्म १७ प्रकारका शब्दहरूका रूपहरूका साथै धातुहरूका चार अवस्थाका रूपहरू पनि जानिसक्नुभएको छ । नढाँटीकन भन्दा तपाइँहरू अब संस्कृतभाषामा नै बोल्न र लेख्न सक्ने हुनुभएको छ । आउनुहोस्, अब तिङन्त भूतकालिक क्रियाका रूपायनको प्रयोग नगरीकन पनि भूतकालका वाक्यरचना गर्न संस्कृतमा ज्यादै प्रचलित 'क्त' विधि रूपायनहरूको अध्ययन गर्दै प्रयोगविधि पनि सिकौं ।

* जिज्ञासु मित्रहरू ! अब नयाँ विषय भूतकालिक कृदन्त सिकौं । यसको समुचित ज्ञानबाट लकारहरूको सट्टा क्रियापदहरूको प्रयोग गर्ने विधि अवगत हुनेछ । विभिन्न विधिबाट वाक्यनिर्माण गर्ने दक्षता पनि हामीले प्राप्त गर्नेछौं। संस्कृत भाषा राम्रोसँग बुझी अरूलाई बुझाउन सक्ने उद्देश्यमा हामी सफल हुनुछ, तसर्थ आउनुहोस् अब क्त प्रत्यय पढौं।

क्तप्रत्यय - विधि र प्रयोग

* क्तप्रत्यय भाव र कर्ममा मात्रै हुन्छ ।

* क्त प्रत्यय लगाएर बनेका शब्दहरूको रामः, रामौ, रामाः, रमा, रमे, रमाः, पुष्पम्, पुष्पे, पुष्पाणि कै शैलीमा रूप चलाउन सकिन्छ ।

* क्त-प्रत्ययको प्रसङ्गमा शब्दहरूको निर्माण गर्दा धातुमा कहीँ 'इत' जोडिन्छ, कहीँ 'त' जोडिन्छ तर 'त' जोडेको स्थितिमा धातुमा सामान्य परिवर्तन पनि हुनसक्छ । जस्तै - 'पठ्'धातुबाट 'इत' गरेपछि <u>पठित</u> बन्दछ । त्यस पदको रूप कुन लिङ्गमा बनाउने भन्ने कुरा त्यसको कर्ममा निर्भर गर्दछ । कर्ममा क्त प्रत्यय गर्दा कर्म पुंलिङ्गी भएमा पठितः बन्दछ, कर्म स्त्रीलिङ्गी भएमा <u>पठिता</u> बन्दछ र कर्म नपुंसकलिङ्गी भएमा <u>पठितम्</u> बन्दछ । जस्तै -

१. मया वेदः पठितः । (यहाँ वेद कर्म हो र यो पुंलिङ्गी शब्द हो, त्यसकारण पठितः पुंलिङ्गको रूप भयो)।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२. मया गीता पठिता । (यहाँ गीता कर्म हो र यो स्त्रीलिङ्गी शब्द हो, त्यसकारण पठिता स्त्रीलिङ्गको रूप भयो)।

३. मया पुस्तकम् पठितम् । (यहाँ पुस्तकम् कर्म हो र यो नपुंसकलिङ्गी शब्द हो, त्यसकारण पठितम् नपुंसकलिङ्गको रूप भयो) ।

※ धातुबाट 'इत'को सट्टा 'त' प्रत्यय भई धातुमा सामान्य परिवर्तन हुन्छ भन्ने कुरा माथि बताइसकिएको छ । जस्तै – 'गम्' धातुबाट 'त' प्रत्यय हुँदा धातु 'गम्' मा सामान्य परिवर्तन भई 'ग'मात्र शेष रहन्छ, त्यसमा 'त' जोड्दा – 'गत' हुन्छ । अब कर्म पुंलिङ्गी भएमा गतः बन्दछ, कर्म स्त्रीलिङ्गी भएमा गता बन्दछ र कर्म नपुंसकलिङ्गी भएमा गतम् बन्दछ । जस्तै –

१. मया नेपालगञ्जः गतः । (यहाँ नेपालगञ्ज कर्म हो र पुंलिङ्गी शब्द हो, त्यसकारण गतः पुंलिङ्गको रूप भयो)।

२. मया पोखरा गता । (यहाँ पोखरा कर्म हो र स्त्रीलिङ्गी शब्द हो, त्यसकारण गता स्त्रीलिङ्गको रूप भयो) ।

३. मया जनकपुरम् गतम् । (यहाँ जनकपुर कर्म हो र यो नपुंसकलिङ्गी शब्द हो, त्यसकारण गतम् नपुंसकलिङ्गको रूप भयो) ।

※ धातुबाट भावमा पनि क्त-प्रत्यय हुन्छ । भावमा गरिएको क्त-प्रत्ययबाट बनेका रूपहरूमा नपुंसकलिङ्ग र प्रथमाको एकवचनको प्रयोग हुन्छ । जस्तै – म सुतें (मया शयितम्), म हाँसें (मया हसितम्), म बसें (मया स्थितम्) । उक्त उदाहरणहरूमा प्रथमाको एकवचन र नपुंसकलिङ्गको प्रयोग भएको छ । यसैगरी अरू प्रयोगहरूको विषयमा पनि बुझेर व्यवहार गर्नुहोला ।

※ अकर्मक धातुदेखि भावमा प्रत्यय हुँदा र सकर्मकदेखि पनि कर्मको विवक्षा नगरिएमा क्त प्रत्ययान्त रूप नपुंसकलिङ्गमा हुन्छ ।

नियम – '४०' क्तप्रत्ययान्त शब्दरचना र प्रयोगसम्बन्धी

क्त-प्रत्ययान्त शब्दहरूका उदाहरण

१.	पठ्	पठितः	पठितम्	पठिता
२.	गम्	गतः	गतम्	गता
३.	त्यज्	त्यक्तः	त्यक्तम्	त्यक्ता
४.	खाद्	खादितः	खादितम्	खादिता
५.	कृ	कृतः	कृतम्	कृता
६.	ग्रह्	गृहीतः	गृहीतम्	गृहीता
७.	स्ना	स्नातः	स्नातम्	स्नाता
८.	शीङ	शयितः	शयितम्	शयिता
९.	वन्द्	वन्दितः	वन्दितम्	वन्दिता
१०.	भू	भूतः	भूतम्	भूता
११.	प्रच्छ्	पृष्टः	पृष्टम्	पृष्टा
१२.	क्रीड्	क्रीडितः	क्रीडितम्	क्रीडिता
१३.	नी	नीतः	नीतम्	नीता
१४.	नम्	नतः	नतम्	नता
१५.	कम्प्	कम्पितः	कम्पितम्	कम्पिता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१६. याच्	याचितः	याचितम्	याचिता
१७. लिख्	लिखितः	लिखितम्	लिखिता
१८. लभ्	लब्धः	लब्धम्	लब्धा
१९. रम्	रतः	रतम्	रता

विशेष बोधका लागि क्तप्रत्ययान्त वाक्यहरू

१. मैले किताब पढें –	मया पुस्तकम् पठितम् ।
२. नर्मदाले स्नान गरिन् –	नर्मदया स्नातम् ।
३. छात्रहरूले मिठाइ खाए –	छात्रैः मिष्टान्नानि खादितानि ।
४. शकुन्तलाले कपडा धोइन –	शकुन्तलया वस्त्राणि प्रक्षालितानि ।
५. दामोदरले निबन्ध लेख्यो –	दामोदरेण निबन्धः लिखितः ।
६. भगवतीले सेवा गरिन् –	भगवत्या सेवा कृता ।
७. हरिहरले सिद्धान्तकौमुदी पढे –	हरिहरेण सिद्धान्तकौमुदी पठिता ।
८. भानुले सरस्वतीको पूजा गरे –	भानुना सरस्वती पूजिता ।
९. शशिधरले यज्ञ गरे –	शशिधरेण यज्ञः कृतः ।
१०. प्राचार्यले छात्रहरूलाई पढाउनुभयो –	प्राचार्येण छात्राः पाठिताः ।

मुख्य जान्नुपर्ने कुरा

* उक्त वाक्यहरूमा सर्वत्र कर्ममा प्रथमा विभक्तिको प्रयोग गरिएको छ र कर्तामा तृतीया विभक्तिको प्रयोग गरिएको छ । जस्तै –

कर्ता	कर्म
१. मया	१. पुस्तकम् ।
२. नर्मदया	२. स्नातम् ।
३. छात्रैः	३. मिष्टान्नानि
४. शकुन्तलया	४. वस्त्राणि
५. दामोदरेण	५. निबन्धः
६. भगवत्या	६. सेवा
७. हरिहरेण	७. सिद्धान्तकौमुदी
८. भानुना	८. सरस्वती
९. शशिधरेण	९. यज्ञः
१०. प्राचार्येण	१०. छात्राः

* कहीँ कहीँ अस् धातुका प्रयोगका साथै क्तप्रत्ययान्त शब्दहरूको प्रयोग गरिन्छ । जस्तै –

१. इदम् पुस्तकम् मया पठितम् अस्ति ।
२. शकुन्तलया इदम् कार्यं कृतम् आसीत् ।
३. शकुन्तलया इदम् कार्यम् कृतम् भविष्यति ।
४. मया निबन्धः रचितः अस्ति ।
५. दिनेशेन सिद्धान्तकौमुदी पठिता आसीत् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्यास

क) क्तप्रत्ययान्त शब्द लगाएर १० वटा वाक्य निर्माण गर्नुहोस् ।

ख) निम्नलिखित वाक्यहरूको क्तप्रत्ययान्तमा संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस् ।

१. मैले हरिद्वारमा पढें ।
२. विश्वेश्वर प्रसाद कोइरालाले सुम्निमा लेखे ।
३. विद्युत्तमाले शास्त्रार्थ गरिन् ।
४. भगवतीले मधुकैटभलाई मारिन् ।
५. गोविन्दले कपडा धोयो ।
६. मनमोहनले किताब लेखे ।
७. ब्रह्माजीले सृष्टि गरे ।
८. भानुभक्तले वधुशिक्षा लेखें ।
९. सिंहले बाख्रो खायो ।
१०. उपकुलपतिले कर्मचारीहरूलाई पुरस्कृत गरे।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - ३७

		समूह 'क'			समूह 'ख'		समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष		तेन	ताभ्यां	तैः	अनुवादचन्द्रिका		पठितः	पठितौ	पठिताः
		तया	ताभ्यां	ताभिः	वेदः		पठितम्	पठिते	पठितानि
		सीतया	सीताभ्यां	सीताभिः	व्याकरणं		पठिता	पठिते	पठिता
		रामेण	रामाभ्यां	रामैः	गीता				
म.पु.	अपि	त्वया	युवाभ्यां	यूष्माभिः	धनं	न	लब्धः	लब्धौ	लब्धाः
							लब्धम्	लब्धे	लब्धानि
उ.पु.		मया	आवाभ्यां	अस्माभिः	लेखनी		लब्धा	लब्धे	लब्धाः

१. माथिको तालिकामा 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अत्यन्त उत्साह र उमङ्गका साथ सजिलो तरिकाबाट संस्कृत भाषा सिक्दै जाँदा धेरै कुरा सिक्नुभयो । अब आउनुहोस्, द्विपद अथवा अनेक पदलाई सजिलोको लागि एउटै पद बनाउने नियम समास अर्थात् समस्त शब्दहरूको विषयमा संक्षेपमा बुझौं । यद्यपि समासको ज्ञान भाषा परिष्कार गर्ने विषय हो । समासबाट भाषा कसिलो, मीठो र छोटो पनि हुन्छ। त्यसैले समासको प्रयोग सङ्क्षेपीकरण गर्दा गरिन्छ । समासका अनेक भेद छन् तर, मुख्य रूपमा समासलाई ६ भागमा विभाजन गरिएको छ । सजिलो विधिद्वारा पढाउने उद्देश्यअनुरूप समास बताउँदा पनि तपाईंहरूले प्रयोग गरिरहेका शब्दहरूलाई नै देखाएर समास पढ्न तपाईंहरूलाई बोझिलो नलागोस् भन्ने कुरालाई अत्यन्त सावधानीसहित पालना गरी समास पढाइँदैछ । आउनुहोस् विषयतर्फ लागौं ।

समास भनेको के हो ?

रामः, कृष्णः आदि प्रत्येक शब्दमा विभक्ति लागेका हुन्छन् । त्यस्ता विभक्ति लागेका दुई वा दुईभन्दा धेरै शब्दहरूलाई तत्तत् शब्दमा रहेका विभक्तिलाई हटाई अन्तिम एउटै विभक्तिद्वारा सबैको अर्थ समावेश गरिने सङ्क्षेपीकरणको विधि नै समास हो । जस्तै – रामकृष्णौ = राम र कृष्ण । कृष्णगोपालहरिहराः = कृष्ण, गोपाल र हरिहर । **लम्बोदरः** – लम्बम् उदरं यस्य सः = लामो पेट भएको ।

कुन शब्दको कस्ता शब्दहरूका साथमा समास हुन्छ भन्ने कुरा राम्रोसँग प्रष्ट पारिएको छ । अर्थबोधमा सहयोगी हुन सक्ने शब्दहरूका बीचमा मात्रै जति धेरै शब्दहरूको पनि समास हुन सक्छ । त्यस्ता सार्थक शब्द निर्माण गर्दा व्याकरणमा विग्रहको व्यवस्था गरिएको छ ।

विग्रह भनेको के हो ?

समास गर्न र समास भएका शब्दहरूको अर्थबोध गर्न गरिने पदच्छेदलाई विग्रह भनिन्छ । जस्तै – राष्ट्रपतिः – यो पद राष्ट्र र पतिशब्द मिलेर बनेको समस्त शब्द हो। यसको अर्थबोध गर्न विग्रह गर्दा– राष्ट्रस्य पतिः (राष्ट्रको पति) गरिन्छ।

अब आउनुहोस् तपाईंहरूले दैनिक व्यवहारमा प्रयोग गरिरहेका समस्त शब्द र तिनका विग्रहलाई अर्थसहित पढौं।

नियम – '४१' पूर्वपदार्थप्रधान अव्ययीभावसमास गरी अव्ययशब्द निर्माण गर्ने विधि

एकं एकं प्रति = **प्रत्येकम्** – हरेक । मासं मासं प्रति = **प्रतिमासम्** – हरेक महिना । दिनं दिनं प्रति = **प्रतिदिनम्**– हरेक दिन । क्षणं क्षणं प्रति = **प्रतिक्षणम्** – हरेक क्षण । अर्थम् अनतिक्रम्य इति = **यथार्थम्** – यथार्थ । शक्तिम् अनतिक्रम्य इति = **यथाशक्ति** – शक्तिअनुसार, सम्भवम् अनतिक्रम्य इति = **यथासम्भवम्** – जति सकिन्छ । उपर्युक्त शब्दहरू अव्ययीभाव समासबाट निर्मित भएका हुन् । यिनीहरूमा पहिलो शब्द अव्ययको छ। **'प्रायेण पूर्वपदार्थप्रधानो अव्ययीभावः'** (अव्ययीभाव समासमा पहिलो पदका अर्थको नै प्रधानता हुन्छ) यो अव्ययीभाव समासको लक्षण हो ।

नियम – '४२' व्यधिकरणविधिबाट उत्तरपदार्थप्रधान तत्पुरुषसमास गरी समस्तशब्द निर्माण गर्ने विधि

क) अङ्गस्य अर्धम् = **अर्धाङ्गम्** – आधा अङ्ग । शरीरस्य अर्धम् = **अर्धशरीरम्** – आधा शरीर । प्रथमा तत्पुरुष।

ख) शरणम् आगतः = **शरणागतः** – शरणमा आएको । सङ्कटम् आपन्नः = **सङ्कटापन्नः** – सङ्कटमा परेको । दुःखम् आपन्नः = **दुखापन्नः** – दुःखमा परेको । द्वितीया तत्पुरुष ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग) भूकम्पेन पीडितः = **भूकम्पपीडितः** – भूकम्पपीडित । द्वन्द्वेन पीडितः = **द्वन्द्वपीडितः** – द्वन्द्वपीडित । रोगेण ग्रस्तः = **रोगग्रस्तः** – रोगले पीडित । तृतीया तत्पुरुष ।

घ) शौचाय आलयः = **शौचालयः** – शौचालय । पूजायै सामग्री = **पूजासामग्री** – पूजाको सरजाम । समाजाय सेवा = **समाजसेवा** – समाजसेवा । चतुर्थी तत्पुरुष ।

ङ) सत्तायाः च्युतः = **सत्ताच्युतः** – सत्ताच्युत । पदात् च्युतः = **पदच्युतः** – पदच्युत । पीडायाः मुक्तः = **पीडामुक्तः** – पीडामुक्त । पञ्चमी तत्पुरुष ।

च) देशस्य भक्तः = **देशभक्तः** – देशभक्त । धनानां पतिः = **धनपतिः** – धनी । वाचां पतिः = **वाक्पतिः** – विद्वान् । षष्ठी तत्पुरुष ।

छ) वने वासः = **वनवासः** – वनवास । दाने वीरः = **दानवीरः** – परम दानी। कलायां प्रवीणः = **कलाप्रवीणः**– कलाकुशल । सप्तमी तत्पुरुष ।

ज) प्रकृष्टः आचार्यः = **प्राचार्यः** – प्रमुख आचार्य । प्रादि. तत्पुरुष ।

झ) कुम्भं करोतीति = **कुम्भकारः** – कुम्हाले । धर्मं वेत्तीति = **धर्मवित्** – धर्मज्ञ । शास्त्रं वेत्तीति = **शास्त्रवित्** – विद्वान् । उपपदतत्पुरुष ।

माथि बताइएका ९ किसिमका शब्दहरू तत्पुरुष समासबाट बनेका हुन् । **'प्रायेण उत्तरपदार्थप्रधानो तत्पुरुषः'** प्रायः गरेर तत्पुरुषसमासमा उत्तरपदार्थ प्रधान हुन्छ । यो तत्पुरुष समासको लक्षण हो ।

नियम – '४३' समानाधिकरणविधिबाट कर्मधारयसमास गरी समस्तशब्द निर्माण गर्ने विधि

क) **विशेषणपूर्वपद** – नीलम् च तद् कमलम् = **नीलकमलम्** – नीलो कमल । रक्तम् च तद् चन्दनम् = **रक्तचन्दनम्** – रक्तचन्दन । श्वेतम् च तद् चन्दनम् = **श्वेतचन्दनम्** – सेतो चन्दन । पीतम् च तद् अम्बरम्= **पीताम्बरम्** – पहेंलो वस्त्र ।

ख) **विशेष्यपूर्वपद्** – गौश्चासौ गर्भिणी – **गोगर्भिणी** – ब्याउने गाई । वैयाकरणश्चासौ खसूची – **वैयाकरणखसूची**– खराब वैयाकरण ।

ग) **विशेषणोभयपद** – शीतम् च तद् उष्णम् = **शीतोष्णम्** – चीसो र तातो । कृतं च तद् अकृतम् इति – **कृताकृतम्** – गरेको नगरेको । मूकश्चासौ बधिरः – **मूकबधिरः** – लाटो–बहिरो ।

घ) **उपमानपूर्वपद** – कमलम् इव नयनम् इति = **कमलनयनम्** – कमलजस्ता आँखा । घनः इव श्यामः इति= **घनश्यामः** – बादलजस्तै कालो वर्ण । प्राणम् इव प्रियः इति = **प्राणप्रियः** – प्राणझैं प्यारो । चन्द्रः इव मुखम् इति = **चन्द्रमुखम्** – चन्द्रजस्तो राम्रो मुख ।

ङ) **उपमानोत्तरपद** – नृपश्चन्द्र इव – – उत्तम राजा । ना सिंहः इव – **नृसिंहः** – सर्वोत्तम व्यक्ति । नरः पुगङ्ग इव – **नरपुङ्गवः** – अत्यन्त श्रेष्ठ व्यक्ति ।

च) **आरोप्योत्तरपद** – मुखम् एव चन्द्रः – **मुखचन्द्रः** – चन्द्रमाको जस्तो मुख । विद्या एव धनम् इति – **विद्याधनम्** – विद्या नै धन । चरणम् एव कमलम् इति – **चरणकमलम्** – कमलजस्तो पाउ ।

ङ) **भावनापूर्वपद्** – गुणः इति बुद्धिः – **गुणबुद्धिः** – राम्रो बुद्धि । मित्रः इति दृष्टिः – **मित्रदृष्टिः** – मित्रदृष्टि। शत्रुः इति धीः, **शत्रुधीः** – शत्रुता ।

माथिका शब्दहरू कर्मधारय समासबाट बनेका शब्दहरू हुन् । **'स चासौ कर्मधारयः'** (त्यस्तो यो) यो कर्मधारय समासको लक्षण हो ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियम - '४४' कर्मधारयभेद द्विगुसमास गरी समस्तशब्द निर्माण गर्ने विधि

षण्णाम् यन्त्राणाम् समूहः इति = **षड्यन्त्रम्** - छ यन्त्रको समूह - छलकपट । षणाम् कोणानां समाहारः इति= **षड्कोणम्** - छ कोणको समूह । पञ्चानाम् अमृतानां समाहारः इति = **पञ्चामृतम्** - पञ्चामृत । अष्टानां दलानां समाहारः इति = **अष्टदलम्** - अष्टदल । उपर्युक्त शब्दहरू द्विगुसमासबाट बनेका हुन् । **सङ्ख्यापूर्वो द्विगुः** - सङ्ख्या शब्दपूर्व रहेको समासलाई द्विगुसमास भनिन्छ । द्विगुसमास तत्पुरुष समासकै एउटा भेद हो ।

नियम - '४५' उभयपदार्थप्रधान द्वन्द्वसमास गरी समस्तशब्द निर्माण गर्ने विधि

अध्ययनम् च अध्यापनम् च = **अध्ययनाध्यापने** - अध्ययन र अध्यापन । पठनम् पाठनम् च = **पठनपाठने** - पठन-पाठन । आहारः च विहारः च = **आहारविहारौ** - आहारविहार । यी शब्दहरू द्वन्द्वसमासका हुन् । '**प्रायेण उभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः**' (प्राय गरेर द्वन्द्वसमासमा दुवै शब्दको प्रधानता रहन्छ) यो द्वन्द्वसमासको लक्षण हो ।

नियम - '४६' अन्य पदार्थप्रधान बहुव्रीहिसमास गरी समस्तशब्द निर्माण गर्ने विधि

१. क) आरूढः वानरः यं सः इति - **आरूढवानरः (वृक्षः)** - बाँदर चढेको रूख । प्राप्तम् उदकं यं सः इति - **प्राप्तोदकः (ग्रामः)** - पानी पुगेको गाउँ ।

ख) दत्तम् चित्तम् येन सः इति = **दत्तचित्तः** - एकाग्र चित्त भएको । जितानि इन्द्रियाणि येन सः इति= **जितेन्द्रियः** - इन्द्रियविजयी ।

ग) उपहृतः पशुः यस्मै सः इति = **उपहृतपशुः (रुद्रः)** - पशु समर्पित गरिएका शङ्कर । दत्तम् अनुदानं यस्मै सः इति - **दत्तानुदानः** (विद्यालय) - अनुदान पाएको स्कुल ।

घ) बलात् निर्गतः इति = **निर्बलः** - अशक्त । बलात् निर्गता इति = **निर्बला** - अशक्त महिला । धनात् निर्गतः इति = **निर्धनः** - गरिब ।

ङ) लम्बम् उदरम् यस्य सः इति = **लम्बोदरः** - गणेश, लामो पेट भएको पुरुष । दीर्घे नयने यस्याः सा इति = **दीर्घनयना** - ठूल-ठूला आँखा भएकी । लम्बौ कर्णौ यस्य सः इति - **लम्बकर्णः** - लामो कान भएको ।

च) वीराः पुरुषाः यस्मिन् सः इति = **वीरपुरुषः (ग्रामः)** - वीरहरू बस्ने गाउँ ।

२. क) चक्रम् पाणौ यस्य सः इति = **चक्रपाणिः** - विष्णु ।

ख) मृगस्य नयने इव नयने यस्याः सा इति = **मृगनयनी** - मृगको जस्तो आँखा भएकी ।

ग) अविद्यमानः पुत्रः यस्य सः = **अपुत्रः** - पुत्र नभएको । आरोपेण सहितः = **सारोपः** - आरोपसहित। दण्डैः दण्डैः प्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तम् = **दण्डादण्डि** - लठ्ठी नै लठ्ठी प्रयोग गरिएको युद्ध ।

घ) दशानाम् समीपे ये सन्ति इति = **उपदशाः** - दशको नजिक भएको - नौ अथवा एघार ।

ङ) द्वौ वा त्रयो वा = **द्वित्राः** - दुई अथवा तीन ।

ॐ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३४ चौंतीसौं दिन
चतुस्त्रिंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू !क्तप्रत्यय पढ्नुभयो । क्तप्रत्ययपछि क्तवतुप्रत्यय पढौं । क्तवतु प्रत्यय भाव र कर्ममा नभई विशुद्ध कर्ताको अर्थमा हुन्छ अर्थात् क्तवतुप्रत्यय लागेका शब्दहरूको कर्ता प्रथमान्त हुन्छ, कर्म द्वितीयान्त हुन्छ, क्रिया कर्तृवाच्य सरह कर्ताको वचनअनुसार नै हुन्छ। क्तवतुप्रत्ययान्त शब्दहरूमध्ये एउटाको रूप जानियो भने लगभग सबैको जान्न सकिन्छ । केही अपवाद त जहाँ पनि हुन्छन् । आउनुहोस्, आज चौंतीसौं दिन क्तवतु प्रत्यय पढौं ।

नियम - '४७' क्तवतुप्रत्ययान्त शब्दरचना र प्रयोग

क्तवतुप्रत्यय - विधि र प्रयोग

* यो भूतकालिक कृदन्त प्रत्यय हो ।
* यसका प्रकृति र प्रत्ययको स्वरूप यसरी बुझ्न सकिन्छ - पठ् + क्तवतु । क्तवतु प्रत्ययको 'तवत्' मात्र बाँकी रहन्छ। कुनै धातुबाट क्तवतु प्रत्यय गर्दा क्तवतुका साथ 'इ' पनि आउने गर्छ । जस्तै - पठ् + इ + तवत् = पठितवत् । कुनै धातुबाट क्तवतुप्रत्यय गर्दा क्तवतुका साथ 'इ' आउँदैन । जस्तै - कृ + क्तवतु, कृ + तवत् = कृतवत् । यसको रूपायन तपाईंहरूले पहिले पढ्नुभएको 'भवत्' समान हुन्छ । जस्तै -

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	भवान्	भवन्तौ	भवन्तः
	पठितवान्	पठितवन्तौ	पठितवन्तः

यो सुबन्त हो र यसका अरू शब्दसरह आठै विभक्तिमा २४ वटा रूप हुन्छन् । यसको रूपायन जान्न तपाईंहरूले भवत्शब्दको रूपायन राम्रोसँग सम्झनुहोस् ।

* अब स्त्रीलिङ्गको जानकारी गरौं । पुंलिङ्गमा पठितवत् भएजस्तै स्त्रीलिङ्गमा पठितवती हुन्छ । यसको रूपायन भगवती अथवा सरस्वतीशब्दसमान हुन्छ । भगवतीशब्दको रूपायन तपाईंहरूले पढिसक्नुभएको छ ।
* अब नपुंसक लिङ्ग पनि विचार गरौं

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	पठितवत्	पठितवती	पठितवन्ति
प्रथमा	कृतवत्	कृतवती	कृतवन्ति
द्वितीया	पठितवत्	पठितवती	पठितवन्ति
द्वितीया	कृतवत्	कृतवती	कृतवन्ति

* अरू विभक्तिका रूप पुलिङ्गसमान हुन्छन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अब क्तवतु प्रत्ययान्त उदाहरणहरू हेरौं । रूप चलाउन त तपाइँहरू आफै सक्षम भइसक्नुभएको छ ।

	लिङ्ग- विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन	
१.	पुंलिङ्ग – प्रथमा	गतवान्	गतवन्तौ	गतवन्तः	............।
२.	पुंलिङ्ग – प्रथमा	व्यक्तवान्	व्यक्तवन्तौ	व्यक्तवन्तः	............।
३.	पुंलिङ्ग – प्रथमा	गृहीतवान्	गृहीतवन्तौ	गृहीतवन्तः	............।
४.	पुंलिङ्ग – प्रथमा	भूतवान्	भूतवन्तौ	भूतवन्तः	............।
५.	पुंलिङ्ग – प्रथमा	स्थितवान्	स्थितवन्तौ	स्थितवन्तः	............।
६.	पुंलिङ्ग – प्रथमा	हसितवान्	हसितवन्तौ	हसितवन्तः	............।
७.	स्त्रीलिङ्ग – प्रथमा	खादितवती	खादितवत्यौ	खादितवत्यः	............।
८.	स्त्रीलिङ्ग – प्रथमा	घ्रातवती	घ्रातवत्यौ	घ्रातवत्यः	............।
९.	स्त्रीलिङ्ग – प्रथमा	भिन्नवती	भिन्नवत्यौ	भिन्नवत्यः	............।
१०.	स्त्रीलिङ्ग – प्रथमा	कृतवती	कृतवत्यौ	कृतवत्यः	............।
११.	स्त्रीलिङ्ग – प्रथमा	क्रीडितवती	क्रीडितवत्यौ	क्रीडितवत्यः	............।
१२.	स्त्रीलिङ्ग – प्रथमा	लिखितवती	लिखितवत्यौ	लिखितवत्यः	............।
१३.	नपुंसकलिङ्ग – प्रथमा	गतवत्	गतवती	गतवन्ति	............।
१४.	नपुंसकलिङ्ग – प्रथमा	कृतवत्	कृतवती	कृतवन्ति	............।
१५.	नपुंसकलिङ्ग – प्रथमा	खादितवत्	खादितवती	खादितवन्ति	............।
१६.	नपुंसकलिङ्ग – प्रथमा	पीतवत्	पीतवती	पीतवन्ति	............।
१७.	नपुंसकलिङ्ग – प्रथमा	घ्रातवत्	घ्रातवती	घ्रातवन्ति	............।
१८.	नपुंसकलिङ्ग – प्रथमा	शयितवत्	शयितवती	शयितवन्ति	............।
१९.	नपुंसकलिङ्ग – प्रथमा	चरितवत्	चरितवती	चरितवन्ति	............।

* माथि क्तवतु प्रत्ययान्त १९ प्रकारका शब्दहरूको रूपायनको नमूना प्रस्तुत गरियो । जुन शब्दलाई पुंलिङ्ग समूहमा राखिएको छ तिनका स्त्रीलिङ्ग र नपुंसकलिङ्गका रूपहरू माथि बताएको तालिका हेरेर तपाईं आफै बनाउन सक्नुहुनेछ । जुन शब्दलाई स्त्रीलिङ्ग समूहमा राखिएको छ तिनका पुंलिङ्ग र नपुंसकलिङ्गका रूपहरू तालिकाअनुसार बनाउने अभ्यास तपाईंले गर्नुपर्नेछ । यसैगरी जुन शब्दलाई नपुंसकलिङ्ग समूहमा राखिएको छ, तिनका पुंलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गका रूपहरू तालिका अनुसार बनाउनुहोस् र प्रयोग गर्नुहोस् ।

विशेष बोधका लागि क्तप्रत्ययान्त वाक्यहरू

पुंलिङ्ग समूह

१. सुरेशः भोजनं कृतवान् –
सुरेशले भात खायो ।

२. रामः लघुकौमुदीं पठितवान् –
रामले लघुकौमुदी पढ्यो ।

स्त्रीलिङ्ग समूह

१. सीता भोजनम् कृतवती –
सीताले भात खाइन् ।

२. सीता लघुकौमुदीं पठितवती –
सीताले लघुकौमुदी पढिन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३. विष्णुप्रसादः अयोध्यां गतवान् – विष्णुप्रसाद अयोध्या गए ।	३. विष्णुमती अयोध्यां गतवती – विष्णुमती अयोध्या गइन् ।
४. गंगाप्रसादः अयोध्यायाः जनकपुरम् आगतवान् – गङ्गाप्रसाद अयोध्याबाट जनकपुर आए ।	४. गङ्गा अयोध्यायाः जनकपुरम् आगतवती – गङ्गा अयोध्याबाट जनकपुर आइन् ।
५. धमेन्द्रः मुम्मई नगरात् कर्णपुरम् आगतवान् – धर्मेन्द्र मुम्बईदेखि कानपुर गयो ।	५. धर्मा मुम्मई नगरात् कर्णपुरम् आगतवती – धर्मा मुम्बईदेखि कानपुर आइन् ।
६. विमलः ओषधम् खादितवान् – विमलले औषधि खायो ।	६. विमला ओषधम् खादितवती – विमलाले औषधि खाइन् ।
७. अध्यापकाः पाठान् अध्यापितवन्तः – अध्यापकंहरूले पाठ पढाए ।	७. अध्यापिकाः पाठान् अध्यापितवत्यः – अध्यापिकाहरूले पाढ पढाए ।
८. सैनिकाः स्नानं कृतवन्तः – सैनिकहरूले नुहाए ।	८. नार्यः स्नानं कृतवत्यः – नारीहरूले नुहाए ।
९. वयं भोजनं कृतवन्तः – हामीहरूले भात खायौं ।	९. वयं भोजनं कृतवत्यः – हामीहरूले भात खायौं ।
१०. जीर्णवस्त्रं पतितवत् – पुरानो कपडा खस्यो ।	१०. पुस्तकं नष्टवत् – किताब नष्ट भयो ।

* माथिका दुवै समूहमा क्तवतु प्रत्ययान्त शब्दहरूको प्रयोग गरी वाक्यनिर्माण गरिएको छ । पुंलिङ्गमा **कृतवान्, पठितवान्**जस्ता शब्दको प्रयोग र स्त्रीलिङ्गमा **कृतवती, पठितवती**जस्ता शब्दको प्रयोग भएको छ । यसबाट तपाईंहरूले क्तवतु प्रत्ययको लिङ्गअनुसारको प्रयोगविधि अवश्य पनि बुझ्नुभयो । यसैगरी तपाईंहरूले पनि दुवै समूहका क्तवतुप्रत्ययान्त शब्दहरू बनाई वाक्यमा प्रयोग गरी गुरुलाई देखाउनुहोला ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अवश्य पनि क्तवतु प्रत्ययान्त शब्दको प्रयोग गर्ने क्षमता तपाइँहरूमा आएको होला । प्रायः भूतकालका वाक्यहरू बनाउँदा लकारका रूपहरूको प्रयोग सामान्यतया कठिन हुन्छ । तसर्थ तपाईंहरूजस्ता सिकारु छात्रछात्राहरूका लागि क्तवतु प्रत्यय लागेका शब्द प्रयोग गरी वाक्य निर्माण गर्ने काम सरल हुन्छ ।

अभ्यास

क) क्तवतु प्रत्ययको प्रयोग गरेर निम्नाङ्कित वाक्यहरूको नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. विमला काष्ठमण्डपं गतवती ।
२. अहं भोजनं कृतवान् ।
३. ते धरानात् आगतवन्तः ।
४. हिमालयः परीक्षाम् उत्तीर्णवान् ।
५. दुष्यन्तः शकुन्तलायाः प्रकोष्ठं गतवान् ।

ख) क्तवतु प्रत्ययको प्रयोग गरेर निम्नाङ्कित वाक्यहरूको संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. राजेशले चिठी लेख्यो ।
२. हामीहरू विराटनगर गयौं ।
३. केटीहरू काठमाण्डौदेखि वीरगञ्ज गए ।
४. विद्यासागर बनारसदेखि पढेर आए ।
५. संस्कृत भाषालाई विद्वान्हरूले सरल बनाए ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - ३८

		समूह 'क'			समूह 'ख'		समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष		सः	तौ	ते	अनुवादचन्द्रिकां		गतवान्	गतवन्तौ	गतवन्तः
		सा	ते	ताः	व्याकरणं		गतवती	गतवत्यौ	गतवत्यः
		सीता	सीते	सीताः	निबन्धं		कृतवान्	कृतवन्तौ	कृतवन्तः
		रामः	रामौ	रामाः	त्वाम्		कृतवती	कृतवत्यौ	कृतवत्यः
म.पु.	अपि	त्वम्	युवाम्	यूयम्	माम्	न	नतवान्	नतवन्तौ	नतवन्तः
उ.पु.		अहम्	आवाम्	वयम्			नतवती	नतवत्यौ	नतवत्यः

१. माथिको तालिकामा 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले क्तवतुप्रत्यय पढ्नुभयो र त्यसको प्रयोगविधि पनि जान्नुभयो । प्रत्यय फरक भएता पनि रूपायन समान भएका शब्दहरूलाई यसै प्रसङ्गमा जोडेर सिकाउँदा तपाईंहरूको मस्तिष्कमा संस्कृतका शब्दहरूको कोष बढ्न जाने र वाक्यप्रयोग गर्न पनि सजिलो हुने हुँदा हामी मतुप् र वतुप् प्रत्ययान्त शब्दहरूको रूपायन दिंदैछौं । यी दुवै प्रत्यय तद्धित प्रकरणका हुन् र यिनबाट निष्पन्न हुने शब्द प्रायः विशेषणका लागि प्रयोग गरिन्छन् । आउनुहोस् क्रमशः मतुप् र वतुप् प्रत्ययान्त शब्दहरूको रूपायन सिकौं ।

मतुप् - वतुप् प्रत्ययको विधि र प्रयोग

* कुनै पनि व्यक्ति वा वस्तुको विशेषता बताउने सन्दर्भमा विशेषणका रूपमा अकारान्त र आकारान्त सुबन्त शब्दबाट 'वतुप्' प्रत्यय हुन्छ । यसबाट बन्ने शब्दहरू विशेषणका रूपमा हुन्छन् तर क्तवतु प्रत्यय लगाएर बन्ने शब्दझैं क्रियामा प्रयोग गरिंदैनन् । यसैगरी उक्त अर्थमा ह्रस्व इकारान्त, ह्रस्व उकारान्त, दीर्घ ईकारान्त, दीर्घ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ऊकारान्त सुबन्त शब्दबाट 'मतुप्' प्रत्यय हुन्छ । जस्तै –

शब्द प्रकृति	शब्द	प्रत्यय	प्रकृति-प्रत्यय संयोग	निष्पन्नरूप पुं.लिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	नपुंसकलि.
अकारान्त	भग	वतुप्	भग + वत्	भगवान्	भगवती	भगवत्
अकारान्त	भाग्य	वतुप्	भाग्य + वत्	भाग्यवान्	भाग्यवती	भाग्यवत्
आकारान्त	तारा	वतुप्	तारा + वत्	तारावान्	तारावती	तारावत्
आकारान्त	कला	वतुप्	कला + वत्	कलावान्	कलावती	कलावत्
इकारान्त	बुद्धि	मतुप्	बुद्धि + मत्	बुद्धिमान्	बुद्धिमती	बुद्धिमत्
इकारान्त	गति	मतुप्	गति + मत्	गतिमान्	गतिमती	गतिमत्
ईकारान्त	धी	मतुप्	धी + मत्	धीमान्	धीमती	धीमत्
ईकारान्त	श्री	मतुप्	श्री + मत्	श्रीमान्	श्रीमती	श्रीमत्
उकारान्त	इन्दु	मतुप्	इन्दु + मत्	इन्दुमान्	इन्दुमती	इन्दुमत्
उकारान्त	विभु	मतुप्	विभु + मत्	विभुमान्	विभुमती	विभुमत्
ऊकारान्त	चमू	मतुप्	चमू + मत्	चमूमान्	चमूमती	चमूमत्
ऊकारान्त	वधू	मतुप्	वधू + मत्	वधूमान्	वधूमती	वधूमत्

वतुप् प्रत्ययान्त भाग्यवत्शब्दको पुंलिङ्ग रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	भाग्यवान्	भाग्यवन्तौ	भाग्यवन्तः
द्वितीया	भाग्यवन्तम्	भाग्यवन्तौ	भाग्यवतः
तृतीया	भाग्यवता	भाग्यवद्भ्याम्	भाग्यवद्भिः
चतुर्थी	भाग्यवते	भाग्यवद्भ्याम्	भाग्यवद्भ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	भाग्यवतः	भाग्यवद्भ्याम्	भाग्यवद्भ्यः
षष्ठी	भाग्यवतः	भाग्यवतोः	भाग्यवताम्
सप्तमी	भाग्यवति	भाग्यवतोः	भाग्यवत्सु
सम्बोधन	हे भाग्यवन्	हे भाग्यवन्तौ	हे भाग्यवन्तः

वतुप् प्रत्ययान्त भाग्यवत्शब्दको स्त्रीलिङ्ग रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	भाग्यवती	भाग्यवत्यौ	भाग्यवत्यः
द्वितीया	भाग्यवतीम्	भाग्यवत्यौ	भाग्यवतीः
तृतीया	भाग्यवत्या	भाग्यवतीभ्याम्	भाग्यवतीभिः
चतुर्थी	भाग्यवत्यै	भाग्यवतीभ्याम्	भाग्यवतीभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	भाग्यवत्याः	भाग्यवतीभ्याम्	भाग्यवतीभ्यः
षष्ठी	भाग्यवत्याः	भाग्यवत्योः	भाग्यवतीनाम्
सप्तमी	भाग्यवत्याम्	भाग्यवत्योः	भाग्यवतीषु
सम्बोधन	हे भाग्यवति	हे भाग्यवत्यौ	हे भाग्यवत्यः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वतुप् प्रत्ययान्त भाग्यवत्शब्दको नपुंसकलिङ्ग रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	भाग्यवत्	भाग्यवती	भाग्यवन्ति
द्वितीया	भाग्यवत्	भाग्यवती	भाग्यवन्ति
तृतीया	भाग्यवता	भाग्यवद्भ्याम्	भाग्यवद्भिः
चतुर्थी	भाग्यवते	भाग्यवद्भ्याम्	भाग्यवद्भ्यः
पञ्चमी	भाग्यवतः	भाग्यवद्भ्याम्	भाग्यवद्भ्यः
षष्ठी	भाग्यवतः	भाग्यवतोः	भाग्यवताम्
सप्तमी	भाग्यवति	भाग्यवतोः	भाग्यवत्सु
सम्बोधन	हे भाग्यवत्	हे भाग्यवती	हे भाग्यवन्ति

विशेष बोधका लागि मतुप्-वतुप् प्रत्ययान्त शब्दबाट बनेका वाक्यहरूको प्रयोग

मतुप् प्रत्यय

१. रामः बुद्धिमान् अस्ति ।
२. सीता बुद्धिमती अस्ति ।
३. कलत्रम् बुद्धिमत् वर्तते ।

वतुप् प्रत्यय

१. राधा कलावती अस्ति ।
२. श्यामः धनवान् वर्तते ।
३. गगनम् तारावत् अस्ति ।

अभ्यास

क) मतुप् - वतुप् प्रत्ययको प्रयोग गरेर निम्नाङ्कित वाक्यहरूको संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. सुरेश बुद्धिमान् केटो हो ?
२. उमाशङ्कर धनवान् व्यापारी हुन् ।
३. गौरीशङ्कर ज्ञानवान् छात्र हो ।
४. दमयन्ती रूपवती नारी हुन् ।
५. शैलजा भाग्यवान् केटी हो ।

ख) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. धनवान् वणिक् विराटनगरस्य अस्ति ।
२. धनवतीं कन्यां सर्वे इच्छन्ति ।
३. कलौ दुष्टाः शीलवतीं ज्ञानवतीं च कन्यां निन्दन्ति ।
४. साम्प्रतं ज्ञानवतां शिक्षकाणां अभावः अस्ति।
५. सर्वे छात्राः बुद्धिमन्तः भवन्तु ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले मतुप् – वतुप् प्रत्यय पढ्नुभयो र त्यसको प्रयोग विधि पनि जान्नुभयो । यी दुवै प्रत्यय तद्धित प्रकरणका हुन् र यिनबाट निष्पन्न हुने शब्द प्रायः विशेषणका लागि प्रयोग गरिन्छन् । यसैगरी तद्धित प्रकरणको इन् प्रत्ययबाट बनेका शब्दहरू भाषामा अत्यन्त प्रचलित छन् । आउनुहोस् इन् प्रत्ययान्त शब्दहरूको रूपायन सिकौं ।

इन्प्रत्ययको विधि र प्रयोग

कुनै पनि व्यक्ति वा वस्तुको विशेषता बताउने सन्दर्भमा विशेषणका रूपमा अकारान्त शब्दबाट 'इन्' प्रत्यय हुन्छ । यसबाट बन्ने शब्दहरू विशेषणका रूपमा हुन्छन् । जस्तै – 'सुख' शब्दबाट 'इन्' प्रत्यय गरेपछि – सुख + इन् हुन्छ र सुखी बन्दछ, त्यस्तै 'धन' शब्दबाट 'इन्' प्रत्यय गरेपछि धनी बन्दछ । यस्तै विधिबाट अरू शब्द पनि बन्दछन् । व्याकरणको नियमबाट प्रथमा विभक्तिको एकवचनमा मात्र दीर्घ 'ई' हुन आउँछ, अन्यत्र ह्रस्व 'इ' नै रहन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इन् प्रत्ययान्त सुखिन्शब्दको पुंलिङ्ग रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	सुखी	सुखिनौ	सुखिनः
द्वितीया	सुखिनम्	सुखिनौ	सुखिनः
तृतीया	सुखिना	सुखिभ्याम्	सुखिभिः
चतुर्थी	सुखिने	सुखिभ्याम्	सुखिभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	सुखिनः	सुखिभ्याम्	सुखिभ्यः
षष्ठी	सुखिनः	सुखिनोः	सुखिनाम्
सप्तमी	सुखिनि	सुखिनोः	सुखिषु
सम्बोधन	हे सुखिन्	हे सुखिनौ	हे सुखिनः

* इन् प्रत्ययान्त सुखिन्शब्दको स्त्रीलिङ्ग रूपायन भगवतीशब्दसमान सुखिनी हुन्छ ।
* इन् प्रत्ययान्त सुखिन्शब्दको नपुंसकलिङ्गको रूपायन वारिशब्दसमान सुखि हुन्छ ।

विशेष बोधका लागि इन् प्रत्ययान्त शब्दबाट बनेका वाक्यहरूको प्रयोग

१. रामः सुखी अस्ति ।

१. सीता सुखिनी अस्ति ।

३. सुरेशः विद्यार्थी आसीत् ।

४. रीता विद्यार्थिनी आसीत् ।

५. उमेशः धनी अस्ति ।

६. यशोदा धनिनी अस्ति ।

७. जगत् सुखि अस्ति ।

अभ्यास

क) निम्नलिखित दुई श्लोकको नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. **सर्वे भवन्तु सुखिनः, सर्वे सन्तु निरामयाः ।**
सर्वे भद्राणि पश्यन्तु, मा कश्चिद् दुःखभाग् भवेत् ।।
(नोट – संस्कृतमा 'मा'को अर्थ निषेध हुन्छ अथवा यसलाई 'न' को ठाउँमा प्रयोग गरिन्छ ।)

२. **धनिनः धनमिच्छन्ति, मानमिच्छन्ति मानिनः ।**
स्वार्थमिच्छन्ति संसारे स्वार्थिनः पामराः नराः ।।
(नोट – 'धनम्' को 'म्' इच्छन्तिको 'इ'मा जोडिंदा – 'धनमिच्छन्ति' भएको छ । यो कुरा गुरुसँग बुझेर पद छुट्याउने अभ्यास गर्नुहोस् । 'पामर'शब्दको अर्थ 'नीच' हुन्छ ।)

ख) इन् प्रत्ययको प्रयोग गरेर निम्नाङ्कित वाक्यहरूको संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. धनीहरू प्रतिकूल अवस्थामा पनि राम्रा देखिन्छन् ।

२. आत्मज्ञानीहरू सदैव प्रसन्न हुन्छन् ।

३. घमण्डीहरूले सदैव अर्काको निन्दा गर्छन् ।

४. विद्याव्यसनीहरूले राम्रा किताब किन्छन् ।

५. कामीहरू जहिले पनि खिन्न नै रहन्छन् ।

६.

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF.

३५ पैंतीसौं दिन
पञ्चत्रिंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! आउनुहोस् आज पैंतीसौं दिन हो । हामी धेरै कुरा बुझेर संस्कृत भाषाको प्रयोग गर्न, बोल्न र लेख्न सक्ने भइसकेका छौं । व्याकरणमा भाषाप्रयोगको सरलताका लागि अनेक विधि छन्, तीमध्ये ज्यादै प्रचलित हो 'कृत्यविधि' । यो व्याकरणशास्त्रको कृत्यप्रकरणअन्तर्गत रहेको छ । यस प्रकरणको सम्पूर्ण ज्ञान सिद्धान्तकौमुदी पढेपछिमात्र हुनेछ । वाक्य-रचना गर्दा यसको अधिकतम प्रयोग हुने र बोलचालमा पनि यो अति आवश्यक मानिने हुँदा संक्षेपमा तपाईंहरूलाई कृत्यप्रकरणका दुई रूप बुझाउने प्रयास गरिंदैछ । विद्यार्थी भाइबहिनी हो ! संस्कृतका गुरुहरूले पठितव्यम्, कर्तव्यम्, गन्तव्यम्, पठनीयम्, गमनीयम्, हसनीयम्, चेतव्यम्, चयनीयम्, कथनीयम्, वक्तव्यम्, वचनीयम् आदि तव्य र अनीय प्रत्यय लागेका शब्दहरूको प्रयोग गरेको तपाईंहरूले सुन्नुभएको छ र पढ्नुभएको छ । उक्त दुवै प्रत्यय कर्तव्य अर्थमा आउँछन् । जस्तै – पठितव्यम् भन्दा पढ्नुपर्दछ, हसितव्यम् भन्दा हाँस्नुपर्दछ, यसैगरी अरू धातुको पनि अर्थ बुझ्नुपर्दछ । कतिपय धातुबाट उक्त प्रत्यय गर्दा धातुको अन्तमा 'इ' थपिन आउँछ । त्यस्ता 'इ' थपिने धातुहरूलाई 'सेट्' धातु भनिन्छ । कतिपय धातुहरूबाट प्रत्यय गर्दा 'इ' लाग्दैन, ती धातुहरूलाई 'अनिट्' भनिन्छ । 'सेट्' र 'अनिट्' धातुहरूको अन्तरलाई तपाईंहरूले पछि-पछि आफै बुझ्दै जानुहुनेछ। अब तपाइँहरूलाई भगवान् शेषका अशेष कृपाबाट उक्त प्रत्ययअनुसारका शब्दको निर्माण र वाक्यको प्रयोग गर्न म प्रयोगविधि बताउन चाहन्छु, ध्यान दिनुहोस् ।

नियम – '४८' तव्यत्प्रत्ययान्त शब्दरचना र प्रयोगविधि

तव्यप्रत्ययका तीनै लिङ्गका रूपहरू

	धातु	प्रत्यय	प्रकृति-प्रत्यय संयोग	पुं.लिङ्ग	निष्पन्नरूप नपुंसकलि.	स्त्रीलिङ्ग
१.	पठ्	तव्य	पठ् + इ + तव्य	पठितव्यः	पठितव्यम्	पठितव्या
२.	लिख्	तव्य	लिख् + इ + तव्य	लेखितव्यः	लेखितव्यम्	लेखितव्या
३.	हस्	तव्य	हस् + इ + तव्य	हसितव्यः	हसितव्यम्	हसितव्या
४.	भ्रम्	तव्य	भ्रम् + इ + तव्य	भ्रमितव्यः	भ्रमितव्यम्	भ्रमितव्या
५.	गद्	तव्य	गद् + इ + तव्य	गदितव्यः	गदितव्यम्	गदितव्या
६.	भू	तव्य	भू + इ + तव्य	भवितव्यः	भवितव्यम्	भवितव्या
७.	भक्ष्	तव्य	भक्ष् + इ + तव्य	भक्षितव्यः	भक्षितव्यम्	भक्षितव्या
८.	कथ्	तव्य	कथ् + इ + तव्य	कथितव्यः	कथितव्यम्	कथितव्या
९.	खाद्	तव्य	खाद् + इ + तव्य	खादितव्यः	खादितव्यम्	खादितव्या
१०.	क्रीड्	तव्य	क्रीड् + इ + तव्य	क्रीडितव्यः	क्रीडितव्यम्	क्रीडितव्या

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

११.	भाष्	तव्य	भाष् + इ + तव्य	भाषितव्यः	भाषितव्यम्	भाषितव्या
१२.	याच्	तव्य	याच् + इ + तव्य	याचितव्यः	याचितव्यम्	याचितव्या
१३.	शिक्ष्	तव्य	शिक्ष् + इ + तव्य	शिक्षितव्यः	शिक्षितव्यम्	शिक्षितव्या
१४.	गम्	तव्य	गम् + तव्य	गन्तव्यः	गन्तव्यम्	गन्तव्या
१५.	कृ	तव्य	कृ + तव्य	कर्तव्यः	कर्तव्यम्	कर्तव्या
१६.	नी	तव्य	नी + तव्य	नेतव्यः	नेतव्यम्	नेतव्या
१७.	पच्	तव्य	पच् + तव्य	पक्तव्यः	पक्तव्यम्	पक्तव्या
१८.	दा	तव्य	दा + तव्य	दातव्यः	दातव्यम्	दातव्या
१९.	भिद्	तव्य	भिद् + तव्य	भेत्तव्यः	भेत्तव्यम्	भेत्तव्या

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तव्यत्प्रत्यय नेपालीमा विशेष गरेर 'पर्छ' भन्ने अर्थमा गरिन्छ । यो जुनसुकै धातुदेखि पनि हुन्छ ।

* तव्य प्रत्यय पनि अकर्मक धातुदेखि भावमा र सकर्मक धातुदेखि कर्ममा हुन्छ । जस्तै उदाहरण हेरौं –

१. त्वया कौमुदी पठितव्या – तिमीले कौमुदी पढ्नुपर्छ ।
२. मया प्रातः स्नानं कर्तव्यम् – मैले बिहान नुहाउनुपर्छ ।
३. इन्दुमत्यां गृहम् गन्तव्यम् – इन्दुमतीले घर जानु पर्छ ।
४. छात्रैः निबन्धः लेखितव्यः – विद्यार्थीहरूले निबन्ध लेख्नुपर्छ ।
५. गुरुवरैः पाठाः पाठयितव्याः – गुरुहरूले पाठ पढाउनुपर्छ ।
६. मया सदा हसितव्यम् – मैले सदैव हाँस्नुपर्छ ।
७. कुमारैः सायं क्रीडितव्यम् – बालकहरूले साँझ खेल्नुपर्छ ।
८. धन्वन्तरि स्तोतव्यः – धन्वतरीको स्तुति गरिनुपर्छ ।
९. सन्तानाय (सन्ततये) नारी सेवितव्या – सन्तानको लागि स्त्री सेवन गर्नुपर्छ ।
१०. मया फलानि चेतव्यानि – मैले फल टिप्नु पर्छ ।

* कर्म र भावमा तव्यप्रत्यय गरिन्छ । यसमा क्तप्रत्ययको नियमानुसार नै कर्तामा तृतीया र कर्ममा प्रथमाको प्रयोग हुन्छ । जुन कुरा माथिका उदाहरणहरूले स्पष्ट पारिसकेका छन् ।

अभ्यास

क) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. विद्यार्थीहरूले बिहानै उठ्नुपर्छ ।
२. तपाइँहरूले हरिद्वार जानुपर्छ ।
३. शकुन्तलाले गीत गाउनुपर्छ ।
४. मैले पढ्नुपर्छ ।
५. हामीहरूले जनकपुर जानुपर्छ ।
६. कृषकहरूले खेती गर्नुपर्छ ।
७. अध्यापकहरूले विद्यार्थी पढाउनुपर्छ ।
८. धोवीले सँधै कपडा धुनुपर्छ ।
९. दुष्टहरूले दण्ड पाउनुपर्छ ।
१०. गुरुहरूले राम्रोसँग पढाउनुपर्छ ।

ख) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. त्वया अलकानगरी गन्तव्या ।
२. भवता मम निमन्त्रणा स्वीकर्तव्या ।
३. छात्रैः कान्तिपुरपत्रं पठितव्यम् ।
४. कृषकैः परिश्रमः करणीयः ।
५. अस्माभिः कर्तव्यं पालनीयम् ।
६. युष्माभिः भोजनं कर्तव्यम् ।
७. छात्रैः प्रातः एव जागरितव्यम् ।
८. कर्मचारिभिः कार्यालयस्य कार्यं समापनीयम् ।
९. अध्यापकैः समये पाठयितव्यम् ।
१०. कान्तिपुरपत्रे अयं समाचारः प्रकाशितव्यः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियम – '४९' अनीयप्रत्ययान्त शब्दरचना र प्रयोगविधि

अनीय प्रत्ययका तीनै लिङ्गका रूपहरू

धातु	प्रत्यय	प्रकृति-प्रत्यय संयोग	निष्पन्नरूप पुं.लिङ्ग	नपुंसकलि.	स्त्रीलिङ्ग
१. पठ्	अनीय	पठ् + अनीय	पठनीयः	पठनीयम्	पठनीया
२. लिख्	अनीय	लिख् + अनीय	लेखनीयः	लेखनीयम्	लेखनीया
३. गम्	अनीय	गम् + अनीय	गमनीयः	गमनीयम्	गमनीया
४. हस्	अनीय	हस् + अनीय	हसनीयः	हसनीयम्	हसनीया
५. गाद्	अनीय	गाद् + अनीय	गदनीयः	गदनीयम्	गदनीया
६. नी	अनीय	नी + अनीय	नयनीयः	नयनीयम्	नयनीया
७. भू	अनीय	भू + अनीय	भवनीयः	भवनीयम्	भवनीया
८. पच्	अनीय	पच् + अनीय	पचनीयः	पचनीयम्	पचनीया
९. दा	अनीय	दा + अनीय	दानीयः	दानीयम्	दानीया
१०. कथ्	अनीय	कथ् + अनीय	कथनीयः	कथनीयम्	कथनीया
११. खाद्	अनीय	खाद् + अनीय	खादनीयः	खादनीयम्	खादनीया
१२. क्रीड्	अनीय	क्रीड् + अनीय	क्रीडनीयः	क्रीडनीयम्	क्रीडनीया
१३. भिद्	अनीय	भिद् + अनीय	भेदनीयः	भेदनीयम्	भेदनीया
१४. याच्	अनीय	याच् + अनीय	याचनीयः	याचनीयम्	याचनीया
१५. भ्रम्	अनीय	भ्रम् + अनीय	भ्रमणीयः	भ्रमणीयम्	भ्रमणीया
१६. कृ	अनीय	कृ + अनीय	करणीयः	करणीयम्	करणीया
१७. भक्ष्	अनीय	भक्ष् + अनीय	भक्षणीयः	भक्षणीयम्	भक्षणीया
१८. भाष्	अनीय	भाष् + अनीय	भाषणीयः	भाषणीयम्	भाषणीया
१९. शिक्ष्	अनीय	शिक्ष् + अनीय	शिक्षणीयः	शिक्षणीयम्	शिक्षणीया

* १५ देखि १९ सङ्ख्यासम्मका धातुहरूबाट अनीय प्रत्यय गर्दा अनीयको 'न'लाई 'ण' गराएको देखिन्छ । 'र्', 'ष्' आदिको प्रयोग भएका शब्दहरूमा रहेको 'न'कार 'ण'कारमा परिवर्तित हुने कुरा तपाईंहरूले पछि बुझ्दै जानुहुनेछ।

अनीयप्रत्ययबाट निष्पन्न भएका शब्दहरूको प्रयोग गरी निर्माण गरिएका वाक्यहरू

१. त्वया संस्कृतम् पठनीयम् – तिमीले संस्कृत पढ्नुपर्छ ।
२. भवता अवकाशे गृहम् गमनीयम् – तपाईंले छुट्टीमा घर जानुपर्छ ।
३. सरस्वती वन्दनीया – हामीहरूले सरस्वतीको वन्दना गर्नुपर्दछ ।
४. मया कौमुदी पठनीया – मैले कोमुदी पढ्नुपर्छ ।
५. महेशेन निबन्धः लेखनीय – महेशले निबन्ध लेख्नुपर्छ ।
६. छात्रेण भगवत्याः पूजा करणीया – छात्रले भगवतीको पूजा गर्नुपर्दछ ।
७. शकुन्तलया दुष्यन्तः स्मरणीयः – शकुन्तलाले दुष्यन्तलाई संझनुपर्दछ ।

* कर्म र भावमा तव्यप्रत्यय गरिन्छ । यसमा क्तप्रत्ययको नियमानुसार नै कर्तामा तृतीया र कर्ममा प्रथमाको प्रयोग हुन्छ । जुन कुरा माथिका उदाहरणहरूले स्पष्ट पारिसकेका छन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्यास

क) **संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्**

१. हामीहरूले गुरुलाई ढोग्नु पर्छ ।
२. सरिताले संस्कृत पढ्नुपर्छ ।
३. विद्यार्थीहरूले बिहान खेल्नुपर्छ ।
४. गृहस्थीहरूले ध्यान गर्नुपर्छ ।
५. अध्यापकहरूले समयमा पढाउनुपर्छ ।
६. तिमीले विवाह गर्नुपर्छ ।
७. गुरु वन्दनीय हुनुहुन्छ ।
८. ब्रह्मचारीहरूले विद्या पढ्नुपर्छ ।
९. वैष्णवहरूले विष्णुको पूजा गर्नुपर्छ ।
१०. कर्मचारीहरूले राम्रो व्यवस्था गर्नुपर्छ ।

ख) **नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्**

१. अस्माभिः गुरवः वन्दनीयाः ।
२. त्वया शाकुन्तलं पठनीयम् ।
३. अस्माभिः मान्याः वन्दनीयाः ।
४. कृषकैः धान्यं वपनीयम् ।
५. सेवकैः सेवा विधानीया ।
६. मया अनुशासनं पालनीयम् ।
७. आचार्यैः छात्राः पाठनीयाः ।
८. युष्माभिः कथाः श्रवणीयाः ।
९. राजनीतिज्ञैः राजनीतिः करणीया ।
१०. साहित्याचार्यैः पद्यं रचनीयम् ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - ३९

		समूह 'क'			समूह 'ख'		समूह 'ग'		
प्रथमपुरुष		तेन	ताभ्यां	तैः	अनुवादचन्द्रिका		कर्तव्यम्	कर्तव्ये	कर्तव्यानि
		तया	ताभ्यां	ताभिः	वेदः		करणीयम्	करणीये	करणीयानि
		सीतया	सीताभ्यां	सीताभिः	व्याकरणं		कर्तव्यः	कर्तव्यौ	कर्तव्याः
		रामेण	रामाभ्यां	रामैः	गीता		लेखितव्यः	लेखितव्यौ	लेखितव्याः
		कया	काभ्यां	काभिः	धनम्		लेखनीयम्	लेखनीये	लेखनीयानि
		केन	काभ्यां	कैः	कार्यम्		लेखनीयः	लेखनीयौ	लेखनीयाः
म.पु.	अपि	त्वया	युवाभ्यां	यूष्माभिः	लेखनी	न	पठनीयः	पठनीयौ	पठनीयाः
					रामायणम्		पठितव्या	पठितव्ये	पठितव्याः
उ.पु.		मया	आवाभ्यां	अस्माभिः	पुस्तकम्		पठनीयम्	पठिनये	पठिनीयानि

१. माथिको तालिकामा 'न' अव्यय नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर पाँच नकारात्मक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइ वैनीहरू हामीहरू संस्कृत बोल्न सक्ने, लेख्न सक्ने, सम्भाषण गर्न सक्ने भई सकेका भएपनि संस्कृत भाषामा प्रयोग गरिने स अन्तमा हुने सान्तशब्दहरूको विषयमा पनि राम्रो जानकारी राख्न रूपायन बुझ्ने तर्फ लागौं । सान्तशब्दहरूको अध्ययनबाट तपाईहरूलाई संस्कृतका काव्य, नाटक, नीतिशास्त्र आदि पढ्न, बुझ्न सजिलो हुनेछ । अतः तयारीको साथ सान्त शव्दहरूको आवश्यक अध्ययन गरौं ।

नियम - '५० क' शब्दरूपायनसम्बन्धी, सुमनस् (राम्रो मन भएको) शब्द

सुमनस्शब्दको पुंलिङ्ग रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	सुमनाः	सुमनसौ	सुमनसः
द्वितीया	सुमनसम्	सुमनसौ	सुमनसः
तृतीया	सुमनसा	सुमनोभ्याम्	सुमनोभिः
चतुर्थी	सुमनसे	सुमनोभ्याम्	सुमनोभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	सुमनसः	सुमनोभ्याम्	सुमनोभ्यः
षष्ठी	सुमनसः	सुमनसोः	सुमनसाम्
सप्तमी	सुमनसि	सुमनसोः	सुमनःसु
सम्बोधन	हे सुमनः	हे सुमनसौ	हे सुमनसः

यसैगरी १. महौजस् (महान् तेजस्वी) -	महौजाः	महौजसौ	महौजसः	.... ।
२. चन्द्रमस् (चन्द्रमा) -	चन्द्रमाः	चन्द्रमसौ	चन्द्रमसः	.... ।
३. महायशस् (महान् यशस्वी) -	महायशाः	महायशसौ	महायशसः	.... ।
४. वेधस् (ब्रह्माजी) -	वेधाः	वेधसौ	वेधसः	.... ।
५. महातेजस् (महान् तेजस्वी) -	महातेजाः	महातेजसौ	महातेजसः	.... ।
६. वनौकस् (वनवासी) -	वनौकाः	वनौकसौ	वनौकसः	.... ।
७. विशालवक्षस् (ठूलो छाती भएको) -	विशालवक्षाः	विशालवक्षसौ	विशालवक्षसः	...... ।
८. दुर्वासस् (ऋषिविशेष) -	दुर्वासाः	दुर्वाससौ	दुर्वाससः	.... ।
९. अरण्यौकस् (जङ्गली) -	अरण्यौकाः	अरण्यौकसौ	अरण्यौकसः	.... ।
१०. प्रचेतस् (प्रचेता) -	प्रचेताः	प्रचेतसो	प्रचेतसः	.... ।

प्रयोग - १. वेधाः ब्रह्मलोके निवसति ।

२. अरण्यौकसः कानने तिष्ठन्ति ।

३. महातेजाः नायकः देशे देशे पूज्यते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

मास्, विद्वस्, पुंस्शब्दहरू कौमुदीबाट पढ्ने छौं, यिनी शब्दहरूका ठाँउमा क्रमश- मासः , प्राज्ञः, पुरुषःशब्दबाट प्रारम्भमा काम चलाउने छौं ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू! सान्तशब्दहरूमानै 'इयसुन्' प्रत्ययान्त शब्दहरू भाषामा अत्यधिक प्रचलनमा छन् । तिनीहरूको रूपायन र प्रयोगतर्फ पनि ध्यान दिनु आवश्यक छ ।

नियम - '५० ख' शब्दरूपायनसम्बन्धी, गरीयस् (तुलना, त्योभन्दा ठुलो भन्ने अर्थ) शब्द

गरीयस्शब्दको पुंलिङ्ग रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	गरीयान्	गरीयांसौ	गरीयांसः
द्वितीया	गरीयांसम्	गरीयांसौ	गरीयसः
तृतीया	गरीयसा	गरीयोभ्याम्	गरीयोभिः
चतुर्थी	गरीयसे	गरीयोभ्याम्	गरीयोभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	गरीयसः	गरीयोभ्याम्	गरीयोभ्यः
षष्ठी	गरीयसः	गरीयसोः	गरीयसाम्
सप्तमी	गरीयसि	गरीयसोः	गरीयःसु
सम्बोधन	हे गरीयन्!	हे गरीयांसौ!	हे गरीयांसः!

यसरी नै- २. लघीयस् (त्योभन्दा सानो) - लघीयान् लघीयांसौ लघीयांसः .... ।

३. द्रढीयस् (त्योभन्दा बलियो) - द्रढीयान् द्रढीयांसौ द्रढीयांसः .... ।

४. प्रथीयस् (त्योभन्दा मोटो) - प्रथीयान् प्रथीयांसौ प्रथीयांसः .... ।

५. द्राघीयस् (त्योभन्दा लामो) - द्राघीयान् द्राघीयांसौ द्राघीयांसः .... ।

६. श्रेयस् (त्योभन्दा राम्रो) - श्रेयान् श्रेयांसौ श्रेयासः .... ।

यसरी अनेकौ इयसुन् प्रत्ययान्त शब्दका रूपायनहरू बुझ्न सकिन्छ । यिनी शब्दहरू विशेषणका रूपमा प्रयोग हुन्छन् । माथि पढेका रूपायनहरू सबै पुलिङ्गी हुन् । गरीयस् आदि शब्दहरू स्त्रीलिङ्गी शब्दका विशेषण भएमा यिनी शब्दहरूको रूपायन् गरीयसी, द्राघीयसी, लघीयसी, श्रेयसी भई यिनीहरूको रूपायन भगवतीशब्दका जस्तै हुन्छन् ।

प्रयोग- जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी (आमा र जन्मभूमि स्वर्गभन्दा ठूला हुन्)

नियम - '५० ग' शब्दरूपायनसम्बन्धी, अप्सरस् (अप्सरा) शब्द (नित्य बहुवचनान्त स्त्रीलिङ्गी)

स्त्रीलिङ्गी सान्त अप्सरस्शब्दमा ङीप् हुँदैन यसका रूपायनहरू पुलिङ्गी सुमनस्शब्दजस्तै बहुवचनमा मात्र हुन्छन्। जस्तै - **स्वर्गे इन्द्रस्य प्रियाः अप्सरसः सन्ति** (स्वर्गमा इन्द्रका प्यारी अप्सराहरू छन् ।)

आशिस् (आशीर्वाद) शब्दको पुंलिङ्ग रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	आशीः	आशिषौ	आशिषः
द्वितीया	आशिषम्	आशिषौ	आशिषः
तृतीया	आशिषा	आशीर्भ्याम्	आशीर्भिः
चतुर्थी	आशिषे	आशीर्भ्याम्	आशीर्भ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	आशिषः	आशीर्भ्याम्	आशीर्भ्यः
षष्ठी	आशिषः	आशिषोः	आशिषाम्
सप्तमी	आशिषि	आशिषोः	आशीःषु
सम्बोधन	हे आशीः!	हे आशिषौ!	हे आशिषः!

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियम – '५० घ' शब्दरूपायनसम्बन्धी, मनस् (मन) शब्द नपुंसकलिङ्ग

मनस् (मन) शब्दको रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	मनः	मनसी	मनांसि
द्वितीया	मनः	मनसी	मनांसि
तृतीया	मनसा	मनोभ्याम्	मनोभिः
चतुर्थी	मनसे	मनोभ्याम्	मनोभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	मनसः	मनोभ्याम्	मनोभ्यः
षष्ठी	मनसः	मनसोः	मनसाम्
सप्तमी	मनसि	मनसोः	मनःसु
सम्बोधन	हे मनः !	हे मनसी !	हे मनांसि!

यसैगरी	२. पयस् (दूध) –	पयः	पयसी	पयांसि	........।
	३. नभस् (आकाश) –	नभः	नभसी	नभांसि	........।
	४. अम्भस् (पानी) –	अम्भः	अम्भसी	अम्भांसि	........।
	५. आगस् (पाप) –	आगः	आगसी	आगांसि	........।
	६. उरस् (छाती) –	उरः	उरसी	उरांसि	........।
	७. रजस् (धुलो) –	रजः	रजसी	रजांसि	........।
	८. वयस् (उमेर) –	वयः	वयसी	वयांसि	........।
	९. वक्षस् (छाती) –	वक्षः	वक्षसी	वक्षांसि	........।
	१०. अयस् (फलाम) –	अयः	अयसी	अयासि	........।
	११. तमस् (अन्धकार) –	तमः	तमसी	तमांसि	........।
	१२. वचस् (बोली) –	वचः	वचसी	वचांसि	........।
	१३. यशस् (यश) –	यशः	यशसी	यशांसि	........।
	१४. तपस् (तपस्या) –	तपः	तपसी	तपांसि	........।
	१५. शिरस् (टाउको) –	शिरः	शिरसी	शिरांसि	........।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! मनस्शब्द जस्तै रूपायन भएका उपर्युक्त शब्दहरूको काव्य, नाटक, नीति सङ्ग्रहहरूका श्लोकहरूमा पर्याप्त प्रयोग भएका हुन्छन् । अतः राम्रोसँग यिनीहरूको रूपायन र प्रयोग बुझौं ।

नियम – '५० ङ' शब्दरूपायनसम्बन्धी, चक्षुस् (आँखा) शब्द नपुंसकलिङ्ग

चक्षुस् (आँखा) शब्दको रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	चक्षुः	चक्षुषी	चक्षूंषि
द्वितीया	चक्षुः	चक्षुषी	चक्षूंषि
तृतीया	चक्षुषा	चक्षुर्भ्याम्	चक्षुर्भिः
चतुर्थी	चक्षुषे	चक्षुर्भ्याम्	चर्क्षुभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	चक्षुषः	चक्षुर्भ्याम्	चर्क्षुभ्यः
षष्ठी	चक्षुषः	चक्षुषोः	चक्षुसाम्
सप्तमी	चक्षुषि	चक्षुषोः	चक्षुःषु
सम्बोधन	हे चक्षुः !	हे चक्षुषी !	हे चक्षूंषि!

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यसैगरी	२.	वपुस् (शरीर) -	वपुः	वपुषी	वपूंषि	.... ।
	३.	आयुस् (उमेर) -	आयुः	आयुषी	आयूंषि	.... ।
	४.	यजुस् (यजुर्वेद) -	यजुः	यजुषी	यजूंषि	.... ।
	५.	धनुस् (धनु) -	धनुः	धनुषी	धनूंषि	.... ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा प्यारा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू! माथि बताइएका इयसुन् प्रत्ययान्त शब्दहरू नपुंसकलिङ्गी कुनै शब्दको विशेषण भएका अवस्थामा त्यस्ता शब्दका रूपायन मनस्शब्दजस्तै हुन्छन् -

मनः मनसी मनांसि ....। श्रेयः श्रेयसी श्रेयांसि ....।

केही सान्तशब्दका प्रयोगहरू -

१. **कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो नविद्वान् न धार्मिकः ।**
काणेन चक्षुषा किंवा- चक्षुःपीडैव केवलम् ।।

२. **पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ।**

३. **नास्ति विद्यासमं चक्षुः नास्ति सत्यसमं तपः ।**
नास्ति रागसमं दुखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ।।

माथिका श्लोक र श्लोकांशहरूको अर्थ गर्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियम – '५० घ' शब्दरूपायनसम्बन्धी, मनस् (मन) शब्द नपुंसकलिङ्ग

मनस् (मन) शब्दको रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	मनः	मनसी	मनांसि
द्वितीया	मनः	मनसी	मनांसि
तृतीया	मनसा	मनोभ्याम्	मनोभिः
चतुर्थी	मनसे	मनोभ्याम्	मनोभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	मनसः	मनोभ्याम्	मनोभ्यः
षष्ठी	मनसः	मनसोः	मनसाम्
सप्तमी	मनसि	मनसोः	मनःसु
सम्बोधन	हे मनः !	हे मनसी !	हे मनांसि !

यसैगरी	२. पयस् (दूध) –	पयः	पयसी	पयांसि	.... ।
	३. नभस् (आकाश) –	नभः	नभसी	नभांसि	.... ।
	४. अम्भस् (पानी) –	अम्भः	अम्भसी	अम्भांसि	.... ।
	५. आगस् (पाप) –	आगः	आगसी	आगांसि	.... ।
	६. उरस् (छाती) –	उरः	उरसी	उरांसि	.... ।
	७. रजस् (धुलो) –	रजः	रजसी	रजांसि	.... ।
	८. वयस् (उमेर) –	वयः	वयसी	वयांसि	.... ।
	९. वक्षस् (छाती) –	वक्षः	वक्षसी	वक्षांसि	.... ।
	१०. अयस् (फलाम) –	अयः	अयसी	अयासि	.... ।
	११. तमस् (अन्धकार) –	तमः	तमसी	तमांसि	.... ।
	१२. वचस् (बोली) –	वचः	वचसी	वचांसि	.... ।
	१३. यशस् (यश) –	यशः	यशसी	यशांसि	.... ।
	१४. तपस् (तपस्या) –	तपः	तपसी	तपांसि	.... ।
	१५. शिरस् (टाउको) –	शिरः	शिरसी	शिरांसि	.... ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! मनस्शब्द जस्तै रूपायन भएका उपर्युक्त शब्दहरूको काव्य, नाटक, नीति सङ्ग्रहहरूका श्लोकहरूमा पर्याप्त प्रयोग भएका हुन्छन् । अतः राम्रोसँग यिनीहरूको रूपायन र प्रयोग बुझौं ।

नियम – '५० ङ' शब्दरूपायनसम्बन्धी, चक्षुस् (आँखा) शब्द नपुंसकलिङ्ग

चक्षुस् (आँखा) शब्दको रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	चक्षुः	चक्षुषी	चक्षूंषि
द्वितीया	चक्षुः	चक्षुषी	चक्षूंषि
तृतीया	चक्षुषा	चक्षुर्भ्याम्	चक्षुर्भिः
चतुर्थी	चक्षुषे	चक्षुर्भ्याम्	चर्क्षुभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	चक्षुषः	चक्षुर्भ्याम्	चर्क्षुभ्यः
षष्ठी	चक्षुषः	चक्षुषोः	चक्षुसाम्
सप्तमी	चक्षुषि	चक्षुषोः	चक्षुःषु
सम्बोधन	हे चक्षुः !	हे चक्षुषी !	हे चक्षूंषि !

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यसैगरी	२.	वपुस् (शरीर) –	वपुः	वपुषी	वपूंषि	.... ।
	३.	आयुस् (उमेर) –	आयुः	आयुषी	आयूंषि	.... ।
	४.	यजुस् (यजुर्वेद) –	यजुः	यजुषी	यजूंषि	.... ।
	५.	धनुस् (धनु) –	धनुः	धनुषी	धनूंषि	.... ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा प्यारा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! माथि बताइएका इयसुन् प्रत्ययान्त शब्दहरू नपुंसकलिङ्गी कुनै शब्दको विशेषण भएका अवस्थामा त्यस्ता शब्दका रूपायन मनस्शब्दजस्तै हुन्छन् –

मनः मनसी मनांसि .... । श्रेयः श्रेयसी श्रेयांसि .... ।

केही सान्तशब्दका प्रयोगहरू –

१. **कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो नविद्वान् न धार्मिकः ।**
काणेन चक्षुषा किंवा- चक्षुःपीडैव केवलम् ।।

२. **पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्धनम् ।**

३. **नास्ति विद्यासमं चक्षुः नास्ति सत्यसमं तपः ।**
नास्ति रागसमं दुखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ।।

माथिका श्लोक र श्लोकांशहरूको अर्थ गर्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३६ छत्तीसौं दिन
षट्त्रिंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! बोलचाल गर्दा, लेख्दा, भाषण गर्दा हामीले कसैलाई अथवा कुनै वस्तु, स्थान आदिलाई राम्रो-नराम्रो, गुनी-बैगुनी, रातो-कालो आदि भन्नुपर्छ । त्यस्ता कुराहरूलाई विशेषण भनिन्छ। ती-ती विशेषणहरूको वाक्यहरूमा धेरै प्रयोग गरिन्छ । विशेषण भनेको कुनै पनि वस्तु, व्यक्ति वा स्थानका तिभिन्न किसिमका विशेषता बताउने शब्द हो । अंग्रेजीमा विशेषणलाई Adjective र क्रियाविशेषणलाई Advarb भनिन्छ । विद्वान्हरूले विशेषणको समुचित प्रयोगविधि सिकाउने क्रममा विभिन्न प्रकारका विशेषणको चर्चा गरेका छन् । परन्तु यस पुस्तकमा ती सबै कुरा प्रस्तुत गर्न नसकिए पनि केही आवश्यक विशेषणहरूको ज्ञान गराउने जमर्को गरिएको छ ।

नियम - '५१ क' निश्चित सङ्ख्यावाचक विशेषण र प्रयोग

आजसम्म बोलचाल गर्दा अति आवश्यक मानिने संख्यावाचक शब्दहरूको प्रयोग सिकाइएको छैन । किनभने संख्यावाचक शब्दको कतै कतै विशेषणकै रूपमा पनि प्रयोग हुने भएकाले विशेषणकै प्रसङ्गमा ती शब्दहरूको चर्चा गर्नु उपयुक्त देखिएको छ । नेपालीमा गणना गर्दा १, २, ३, ४ शब्दहरू पढेझैं संस्कृतमा गणना गर्दा एकः, द्वौ, त्रयः, चत्वारः पञ्च आदि गणनावाचक शब्द पढौं र यिनको रूपायन र प्रयोगविधिमा दक्ष बनौं ।

एकशब्दका तीनै लिङ्गका रूपायन

विभक्ति	शब्द	पुंलिङ्ग	नपुंसकलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
प्रथमा	एक	एकः	एकम्	एका
द्वितीया	एक	एकम्	एकम्	एकाम्
तृतीया	एक	एकेन	एकेन	एकया
चतुर्थी	एक	एकस्मै	एकस्मै	एकस्यै
पञ्चमी	एक	एकस्मात्	एकस्मात्	एकस्याः
षष्ठी	एक	एकस्य	एकस्य	एकस्याः
सप्तमी	एक	एकस्मिन्	एकस्मिन्	एकस्याम्

* एकशब्दले '१' सङ्ख्यालाई मात्र बुझाउने भएको हुँदा यसको प्रयोग एकवचनमा मात्रै हुन्छ । यसका रूपहरू तीनै लिङ्गमा हुन्छन् । एकशब्दको रूपायन पुलिङ्गमा सर्वजस्तै, स्त्रीलिङ्गमा सर्वा जस्तै र नपुंसकलिङ्गमा सर्वम् जस्तै हुन्छ । जुन कुरा तपाईंहरूले रूपायनको तालिकाबाटै बुझ्नु हुनेछ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विशब्दका तीनै लिङ्गका रूपायन

विभक्ति	शब्द	पुंलिङ्ग	नपुंसकलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
प्रथमा	द्वि	द्वौ	द्वे	द्वे
द्वितीया	द्वि	द्वौ	द्वे	द्वे
तृतीया	द्वि	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
चतुर्थी	द्वि	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
पञ्चमी	द्वि	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्	द्वाभ्याम्
षष्ठी	द्वि	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः
सप्तमी	द्वि	द्वयोः	द्वयोः	द्वयोः

* द्विशब्दले '२' सङ्ख्यालाई मात्र बुझाउने भएको हुँदा यसको प्रयोग द्विवचनमा मात्रै हुन्छ । पुंलिङ्गमा र नपुंसकलिङ्गमा द्विलाई द्व बनाएर सर्वशब्दसमान रूप तयार गरिन्छ भने स्त्रीलिङ्गमा द्विलाई द्वा बनाएर सर्वाशब्दकै समान रूप तयार गरिन्छन् ।

त्रिशब्दका तीनै लिङ्गका रूपायन

विभक्ति	शब्द	पुंलिङ्ग	नपुंसकलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
प्रथमा	त्रि	त्रयः	त्रीणि	तिस्रः
द्वितीया	त्रि	त्रीन्	त्रीणि	तिस्रः
तृतीया	त्रि	त्रिभिः	त्रिभिः	तिसृभिः
चतुर्थी	त्रि	त्रिभ्यः	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः
पञ्चमी	त्रि	त्रिभ्यः	त्रिभ्यः	तिसृभ्यः
षष्ठी	त्रि	त्रयाणाम्	त्रयाणाम्	तिसृणाम्
सप्तमी	त्रि	त्रिषु	त्रिषु	तिसृषु

* त्रिशब्दले '३' सङ्ख्यालाई मात्र बुझाउने भएको हुँदा यसको प्रयोग बहुवचनमा मात्रै हुन्छ । पुंलिङ्गी त्रिशब्दको षष्ठीको बहुवचनमा त्रयाणाम् रूप हुन्छ भने अरू सबै रूप हरिशब्दका रूपसमान हुन्छन् । त्रिशब्दको नपुंसकलिङ्गमा प्रथमा र द्वितीया विभक्तिको बहुवचनमा त्रीणि, त्रीणि रूप हुन्छन्, अरू रूप भने पुंलिङ्गकै समान हुन्छन् । त्रिशब्दको स्त्रीलिङ्गमा भने त्रिलाई तिसृ बनाएर प्रथमा र द्वितीयाको बहुवचनमा तिस्रः, तिस्रः बन्दछन् भने बाँकी विभक्तिका रूप मातृशब्दकै रूपसमान हुन्छन् ।

चतुर्शब्दका तीनै लिङ्गका रूपायन

विभक्ति	शब्द	पुंलिङ्ग	नपुंसकलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
प्रथमा	चतुर्	चत्वारः	चत्वारि	चतस्रः
द्वितीया	चतुर्	चतुरः	चत्वारि	चतस्रः
तृतीया	चतुर्	चतुर्भिः	चतुर्भिः	चतसृभिः
चतुर्थी	चतुर्	चतुर्भ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः
पञ्चमी	चतुर्	चतुर्भ्यः	चतुर्भ्यः	चतसृभ्यः
षष्ठी	चतुर्	चतुर्णाम्	चतुर्णाम्	चतसृणाम्
सप्तमी	चतुर्	चतुर्षु	चतुर्षु	चतसृषु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! चतुर्शब्दका प्रत्येक विभक्तिका रूपहरूको बारेमा तपाईंहरूलाई खोलेर भिन्दाभिन्दै नियम बताउने हो भने तपाईंहरू अल्मलिन सक्नुहुन्छ । त्यसकारण माथि तालिकामा जसरी रूपायन प्रस्तुत गरिएको छ, त्यसरी नै कण्ठस्थ गरी प्रयोग गर्न लाग्नुभयो भने प्रयोग गर्दागर्दै तपाईं आफै पोख्त हुनुहुनेछ । नपुंसकलिङ्गमा प्रथमा र द्वितीयामा चत्वारि, चत्वारि रूप हुन्छन्, अरू रूप पुंलिङ्गका जस्तै हुन्छन् यसरी बुझेर प्रयो गर्नुहोला । स्त्रीलिङ्गमा चतुर्शब्दलाई चतसृ बनाएर प्रथमा र द्वितीयाको बहुवचनमा चतस्रः, चतस्रः हुन्छन् भन्ने कुरा बुझ्नुहोस् र अरू विभक्तिका रूप मातृशब्दकै आधारमा तयार गरी प्रयोग गर्नुहोस् ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! यसरी नै सयसम्म पुग्नुपर्ने हो कि भनेर नआत्तिनुहोस् । अब तपाईंहरू संख्यावाचक शब्दको समस्याबाट मुक्त हुनुभयो । अब एकदेखि चारसम्मका संख्यावाचक शब्दहरूका रूपायनको प्रयोगबाट बनेका केही वाक्यहरू उदाहरणार्थ प्रस्तुत गरिन्छन् ।

	पुंलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	नपुंसकलिङ्ग
एक	एकः बालकः क्रीडति –	एका बालिका नृत्यति –	एकम् पुस्तकम् अस्ति –
	एउटा केटो खेल्छ ।	एउटी बालिका नाच्छिन् ।	एउटा किताब हो ।
	एकम् बालकम् पश्य –	एकां बालिकाम् पश्य –	एकम् पुस्तकम् नय –
	एउटा बालकलाई हेर ।	एउटी बालिकालाई हेर ।	एउटा पुस्तक लैजाऊ ।
द्वि	द्वौ बालकौ अक्रीडताम् –	द्वे बालिके अनृत्यताम् –	रामः द्वे पुस्तके अनयत् –
	दुई बालक खेले ।	दुई केटीहरू नाचे ।	रामले दुई वटा किताब लग्यो ।
	सः द्वौ पाठौ अपठत् –	सः द्वे बालिके अपश्यत् –	सः द्वे पुस्तके अपठत् –
	उसले दुई वटा पाठ पढ्यो ।	उसले दुई वटी केटीलाई हेऱ्यो ।	उसले दुई वटा किताब पढ्यो ।
त्रि	त्रयः बालकाः पठिष्यन्ति –	तिस्रः कन्याः गमिष्यन्ति –	त्रीणि पुस्तकानि सन्ति –
	तीन वटा केटाहरू पढ्नेछन् ।	तीन वटी केटीहरू जानेछन् ।	तीन वटा किताबहरू हुन् ।
	त्रीन् बालकाम् पाठयिष्यामि –	तिस्रः कन्याः पाठयिष्यामि –	त्वम् त्रीणि पुस्तकानि पठिष्यसि –
	तीन वटा केटाहरूलाई पढाउनेछु।	तीन वटी केटीहरूलाई पढाउनेछु।	तिमी तीनवटा किताब पढ्नेछौ ।
चतुर्	चत्वारः बालकाः क्रीडन्तु –	चतस्रः कन्याः नृत्यन्तु –	चत्वारि फलानि आनयन्तु –
	चारवटा केटाहरू खेलुन् ।	चारवटी केटीहरू नाचुन् ।	चारवटा फल ल्याउनुहोस् ।
	चतुरः बालकान् पाठयतु –	चतस्रः कन्याः पाठयतु –	सः चत्वारि फलानि खादतु –
	चारवटा केटाहरूलाई पढाउनुहोस्।	चारवटी केटीहरूलाई पढाउनुहोस् ।	उसले चारवटा फल खाओस् ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संपरीक्षण तालिका - ४०

	समूह 'क'	समूह 'ख'	समूह 'ग'		समूह 'घ'		
	मुकुन्दस्य	एकः	पुत्रः				
	रामस्य	एकम्	पुत्रौ				
	तस्य	एका	पुत्राः				
	तस्याः	द्वौ	पुत्री				
	भगवत्याः	द्वे	पुत्र्यौ		अस्ति	स्तः	सन्ति
अपि	तव	द्वे	पुत्र्यः	न	आसीत्	आस्ताम्	आसन्
	मम	त्रयः	पुस्तकं		भविष्यति	भविष्यतः	भविष्यन्ति
	नन्दिन्याः	तिस्रः	पुस्तके		अस्तु	स्ताम्	सन्तु
	मातुः	त्रीणिः	पुस्तकानि				
	पितुः	चत्वारः	बालिका				
	देवदत्तस्य	चतस्रः	बालिके				
	भगिन्याः	चत्वारि.	बालिकाः				

१. माथिको तालिकामा 'अपि' र 'न' अव्यय प्रश्नवाचक एवं नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. 'ख'-'ग' समूहको मिल्दो सङ्गतिमा 'घ'बाट उपयुक्त क्रिया चयन गरी 'क'समूहबाट कुनै एक शब्द प्रयोग गरेर अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर दश नकारात्मक र दश प्रश्नवाचक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

* विद्यार्थी भाइबहिनी हो ! यसैगरी तृतीया आदि विभक्तिहरूको पनि प्रयोग गर्ने बुझ्ने गर्दै जानुहोला । आउनुहोस् अब पञ्चन् शब्द पढौं । यो शब्द पढेपछि ६ सङ्ख्यालाई बताउने षट्शब्दलाई छोडेर उन्नाइस सङ्ख्यालाई बताउने नवदशसम्मका रूपायन बुझ्न सकिन्छ । चार संख्यालाई बताउने शब्दसम्म तीनै लिङ्गका रूपहरू पढ्नुपर्ने हुन्छ। परन्तु पञ्चन्शब्ददेखि अष्टादशसम्मका शब्दहरू बहुवचनमा मात्र प्रयुक्त हुन्छन् र तीनै लिङ्गमा समान रूप हुन्छन्।

तीनै लिङ्गका रूपायन

शब्द	प्रथमा	द्वितीया	तृतीया	चतुर्थी	पञ्चमी	षष्ठी	सप्तमी
पञ्चन्-५	पञ्च	पञ्च	पञ्चभिः	पञ्चभ्यः	पञ्चभ्यः	पञ्चानाम्	पञ्चसु
षष्-६	षट्	षट्	षड्भिः	षड्भ्यः	षड्भ्यः	षण्णाम्	षट्सु

* षष्शब्द बहुवचनान्त भए पनि यसका रूप पञ्चन्शब्दभन्दा भिन्न हुने हुनाले जस्ताको तस्तै पढ्नु होला । सप्तन्देखि नवदशन् सम्मका रूप त पञ्चन्शब्दका जस्तै हुन् । जुन कुरा तलको तालिकाबाट स्पष्ट हुनेछ ।

सप्तन्-७	सप्त	सप्त	सप्तभिः	सप्तभ्यः	सप्तभ्यः	सप्तानाम्	सप्तसु
अष्टन्-८	अष्ट	अष्ट	अष्टभिः	अष्टभ्यः	अष्टभ्यः	अष्टानाम्	अष्टसु
नवन्-९	नव	नव	नवभिः	नवभ्यः	नवभ्यः	नवानाम्	नवसु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

दशन्–१०	दश	दश	दशभिः	दशभ्यः	दशभ्यः	दशानाम्	दशसु
एक+दशन्–११	एकादश	एकादश	एकादशभिः	एकादशभ्यः	एकादशभ्यः	एकादशानाम्	एकादशसु
द्वि+दशन्–१२	द्वादश	द्वादश	द्वादशभिः	द्वादशभ्यः	द्वादशभ्यः	द्वादशानाम्	द्वादशसु
त्रि+दशन्–१३	त्रयोदश	त्रयोदश	त्रयोदशभिः	त्रयोदशभ्यः	त्रयोदशभ्यः	त्रयोदशानाम्	त्रयोदशसु
चतुर्+दशन्–१४	चतुर्दश	चतुर्दश	चतुर्दशभिः	चतुर्दशभ्यः	चतुर्दशभ्यः	चतुर्दशानाम्	चतुर्दशसु
पञ्चन्+दशन्–१५	पञ्चदश	पञ्चदश	पञ्चदशभिः	पञ्चदशभ्यः	पञ्चदशभ्यः	पञ्चदशानाम्	पञ्चदशसु
षष् + दशन्–१६	षोडश	षोडश	षोडशभिः	षोडशभ्यः	षोडशभ्यः	षोडशानाम्	षोडशसु
सप्तन्+दशन्–१७	सप्तदश	सप्तदश	सप्तदशभिः	सप्तदशभ्यः	सप्तदशभ्यः	सप्तदशानाम्	सप्तदशसु
अष्टन्+दशन्–१८	अष्टादश	अष्टादश	अष्टादशभिः	अष्टादशभ्यः	अष्टादशभ्यः	अष्टादशानाम्	अष्टादशसु
नवन्+दशन्–१९	नवदश	नवदश	नवदशभिः	नवदशभ्यः	नवदशभ्यः	नवदशानाम्	नवदशसु

* माथि प्रयुक्त पञ्चन् आदि शब्दहरूको संक्षिप्त वाक्यगत प्रयोग –

पञ्च बालकाः पठन्ति । पञ्च बालिकाः पठन्ति । पञ्च पुस्तकानि सन्ति ।

अष्टादश बालकाः अगच्छन् । अष्टादश बालिकाः आगमिष्यन्ति । जना अष्टादश पुराणानि पठन्ति ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - ४१

	समूह 'क'	समूह 'ख'	समूह 'ग'		समूह 'घ'
		पञ्च	बालकाः		
		षट्	बालिकाः		
		सप्त	पुस्तकानि		
	मुकुन्दस्य गृहे	अष्टौ	अश्वाः		
	नन्दन्याः बाटिकायां	नव	करिण्यः		सन्ति
अपि	सुरेशस्य क्षेत्रे	एकादश	कृषकाः	न	आसन्
	दिनेशस्य कार्यालये	द्वादश	भवनानि		भविष्यन्ति
	भगवत्याः गृहे	त्रयोदश	पुष्पवृक्षाः		सन्तु
	मातुः समीपे	चतुर्दश	पुष्पाणि		भवन्तु
	पितुः पार्श्वे	पञ्चदश	उपवनानि		
		षोडश	धेनवः		
		सप्तदश	मानवाः		
		अष्टादश	छात्राः		
		नवदश	अजाः		

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१. माथिको तालिकामा 'अपि' र 'न' अव्यय प्रश्नवाचक र नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. प्रथमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' र 'ग'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुंहोस्।

३. मध्यमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' र 'ग'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

४. उत्तमपुरुषबाट कर्ता र क्रियाको सङ्गति मिलाई समूह 'ख' र 'ग'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

५. तालिकाको प्रयोग गरेर दश नकारात्मक र दश प्रश्नवाचक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

* उक्त तीनै उदाहरणहरूमा पञ्चन् र अष्टन् शब्दको प्रयोग तीनै लिङ्गमा समानरूपमा प्रयोग गरिएको कुरा रेखाङ्कित सङ्गतिबाट बुझ्न सकिन्छ ।

* बीस (२०) लाई संस्कृतमा विंशतिः भनिन्छ । यो शब्द एकवचनान्त स्त्रीलिङ्गी हो । यसका रूपहरू 'मति'शब्दका जस्तै हुन्छन् । तीस (३०) लाई त्रिंशत् भनिन्छ, यो पनि एकवचनान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द हो । यसका रूपायन सरित्शब्दसमान हुन्छन् । चालीस (४०) लाई चत्वारिंशत्, पचास (५०) लाई पञ्चाशत् भनिन्छ, यी शब्द पनि त्रिंशद्शब्दजस्तै हुन् । साठी (६०) लाई षष्टिः, सत्तरी (७०) लाई सप्ततिः, असी (८०) लाई अशीतिः र नब्बे (९०) लाई नवतिः भनिन्छ । यी शब्दहरू एकवचनान्त मतिशब्दजस्तै हुन् । सय (१००) लाई शतम् भनिन्छ, यो शब्द नपुंसकलिङ्गी हो र यसको रूप पुस्तकशब्दका रूपायन जस्तै हुन्छन् ।

* नेपालीमा पहिलो, पहिलीजस्ता शब्दहरू वाक्यमा प्रयुक्त हुन्छन् । जस्तै निर्मल परीक्षामा प्रथम अथवा पहिलो भयो। निर्मला परीक्षामा प्रथमा अथवा पहिली भईन् आदि । यस्तो अर्थ बुझाउन संस्कृतमा संख्यावाचक शब्दहरूदेखि पूरणार्थक प्रत्यय गरिन्छ । एकदेखि सयसम्मका अङ्कहरूमा पूरणार्थक प्रत्यय गरी निष्पन्न भएका तीनै लिङ्गका रूपहरू तल हेर्नुहोला ।

	सङ्ख्या	पुंलिङ्ग	नपुंसकलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
एक	एकः	प्रथमः	प्रथमम्	प्रथमा
द्वि	द्वौ	द्वितीयः	द्वितीयम्	द्वितीया
त्रि	त्रयः	तृतीयः	तृतीयम्	तृतीया
चतुर्	चत्वारः	चतुर्थः	चतुर्थम्	चतुर्थी
पञ्चन्	पञ्च	पञ्चमः	पञ्चमम्	पञ्चमी
षष्	षट्	षष्ठः	षष्ठम्	षष्ठी
सप्तन्	सप्त	सप्तमः	सप्तमम्	सप्तमी
अष्टन्	अष्ट	अष्टमः	अष्टमम्	अष्टमी
नवन्	नव	नवमः	नवमम्	नवमी
दशन्	दश	दशमः	दशमम्	दशमी
एकादशन्	एकादश	एकादशः	एकादशम्	एकादशी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

द्विदशन्	द्वादश	द्वादशः	द्वादशम्	द्वादशी
त्रिदशन्	त्रयोदश	त्रयोदशः	त्रयोदशम्	त्रयोदशी
चतुर्दशन्	चतुर्दश	चतुर्दशः	चतुर्दशम्	चतुर्दशी
पञ्चदशन्	पञ्चदश	पञ्चदशः	पञ्चदशम्	पञ्चदशी
षड्दशन्	षोडश	षोडशः	षोडशम्	षोडशी
सप्तदशन्	सप्तदश	सप्तदशः	सप्तदशम्	सप्तदशी
नवदशन्	नवदश	नवदशः	नवदशम्	नवदशी
(एक+ऊनविंशति)	एकोनविंशः	एकोनविंशः (एंकोनविंशतितमः)	एकोनविंशम् (एकोनविंशतितमम्)	एकोनविंशी (एकोनविंशतितमी)
एक+विंशति	एकविंशतिः	एकविंशः	एकविशम्	एकविंशी
द्वि+विंशति	द्वाविंशतिः	द्वाविंशतितमः	द्वाविंशतितम्	द्वाविंशतितमी
त्रि+विंशति	त्रयोविंशतिः	त्रयोविंशतितमः	त्रयोविंशतितम्	त्रयोविंशतितमी

* यसैगरी चतुर्विंशतिः, पञ्चविंशतिः, षड्विंशतिः, सप्तविंशतिः, अष्टविंशतिः र नवविंशतिः सम्मका शब्दहरूको रूपायन पूरणार्थक प्रत्ययका पनि बुझ्नुहोला ।

	सङ्ख्या	पुंलिङ्ग	नपुंसकलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
एक+ऊनत्रिंशत्	एकोनत्रिंशत्	एकोनत्रिंशत्तमः	एकोनत्रिंशत्तमम्	एकोनत्रिंशत्तमी

यसैगरी त्रिंशत् (३०), एकत्रिंशत् (३१), द्वात्रिंशत् (३२), त्रयस्त्रिंशत् (३३), चतुस्त्रिंशत् (३४), पञ्चत्रिंशत् (३५), षट्त्रिंशत् (३६), सप्तत्रिंशत् (३७), अष्टत्रिंशत् (३८), नवत्रिंशत् (एकोनचत्वारिंशत्) (३९), चत्वारिंशत् (४०), एकचत्वारिंशत् (४१), द्वाचत्वारिंशत् (४२), त्रिचत्वारिंशत् (४३), चतुश्चत्वारिंशत् (४४), पञ्चचत्वारिंशत् (४५), षट्चत्वारिंशत् (४६), सप्तचत्वारिंशत् (४७), अष्टचत्वारिंशत् (४८), नवचत्वारिंशत् (एकोनचत्वारिंशत्) (४९), पञ्चाशत् (५०), एकपञ्चाशत् (५१), द्वापञ्चाशत् (५२), त्रयःपञ्चाशत् (५३), चतुःपञ्चाशत् (५४), पञ्चपञ्चाशत् (५५), षट्पञ्चाशत् (५६), सप्तपञ्चाशत् (५७), अष्टपञ्चाशत् (५८) र नवपञ्चाशत् (५९) शब्दहरूमा पनि माथिकै विधिबाट पूरणार्थ प्रत्यय लगाई सबै लिङ्गका रूपायन बुझ्नुहोला ।

	सङ्ख्या	पुंलिङ्ग	नपुंसकलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
एक+ऊनषष्टि	एकोनषष्टिः	एकोनषष्टितमः	एकोनषष्टितमम्	एकोनषष्टितमी

* यसैगरी षष्टिः (६०), एकषष्टिः (६१), द्वाषष्टिः (६२), त्रयष्षष्टिः (६३), चतुष्षष्टिः (६४), पञ्चषष्टिः (६५), षट्षष्टिः (६६), सप्तषष्टिः (६७), अष्टषष्टिः (६८), नवषष्टिः (एकोनषष्टिः) (६९), सप्ततिः (७०), एकसप्ततिः (७१), द्वासप्ततिः (७२), त्रयःसप्ततिः (७३), चतुःसप्ततिः (७४), पञ्चसप्ततिः (७५), षट्सप्ततिः (७६), सप्तसप्ततिः (७७), अष्टसप्ततिः (७८), नवसप्ततिः (एकोनाशीतिः) (७९), अशीतिः (८०), एकाशीतिः (८१), द्व्यशीतिः (८२), त्र्यशीतिः (८३), चतुरशीतिः (८४), पञ्चाशीतिः (८५), षडशीतिः (८६), सप्ताशीतिः (८७), अष्टाशीतिः (८८), नवाशीतिः (एकोननवतिः) (८९), नवतिः (९०), एकनवतिः (९१), द्वानवतिः (९२), त्रयोनवतिः (९३), चतुर्नवतिः (९४), पञ्चनवतिः (९५), षण्णवतिः (९६), सप्तनवतिः (९७), अष्टनवतिः (९८) र नवनवतिः (९९) आदि शब्दहरूको पनि एकोनषष्टितमः, एकोनषष्टितमम्, एकोनषष्टितमी जस्ता सबै रूपायन बुझेर प्रयोग गर्ने अभ्यास गर्नुहोला ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

	सङ्ख्या	पुंलिङ्ग	नपुंसकलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग
शत	शतम्	शततमः	शततमम्	शततमी
द्वि+शत	द्विशतम्	द्विशततमः	द्विशततमम्	द्विशततमी
त्रि+शत	त्रिशतम्	त्रिशततमः	त्रिशततमम्	त्रिशततमी
चतुश्शत्	चतुश्शतम्	चतुश्शततमः	चतुश्शततमम्	चतुश्शततमी
पञ्चशत	पञ्चशतम्	पञ्चशततमः	पञ्चशततमम्	पञ्चशततमी
षड्शत	षट्शतम्	षट्शततमः	षट्शततमम्	षट्शततमी
सप्तशत	सप्तशतम्	सप्तशततमः	सप्तशततमम्	सप्तशततमी
अष्टशत	अष्टशतम्	अष्टशततमः	अष्टशततमम्	अष्टशततमी
नवशत	नवशतम्	नवशततमः	नवशततमम्	नवशततमी
सहस्र	सहस्रम्	सहस्रतमः	सहस्रतमम्	सहस्रतमी

* यसैगरी अयुतम् (१०,०००) (नपुं.), लक्षम् (१,०००००) (नपुं.), प्रयुतम् (१०,०००००) (नपुं.), कोटिः (१,०००००००) (स्त्री.), अर्वुदः (१०,०००००००) (नपुं.), अब्जम् (१,००००००००००) (नपुं.), खर्बः/खर्बम् (१०,००००००००००) (पुं., नपुं.), निखर्बः (१,०००००००००००) (पुं., नपुं.), महापद्मम् (१०,०००००००००००) (नपुं.), नीलः/शङ्कुः (१,००००००००००००) (पुं.) आदि अङ्कका रूपायनहरू अयुतम् – अयुततमः, अयुततमम्, अयुततमी, लक्षतमः, लक्षतमम्, लक्षतमी आदि बुझ्नुहोला ।

उक्त सङ्ख्यावाचक शब्दहरूको प्रयोग कसरी गर्ने भन्ने समस्याको समाधानका लागि तल केही प्रयोगहरू प्रस्तुत गरिंदैछ । तिनलाई हेरेर सङ्ख्या शब्दको प्रयोगविधि बुझौं । विद्यार्थी भाइबहिनी हो ! जबसम्म प्रयोग गरिंदैन त्यो ज्ञान प्राप्त गर्नु र नगर्नुमा कुनै अन्तर छैन ।

वाक्यात्मक उदाहरण

१. अस्याम् कक्षायाम् पञ्चत्रिंशत् छात्राः सन्ति – यस कक्षामा ३५ विद्यार्थी छन् ।
२. षष्टिः छात्राः विद्यालये, अनुपस्थिताः सन्ति – साठी विद्यार्थीहरू विद्यालयमा अनुपस्थित छन् ।
३. पञ्चाशत् पुस्तकानि मम पार्श्वे सन्ति – पचास पुस्तकहरू मसँग छन् ।
४. पञ्चपञ्चाशत् नार्यः वाराणसीम् अगच्छन् – पचपन्न महिलाहरू बनारस गए ।
५. अस्याः पुस्तिकायाः मूल्यम् नवतिरूप्यकाणि अस्ति – यो पुस्तिकाको मूल्य ९० रूपैयाँ हो ।
६. दिनेशस्य गृहस्य मूल्यम् लक्ष्यमस्ति – दिनेशको घरको मूल्य एक लाख हो ।
७. केचन क्रेतुम् – इच्छान्ति तर्हि मम क्षेत्रस्य मूल्यम् – षष्टि सहस्रम् अस्ति – कसैले किन्न खोजेमा मेरो खेतको मूल्य साठी हजार हो ।
८. शतम् – विहाय भोक्तव्यम् – सय काम छोडे खानुपर्छ ।
सहस्रम् स्नानम् आचरेत् – हजार काम छोडेर नुहाउनुपर्छ ।
लक्ष्यम् विहाय शयितव्यम् – एक लाख काम छोडेर सुत्नुपर्छ ।
कोटिम् त्यक्त्वा हरिम् भजेत् – एक करोड काम छोडेर भगवान्को स्मरण गर्नुपर्छ ।
९. सहस्रपञ्चकम् गृहीत्वा दिनेशः गोरक्षपुरम् अगच्छत् – पाँच हजार लिएर दिनेश गोरखपुर गयो ।
१०. पञ्च–पुस्तकानि कृत्वा त्वम् विद्यालयम् गच्छ – पाँचवटा किताब किनेर तिमी विद्यालय जाऊ ।

* माथिका उदाहरण राम्रोसँग बुझेर अगाडि बढ्नु होला, नबुझेका कुराहरू आ–आफ्ना गुरुहरूसँग संकोच नमानीकन सोध्नु होला ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! १००, १०००, ६२, ९० आदि भन्दा त कुनै समस्या छैन परन्तु जब १३५, ४२६०, २०४५, १९६० भन्नुपर्छ त्यतिवेला विद्यार्थीहरूलाई ती सङ्ख्याहरूको संस्कृत रूपान्तरण गर्न अप्ठ्यारो लाग्न सक्छ । अब अप्ठ्यारो नलाग्ने तरिका सिकौं ।

* संस्कृतमा सयदेखि माथिका सङ्ख्यालाई बताउनुपर्दा अङ्कहरूको गणना बायाँतर्फबाट गरिन्छ । भनिएको छ - **अङ्कानां वामतो गतिः** अर्थात् अङ्कहरूको गणना बायाँतर्फबाट गर्दै जानुपर्छ । जस्तै पात्रो हेर्नुभयो भने त्यसमा त्यो वर्ष बताउनका लागि '**रामरसनभोलोचन** २०६३'मित विक्रमाङ्कशरदः जस्ता वाक्यहरू प्रयोग गरिन्छ । माथि हामीले अङ्कहरूको गणना बायाँर्तफबाट गर्नुपर्छ भनिसक्यौं अब हेर्नुहोस् पञ्चाङ्गको वाक्य बायाँतर्फ **लोचन** छ यसको तात्पर्य हुन्छ २, त्यसपछि नभ आउँछ, नभ को तात्पर्य हुन्छ ०, त्यसपछि रस आउँछ, त्यसको तात्पर्य हुन्छ ६ र त्यसपछि राम आउँछ, त्यसको तात्पर्य ३ हो । अब तपाईंहरूले बायाँतर्फबाट गणना गर्नुहोस् क्रमशः २ ० ६ ३ भयो । यसको तात्पर्य हो २०६३ । यसैगरी एक सय पैंतीस भन्नुपर्दा पैंतीसको अर्थमा पञ्चत्रिंशत् लेख्ने त्यसपछि उत्तरशब्दको प्रयोग गर्ने, त्यसपछि १०० को अर्थ एकशतम् भनेपछि यी शब्दहरूलाई जोड्दा पञ्चत्रिंशदुत्तरम् एकशतम् भयो । यहाँ यस वाक्यमा पैंतीसलाई पहिले भनियो भने एक सयलाई पछिबाट । संस्कृतमा पैंतीसपछि एक सय भनिने हुँदा पञ्चत्रिंशदुत्तरम् एकशतम् भयो । यसै रीतिबाट तलका प्रयोगहरूको तात्पर्य बुझ्नु होला ।

१. ४२६० – षष्ट्युत्तरद्विशतोत्तरचतुःसहस्रम् ।

२. २०४५ – पञ्चचत्वारिंशदुत्तरद्विसहस्रम्

३. १९६० – षष्ट्युत्तरनवशतोत्तरसहस्रम् ।

अभ्यास

क) **संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्**

१. मेरो कोठामा ३५ पुस्तकहरू छन् ।

२. गोपालको घरमा चारवटी केटी छन् ।

३. मोहनसँग २० वटा आँप छन् ।

४. दशरथका ३ वटी रानी थिए ।

५. ४३ विद्यार्थीहरू वाराणसी गए ।

६. १५ वटा अध्यापकहरू आएका छन् ।

७. १९ वटी केटीहरू प्रथम भए ।

८. ६१ कृषकहरू लाभान्वित हुनेछन् ।

९. सरस्वतीका ३ छोरा छन् ।

१०. मसँग ७५० रुपियाँ छ ।

११. यो घडीको मूल्य १३५० हो ।

१२. मोहन, मेरो छोरा २०४६ भदौ ५ गते जन्मेको छ।

१३. सोहनसँग १९६० रुपियाँ थियो ।

१४. मोहनको बुबासँग ३५० पुस्तक छन् ।

१५. सरलाको आमासँग २०६ रुपियाँ बाँकी छ ।

१६. हरिहरको घरमा ३५ बाख्रा छन् ।

१७. १०६० मा किनेको यो किताब हो ।

१८. विद्यापीठमा ४००५ विद्यार्थीहरू छन् ।

१९. जनता विद्यापीठमा कर्मचारीहरूको संख्या ३६५ छ

ख) **नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस् ।**

१. मम पार्श्वे फलानाम् विंशती स्तः,

२. पञ्चाशत् सङ्कलिता त्रिंशत् अशीतिः भवति ।

३. मम पार्श्वे पञ्चसहस्राणि रूप्यकाणि सन्ति ।

४. दिनेशकस्य पार्श्वे पञ्चाशत् अधिकं शतम् अस्ति ।

५. त्रयस्त्रिंशत् अधिकं पञ्चशतोत्तरं षोडशसहस्राणि लक्ष्यञ्चास्ति । (१,१६,५३३)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - ४२

	समूह 'क'	समूह 'ख'	समूह 'ग'		समूह 'घ'
अपि	तस्मिन् विद्यालये तस्यां बाटिकायां तस्य पुस्तकालये तस्याः गृहे तव वाचनालये मम विश्वविद्यालये	विंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चाशत् षष्टिः सप्ततिः अशीतिः नवतिः शतम् सहस्रम् लक्षम्	छात्राः बालिकाः द्वाराणि पुरुषाः पुस्तकानि पुष्पाणि रूप्यकाणि	न	सन्ति आसन् भविष्यन्ति सन्तु भवन्तु
	विंशतितमः विंशतितमा विंशतितमम् शततमः शततमा शततमम्	बालिका बालकः पुस्तकम्	मम पुत्रः मम पुत्री गोविन्दस्य		अस्ति आसीत्

१. माथिको तालिकामा 'अपि' र 'न' अव्यय प्रश्नवाचक र नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. समूह 'ख' र समूह 'ग' मा सङ्गति मिलाई समूह 'घ'बाट क्रियापद प्रयोग गरी समूह 'क'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. तालिकाको प्रयोग गरेर दश नकारात्मक र दश प्रश्नवाचक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३७ सैंतीसौं दिन
सप्तत्रिंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अब तपाइँहरू संस्कृतमा धाराप्रवाह बोल्न, लेख्न सक्ने भइसक्नुभएको छ । आउनुहोस् आज सैंतीसौं दिनमा विशेष्य र विशेषणकै अध्ययन गर्ने क्रममा संक्षेपमा सङ्ख्यावाचक विशेषणअन्तर्गतका आवृत्तिवाचक विशेषणहरूका साथै अन्य विशेषणहरूको प्रयोगात्मक जानकारी हासिल गरौं ।

नियम - '५१ ख' आवृत्तिवाचक विशेषण र प्रयोगविधि

कहिलेकाहीं वाक्यनिर्माण गर्दा हामीहरू दुई गुना, तीन गुना शब्दहरूको प्रयोग गर्छौं, अमुक, अमुकभन्दा दुई गुना राम्रो छ, तीन गुना राम्रो छ आदि शब्दहरूको प्रयोग ने गर्दछ । त्यस्ता शब्दलाई आवृत्तिवाचक विशेषण भनिन्छ ।

केही आवृत्तिवाचक विशेषणहरू

पुंलिङ्ग	स्त्रीलिङ्ग	नपुंसकलिङ्ग	
द्विगुणः	द्विगुणा	द्विगुणम्	दुई गुना
त्रिगुणः	त्रिगुणा	त्रिगुणम्	तीन गुना
सहस्रगुणः	सहस्रगुणा	सहस्रगुणम्	हजार गुना
कोटिगुणः	कोटिगुणा	कोटिगुणम्	करोडगुना

केही आवृत्तिवाचक विशेषणहरूको वाक्यमा प्रयोग

१. **मोहनप्रसादः व्यापारे द्विगुणं धनम् अलभत -** मोहन प्रसादले व्यापारमा दुईगुना धन कमायो ।

२. **नेपलसंस्कृतविश्वविद्यालयकेन्द्रीय-कार्यालयस्य उत्तुङ्गता वर्तमान परीक्षा- नियन्त्रण कार्यालयात्- त्रिगुणा अस्ति -** नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय केन्द्रीय कार्यालयको उचाई परीक्षा नियन्त्रण कार्यालयको भन्दा तीन गुना छ ।

३. **विश्वविद्यालयविद्यापीठात् - जनताविद्यापीठे त्रिंशद्गुणाधिका छात्राः पठन्ति -** विश्वविद्यालय विद्यापीठभन्दा - जनताविद्यापीठमा तीस गुना धेरै विद्यार्थीहरू पढ्छन् ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! यदि पहिल्यै पढाएका कुरा राम्रोसँग बुझेर आउनु भएको छ भने माथिका तीन उदाहरणमा केही नयाँ कुरा छैन, मात्र दुई गुना, तीन गुना आदि शब्द प्रयोग गर्दा वाक्य रचनामा द्विगुणः, द्विगुणम्, द्विगुणा कस्तो कस्तो अवस्थामा प्रयोग गर्ने भन्ने विषय नै मुख्य कुरा हो ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्यास

क) तल लेखिएका शुद्ध वाक्यमा (√) र अशुद्ध वाक्यमा (×) चिह्न लगाउनुहोस्

१. वस्त्रस्य दीर्घता त्रिगुणः अस्ति ।
२. मोहनः द्विगुणः सुन्दरः अस्ति ।
३. भूटानः नेपालात् त्रिगुणः लघुः अस्ति ।
४. भरतः श्यामात् शतगुणः चञ्चलः अस्ति ।
५. माधवी निर्मल्याः सहस्रगुणा सुन्दरी अस्ति ।
६. श्यामा द्विगुणम् चञ्चला विद्यते ।
७. भारतः नेपालात् चत्वारिंशत् गुणः विशालः अस्ति।
८. अहं त्वत् द्विगुणं सुन्दरः अस्मि ।
९. भगवती द्विगुणं मेधाविनी अस्ति ।
१०. मुकुन्दस्य पार्श्वे द्विगुणा धनम् अस्ति ।

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. सीता निर्मलाभन्दा तीन गुना राम्री छ ।
२. मोहन सोहनभन्दा तीन गुना चलाक छ ।
३. भक्तपुरभन्दा काठमाडौं तीन गुना ठूलो छ ।
४. नेपालका नेताहरूभन्दा ग्रामीण जनता सय गुना इमान्दार छन् ।
५. केटाहरू भन्दा केटीहरू तीन गुना चलाख छन् ।
६. तिम्रो घरभन्दा हाम्रो घर तीन गुना अग्लो छ ।
७. विद्यानन्दले व्यापारमा पाँच गुना धन कमायो ।
८. नेपालभन्दा चीन सय गुना ठूलो छ ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीं कतै थोरै पनि आफूमा कमी–कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - ४३

	समूह 'क'	समूह 'ख' समूह 'ग'			स. 'घ'
अपि	तव गृहात् मम गृहे दिनेशस्य हृदयात् सुरेशस्य हृदये पितुः हृदयात् मातु हृदये	द्विगुणः द्विगुणा द्विगुणम्	धनम् दयालुता ममता	न	अस्ति
किम्	दिनेशात् सुरेशः अर्धाङ्गिन्याः माता पैत्रिकधनात् पारिश्रमिकधनम्	द्विगुणं द्विगुणा द्विगुणाः अनन्तगुणः ..गुणा ..गुणम्	दयालु करुणामूर्तिः आनन्ददायकम्		आसीत्

१. माथिको तालिकामा 'अपि' र 'न' अव्यय प्रश्नवाचक र नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि हो भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू प्रष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ उक्त शब्द तपाईंहरूलाई नकारात्मक वाक्य बनाउनका लागि सजिलो होस् भन्ने हेतुले राखिएको हो ।

२. समूह 'ख' र समूह 'ग' मा सङ्गति मिलाई समूह 'घ'बाट क्रियापद प्रयोग गरी समूह 'क'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस्।

३. तालिकाको प्रयोग गरेर दश नकारात्मक र दश प्रश्नवाचक वाक्य बनाएर आफ्नो अभ्यास बढाउनुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियम - '५१ ग' समुदायबोधक विशेषण र प्रयोगविधि

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! बोलचाल गर्दा जहाँ–जहाँ, दुवै, चारै, एघारै, बीसै, तीसै चालीसै, पचासै, हजारैजस्ता समुदायवाचक शब्दहरू रहेका हुन्छन् । तिनीहरूको संस्कृतमा अनुवाद गर्दा सङ्ख्यावाचक शब्दको अगाडि अपिशब्द जोड्नुपर्दछ । उदाहरण -

१. द्वौ अपि छात्रौ संस्कृतम् पठिष्यतः - दुवै विद्यार्थीहरूले संस्कृत पढ्ने छन् ।

२. चत्वारिशत् अपि छात्राः प्रथम श्रेण्याम् समुत्तीर्णाः अभवन् - चालीसका चालीस अथवा चालिसै विद्यार्थीहरू प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण भए ।

३. अपि सर्वे अपि कृषकाः क्षेत्रम् अगच्छन् ? - के कृषकहरू सबै खेतमा गए ?

४. अस्याम् कक्षायाम् पञ्चाशत् अपि यात्रिणः स्थातुं शक्नुवन्ति - यस कक्षा कोठामा पचासै यात्रीहरू बस्न सक्छन् ।

अभ्यास

क) सस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. पचासै विद्यार्थीहरू प्रथम श्रेणीमा पास भए ।
२. ४० सै फलहरू कुहेका छन् (गलितानि) ।
३. ३५ वटै गा.वि.स.हरू रोगग्रस्त छन् ।
४. ६० वटै कर्मचारीहरूलाई सरुवा गर्नुपर्छ (स्थानान्तरण) ।
५. भोलि आइतबार हो, सबै विद्यार्थीहरू विद्यालय आउनेछन् ।
६. ७५ वटै जिल्लाहरूमा आन्दोलन भएको थियो ।
७. पाँचै विश्वविद्यालयमा उपकुलपतिका पद रिक्त छन् ।
८. दुवै विद्यार्थीहरू खेल्न जानेछन् ।
९. सबै कृषकहरू लाभान्वित हुनेछन् ।
१०. दुवै नेताहरू आ–आफ्नो पार्टीमा व्यस्त छन् ।

ख) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. सर्वे अपि पदाधिकारिणः काष्ठमण्डपे तिष्ठन्ति ।
२. किम् त्वया शतानि अपि रूप्यकाणि व्ययितानि ?
३. पञ्चाशद् अपि चौराः अगच्छन्, प्रहरिणः शयिताः ।
४. जनयुद्धे पञ्चाशद् अपि सैनिकाः हताः ।
५. सिंहदरबारात् (प्रासादात्) सर्वे अपि सभासदः अगच्छन् ।

नियम - '५१ घ' विभागबोधक विशेषण र प्रयोगविधि

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! 'हरेक' र 'सबै' शब्दहरूको संस्कृतमा अनुवाद गर्दा सर्व अथवा सकल आदि शब्दहरूको प्रयोग गरिन्छ । प्रतिबालकशब्दको अर्थ सबै बालक भए झैं अरू पनि प्रतिशब्द लागेका शब्दले सबै भन्ने अर्थ बुझाउँछन् । उदाहरण -

अ) **अस्माकं विश्वविद्यालये सर्वे प्राध्यापका दक्षाः सन्ति -**
हाम्रो विश्वविद्यालयमा हरेक प्राध्यापकहरू दक्ष छन् ।

आ) **अस्य उपवनस्य सर्वाणि आम्राणि मिष्टानि सन्ति -** यस बगैंचाका सबै आमहरू मीठा छन् ।

इ) **सर्वेभ्यः छात्रेभ्यः पारितोषाषिकम् प्रयच्छ -** सबै विद्यार्थीहरूलाई इनाम देऊ ।

ई) **प्रतिशिक्षकं पञ्चरूप्यकाणि प्रयच्छ ।**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उ) प्रतिदिनम् पठनार्थम् विद्यालयम् अगच्छत् ।

ऊ) प्रतियाचकं दशरूप्यकाणि प्रायच्छत् ।

ऋ) प्रतिदिनं पठनार्थं विद्यालयम् अगच्छत् ।

अभ्यास

क) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. हाम्रो घरका सबै सदस्यहरू निरोगी छन् ।
२. सबै विद्यार्थीहरूलाई इनाम दिनुहोस् ।
३. प्रत्येक विद्यार्थीलाई इनाम दिनुहोस् ।
४. यस विद्यालयका सबै विद्यार्थीहरू परिश्रमी छन् ।
५. संस्कृत पढेका प्रत्येक विद्यार्थीहरू भाषामा दक्ष हुन्छन् ।
६. यस विद्यालयमा हरेकले आफ्नो काम आफै गर्नुपर्छ ।
७. यस बगैंचाका सबै आँपहरू मीठा छन् ।
८. हरेक सदस्यलाई बोलाउनुहोस् ।
९. प्रतिदिन व्यायाम गर्न व्यायामशाला जाऊ ।

ख) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. विकासस्य चिन्तनम् अस्माकं सर्वेषां दायित्वम् अस्ति ।
२. अस्याः नगरपालिकायाः सर्वे अपि कर्मचारिणः कर्तव्यपरायणाः सन्ति ।
३. कुशलः प्रशिक्षकः प्रतिच्छात्रम् उत्तरपुस्तिकाम् अवलोकयति ।
४. सर्वे छात्राः निबन्धं लिखन्तु ।
५. प्रतिदिनं पठनार्थं विद्यापीठं गच्छन्तु ।

नियम - '५१ ङ' अनिश्चित सङ्ख्यावचक विशेषण र प्रयोगविधि

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! केही विद्यार्थीहरू घर गए, केही विद्यालय गए, कतिपय उत्तीर्ण भए, कतिपय अनुत्तीर्ण भएजस्ता वाक्य हामी बोलचालमा प्रयोग गर्दछौं । त्यसकारण अनिश्चित सङ्ख्या बुझाउने विशेषणहरूको प्रयोगविधि सिकौं । यस्ता विशेषणको प्रयोग गर्दा संस्कृतमा एक, केही, कुनै, अन्य, परस्पर, अन्योन्य, सबै, समस्त, अपर, सम्पूर्ण, धेरै, कतिपय आदि अर्थ बुझाउने शब्दहरूको उपयोग गरिन्छ । उदाहरण -

१. एकशब्दको प्रयोग

एकः उत्तीर्णः अपर अनुत्तीर्णः - कुनै उत्तीर्ण भयो, कुनै अनुत्तीर्ण भयो ।
एकः हसति अन्यः क्रन्दति - कुनै हाँस्छ, कुनै रुन्छ ।

२. कतिपयशब्दको प्रयोग

कतिपये छात्राः उत्तीर्णाः कतिपये अनुत्तीर्णाः - केही उत्तीर्ण भए, केही अनुत्तीर्ण भए ।
कतिपयानि पुष्पाणि विकसितानि सन्ति, कतिपयानि अविकसितानि - केही फूलहरू फुलेका छन् केही फुलको छैनन्।

३. बहुशब्दको प्रयोग

वहवः छात्राः संस्कृतम् पठन्ति - धेरैजसो विद्यार्थीहरू संस्कृत पढ्छन् ।

४. परस्परशब्दको प्रयोग

मूर्खाः परस्परम् कलहम् कुर्वन्ति - मूर्खहरू आपसमा कलह गर्छन् । इत्यादि ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्यास

क) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. केही विद्यार्थीहरू गोरखपुर गए केही कानपुर गए ।
२. केही समाचारपत्रमा समाचार छापियो ।
३. नेताहरू आपसमा विवाद गर्छन् ।
४. कतिपय मानिसहरू हाम्रो देशमा अशिक्षित छन् ।
५. केही विद्यार्थीहरूले परीक्षा उत्तीर्ण गरे ।
६. केही विद्यार्थीहरू खेल्छन्, केही पढ्छन् ।
७. धेरै किसानहरूले खेत रोपे ।

ख) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. सर्वेभ्यः छात्रेभ्यः पुस्तकानि प्रयच्छ ।
२. एकस्मिन् मन्दिरे एका विधवा आसीत् ।
३. कानिचिद् पुष्पाणि सुगन्धितानि सन्ति, कतिपयानि सुगन्धरहितानि ।
४. प्रतिदिनम् अध्ययनार्थं विद्यालयं गच्छ ।
५. प्रतिबालकं भोजनं प्रयच्छ ।

नियम - '५१ च' परिमाणवाचक विशेषण र प्रयोगविधि

तौल, नापो, मूल्य र समयको परिमाण बताउने शब्दहरूलाई परिमाणवाचक विशेषण भनिन्छ । जस्तै -

क) तौलबोधक

रत्तिका	-	गुञ्जा (रत्ती)	माषकः	-	माशा (मासा)
तोलकः	-	तोला (तोला)	षट्टङ्कः	-	छटाक
पादः	-	पाउ			

नापोबोधक

अङ्गुलम्	-	अंगुल	वितस्तिः	-	बित्ता
पादः	-	फुट	हस्तः	-	हात

मूल्यबोधक

वराटकः	-	कौडी	पणः	-	पैसा
रूप्यकम्	-	रूपैयाँ	निष्कः	-	स्वर्णमुद्रा

समयबोधक

पलम्	-	पला	क्षणः	-	छिन
विकला	-	सेकेण्ड	कला	-	मिनेट
घण्टा (होरा)	-	घण्टा	प्रहरः	-	पहर
अहोरात्रः	-	एक दिन	सप्ताहः	-	एक हप्ता
पक्षः	-	पन्ध्र दिन	मासः	-	महिना
वत्सरः	-	वर्ष			

* भाषाको विकास सँगसँगै माथि बताइएका विभिन्न किसिमका शब्दहरूको प्रयोगमा परिवर्तन आएको छ । अंग्रेजी भाषाको व्यापक प्रभावका कारण त्यसका शब्दहरू पनि जनजीवनमा भिजेका छन् । तसर्थ वाक्य बनाउँदा मिल, कि.मि. इञ्च, फुट, आदि शब्दहरूलाई जस्ताको तस्तै राख्न थालिएको छ । तपाईंहरूले वाक्यनिर्माण गर्दा पनि यस तथ्यलाई ध्यानमा राख्नु होला ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. तोलकपरिमितं सुवर्णम् आनय ।
२. चतुर्हस्तपरिमितम् इदं वस्त्रं दीनाय प्रयच्छ ।
३. चतसृणां स्वर्णमुद्राणां मूल्यं पञ्चाशत्सहस्रम् अस्ति ।
४. अहं विकलायाम् एव कक्षां गमिष्यामि ।
५. वत्सरं यावत् संस्कृतं पठ ।

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. तीन किलो चामल ल्याऊ ।
२. एक मिटर कपडाको चोलो पुग्छ ।
३. एक पाउ अंगुर किनेर भाइलाई देऊ ।
४. तिमी एकसेकेण्डमा घर जाऊ ।
५. वर्षभरि बसेर मिहिनेत गर ।

नियम - '५१ छ' सर्वनामविशेषण र प्रयोगविधि

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! सर्वनाम शब्दहरू पनि संस्कृतमा विशेषणका रूपमा प्रयोग गरिन्छन् । सर्वनामअन्तर्गत तत्, सर्व, एतत्, आदि शब्दहरू पर्दछन् भन्ने कुरा तपाईंहरूले विभिन्न रूपायनहरूबाट बुझिसक्नुभएको छ । तिनै सर्वनाम शब्दहरूलाई विशेषणका रूपमा प्रयोग गरिन्छ । उदाहरण -

१. अयम् बालकः अस्ति ।
२. इयम् बालिका अस्ति ।
३. इदम् वनम् अस्ति ।
४. ते जनाः सन्ति ।

* **सर्वनाम शब्दमा प्रत्यय लगाई बनाइएका विशेषणहरू -** तिनै सर्वनाम शब्दहरूबाट सम्बन्ध बुझाउने प्रत्यय लगाउँदा तयार हुने शब्दहरू पनि विशेषणका रूपमा प्रयोग गरिन्छन् । जस्तै - मदीयः = मेरो, तदीयः = त्यसको, त्वदीयः = तिम्रो, तावकः = तिम्रो, मामकः = मेरो, कीदृशः = कस्तो, यादृशः = जस्तो, तादृशः = त्यस्तो, मादृशः = मजस्तो, त्वादृशः = तिमीजस्तो । यहाँ यसै कुरालाई विस्तारमा बुझौं । उदाहरण -

अस्मत्शब्दबाट	मदीयः	मदीया	मदीयम्
	अस्मदीयः	अस्मदीया	अस्मदीयम्
युष्मत् "	त्वदीयः	त्वदीया	त्वदीयम्
	युष्मदीयः	युष्मदीया	युष्मदीयम्
तत् "	तादृशः	तादृशी	तादृशम्
	तदीयः	तदीया	तदीयम्
यत् "	यादृशः	यादृशी	यादृशम्
	यदीयः	यदीया	यदीयम्
भवत् "	भवादृशः	भवादृशी	भवादृशम्
	भवदीयः	भवदीया	भवदीयम्
किम् "	कीदृशः	कीदृशी	कीदृशम्
एतत् "	एतादृशः	एतादृशी	एतादृशम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रयोगात्मक वाक्यहरू -

१. **कः त्वदीयं पुस्तकम् नयति ? -** कसले तिम्रो पुस्तक लैजान्छ ?

२. **मदीयः अग्रजः अमेरिकायाम् अस्ति -** मेरा दाइ अमेरिकामा बस्छ ।

३. **त्वदीयः अनुज काष्ठमण्डपे कस्मिन् महाविद्यालये पठति ?** तिम्रो भाइ काठमाडौंमा कुन क्याम्पसमा पढ्छ ?

४. **त्वदीया अग्रजा कदा उत्तरमध्यमायाम् उत्तीर्णा ?-** तिम्री दिदी उत्तरमध्यमामा कहिले उत्तीर्ण भइन् ।

५. **मादृशः ज्ञानी कः वर्तते ? -** मजस्तो ज्ञानी को छ ?

अभ्यास

क) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. मदीयः मध्यमः अग्रजः काष्ठमण्डपे अस्ति ।

२. त्वादृशाः सज्जना अत्र न लभन्ते ।

३. भवदीयः अग्रजः अत्रैव रमते ।

४. मदीया अनुजा अतीवसुन्दरी अस्ति ।

५. मादृशाः दुखिनः संसारे बहव सन्ति ।

ख) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. तपाईंकी बहिनी कहाँ हुनुहुन्छ ?

२. तिमीहरूजस्ता दुष्ट यहाँ छैनन् ।

३. तिमीजस्तो मूर्ख यहाँ कोही छैन ।

४. तपाईंको छोरा घर गयो ?

५. प्रह्लादजस्तो भगवद्भक्त को छ ?

ॐ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३८ अठ्तीसौं दिन
अष्टत्रिंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! ३७ औं दिन हामीले आवृत्तिवाचक, समुदायवाचक, परिणामवाचक, अनिश्चितसङ्ख्या वाचक र सर्वनाम विशेषणहरूको प्रयोगविधि बुझ्यौं । अब हामी गुणवाचक विशेषण शब्दहरूको प्रयोग बारेमा चर्चा गर्नेछौं । वाक्यलाई राम्रो बनाउने हो भने विशेषणको समुचित प्रयोग गर्नुपर्छ । कुन शब्द कसरी प्रयोग गर्ने, कहाँ राख्दा के अर्थ निस्कन्छ, कहाँ प्रशंसा अर्थ बुझाउने शब्द र कहाँ निन्दा अर्थ बुझाउने शब्दको प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने कुरा राम्ररी बुझी विशेषणहरूको प्रयोग गरियो भने वाक्य सुन्दर र प्रभावकारी बन्दछ । यस तथ्यलाई ध्यानमा राखी विद्यार्थी भाइबहिनीहरूले गुणवाचक विशेषणको स्वरूप जानेर राम्ररी प्रयोग गर्न अभ्यास गर्नुपर्छ । आज अठ्तीसौं दिन गुणवाचक विशेषणका साथै अरू विशेषणहरूको पनि प्रयोगविधिबारे तपाईंहरूलाई जानकारी गराइनेछ ।

नियम - '५१ ज' गुणवाचक विशेषण र प्रयोगविधि

विशेषणहरूले विशेष्यका रूप र गुण चिनाउँछन् । विशेष्यका गुण र रूप चिनाउने शब्दहरूलाई गुणवाचक विशेषण भनिन्छ । जस्तै – नीलो कमल (नीलम् कमलम्) यस वाक्यमा नीलो अथवा नीलम् विशेषण शब्द हुन्, कमल अर्थात् कमलम् यी विशेष्य शब्द हुन् । नीलो भन्ने विशेषण पदले कमललाई अरू कमलभन्दा भिन्दै प्रकारको देखाउने काम गर्दछ । त्यसकारण यो नीलो पद गुणवाचक विशेषण हो । उदाहरण –

१. **श्वेतः हिमालयः शोभते** – सेतो हिमालय सुहाएको छ ।

२. **श्वेतम् वस्त्रम् आनय** – सेतो कपडा ल्याऊ ।

३. **श्वेताम् धेनुम् पश्य** – सेती गाईलाई हेर ।

उक्त उदाहरणहरूमा विशेष्यको लिङ्ग–वचनअनुसार प्रयोग गरिएका श्वेतः, श्वेतम् र श्वेताम् विशेषण शब्दहरूले क्रमशः हिमालय, वस्त्र र धेनुको सेतो रङ्ग अर्थात् रूपलाई बताउँछन् । त्यसकारण यी विशेषण शब्द हुन् –

आउनुहोस् केही गुणवाचक विशेषणहरू हेरौं

	शब्द	पुं.	स्त्री.	नपुंसक
१.	श्वेत – (सेतो)	श्वेतः	श्वेता	श्वेतम्
२.	कृष्ण (कालो)	कृष्णः	कृष्णा	कृष्णम्
३.	रक्त (रातो)	रक्तः	रक्ता	रक्तम्
४.	पीत (पहेलो)	पीतः	पीता	पीतम्
५.	हरित (हरियो)	हरितः	हरिता	हरितम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

६. मधुर (मीठो)	मधुरः	मधुरा	मधुरम्
७. शीतल (चिसो)	शीतलः	शीतला	शीतलम्
८. उष्ण (तातो)	उष्णः	उष्णा	उष्णम्
९. लघु (सानो)	लघुः	लघ्वी	लघु
१०. शोभन (राम्रो)	शोभनः	शोभना	शोभनम्
११. विशाल (ठूलो)	विशालः	विशाला	विशालम्
१२. मनोहर (सुन्दर)	मनोहरः	मनोहरा	मनोहरम्
१३. साधु (राम्रो शील स्वभावको)	साधुः	साध्वी	साधु
१४. स्थूल (मोटो)	स्थूलः	स्थूला	स्थूलम्
१५. अम्ल (अमिलो)	अम्लः	अम्ला	अम्लम्
१६. कटु (पीरो)	कटुः	कट्वी	कटु

अभ्यास

क) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. काठमाडौं उपत्यका विशाल छ ।
२. पहेंलो फूल लगाएकी केटीलाई हेर ।
३. रातो टीका लगाएका सैनिकहरू गए ।
४. पहेंलो लुगा लगाएर भिक्षा माग ।
५. सेतो साडी लगाएका महिलाहरू राजयोग विश्वविद्यालयका छात्रा हुन् ।

ख) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. मनोहरम् उपवनं विलोक्य स्त्रियः प्रसन्नाः जाताः ।
२. स्थूलं शरीरं स्वास्थ्यकरं न भवति ।
३. शोभनाः बालिकाः होलिकोत्सवे अनृत्यन् ।
४. इदम् आम्रफलम् अम्लम् अस्ति ।
५. इयं द्राक्षा मधुरा विद्यते ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीँ कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संपरीक्षण तालिका - ४४

समूह 'क'	समूह 'ख'			समूह 'ग'	समूह 'घ'
वस्त्रालयात् मातुः कृते	पीतः रक्तम्	पीता रक्तां	पीतम् रक्तम्	वस्त्रम् शाटिकाम्	आनय नयामि
उत्तरस्यां दिशि मम पार्श्वे तव भगिनी	श्वेतः मधुरः रक्तां	श्वेता मधुरा रक्ते	श्वेतम् मधुरम् रक्ताः	हिमालयः मिष्टान्नम् शाटिकायाम्	अस्ति अस्ति शोभते

१. माथिको तालिकाका आधारमा समूह 'ख'बाट मिल्दो शब्द चयन गरी शुद्ध वाक्य बनाउनुहोस् ।

नियम - '५१ झ' तुलनात्मक विशेषण र प्रयोगविधि

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! हामीहरूले गुणवाचक विशेषण पढ्यौं, अब तुलनात्मक विशेषणको प्रयोगविधि बुझौं । जुन शब्दद्वारा दुई र दुईभन्दा बढी पदार्थहरूको परस्पर तुलना गर्दा एउटालाई अरूभन्दा राम्रो अथवा नराम्रो, गुणी अथवा गुणहीन देखाइन्छ, त्यस्तो शब्दलाई तुलनात्मक विशेषण भनिन्छ । संस्कृतमा यस्ता विशेषणहरू तर र ईयसुन् प्रत्यय लगाई बनाइएका हुन्छन् । इयसुन् प्रत्ययका रूपहरू यहाँ दिइएको छैन । तपाईंहरूले अध्ययन गर्दै जाँदा पछि त्यस्ता प्रयोगहरूको बोध गर्नुहुनेछ । तरप्रत्यय लगाई तुलनात्मक विशेषण शब्दहरूको प्रयोग गर्दा जोसँग तुलना गरिन्छ त्यसमा पञ्चमी विभक्तिको प्रयोग गर्नुपर्छ । जस्तै – रामभन्दा कृष्ण कालो छ । यस वाक्यमा रामसँग कृष्णको तुलना गरिएको छ । तसर्थ संस्कृतमा अनुवाद गर्दा रामशब्दमा पञ्चमी विभक्ति भई रामात् हुने भयो । उदाहरण –

१. **रामः कृष्णात् पटुतरः** – राम कृष्णभन्दा चलाख छ । यहाँ कृष्णसँग तुलना गरिएकोले कृष्णमा पञ्चमी विभक्ति भयो ।
२. **श्यामः मुकुन्दात् मनोहरतरः अस्ति** – श्याम मुकुन्दभन्दा राम्रो छ । यहाँ मुकुन्दसँग तुलना गरिएकोले पञ्चमी विभक्तिको रूप मुकुन्दात् भयो ।
३. **श्यामा शकुन्तलायाः मनोहरतरा अस्ति** – श्यामा शकुन्तलाभन्दा राम्री छ । यहाँ शकुन्तलासँग श्यामाको तुलना गरिएको हुँदा शकुन्तलामा पञ्चमी भयो ।
४. **दिनेशस्य गृहम् उमेशस्य गृहात् मनोहरतरम् अस्ति** – दिनेशको घर उमेशको घरभन्दा राम्रो छ । यहाँ उमेशको घरसँग दिनेशको घरको तुलना गरिएकोले उमेशको घरमा पञ्चमी विभक्ति भयो ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! माथिको उदाहरण १. मा प्रयुक्त पटुतरःशब्दले कृष्णको भन्दा रामका गुणको उत्कर्ष देखाएको छ । उदाहरण २. मनोहरतरःशब्दले मुकुन्दको भन्दा श्यामको सौन्दर्यको उत्कर्ष देखाएको छ । उदाहरण ३. मा मनोहतराशब्दले शकुन्तलाको भन्दा श्यामाको अधिक सौन्दर्य देखाएको छ । यसैगरी उदाहरण ४. मा मनोहरतरम्शब्दले उमेशको घरभन्दा दिनेशका घरको अधिक सौन्दर्य देखाएको छ । यसैगरी तपाईंहरूले पनि तरप्रत्यय लगाएर वाक्यनिर्माण गर्न सक्नुहुन्छ । यस विषयमा अधिक जानकारीका लागि आफ्ना गुरुहरूसँग तपाईंहरूले सोध्नुपर्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तलको तालिकामा मूलशब्दमा तर र तम प्रत्यय लागेका शब्दहरूको संकलन गरिएको छ । मूलशब्द र तरप्रत्यय लागेका शब्द तुलनात्मक विशेषणको सन्दर्भमा उपयोगी हुन्छन् । यस तालिकामा तमप्रत्यय लागेका शब्दहरू पनि दिएका छन् । तिनको उपयोग अतिशयबोधक विशेषणमा गरिनेछ ।

तुलनात्मक विशेषणहरू

	शब्द	पुंलिङ्गी	विशेषण
१.	श्वेतः	श्वेततरः	श्वेततमः
२.	कृष्णः	कृष्णतरः	कृष्णतमः
३.	मृदुः	मृदुतरः	मृदुतमः
४.	रक्तः	रक्ततरः	रक्ततमः
५.	हरितः	हरिततरः	हरिततमः
६.	मधुरः	मधुरतरः	मधुरतमः
७.	शीतलः	शीतलतरः	शीतलतमः
८.	उष्णः	उष्णतरः	उष्णतमः
९.	अम्लः	अम्लतरः	अम्लतमः
१०.	कटुः	कटुतरः	कटुतमः

	शब्द	स्त्रीलिङ्ग	विशेषण
१.	श्वेता	श्वेततरा	श्वेततमा
२.	कृष्णा	कृणतरा	कृष्णतमा
३.	मृदुः	मृदुतरा	मृदुतमा
४.	रक्ता	रक्ततरा	रक्ततमा
५.	हरिता	हरिततरा	हरिततमा
६.	मधुरा	मधुरतरा	मधुरतमा
७.	शीतला	शीतलतरा	शीतलतमा
८.	उष्णा	उष्णतरा	उष्णतमा
९.	अम्ला	अम्लतरा	अम्लतमा
१०.	कट्वी	कटुतरा	कटुतमा

	शब्द	नपुंसकलिङ्ग	विशेषण
१.	श्वेतम्	श्वेततरम्	श्वेततमम्
२.	कृष्णम्	कृणतरम्	कृष्णतमम्
३.	मृदुम्	मृदुतरम्	मृदुतमम्
४.	रक्तम्	रक्ततरम्	रक्ततमम्
५.	हरितम्	हरिततरम्	हरिततमम्
६.	मधुरम्	मधुरतरम्	मधुरतमम्
७.	शीतलम्	शीतलतरम्	शीतलतमम्
८.	उष्णम्	उष्णतरम्	उष्णतमम्
९.	अम्लम्	अम्लतरम्	अम्लतमम्
१०.	कटु	कटुतरम्	कतुतमम्

निम्नलिखित उदाहरणहरू हेरौं, पढौं, चिन्तन गरौं अनि ढुक्क भएर प्रयोग गरौं ।

१. **विशुद्धानन्दः कृष्णानन्दात् पटुतरः अस्ति** – विशुद्धानन्द कृष्णानन्दभन्दा चलाख छ ।
२. **मानवाः देवेभ्यः निकृष्टतराः सन्ति** – मानिसहरू देवताभन्दा निकृष्ट छन् ।
३. **आचार्यः पितुः महत्तरः अस्ति** – बाबुभन्दा गुरु महान् हुनुहुन्छ ।

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! दुई व्यक्ति वा वस्तुको तुलना गर्दा उत्कर्ष र अपकर्ष बोध भएमा मात्र 'तरप्' प्रत्ययसँग सम्बन्धित शब्दको प्रयोग हुन्छ । तुलना नभएको ठाउँमा त 'विशुद्धानन्दः पटुः अस्ति' जस्ता गुणवाचक विशेषणको मात्र प्रयोग हुन्छ ।

अभ्यास

क) **संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्**

१. श्यामभन्दा महेश राम्रो छ ।
३. वीरगञ्जभन्दा जनकपुर ठूलो छ ।
५. शैलजाभन्दा नर्मदा चञ्चल छे ।
४. सीताभन्दा गीता राम्री थिइन् ।
५. महेन्द्रभन्दा सुरेन्द्र विद्वान् छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ख) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. महेशः गोपालात् सुन्दरतरः अस्ति ।
२. सिद्धार्थनगरात् वीरगञ्जनगरं विशालतरम् अस्ति ।
३. नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयः त्रिभुवनविश्वविद्यालयात् लघुतरः अस्ति ।
४. काष्ठमण्डपं विराटनगरात् विशालतरम् अस्ति ।
५. भार्गवी गङ्गायाः सुन्दरतरा अस्ति ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीं कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

संपरीक्षण तालिका - ४५

	समूह 'क'	समूह 'ख'				समूह 'ग'
अपि	वरात् कन्या श्यामायाः नन्दिनी भारतात् नेपालः अस्माद् फलाद् इदं फलम् वैयाकरणात् नैयायिकः	सुन्दरतरः चतुरतरः लघुतरः अम्लतरः पटुतरः	सुन्दरतरा चतुरतरा लघुतरा अम्लतरा पटुतरा	सुन्दरतरम् चतुरतरम् लघुतरम् अम्लतरम् पटुतरम्	न	अस्ति आसीत् भविष्यति

१. माथिको तालिकामा 'अपि' र 'न' अव्यय नकारात्मक र प्रश्नवाचक वाक्य बनाउनका लागि हुन् भन्ने कुरा पहिलेका तालिकाहरूबाट तपाईंहरू स्पष्ट भइसक्नुभएको छ । यहाँ ती शब्दहरू उक्त किसिमका वाक्य बनाउन तपाईंहरूलाई सजिलोका लागि राखिएका हुन् ।
२. समूह 'क' र 'ग'मा सङ्गति मिलाई समूह 'ख'बाट उपयुक्त शब्द चयन गरी अनेकौं वाक्य बनाउनुहोस् ।

नियम - '५१ ञ' अतिशयबोधक विशेषण र प्रयोगविधि

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! जुन वाक्यमा दुईभन्दा अधिक पदार्थहरूको तुलना गरी एउटालाई अरूभन्दा न्यून अथवा अधिक, राम्रो अथवा नराम्रो, हीन अथवा उच्च बताउने विशेषण शब्दको प्रयोग गरिन्छ, त्यस प्रयोग गरिएका विशेषण शब्दलाई अतिशयबोधक विशेषण भनिन्छ । अतिशयबोधक विशेषणहरू गुणवाचक शब्दहरूमा तम र इष्टन् प्रत्ययहरू लगाएर बनाइन्छन् । यस पाठमा तपाईंहरूको सरलताका लागि तमप्रत्यय लागेका शब्दहरूको मात्र प्रयोग गरिएको छ । इष्टन् प्रत्ययको प्रयोग तपाईंहरूले पछि पढ्नुहुनेछ । तमप्प्रत्यय लागेका विशेषण शब्दहरूको प्रयोग गर्दा जुन व्यक्ति वा वस्तुसँग तुलना गरिन्छ ती व्यक्ति र वस्तुवाचक शब्दहरूमा षष्ठी अथवा सप्तमी विभक्तिको प्रयोग हुन्छ । अतिशयबोधक विशेषणहरू तुलनात्मक विशेषणशब्दहरूको अध्ययन गर्दा बताइएका तमः अन्त्यमा भएका शब्दहरू हुन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाक्यात्मक प्रयोग

१. **गौरीशङ्करपर्वतः सर्वेषां पर्वतानाम् उन्नततमः अस्ति** – गौरीशङ्कर पर्वत सबै पर्वतहरूभन्दा अग्लो छ । यहाँ तुलना गरिने पर्वत र त्यसको विशेषण सर्वमा षष्ठीको प्रयोग गरिएको छ ।

यहाँ प्रयुक्त तमप्रत्यय लागेको अतिशयबोधक विशेषण उन्नततमले गौरीशङ्करको उत्कर्षत बताउँछ।

२. **दिनेशः सर्वेषाम् बालकानाम् निकृष्टतमः** – दिनेश सबै बालकहरूमा अत्यन्त निच छ ।

यहाँ प्रयोग गरिएको निकृष्टतमशब्दले दिनेशको सबैभन्दा हीनता बताउँछ ।

३. **लक्ष्मीप्रसाददेवकोटा नैपालकेषु कविषु महत्तमः अस्ति** – लक्ष्मीप्रसाद देवकोटा नेपालका कविहरूमा ठूला कवि हुन् ।

४. **पोषणः सर्वेषु भातृषु लघुतमः अस्ति** – पोषण सबै भाइहरूमा कान्छो हो ।

५. **त्रिभुवनविश्वविद्यालयः नैपालकानां सर्वेषां विश्वविद्यालयानां प्राचीनतमः अस्ति** – नेपालका विश्वविद्यालयहरूमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय सबभन्दा पुरानो हो ।

अभ्यास

क) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. केटीहरूमा शकुन्तला सबभन्दा राम्री केटी हो ।

२. काठमाडौं नेपालका शहरहरूमा सबभन्दा ठूलो शहर हो ।

३. विद्यार्थीहरूमा पूर्णप्रसाद सबैभन्दा चतुर विद्यार्थी हो ।

४. कक्षाकी सबैभन्दा राम्री छात्रा निर्मला हो ।

५. फलहरूमा सबैभन्दा मीठो फल अंगुर हो ।

ख) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. हिमालयपर्वतः सर्वेषु पर्वतेपु उन्नततमः अस्ति ।

२. छात्राणां छात्रेषु वा हिमालयः सर्वोत्तमः अस्ति ।

३. एमालेदलस्य नायकानां मदनभण्डारी प्रियतमः आसीत् ।

४. वर्तमानसमये नेपालस्य दलेषु माओवादीदलं विशालतमम् अस्ति ।

५. ऋषीणां नारदः प्रथमतमः अस्ति ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पढेका विषयवस्तुहरू राम्रोसँग बुझ्नुभयो अथवा बुझ्नुभएन भन्ने कुरा परीक्षण गर्न अगाडि संपरीक्षण तालिका प्रस्तुत गरिएको छ । उक्त तालिकाका आधारमा तल दिइएका निर्देशनअनुसार सबै वाक्य बनाउने प्रयास गर्नुहोस् । निर्देशनअनुसार सबै वाक्यहरू शुद्ध बनाउन सक्नुभयो भने आफूले राम्रोसँग बुझेर पढेको संझी ढुक्क हुनुहोस् । कहीं कतै थोरै पनि आफूमा कमी-कमजोरी पाउनुभयो भने पुनः विषयवस्तुको बोध गरी गल्ती सच्याई अगाडि बढ्ने प्रण गर्नुहोस् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संपरीक्षण तालिका – ४६

	समूह 'क'	समूह 'ख'	समूह 'ग'				समूह 'घ'
अपि	पर्वतेषु पर्वतानां	हिमालयः	उन्नततमः	उन्नततमा	उन्नततमम्	न	अस्ति
	छात्रेषु छात्राणां	पतञ्जलिः	पटुतमः	पटुतमाः	पटुतमम्		आसीत्
	बालिकासु बालिकानां	श्यामा	सुन्दरतमः	सुन्दरतमा	सुन्दरतमम्		
	अध्यापकेषु अध्यापकानां	श्यामसुन्दरः	कुशलतमः	कुशलतमा	कुशलतमम्		
	फलेषु फलानां	आम्रफलम्	सर्वोत्तमः	सर्वोत्तमा	सर्वोत्तमम्		

१. माथिको तालिकाबाट समूह 'ग'बाट मिल्दो शब्द चयन गरी शुद्ध वाक्य बनाउनुहोस् ।

२. प्रश्नवाचक र नकारात्मक वाक्य बनाउने नियमका आधारमा त्यस किसिमका वाक्य बनाउने अभ्यास गर्नुहोस् ।

नियम – '५१ ट' क्रियाविशेषण र प्रयोगविधि

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! नामवाचक शब्दका गुण–दोष बताउने विशेषण भएझैं क्रियाको पनि विशेषता बताउने विशेषणहरू हुन्छन् । ती विशेषणहरू अव्ययशब्दबाट लिइन्छन् । क्रियाविशेषणहरू प्रायः नपुंसकलिङ्गी एकवचनान्त हुन्छन् । केही क्रियाविशेषणहरू यसप्रकार छन्–

अकस्मात् = अचानक, **अग्रतः** = अगाडि/सामुन्ने, **अग्रे** = पहिले, **अचिरम् / अचिरात्/अचिरेण** = छिटै, **अजस्रम्** = निरन्तर, **अतः** = यसकारण, **अतीव** = धेरै, **अत्र** = यहाँ, **अथ** = यसपछि, **अथ किम्** = हो त, के भयो ?, **अपरम्** = अरू, **अभीक्ष्णम्** = निरन्तर, **असाम्प्रतम्** = अनुचित, **एव** = नै, **झटिति** = शीघ्र, **तस्मात्** = यसकारण इत्यादि । क्रियाविशेषणहरूको प्रयोग तेह्रौं दिनको पाठमा अव्ययशब्दहरूको अध्ययन गर्ने क्रममा पनि तपाईंहरूले गरिसक्नुभएको छ । उदाहरण –

१. **अकस्मात् वीरेन्द्रः गृहम् अगच्छत्** – अचानक वीरेन्द्र घर गयो ।

२. **अचिरं पठनार्थं विद्यालयं गच्छ** – छिटो पढ्नका लागि विद्यालय जाऊ ।

३. **गोपालः अजस्रं परिश्रमं करोति** – गोपालले निरन्तर परिश्रम गर्छ ।

अभ्यास

क) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. निर्मला अकस्मात् बिरामी भई ।

२. तिम्रो बुबा आउनुभएको छ, तिमी छिटो कोठामा जाऊ ।

३. मन्दाकिनी तिम्रो घरमा पूजा छ छिटो बजार गएर पूजासामग्री लिएर आऊ ।

४. तिमी छिटो जाऊ र निबन्ध लेख ।

५. दिनेश छिटो लुगा लगाएर विद्यालय जाऊ ।

ख) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. दिनेशः अचिरं स्नानं ध्यानञ्च कृत्वा पठनार्थं आगच्छ ।

२. अग्रजः कः जानाति कालस्य कुटिलां गतिम्, हेमन्तस्य पुत्र अकस्मात् दिवङ्गतः ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३. विमला पठने अतीव चतुरा अस्ति ।

४. यावद् अहं गृहात् न आगमिष्यामि, त्वं अत्रैव तिष्ठ ।

५. यथा इच्छसि तथा कुरु ।

विभिन्न कारकमा विशेषणको प्रयोग

क्रियासँग जुन विभक्तिको प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुन्छ त्यसलाई नै कारक भनिन्छ । **'साक्षात् क्रियाजनकत्वं कारकत्वम्'** यो कारकको लक्षण हो । प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमी, सप्तमी विभक्तिको क्रियासँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध हुन्छ परन्तु षष्ठीको नहुने भएकाले कतिपय विद्वान्हरूले षष्ठी विभक्तिलाई कारकअन्तर्गत नराखेको पाइन्छ ।

विभिन्न विभक्तिअन्तर्गत रहेका विशेष्य-विशेषणहरूको विद्यार्थी भाइबहिनीहरूलाई विशेष ज्ञान होस् भन्ने उद्देश्यले केही उदाहरणहरू दिइएको छ । उदाहरणमा प्रयुक्त रेखाङ्कित पदहरू विशेषणबोधक हुन् ।

क) कर्तासँग सम्बन्धित विशेषणहरू

१. **गौतमबुद्धः** लुम्बिन्याम् अजायत – गौतमबुद्ध लुम्बिनीमा जन्मिएका थिए ।
भगवान् गौतमबुद्धः लुम्बिन्याम् अजायत – भगवान् गौतमबुद्ध लुम्बिनीमा जन्मिएका थिए ।

ख) कर्मसँग सम्बन्धित विशेषणहरू

१. जनाः दुर्गाम् पूजयन्ति – मानिसहरू दुर्गाको पूजा गर्छन् ।
जनाः मधुकैटभमर्दिनीम् दुर्गाम् पूजयन्ति – मानिसहरू मधुकैटभमर्दिनी दुर्गाको पूजा गर्छन् ।

२. छात्राः रामप्रसादम् प्रणमन्ति – छात्रहरूले रामप्रसादलाई नमस्कार गर्छन् ।
छात्राः कक्षाध्यापकम् गुरुम् रामप्रसादम् प्रणमन्ति – छात्रहरू कक्षाध्यक्षक रामप्रसादलाई नमस्कार गर्छन्।

ग) करणसँग सम्बन्धित विशेषणहरू

१. रामः बाणेन मारीचम् हतवान् – रामले बाणले मारीचलाई मारे ।
रामः तीक्ष्णेन बाणेन मारीचम् हतवान् – रामले तीखो बाणले मारीचलाई मारे ।

२. विमला लेखन्या लिखति – विमला कलमले लेख्छिन् ।
विमला सुन्दर्या लेखन्या लिखति – विमला राम्रो कलमले लेख्छिन् ।

३. परशुरामेण परशुना क्षत्रियाः हताः – परशुरामले बञ्चरोले क्षत्रियहरूलाई मारे ।
परशुरामेण तीक्ष्णेन परशुना क्षत्रियाः हताः – परशुरामले धारिलो बञ्चरोले क्षत्रियहरूलाई मारे ।

घ) सम्प्रदानसँग सम्बन्धित विशेषण

१. राजा श्यामदेवाय पुस्तकम् ददाति – राजाले श्यामदेवलाई पुस्तक दिन्छन् ।
राजा पण्डिताय श्यामदेवाय पुस्तकम् ददाति – राजाले पण्डित श्यामदेवलाई पुस्तक दिन्छन् ।

२. पतञ्जलये नमः – पतञ्जलिलाई नमस्कार छ ।
योगप्रवर्तकाय शेषावताराय पतञ्जलये नमः – योगप्रवर्तक शेषावतार पतञ्जलिलाई नमस्कार छ ।

ङ) अपादानसँग सम्बन्धित विशषण

१. गृहात् त्रयः बालकाः तुलसीपुरम् गच्छन्ति – घरदेखि तीन जना बालकहरू तुलसीपुर गए ।
अस्मात् गृहात् त्रयः बालकाः तुलसीपुरम् गच्छन्ति – यो घरबाट तीन जना बालकहरू तुलसीपुर गए ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२. रामदेवात् मया योगः शिक्षितः - रामदेवबाट मैले योग सिकें ।

योगनिष्णातात् रामदेवात् मया योगः शिक्षितः - योगनिष्णात रामदेवबाट मैले योग सिकें ।

च) सम्बन्धमा विशेषण

१. इदम् गृहम् विद्याधरस्य अस्ति - यो घर विद्याधरको हो ।

इदम् गृहम् विद्यावारिधिविभूषितस्य विद्याधरस्य अस्ति - यो घर डाक्टर विद्याधरको हो ।

छ) अधिकरणमा विशेषण

१. बाटिकायाम् उषित्वा कवयः काव्यानि रचयन्ति - बगैंचामा बसेर कविहरूले काव्य रचना गर्छन् ।

मनोहरायां बाटिकायाम् उषित्वा कवयः काव्यानि रचयन्ति -

राम्रो बगैंचामा बसेर कविहरूले काव्य रचना गर्छन् ।

ज) सम्बोधनमा विशेषण

१. हे छात्राः ! संस्कृतम् पठत - विद्यार्थीहरू ! संस्कृत पढ ।

हे परिश्रमशीलाः छात्राः ! संस्कृतम् पठत - मेहनती विद्यार्थीहरू ! संस्कृत पढ ।

* संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! यी उदाहरणहरू नमूनाका रूपमा प्रस्तुत गरिएका छन् । तपाईंहरूले माथि बताएको विधिबाट जुन विभक्तिको जुन वचनको र जुन लिङ्गको विशेष्य पद छ तदनुसार विशेषण पद राखी वाक्यनिर्माण गर्ने अभ्यास गंर्नुभयो भने तपाईंहरू संस्कृत लेखनमा सफल हुनुहुनेछ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३९ ऊनन्चालीसौं दिन
ऊनचत्वारिंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! आज हामीहरू संस्कृतभाषाको अध्ययनका सिलसिलामा विभिन्न किसिमका वाक्यरचनाको अभ्यास गर्दै ३९ दिनसम्म आइपुगेका छौं । संस्कृतमा बोल्न, लेख्न, पर्यायवाची शब्दको प्रयोग गरेर जस्तै- राजन्शब्दका ठाँउमा नृप वा भूपालशब्दको प्रगोग गरेर काम चलाउन सकिन्छ । परन्तु संस्कृतका काव्य, महाकाव्य, नाटक, पुराण आदि पढ्न र बुझ्न त नकार अन्तमा हुने नान्तशब्दहरूको संक्षिप्त ज्ञान अति आवश्यक हुन्छ । अतः यसै आवश्यकताको परिपूर्तिको लागि १९ औं वर्गको 'आत्मन्'शब्दको रूपायन बताउँदै विभिन्न नान्तशब्दको जानकारी गराउन आजको पाठयोजना बनाइएको छ । आउनुहोस- अब नान्तशब्दहरूको अध्ययन गरी- प्रयोगात्मक विषयमा ढुक्क बनौ र संस्कृतवाङ्मय पढ्ने र बुझ्ने सुयोग्य अधिकारी बनौं ।

नियम - '५२ क' शब्दरूपायनसम्बन्धी, आत्मन् (आफू) शब्द

आत्मन्शब्द पुंलिङ्गको रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	आत्मा	आत्मानौ	आत्मानः
द्वितीया	आत्मानम्	आत्मनौ	आत्मनः
तृतीया	आत्मना	आत्मनौ	आत्मनः
चतुर्थी	आत्मने	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	आत्मनः	आत्मभ्याम्	आत्मभ्यः
षष्ठी	आत्मनः	आत्मनोः	आत्मनाम्
सप्तमी	आत्मनि	आत्मनोः	आत्मसु
सम्बोधन	हे आत्मन्	हे आत्मानौ !	हे आत्मानः !

यसैगरी १. अध्वन् (बाटो) - अध्वा अध्वानौ अध्वानः .... ।
२. ब्रह्मन् (ब्रह्माजी)- ब्रह्मा ब्रह्माणौ ब्रह्माणः .... ।
३. सुशर्मन् (एउटा योद्धा)- सुशर्मा सुशर्माणौ सुशर्माणः .... ।
४. कृतवर्मन् (एउटा योद्धा) - कृतवर्मा कृतवर्माणौ कृतवर्माणः .... ।
५. अश्मन् (ढुंगा)- अश्मा अश्मानौ अश्मानः .... ।

नान्तशब्दहरूमा – राजन्का ठाउँमा नृप, युवन्का ठाउँमा तरुण, श्वन्का ठाउँमा कुक्कुर, मघवन्का ठाउँमा इन्द्र, पूषन्का ठाउँमा सूर्य, अर्वन्का ठाउँमा अश्व आदि पर्यायवाची शब्द प्रयोग गरेर काम चलाउँ र ती शब्दहरूको रूपायन पछि बुझौंला । इमनिच्प्रत्ययान्त महिमन् आदि शब्दहरूका रूपायन पनि आत्मन्शब्दसँग लगभग समान छन् । जस्तै–

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियम – '५२ ख' शब्दरूपायनसम्बन्धी, महिमन् (महिमा) शब्द

महिमन्शब्द पुंलिङ्गको रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	महिमा	महिमानौ	महिमानः
द्वितीया	महिमानम्	महिमानौ	महिम्नः
तृतीया	महिम्ना	महिमभ्याम्	महिमभिः
चतुर्थी	महिम्ने	महिमभ्याम्	महिमभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	महिम्नः	महिमभ्याम्	महिमभ्यः
षष्ठी	महिम्नः	महिम्नोः	महिम्नाम्
सप्तमी	महिम्नि	महिम्नोः	महिमसु
सम्बोधन	हे महिमन्!	हे महिमानौ!	हे महिमानः!

निष्कर्ष– आत्मन्शब्द र महिमन्शब्दका रूपायनमा द्वितीयाको बहुवचन, तृतीया, चतुर्थी, पञ्चमीका एकवचनमा र षष्ठीका सबै वचनमा तथा सप्तमीका एकवचन र द्विवचनमा मात्रै संरचनागत भिन्नता छ । यो कुरा राम्रोसँग बुझ्नु होला ।

यसरी नै –
१. मूर्धन् (टाउको) – मूर्धा मूर्धानौ मूर्धानः .... ।
२. गरिमन् (ठूलोपन) – गरिमा गरिमाणौ गरिमाणः .... ।
३. अणिमन् (सूक्ष्मपन) – अणिमा अणिमानौ अणिमानः .... ।
४. लघिमन् (सानोपन) – लघिमा लघिमानौ अघिमानः .... ।
५. शुक्लिमन् (सेतोपन) – शुक्लिमा शुक्लिमानौ शुक्लिमानः .... ।
६. कालिमन् (कालोपन) – कालिमा कालिमानौ कालिमानः .... ।
७. अश्वत्थामन् (एउटा योद्धा) – अश्वत्थामा अश्वत्मानौ अश्वत्थामानः .... ।
८. द्रढिमन् (बलियोपन) – द्रढिमा द्रढिमानौ द्रढिमानः .... ।
९. सीमन् (साँध) – सीमा सीमानौ सीमानः .... ।

सीमन्शब्द स्त्रीलिङ्गी हो । रूपायन महिमन्शब्दको जस्तै भएपनि प्रयोगमा भने ध्यान दिनुपर्छ– **अयम् महिमा** हुन्छ भने सीमन्शब्दको प्रयोगमा **इयम् सीमा** हुन्छ ।

नियम – '५२ ग' शब्दरूपायनसम्बन्धी, इन्प्रत्ययान्त सुखिन्–दुखिन् आदि शब्द

सुखिन्शब्द पुंलिङ्गको रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	सुखी	सुखिनौ	सुखिनः
द्वितीया	सुखिनम्	सुखिनौ	सुखिनः
तृतीया	सुखिना	सुखिभ्याम्	सुखिभिः
चतुर्थी	सुखिने	सुखिभ्याम्	सुखिभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	सुखिनः	सुखिभ्याम्	सुखिभ्यः
षष्ठी	सुखिनः	सुखिनोः	सुखिनाम्
सप्तमी	सुखिनि	सुखिनोः	सुखिषु
सम्बोधन	हे सुखिन्!	हे सुखिनौ!	हे सुखिनः!

यसैगरी– **करिन्** – करी (हात्ती), **गुणिन्** – गुणी (गुणी), **मन्त्रिन्** – मन्त्री (मन्त्री), **पक्षिन्** – पक्षी

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(चरो), **शशिन्** – शशी (चन्द्रमा), **धनिन्** – धनी (धनी), **वाजिन्** – वाजी (घोडा), **तपस्विन्** – तपस्वी (तपस्वी), **बलिन्**– बली (बलियो), **एकाकिन्** – एकाकी (एक्लो), **सत्यवादिन्** – सत्यवादी (सत्यवादी), **माओवादिन्** – माओवादी (माओवादी) आदि नकारान्त शब्दका रूपायन बुझ्नुहोला ।

उपर्युक्त – करिन्, सुखिन्, दुखिन् आदि शब्दहरूका स्त्रीलिङ्गी रूपहरू करिणी, दुखिनी, सुखिनी आदि अन्तमा ई थपिएका हुन्छन् । यिनीहरूको रूपायन भगवतीशब्दका रूपायन झैं हुन्छन् । पथिन् – शब्दलाई – मार्ग आदि पर्यायवाची शब्दबाट काम चलाउन सकिन्छ ।

नियम – '५२ घ' शब्दरूपायनसम्बन्धी, नान्त नामन् (नाम) शब्द

नामन्शब्द नपुंसकलिङ्गको रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	नाम	नामनी(नाम्नी)	नामानि
द्वितीया	नाम-	नामनी(नाम्नी)	नामानि
तृतीया	नाम्ना	नामभ्याम्	नामभिः
चतुर्थी	नाम्ने	नामभ्याम्	नामभ्यः

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
पञ्चमी	नाम्नः	नामभ्याम्	नामभ्यः
षष्ठी	नाम्नः	नाम्नोः	नाम्नाम्
सप्तमी	नाम्नि	नाम्नोः	नामसु
सम्बोधन	हे नाम !	हे नामनी !	हे नामानि !

यसैगरी	१. व्योमन् (आकाश) –	व्योम	व्योमनी	व्योमानि	... ।
	२. धामन् (घर र चमक) –	धाम	धामनी	धामानि	... ।
	३. सामन् (साम्वेदको मन्त्र) –	साम	सामनी	सामानि	.... ।
	४. दामन् (डोरी) –	दाम	दामनी	दामानि	.... ।
	५. प्रेमन् (माया) –	प्रेम	प्रेमणी	प्रेमाणि	... ।
	६. पर्वन् (औंसी र पूर्णिमा) –	पर्व	पर्वणी	पर्वाणि	.... ।
	७. वर्मन् (कवच) –	वर्म	वर्मणी	वर्माणि	..... ।
	८. वर्त्मन् (बाटो) –	वर्त्म	वर्त्मणी	वर्त्माणि	.... ।
	९. जन्मन् (जन्म) –	जन्म	जन्मनी	जन्मानि	.... ।
	१०. चर्मन् (छाला) –	चर्म	चर्मणी	चर्माणि	.... ।
	११. शर्मन् (सुख) –	शर्म	शर्मणी	शर्माणि	.... ।

न अन्तमा हुने नपुंसक लिङ्गी अहन्शब्दका रूपायनहरू पछि बुझ्नेछौं । हाम्रो आवश्यकता भने पर्यायवाची 'दिन'शब्दबाट पूरा गर्न सकिन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियम - '५२ ङ' शब्दरूपायनसम्बन्धी, भाविन् (हुनेवाला) शब्द

भाविन्शब्द नपुंसकलिङ्गको रूपायन

विभक्ति	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमा	भावि	भाविनी	भावीनि
द्वितीया	भावि	भाविनी	भावीनी
तृतीया	भाविना	भाविभ्याम्	भाविभिः
चतुर्थी	भाविने	भाविभ्याम्	भाविभिः
पञ्चमी	भाविनः	भाविभ्याम्	भाविभ्यः
षष्ठी	भाविनः	भाविनोः	भाविनाम्
सप्तमी	भाविनि	भाविनोः	भाविषु
सम्बोधन	हे भावि!	हे भाविनी!	हे भावीनि!

संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू! तपाईहरूलाई संस्कृतमा बोल्न, लेख्न, पढ्न सजिलो बनाउन आवश्यक शब्दहरूलाई १९ वर्गमा विभाजन गरी अध्ययन गराइयो । बोल्न र लेख्नको लागि त १९ वटै वर्गका सबै शब्दको आवश्यकता नपरेपनि संस्कृतमा लेखिएका सबै किसिमका ग्रन्थहरूको थोरै सहयोग लिएर तपाईंहरूलाई पुराण, इतिहास, गद्य, पद्य, काव्य, महाकाव्य आदि पनि पढ्न र अर्थ बुझ्न सक्ने बनाउने उद्देश्यले १९ वर्गका शब्दहरूको रूपायन १९ शब्दका माध्यमले बताइएको छ । यो रूपायनविधि र प्रयोगविधिलाई राम्रोसँग बुझ्नुभयो भने शतप्रतिशत तपाईंहरू सफल हुन सक्नुहुनेछ । यो मुनिहरूको भनाई हो । विस्तारै-विस्तारै एक-एक किसिमका शब्दहरूको रूपायनको चिन्तन गर्दै **शनैः पन्था, शनैः कन्था शनैः पर्वतलङ्घनम् । शनैः विद्या शनैः वित्तं पञ्चैतानि शनैः शनैः ।।** को आधारमा आजसम्म सिकेका कुराहरूलाई पुनः पुनः दोहोऱ्याउँदै प्राप्त ज्ञानलाई अझै दृढ बनाउनुहोस् ।

प्रयोग-

१) **उद्धरेदात्मनात्मानम् नात्मानभवसादयेत् ।**
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ।।

२) **आत्मनः प्रतिकूलानि परेषान्न समाचरेत् ।**

३) **सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।**
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ।।

४) **महिम्नः पारं ते परमविदुषो यद्यसदृशी ।**

५) **सुखार्थिनः कुतो विद्या, विद्यार्थिनः कुतः सुखम् ।**

६) **रामनाम जपतां कुतो भयं सर्वतापशमनैकभेषजम् ।**
पश्य तात मम गात्रसन्निधौ पावकोऽपि सलिलायतेऽधुना ।।

संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! श्लोकहरूको अर्थ गर्नुहोस् भन्दा तपाईंहरूलाई कताकता अप्ठ्यारो लागेको होला । अर्थ गर्ने बानी नपरेको र प्रायः संस्कृतका श्लोकहरूको हिन्दी तथा नेपाली टीका हेरेर अर्थ गर्ने बानीले आफै अर्थ लगाउने प्रवृति नभएकाले अप्ठ्यारो लाग्न सक्छ । यस किसिमका विभिन्न समस्या तपाईंहरूलाई नआउन् भन्ने उद्देश्यले अब यहाँ पढेका विषयवस्तुकै आधारमा **अर्थबोध विधिशिक्षण** प्रस्तुत गरिएको छ । आउनुहोस् आज संस्कृतभाषा पढ्दा अर्थ बुझ्न चाहिने अतिमहत्त्वपूर्ण विषयको अध्ययन गरौं ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

नियम - '५३' अर्थबोधविधि

संस्कृतमा लेखिएका वाक्य, गद्य, पद्य, अनुच्छेद आदिको अर्थ कसरी लगाउने यस प्रश्नको उत्तर पाउन तलका निर्देशन वाक्यहरू पढ्नुहोस् ।

१. सर्वप्रथम वाक्य, गद्य, पद्य वा अनुच्छेदलाई राम्रोसँग दोहोऱ्याइ-तेहऱ्याई पढ्नुहोस् ।
२. सन्धि-नियमको आधारमा छुट्याउन मिल्ने आवश्यक पदहरूको पदच्छेद गर्नुहोस् ।
३. क्रियापद र कर्तापद छुट्याउनुहोस् र क्रियापदको अर्थ पनि चिन्तन गर्नुहोस् ।
४. अब बाँकी पदहरू कुन विभक्ति र कुन-कुन वचनमा छन् – विचार गर्दै तिनीहरूको अर्थ सोच्नुहोस् ।
५. एउटै विभक्ति, एउटै वचन, एउटै लिङ्ग भएका पदहरू आएमा तिनीहरूलाई एकै ठाउँमा राखेर विशेष्य र विशेषण छुट्याउनुहोस् ।

उपर्युक्त ५ कुराको ज्ञान – वाक्य पढ्दापढ्दै हुन सक्छ, कुनै पदको अर्थ नलागेमा आफूभन्दा जान्ने साथी वा गुरुलाई सोध्नुहोस् । कोही नभएको अवस्थामा शब्दकोश हेर्नुहोस् । यो विधि विशेष गरेर गद्यांशको अर्थ गर्न उपयुक्त हुन्छ । जस्तै–

अस्ति गोदावरीतिरे विशालः शाल्मलीतरुः । तत्र नाना दिग्देशादागत्य रात्रौ पक्षिणो निवसन्ति ।।

अर्थबोधः क) आवृति सहित पढियो

ख) पदच्छेदः

अ) दिग्देशादागत्य = दिग्देशात् +आगत्य

आ) पक्षिणो निवसन्ति = पक्षिणः निवसन्ति, पदच्छेद गरियो ।

ग) क्रियापद र कर्तापद निर्धारण

पहिलो वाक्यंमा **अस्ति** (हो) क्रियापद हो, **शाल्मलीतरुः** (सिमलको रूख) कर्ता हो । दोस्रो वाक्यमा निवसन्ति (बस्छन्) बहुवचनक्रिया **पक्षिणः** (चराहरू) बहुवचनकर्ता ।

घ) बाँकी पदका विभक्ति र अर्थ –

अ) गोदावरीतीरे (गोदावरी नदीको किनारमा) सप्तमी विभक्तिको एकवचन

आ) नाना (अनेक) अव्यय पद । दिग्देशात् (दिशा र देशहरूबाट) पञ्चमी एकवचन । आगत्य (आएर) पूर्वकालिक क्रिया ल्यप् । रात्रौ (रातिमा) सप्तमी एकवचन । तत्र (त्यहाँ) अव्यय ।

ङ) विशेष्यविशेषण पहिलो वाक्यमा **शाल्मलीतरुः** (सीमलको रूख) प्रथमाको एकवचन विशेष्य हो, **विशालः** (ठूलो) प्रथमाको एकवचन सीमलनामक रूखको विशेषण हो ।

माथि लेखिएअनुसार क्रम मिलाएर अर्थबोध गरौं । जस्तै –

गोदावरीतिरे विशालः शाल्मलीतरुः अस्ति । तत्र नाना दिग्देशादागत्य रात्रौ पक्षिणो निवसन्ति ।।

गोदावरी नदीको तिरमा ठूलो सीमलको रूख छ । त्यहाँ विभिन्न दिशाहरूबाट आएर रात्रिमा पक्षीहरू बस्दछन् ।

नियम - '५४' अर्थबोधविधि

संस्कृतभाषामा लेखिएका पद्य अथवा श्लोकहरूको अर्थ गर्दा निम्नलिखित निर्देशनलाई पालन गर्नुपर्छ –

१. श्लोकलाई राम्रोसँग पढ्ने ।
२. सन्धिविच्छेद गर्ने र कर्ता, कर्म, क्रिया छुट्याउने ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३. कर्ताका विशेषण, कर्मका विशेषण र क्रियाका विशेषण भएमा के-के हुन् निधो गर्ने ।

४. कर्ता, कर्म र क्रियादेखि अतिरिक्त पद जस्तै – सम्प्रदान, अधिकरण, अपादान आदि आएमा वाक्यरचनाको नियमअनुसार कहाँ राख्दा उपर्युक्त हुन्छ निश्चित गर्ने ।

५. अब अन्वय गर्ने अर्थात् कुन पदपछि कुन पद उपयुक्त हुन्छ मिलाउने ।

पद्य– **उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः,**
दैवेन देयमिति का पुरुषाः वदन्ति ।
दैवं निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या,
यत्ने कृते यदि न सिद्धति कोऽत्र दोषः ।।

अर्थबोधः क) आवृति सहित पढियो

ख) पुरुषसिंहम् (परिश्रमी व्यक्ति), देयम् इति (दिन्छ भन्ने), पौरुषम् (पुरुषार्थ), आत्मशक्त्या (आफ्नो शक्तिअनुसार), कः (के) अत्र (यहाँ), सन्धिविच्छेद गरियो ।

ग) कर्ता कर्म छुट्टाउँदा, पहिलो लाइनमा– **लक्ष्मीः** कर्ता **उपैति** (जान्छिन्) क्रिया । दोस्रो लाइनमा– कापुरुषाः (खराब मानिसहरू) कर्ता, वदन्ति (भन्छन्) क्रिया । तेस्रो लाइनमा – त्वम् (तिमी) आक्षेपलब्ध कर्ता, कुरु (गर) क्रिया । चौथो लाइनमा– दोष कर्ता, सिद्ध्यति (सम्पन्न गर्छ) क्रिया।

घ) उद्योगिनम् – पुरुषसिंहम् विशेष्य विशेषण द्वितीया एकवचन । दैवेन (दैवले) – तृतीया एकवचन। दैवम् (दैवलाई) द्वितीया एकवचन । निहत्य (छोडेर) – अव्यय पूर्वकालिक क्रिया । आत्मशक्त्या (आफ्नो शक्तिअनुसार) तृतीया एकवचन । यदि (यदि) अव्यय । यत्ने कृते (परिश्रम गरेपछि पनि) सप्तमी एकवचन । अत्र (यहाँ) अव्यय, न (निषेध) अव्यय क्रियाविशेषण । कः (के) प्रथमा एकवचन दोषको विशेषण । माथि लेखिएअनुसार क्रम मिलाएर अर्थबोध गरौं ।
लक्ष्मीः उद्योगिनं पुरुषसिंहम् उपैति, का पुरुषाः दैवेन देयम् इति वदन्ति । (त्वम्) दैवं निहत्य आत्मशक्त्या पौरुषं कुरु, यत्ने कृते यदि (कार्य) न सिद्धति अत्र को दोषः (इति अन्वेषय) ।

लक्ष्मी परिश्रमी व्यक्तिका घरमा स्वयं जान्छिन्, कायर पुरुषहरूले मात्रै भाग्यबाट पाइन्छ भन्ने कुरा गर्छन् । तपाईंले भाग्यलाई पन्छ्याएर सक्दो पुरुषार्थ गर्नुहोस्, पुरुषार्थ गरिसकेपछि काम बनेन भने के दोष छ खोज्नुहोस् ।

नियम – '५५' अर्थबोधविधि (कर्मवाच्य र भाववाच्यका लागि)

१. श्लोक अथवा गद्य पढ्ने ।

२. तृतीयान्तलाई कर्ता संझने कर्मवाच्य भएकोले प्रथमान्तलाई कर्म मात्रे ।

३. तृतीयान्त, तृतीयान्तका विशेषण; प्रथमान्त, प्रथमान्तका विशेषण त्यसपछि क्रिया राख्ने ।

वटुभिः पठ्यते वेदः पशुभिः पीयते जलम् ।

यहाँ – कर्ता, कर्म मिलाउँदा यस्तो हुन्छ– वटुभिः वेदः पठ्यते । पशुभिः जलम् – पीयते अर्थ बालकहरूबाट वेद पढिन्छ र पशुहरूद्वारा पानी पिइन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

निम्न लिखित पद्यहरूको नेपालीमा अर्थ गर्नुहोस् -

१. विद्या ददाति विनयं विनयाद् याति पात्रताम् ।
पात्रत्वाद् धनमाप्नोति धनाद् धर्मं ततः सुखम् ।।

२. पुस्तकस्था च या विद्या परहस्ते च यद्धनम् ।
कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तद्धनम् ।।

३. त्यज दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमागमम् ।
कुरु पुण्यमहोरात्रं स्मर नित्यमनित्यताम् ।।

४. काकः कृष्णः पिकः कृष्णः को भेदः पिककाकयोः ।
वसन्तकाले सम्प्राप्ते काकः काकः पिकः पिकः ।।

५. छायामन्यस्य कुर्वन्ति स्वयं तिष्ठन्ति चातपे ।
फलन्ति च परार्थेषु नात्महेतोर्महाद्रुमाः ।।

६. उपकारिषु यः साधुः साधुत्वे तस्य को गुणः ।
अपकारिषु यः साधुः स साधुः सद्भिरुच्यते ।।

७. विकृतिं नैव गच्छन्ति सङ्गदोषेण साधवः ।
आवेष्टितं महासर्पैः चन्दनं न विषायते ।।

८. महानुभावसंसर्गः कस्य नोन्नतिकारकः ।
रथ्याम्बु जाह्नवीसङ्गात् त्रिदशैरपि वन्द्यते ।।

९. दुर्जनेन समं सख्यं द्वेषं वापि न कारयेत् ।
उष्णो दहति चाङ्गारः शीतः कृष्णायते करम् ।।

१०. आचार्यात् पादमादत्ते पादं शिष्यः स्वमेधया ।
पादं सब्रह्मचारिभ्यः पादं कालक्रमेण च ।।

ॐ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४० चालीसौं दिन
चत्वारिंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! समय निकै परिवर्तन भइसकेको छ । हामीहरूले अध्ययन गर्ने समयमा गुरुहरूले अहिले पढ, पछि काम लाग्नेछ भन्ने कुरा सुनेर पनि पढ्ने गरिन्थ्यो । लघुसिद्धान्तकौमुदी सुबन्त पढ्दा एक वर्ष लाग्थ्यो । क्रियापद पढेकै हुँदैनथ्यो तर पनि धैर्य र साहस त्यतिबेला हामी सबैमा थियो । कौमुदी र अमरकोश कण्ठ गरेपछि मात्रै अन्य कुरा पढाउन सुरु गरिन्थ्यो । तबसम्म सुगा रटाइमा पनि हामीहरू प्रसन्न थियौं । विद्यार्थी र अभिभावक दुवैमा धैर्यधारण गर्ने आत्मबल थियो । एक-दुई वर्षपछि फल प्राप्ति हुने भए पनि ढुक्क भएर गुरुले बताएका कुराहरू सुन्थ्यौं र पढ्थ्यौं परन्तु तुरुन्तै फल चाहिने अहिलेको समयमा संस्कृत सिक्ने उत्साह र उमङ्ग उत्पादन गर्न ४६ दिनको अध्ययनपछि छात्रछात्रा एवं जिज्ञासुहरू संस्कृतमा लेखिएका रामायण र महाभारत पनि टीकाविना पढ्न र बुझ्न सक्नेछन् भन्ने कुरा म दोहोऱ्याउँदै आइरहेको छु । आज छोटो समयमा धेरै कुरा जान्नुपर्ने सबैको बाध्यता पनि हो । मुनिहरूकै सत्प्रेरणाबाट यो पुस्तक तयार गरिएको हो । साक्षात् प्रेरणा शब्दले तपाईंहरूलाई भ्रम नपरोस् हाम्रो महान् संस्कृतिको विशेषता नै यही हो। हामी मरेको मान्दैनौं, दिवङ्गत भन्छौं । दिवङ्गतशब्दमा हाम्रो परलोकवादी संस्कृति परिलक्षित भएको छ। तसर्थ साक्षात् प्रेरणाबाट भन्ने शब्द प्रयोग भएको छ । आउनुहोस्, विगत ३९ दिनसम्म सिकेका कुराहरूको आधारमा दुर्गासप्तशतीअन्तर्गतको सप्तश्लोकी, वाल्मीकिरामायणको प्रथम सर्ग र श्रीमद्भगवद्गीताका निम्न श्लोकहरूको अर्थ गरेर अन्य सबै श्लोकको अर्थ गर्ने आफ्नो दक्षता आफै प्रमाणित गरौं ।

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! कर्ता, कर्म, क्रिया मिलाएर अर्थ गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा तपाईंहरूलाई ज्ञान भएकै छ । यस पुस्तकमा बताइएका अर्थबोधविधि नियम ५३, ५४ र ५५ को आधारमा सर्वप्रथम शक्तिसञ्चयका लागि महाकाली, महालक्ष्मी, महासरस्वतीसँग सम्बन्धित पद्यहरूको अर्थ चिन्तन गरौं –

ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।
बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ।।१।।

ॐ कारस्य उच्चारणानन्तरम् – महामाया सा भगवती देवी हि – बलात् (हठात्) ज्ञानिनाम् अपि चेतांसि आकृष्य मोहाय प्रयच्छति ।।१।।

दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तोः,
स्वस्थैः स्मृता मतिमतीव शुभां ददासि ।
दारिद्र्यदुःखभयहारिणी का त्वदन्या
सर्वोपकारकरणाय सदार्द्रचित्ता ।।२।।

दुर्गतिहारिणि ! दुर्गे ! मात ! स्मरणमात्रेण अपि, अहो ! अशेषजन्तोः भीतिं हरसि । स्वस्थैः (जनैः) स्मृता

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

(त्वम्) अतीव शुभां मतिं ददासि । हे, दारिद्र्यदुःखभयहारिणी (दारिद्र्यञ्च दुःखञ्च भयञ्च – दारिद्र्यदुःखभयानि, द्वन्द्वसमासः, दारिद्र्यदुःखभयानां हारिणी, षष्ठीतत्पुरुषसमास) सर्वोपकारकरणाय, कोमलहृदया, त्वदन्या का अस्ति । अपि तु संसारे अन्या कापि नास्ति ।।२।।

सर्वमङ्गलमङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।
शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ।।३।।

सर्वमङ्गलकारिणि !, सर्वार्थसाधिनि !, शरणागतवत्सले !, त्रिनेत्रधारिणि !, गौरि ! नारायणि ! तुभ्यं मम नमः अस्तु ।।३।।

शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणे ।
सवस्यार्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ।।४।।

शरणागतदीनार्तपरित्राणपरायणे – शरणे आगताः – शरणागताः, दीनाश्च आर्ताश्च – दीनार्ताः, शरणागताश्च दीनार्ताश्च इति – शरणागतदीनार्ताः, शरणागतदीनार्तानाम् परित्राणम् – शरणागतदीनार्तपरित्राणम्, तस्मिन् परायणा, तत्सम्बुद्धौ, सर्वस्य कष्टहारिणि ! तुभ्यं मम नमः अस्तु ।।४।।

सर्वस्वरूपे सर्वेशे सर्वशक्तिसमन्विते ।
भयेभ्यस्त्राहि नो देवि दुर्गे देवि नमोऽस्तु ते ।।५।।

हे सर्वस्वरूपे ! सर्वेशे ! सर्वशक्तियुते ! देवि ! भयेभ्य अस्मान् रक्ष, हे दुर्गे देवि ! तुभ्यं मम नमः अस्तु ।।५।।

रोगानशेषानपहंसि तुष्टा
रुष्टा तु कामान् सकलानभीष्टान् ।
त्वामाश्रितानां न विपन्नराणां
त्वामाश्रिता ह्याश्रयतां प्रयान्ति ।।६।।

हे देवि ! त्वं तुष्टा प्रसन्ना च सती अशेषान् रोगान् नाशयसि, रुष्टा सती सकलान् अभीष्टान् कामान् नाशयसि । त्वाम् आश्रितानां नराणाम् विपद् नास्ति । त्वाम् आश्रिताः एव सर्वे प्राणिनः आश्रयतां प्रयान्ति ।।६।।

सर्वाबाधाप्रशमनं त्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि ।
एवमेव त्वया कार्यमस्मद्वैरिविनाशनम् ।।७।।

हे अखिलस्वामिनि ! त्रैलोक्यस्य सर्वासां बाधानां प्रशमनं त्वया विहितम् । अनेन एव प्रकारेण त्वया अस्मद्वैरिविनाशनम् – अस्माकं वैरिणां विनाशनम् इति = अस्मद्वैरिविनाशनम् – अस्माकं शत्रूणां नाशः, त्वया कर्तव्यम् इति अर्थः ।।७।।

अब नआत्तिईकन निम्नलिखित वाल्मीकिरामायण प्रथमसर्गबाट दिइएका श्लोकहरूको अर्थ गर्नुहोस् । उक्त सर्गमा रामायणको बुँदाटिपोट गरिएको छ । भात पाक्यो अथवा पाकेन भन्ने कुरा जान्नका लागि एउटा सिता थिचिन्छ । तपाईंहरूले पनि एउटा श्लोकको अर्थ गर्न जान्नुभयो भने सबै श्लोकको अर्थ गर्न सक्नुहुन्छ । संक्षेपमा तपाईंहरूमा संस्कृतका श्लोकहरूको अर्थबोध गर्ने दक्षता अभिवृद्धि गराउन र संस्कृत अर्थबोध प्रक्रियाको अभ्यास गराउनको लागि वाल्मीकिरामायणको प्रथम सर्गका विभिन्न ठाउँबाट श्लोकहरू टिपिएका छन् । कुनै श्लोक कठिनजस्तो देखिएको अवस्थामा तलको संस्कृत अर्थको सहयोग लिन सक्नुहुनेछ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

बालकाण्डे प्रथमः सर्गः

ॐ तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाग्विदां वरम् ।
नारदं परिपप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ।।१।।

तपस्वी मुनिः वाल्मीकिः तपस्यायां स्वाध्याये च संलग्नं प्राज्ञं ऋषिश्रेष्ठं नारदं प्रतिप्रश्नम् अकरोत् ।।१।।

बुद्धिमान् नीतिमान् वाग्मी श्रीमाञ्छत्रुनिबर्हणः ।
विपुलांसो महाबाहुः कम्बुग्रीवो महाहनुः ।।९।।

संसारे बुद्धिमान्, विद्वान्, ऐश्वर्यसम्पन्नः, शत्रुसंहारकः, विपुलांसः, दीर्घबाहुसम्पन्नः, शङ्खकण्ठः, विशालेन हनुना युतः पुरुषः कः अस्ति इति ।।९।।

विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः ।
कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः ।।१८।।

मुनिः नारदः उत्तरम् अददात् – मर्यादापुरुषोत्तमः श्रीरामः पराक्रमे विष्णुसदृशः अस्ति, चन्द्रमा इव प्रियदर्शनः अस्ति, क्रोधे कालाग्निसदृशः अस्ति, क्षमायां पृथिवीसदृशः च अस्ति ।।१८।।

जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता ।
सर्वलक्षणसम्पन्ना नारीणामुत्तमा वधूः ।।२७।।

जनकगृहे समुत्पन्ना, देवमाया इव निर्मिता, सर्वलक्षणसम्पन्ना, नारीषु उत्तमा सीता तस्य रामचन्द्रस्य धर्मपत्नी अस्ति ।।२७।।

त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोऽब्रवीत् ।।३६।।

भरतः श्रीरामं प्रति कथयति – हे मर्यादापुरुषोत्तम ! भ्रातः ! त्वमेव धर्मज्ञः, नृपः असि ।।३६।।

प्रतिज्ञातश्च रामेण वधः संयति रक्षसाम् ।
ऋषीणामग्निकल्पानां दण्डकारण्यवासिनाम् ।।४५।।

नारदः वाल्मीकिं प्रति कथयति – तपोवनवासिनाम् अग्निसदृशानाम् ऋषीणां समक्षे रामः रक्षसां समूहान् अहं हनिष्यामीति प्रतिज्ञाम् अकरोत् ।।४५।।

राघवः शोकसन्तप्तो विललापाकुलेन्द्रियः ।।५४।।

सीताहरणशोकेन आकुलेन्द्रियः रामः विललापः ।।५४।।

बालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः ।
सुग्रीवः शङ्कितश्चासीन्नित्यं वीर्येण राघवे ।।६३।।

रामस्य पराक्रमे सदैव शङ्कितः वानरः सुग्रीवः रामं प्रति बालिनः पराक्रमम् अकथयत् ।।६३।।

ततो गृध्रस्य वचनात् सम्पातेर्हनुमान् बली ।
शतयोजनविस्तीर्णं पुप्लुवे लवणार्णवम् ।।७२।।

सम्पातिनामकस्य गृध्रस्य वचनं श्रुत्वा प्रबुद्धः बलवान् हनुमान् शतयोजनविस्तीर्णं सागरम् अलङ्घयत् ।।७२।।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तेन गत्वा पुरीं लङ्कां हत्वा रावणमाहवे ।

रामः सीतामनुप्राप्य परां व्रीडामुपागमत् ।।८१।।

सेतुमाध्यमेन रामः लङ्कां गत्वा युद्धे रावणं हत्वा सीतां प्राप्य अतीव लज्जितः जातः ।।८१।।

प्रहृष्टमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः ।

निरामयो ह्यरोगश्च दुर्भिक्षभयवर्जितः ।।९०।।

रामस्य शासने सर्वे जनाः हृष्टाः, प्रमुदिताः, तुष्टाः, पुष्टाः, धर्मशीलाः, रोगरहिताः, दुर्भिक्षभयवर्जिताः च आसन् ।।९०।।

पठन् द्विजो वागृषभत्वमीयात्,

स्यात् क्षत्रियो भूमिपतित्वमियात् ।

वणिज्जनः पण्यफलत्वमीया-

ज्जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ।।१००।।

इदं रामायणं द्विजः पठति चेत् स विद्वत्तां प्राप्नोतु, क्षत्रियः पठति चेत् स विजयं प्राप्नोतु, वैश्यः पठति चेत् स व्यापारे धनं प्राप्नोतु, अन्तिमवर्णः अपि पठति चेत् स महत्त्वं प्राप्नोतु इति ।।१००।।

श्रीमद्भगवद्गीता

श्रीमद्भगवद्गीताको राम्रो अध्ययन गर्नुभएको खण्डमा तपाईंहरूले गीतादर्शनको तात्पर्य सजिलै बुझ्न र बुझाउन सक्नुहुन्छ भन्ने यथार्थ सत्यलाई स्पष्ट गर्न श्रीमद्भगवद्गीताका सबै अध्यायका नवौं श्लोकहरूलाई यहाँ उद्धृत गरिएको छ । अर्थबोधको प्रक्रियामा तपाईंहरूले उक्त गीताका श्लोकहरूको अभ्यास गर्नुभयो भने तपाईंहरूमा एउटा अर्थबोध गर्ने सामर्थ्य जागृत हुनेछ र यसै गरी अन्य महत्त्वपूर्ण ग्रन्थहरूका पद्यहरूको पनि अर्थ लगाउन सकिन्छ भन्ने आत्मविश्वास पनि उत्पन्न हुनेछ । प्रसङ्ग नमिलेर अर्थबोध गर्न कठिनता अनुभूति हुने स्थलहरूमा पद्यहरूक तल उल्लेख गरिएका संस्कृतमय टिप्पणी हेरी अर्थबोध गर्ने प्रयासलाई दृढ बनाउनुहोस् ।

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।

नानाशस्त्रप्रहरणाः सर्वे युद्धविशारदाः ।। (गी. १/९)

दुर्योधनः द्रोणाचार्यं प्रति कथयति – गुरो ! अस्मिन् सङ्ग्रामे भवदतिरिक्ता युद्धकौशलपूर्णाः नानाशस्त्रसञ्चालने कुशलाः मम कृते त्यक्तजीविताः अन्ये अपि महाशूराः सन्ति ।

एवमुक्त्वा ऋषिकेशं गुडाकेशः परंतपः ।

न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ।। (गी. २/९)

ऋषिकेशं गोविन्दं कृष्णम् एवं कथयित्वा जितेन्द्रियः शत्रुसन्तापकारी अर्जुनः युद्धं नैव करिष्ये इति कथयन् मौनी अभवत् ।

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।

तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः समाचरः ।। (गी. ३/९)

श्रीकृष्णः अर्जुनं प्रति कथयति – हे अर्जुन ! अयं संसारः कर्ममयः अस्ति । कर्म विना के अपि स्थातुं नैव शक्नुवन्ति । अतः फले आसक्तिं परित्यज्य त्वं कर्मणि संलग्नो भव ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुनः ।। (गी. ४/९)

हे अर्जुन ! मम दिव्यानि जन्मानि कर्माणि च यः योगी पूर्णरूपेण जानाति स देहं परित्यज्य पुनर्जन्म न प्राप्नोति अपि तु मामेव प्राप्नोति ।

प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन् निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ।। (गी.५/९)

यः मनुष्यः अस्मिन् संसारे प्रलापे, विसर्जने, उन्मेषे, निमेषे च इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेषु संलग्नानि सन्ति इति चिन्तनं करोति तादृशः योगी पापफलभाग् न भवति ।

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ।। (गी. ६/९)

स्वमित्रेषु, शत्रुषु, बन्धुषु, सज्जनेषु, असज्जनेषु च एते स्वकर्मणा आबद्धाः सन्ति इति विचार्य यस्य बुद्धिः स्थिरा भवति स योगी स्थितप्रज्ञः उच्यते ।

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ।। (गी. ७/९)

श्रीकृष्णः अर्जुनं प्रति कथयति – हे अर्जुन ! अहं पृथिव्यां सुगन्धः अस्मि, सूर्यचन्द्रयोः प्रकाशः अस्मि, सर्वप्राणिषु जीवनम् अस्मि, तपस्विषु च अहं तपः अस्मि इति त्वं जानीहि ।

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद् यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ।। (गी. ८/९)

यः जनः प्राज्ञम्, अनुशासकम्, अणुमयम्, सर्वस्य रक्षकम्, अचिन्तनीयरूपम्, तमसः पारे विराजमानं परमात्मानं चिन्तयेत् स तं परमात्मानं प्राप्नोति ।

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ।। (गी. ९/९)

हे पार्थ ! यानि संसारिककर्माणि सन्ति तानि कर्माणि मां रोद्धुं नैव शक्नुवन्ति । तेषु कर्मसु अहम् उदासीनपुरुष इव असंलग्नः अस्मि ।

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ।। (गी. १०/९)

मयि अर्पितहृदयाः, मयि सन्निहितप्राणाः, योगिनः परस्परं मम चर्चां कुर्वन्तः तुष्टाः तृप्ताः च भवन्ति ।

एवमुक्त्वा ततो राजन् ! महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ।। (गी. ११/९)

सञ्जयः कथयति – धृतराष्ट्र ! महायोगिश्वरः श्रीकृष्णः अर्जुनम् एवं कथयन् तस्मै स्वकीयं विराट्स्वरूपम् दर्शयामास।

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय ।। (गी. १२/९)

हे पार्थ ! यदि त्वं एवं कृते अपि स्वकीयं चित्तं मयि योजयितुं नैव शक्नोषि चेत् तर्हि पुनः योगाभ्यासं कृत्वा मां प्राप्नुं शक्नोषि ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ।। (गी. १३/९)

सांसारिकप्रपञ्चे अनासक्तिः, पुत्रकलत्रादिषु मोहहीनता, इष्टप्राप्तौ अनिष्टप्राप्तौ च नित्यं समचित्तता च योगिनां श्रेष्ठाः गुणाः उच्यन्ते ।

सत्त्वं सुखे सज्जयति रजः कर्मणि भारत ।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सज्जयत्युत ।। (गी. १४/९)

हे कौन्तेय ! सत्त्वगुणः जनेषु सुखम् उत्पादयति, रजोगुणश्च जनान् कर्मणि योजयति, तमोगुणश्च जनानां ज्ञानम् आवृत्य प्रमादालस्यादिषु प्रेरयति इति इमाः गुणानां क्रियाः सन्ति ।

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ।। (गी. १५/९)

जीवः, कर्णौ, चक्षुषी, त्वक्, जिह्वा, नासिका च एतानि इन्द्रियाणि मनश्च आधारीकृत्य विषयान् सेवते ।

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ।। (भा.गी. १६/९)

आत्मदृष्टिं अवरुध्य आत्मज्ञानरहिता अल्पबुद्धियुक्ताः संसारस्य वैरिणः नराः संसारस्य विनाशाय उग्रकर्मकर्तारः जायन्ते ।

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः ।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ।। (गी. १७/९)

हे अर्जुन ! तिक्तम्, अम्लम्, लवणम्, अत्युष्णम्, रुक्षगुणसम्पन्नम् दाहकं च भोजनं रजोगुणयुक्ताय जनाय रोचते ।

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः ।। (गी. १८/९)

श्रीकृष्णः अर्जुनम् उपदिशति – हे अर्जुन ! यदा केवलं कर्तव्यम् इति भावनया सङ्गं फलाशां च त्यक्त्वा कर्म क्रियते तदा वास्तविकः त्यागः अथवा संन्यासः भवति ।

ॐ

पुस्तकालय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४१ एकचालीसौं दिन
एकचत्वारिंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! बितेका चालीस दिनसम्म नेपाली भाषाको माध्यमबाट हामीहरूले वाक्यरचनाविधि पढ्यौं, हामी सबै संस्कृतभाषामा वाक्यरचना गर्न, लेख्न र प्रश्नोत्तर गर्न पनि दक्ष भएका छौं । यो अत्यन्त हर्षको विषय हो । प्यारा भाइबहिनी हो ! यसपछि म तपाईंहरूलाई संस्कृतभाषाको माध्यमले सिकाउन चाहन्छु । तपाईंहरू सबै छात्र एवं छात्राहरू संस्कृतमा पढ्न सक्नुहुन्छ भन्ने मेरो विश्वास छ । वाक्य के हो? वाक्यको परिभाषा के हो ? वाक्य कति प्रकारका हुन्छन् ? इत्यादि विषय जान्नका लागि अब तपाईंहरू अगाडि बढ्नुहोस् ।

१. वाक्यपरिचयः

वाक्यस्य परिभाषा – क) आकाङ्क्षायोग्यतासक्तियुक्तः पदचयः वाक्यम्, ख) पदसमूहः वाक्यम्, ग) एकतिङ् वाक्यम् ।

उपर्युक्तपरिभाषाणां आशयः अस्ति आकाङ्क्षादियुक्तः सार्थकः क्रियान्वयी पदसमूहः वाक्यं भवति । उदाहरणम्–

क) अहं शेषं नमामि । ख) वयं शिवं प्रणमामः । ग) छात्राः संस्कृतं पठन्ति ।

उपर्युक्ताः पदचयाः वाक्यानि भवन्ति इति भवन्तः भवत्यः च अवगच्छन्ति एव ।

अवाक्यत्वम्

क) अनलेन स्नानं करोति । ख) जलेन गृहं ज्वालयति । ग) वायुना भोजनं पाचयति ।

उपर्युक्ताः पदचयाः वाक्यानि न भवन्ति, योग्यताया अभावात् । यतो हि कोऽपि जनः अनलेन – अग्निना स्नानं न करोति । तथैव कोऽपि जनः जलेन गृहं न ज्वालयति । पुनश्च कोऽपि जनः वायुना भोजनं न पाचयति । उक्तपदचयेषु प्रदर्शितानां कार्याणां असम्भवत्वात् वाक्येषु योग्यता न भवति ।

निष्कर्षः - यस्यां पदसङ्गतौ आकाङ्क्षाया, योग्यताया, आसत्तेश्च उपस्थितिः भवति सा पदसङ्गतिः एव वाक्यम् उच्यते।

२. वाक्यप्रकाराः

वाक्यानि संरचनाया आधारेण त्रिविधानि भवन्ति –

क) सरलवाक्यम् ख) मिश्रवाक्यम् ग) संयुक्तवाक्यम्

क) सरलवाक्यम्

एकेन उद्देश्यपदेन एकेन च विधेयपदेन युक्तं स्वतन्त्रम् अर्थसम्पन्नं वाक्यं सरलवाक्यं भवति । अत्र उद्देश्यपदस्य विधेयपदस्य च अपि अर्थः ज्ञेयः – प्रथमान्तं पदं उद्देश्यं भवति । क्रियापदं विधेयं कथ्यते । 'रामः गच्छति' इति वाक्ये रामः प्रथमान्तपदं अस्ति, अत एव इदं पदम् उद्देश्यपदं भवति, गच्छति इति पदं क्रियापदं अस्ति । इदञ्च विधेयपदं उच्यते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सरलवाक्यानि

उद्देश्यभागः	विधेयभागः
दिनेशः	पठति
उमेशः	नृत्यति
पवनः	अहसत्
गोपालः	गमिष्यति

* यदा कदा वाक्येषु उद्देश्यस्य विस्तारः भवति । यथा –

उद्देश्यभागः	विधेयभागः
<u>मोहनस्य पुत्रः दिनेशः</u>	पठति ।
<u>आचार्यस्य अनुजः उमेशः</u>	नृत्यति ।
<u>निर्मलायाः अग्रजः पवनः</u>	अहसत् ।
<u>गोपिन्याः पतिः गोपालः</u>	गमिष्यति ।

* यदा कदा वाक्येषु विधेयस्य विस्तारः भवति । यथा –

उद्देश्यभागः	विधेयभागः
दिनेशः	संस्कृतं पठति ।
रामः	विद्यालयं गच्छति ।
श्यामः	निबन्धं अलिखत् ।
गोपालः	विराटनगरं गमिष्यति ।

* सरलवाक्येषु एका समापिका क्रिया भवति । कतिपयवाक्येषु अधिकाः असमापिकाः क्रियाः अपि भवितुं शक्नुवन्ति। गच्छति, पठति इत्यादिपदानि समापिकाः क्रियाः भवन्ति । गच्छति, पठति इति क्रियापदैः सह गत्वा, गन्तुं, गमनम्, इत्यादिपदानि असमापिकायाः क्रियायाः बोधकानि भवन्ति ।

कर्ता	समापिकाः क्रियाः
रामः	गच्छति ।
सीता	नृत्यति ।
गीता	पठति ।

* उपर्युक्तवाक्येषु स्थितानि गच्छति, नृत्यति, पठति इति क्रियापदानि समापिकाः क्रियाः उच्यन्ते ।

कर्ता	असमापिकाः क्रियाः	समापिकाः क्रियाः
दिनेशः	विद्यापीठं गत्वा	संस्कृतं पठतु ।
गङ्गे !	स्नात्वा	भोजनं पच ।

* उपर्युक्तयोर्वाक्ययोः गत्वा, स्नात्वा इमे पदे असमापकक्रिये स्तः ।

ख) मिश्रवाक्यम्

यत्र एकं मुख्यवाक्यं अनेकानि सापेक्षसंयाजकैः (यः, सः, यत्र, तत्र, यदा, तदा) युक्तानि उपवाक्यानि

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

भवन्ति । तानि मिश्रवाक्यानि उच्यन्ते ।

उदाहरणानि

१. यः न पठति सः एव ज्ञाता भवति ।

२. यदा वर्षाः भवन्ति तदा कृषकाः क्षेत्रेषु रमन्ते ।

३. यत्र त्वम् इच्छसि तत्र गच्छ ।

४. यदा अहम् कथयामि तदा त्वम् आगच्छ ।

५. यथा आगच्छसि तथा गच्छ ।

* उपर्युक्तानि रेखाङ्कितानि सर्वाणि वाक्यानि उपवाक्यानि सन्ति, एतानि सापेक्षसंयोजकैः मुख्यवाक्येन सह युक्तानि सन्ति । अतः इमानि वाक्यानि मिश्रवाक्यानि ।

* उपर्युक्तानि मिश्रवाक्यानि सदैव समानानि नैव भवन्ति । कदाचित् तत्र प्रयुक्तानि उपवाक्यानि नाम्नः विशेषणस्य क्रियाविशेषणस्य वा महत्त्वम् ख्यापयन्ति । तर्हि तानि मिश्रवाक्यानि पुनः त्रीणि भवन्ति । यथा –

नामवाक्यम् – पृथ्वी वर्तुला इति सत्यम् अस्ति ।

विशेषणवाक्यम् – यः अलसः अस्ति स कदापि उत्तीर्णः न भवति ।

क्रियाविशेषणवाक्यम् – उमायाः भगिनी तथैव गीतं गायति यथा अरुणा लामा अगायत् ।

ग) संयुक्तवाक्यम्

यदा अनेकानि स्वतन्त्रोपवाक्यानि 'च, अपि, किन्तु, परन्तु, अथवा' इत्यादिभिः निरपेक्षसंयोजकैः युक्तानि – भवन्ति, तानि वाक्यानि संयुक्तवाक्यानि भवन्ति ।

मुख्यम्-उपवाक्यम्	निरपेक्ष संयोजकः	मुख्यम्-उपवाक्यम्
तव भ्राता ज्ञानी अस्ति	परन्तु	त्वं मूर्खः असि ।
रामः कृष्णवर्णः अस्ति	परन्तु	प्रसन्नवदनः अस्ति, अतः सर्वे स्निह्यन्ति ।

* संयुक्तवाक्यस्य परिचायकाः निरपेक्षसंयोजकाः एव । संयुक्तवाक्यानि अपि चतुर्विधानि भवन्ति । यथा –

अ) क्रमबोधकसंयुक्तवाक्यम् –

क्रमबोधकानि उपवाक्यानि संयुक्तवाक्यानि उच्यन्ते ।

१. सन्दीपः ध्यानेन पठति ततः लिखति ।

२. अहम् अपि यदा गृहम् अगच्छम् तदा वर्षा जाता ।

आ) वैकल्पिक-संयुक्त-वाक्यम्

वैकल्पिकार्थपदयुक्तानि वाक्यानि वैकल्पिकसंयुक्तवाक्यानि उच्यन्ते ।

१. त्वम् आगच्छ, अथवा भ्रातरं पाठय ।

२. अपि याहि, अपि तिष्ठ ।

३. त्वं विराटनगरं गच्छ अथवा दिनेशः पोखरा गाच्छतु ।

४. अस्मिन् वर्षे धृतिः प्रथमा भविष्यति अथवा आस्तिकः प्रथमः भवति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इ) विपरीतार्थकसंयुक्तवाक्यानि

विपरीतार्थकबोधकः वाक्यानि विपरीतार्थकसंयुक्तवाक्यानि उच्यन्ते ।

१. अहम् आरात्रम् अपठं परन्तु नैव उत्तीर्णः अभवम् ।

२. प्रमीतः साधुः दृश्यते परन्तु चतुरः अस्ति ।

३. नैपालकाः निर्धनाः सन्ति परन्तु स्वाभिमानिनः सन्ति ।

ई) कारणबोधकसंयुक्तवाक्यानि -

केषु अपि कार्यकारणभावयुक्तेषु वाक्येषु सत्सु तानि वाक्यानि कारणबोधकसंयुक्तवाक्यानि उच्यन्ते।

१. गोपालः अद्य विद्यालयं न आगच्छत् यतः सः रुग्णः अस्ति ।

२. अहं ग्रामं गत्वा पाठयामि, यतः ग्रामे अधिके अशिक्षिताः सन्ति ।

३. सुभाषः प्रथमश्रेण्याम् उत्तीर्णः अभवत् तस्मात् कारणात् सर्वे तम् वर्धापनम् अयच्छन् ।

१. वाक्यपरिचय

वाक्यको परिभाषा – क) आकाङ्क्षा, योग्यता र आसक्तिले युक्त पदसमूहलाई वाक्य भनिन्छ, ख) पदसमूहलाई वाक्य भनिन्छ, ग) एउटा तिङन्त क्रियापद रहेको पदसमूहलाई वाक्य भनिन्छ ।

उपर्युक्त परिभाषाहरूको सारसंक्षेप यसरी व्यक्त गर्न सकिन्छ – आकाङ्क्षा, योग्यता र आसक्तिले युक्त, सार्थक, कुनै क्रियापदसँग समन्वित हुने पदसमूहलाई वाक्य भनिन्छ । जस्तै –

क) मैले शेषलाई प्रणाम गर्छु । ख) हामी सबैले शिवलाई प्रणाम गर्छौं ।

ग) छात्रहरू संस्कृत पढ्छन् ।

उपर्युक्त पदसन्दर्भ क्रियान्वयी र सार्थक भएकाले वाक्य हुन् भन्ने कुरा भाइबहिनीहरूले बुझ्नुनै भएको छ।

अवाक्यत्व

क) आगोले नुहाउँछ । ख) पानीद्वारा घरमा डढाउँछ । ग) हावाद्वारा भोजन पकाउँछ ।

माथिका पदसमूह वाक्य हुनसक्दैनन् किनकि वाक्यमा हुने योग्यता त्यहाँ रहेको छैन । किनकि कुनै पनि मानिसले आगोले नुहाउँदैन, पानीले घर डढाउन सक्दैन र हावाद्वारा भोजन बनाउन पनि सक्दैन । माथिका वाक्यहरूमा देखाइएका कार्यहरू असम्भव भएकाले वाक्यमा योग्यता छैन ।

निष्कर्ष - जुन पदसङ्गतिमा आकाङ्क्षा, योग्यता र आसक्ति तिनौटै कुरा हुन्छन्, त्यो नै वाक्य कहलाउँछ ।

२. वाक्यको भेद

संरचनाको आधारमा वाक्य तीन प्रकारका हुन्छन् -

क) सरल वाक्य ख) मिश्र वाक्य ग) संयुक्त वाक्य ।

क) सरलवाक्य

एउटा उद्देश्य पद र एउटा विधेय पदले युक्त स्वतन्त्र, सार्थक वाक्यलाई सरल वाक्य भनिन्छ । यहाँ उद्देश्य भन्नाले प्रथमान्त पदलाई बुझ्नुपर्दछ र विधेय भन्नाले क्रियापदलाई बुझ्नुपर्दछ । 'रामः गच्छति' यो वाक्यमा रामः प्रथमान्त पद हो भने गच्छति क्रियापद हो । तसर्थ प्रथमान्त पद भएकाले राम उद्देश्य हो भने क्रियापद भएकाले गच्छति विधेय हो ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

सरल वाक्यहरू

उद्देश्यभागः	विधेयभागः
दिनेशः	पठति
उमेशः	नृत्यति
पवनः	अहसत्
गोपालः	गमिष्यति

* यदाकदा वाक्यहरूमा उद्देश्य विस्तार गरिएको हुन्छ । जस्तै –

उद्देश्यभाग	विधेयभाग
मोहनको छोरा दिनेशले	पढ्छ ।
आचार्यको भाइ उमेश	नाच्दछ ।
निर्मलाको दाजु पवन	हाँसेको थियो ।
गोपिनीको पति गोपाल	जानेछ ।

* यदाकदा वाक्यमा विधेयभागको पनि विस्तार गरिन्छ । जस्तै –

उद्देश्यभाग	विधेयभाग
दिनेश	संस्कृत पढ्छ ।
राम	विद्यालय जान्छ ।
श्यामले	निबन्ध लेखेको थियो ।
गोपाल	विराटनगर जानेछ ।

* सरल वाक्यहरूमा एउटा समापिका क्रिया रहन्छ । कतिपय वाक्यहरूमा धेरै असमापक क्रिया पनि रहन सक्छन् । जान्छ, पढ्छ इत्यादि पदहरू समापक क्रिया हुन् । जान्छ, पढ्छ आदि पदका साथ रहने गएर, जान, जानु इत्यादि पद असमापक क्रियाका बोधक हुन् ।

कर्ता	समापिका क्रिया
राम	जान्छ ।
सीता	नाच्छे ।
गीताले	पढ्छे ।

* माथिका वाक्यहरूमा रहेका गच्छति, नृत्यति, पठति यी क्रियापद समापक क्रिया हुन् ।

कर्ता	असमापिका क्रिया	समापिका क्रिया
दिनेश	विद्यापीठ गएर	संस्कृत पढोस् ।
हे गङ्गा !	तिमीले स्नान गरेर	भोजन तयार गर ।

* उक्त वाक्यहरूमा रहेका गत्वा र स्नात्वा असमापक क्रिया हुन् ।

ख) मिश्रवाक्य

जहाँ एउटा मुख्य वाक्य र जुन, त्यो, जहाँ, त्यहाँ, जहिले, तहिले, आदि सापेक्ष संयोजकका रहेका

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाक्यहरू हुन्छन् ती वाक्य मिश्रवाक्य कहलाउँछन् । उदाहरण –

१. जसले पढ्दैन त्यो नै ज्ञानी हुन्छ ।
२. जुन वेला वर्षा हुन्छ त्यसबेला किसानहरू खेतमा रमाउँछन् ।
३. तिमी जहाँ जान चाहन्छौं त्यहीं जाऊ ।
४. जुन वेला म भन्दछु त्यसवेला तिमी आऊ ।
५. जसरी आएका छौ, त्यसरी जाऊ ।

* माथि रेखाङ्कित गरिएका सबै वाक्य उपवाक्य हुन् । ती सबै सापेक्षसंयोजकका साथ मुख्य वाक्यले युक्त छन् । तसर्थ तिनलाई मिश्रवाक्य भनिन्छ ।

* माथिका सबै मिश्रवाक्यहरू समान हुँदैनन् । कुनै वाक्यमा प्रयोग गरिएका उपवाक्यले नाम, विशेषण र क्रियापदको महत्त्व बताउँछन् । त्यसकारण ती मिश्रवाक्य फेरि तीन प्रकारका हुन्छन् – नामवाक्य, विशेषणवाक्य र क्रियाविशेषणवाक्य। जस्तै –

नामवाक्य – पृथ्वी बाटुलो छ भन्ने कुरो साँचो हो ।

विशेषणवाक्य – जुन विद्यार्थी आलसी छ, त्यो कहिले पनि उत्तीर्ण हुन सक्दैन ।

क्रियाविशेषणवाक्य – उमाकी बहिनीले त्यसरी नै गीत गाउँछिन् जसरी अरुणा लामाले गाएकी थिइन् ।

ग) संयुक्तवाक्य

जहाँ अनेक स्वतन्त्र उपवाक्यहरू 'पनि, किन्तु, परन्तु, अथवा' आदि निरपेक्ष संयोजकले जोडिएका हुन्छन् । त्यस्ता वाक्यलाई संयुक्त वाक्य भनिन्छ ।

मुख्य-उपवाक्य	निरपेक्ष संयोजक	मुख्य-उपवाक्य
तिम्रो भाइ ज्ञानी छ	परन्तु	तिमी मूर्ख छौ ।
राम कालो छ	तर	हँसमुख छ, त्यसकारण सबैले त्यसलाई मन पराउँछन्।

* संयुक्त वाक्यका परिचायकहरू निरपेक्ष संयोजकहरू नै हुन् । संयुक्त वाक्य पनि चार किसिमका हुन्छन् । जस्तै-

अ) क्रमबोधकसंयुक्तवाक्य -

क्रमलाई बुझाउने उपवाक्यहरूलाई संयुक्तवाक्य भनिन्छ ।

१. सन्दीप ध्यानले पढ्छ अनि लेख्छ ।
२. म पनि घर पुगें पानी पनि पऱ्यो ।

आ) वैकल्पिक-संयुक्त-वाक्य

विकल्प बुझाउने पदले युक्त वाक्यहरू भएमा त्यसलाई वैकल्पिक संयुक्त वाक्य भनिन्छ ।

१. तिमी आऊ अथवा भाइलाई पढाऊ ।
२. चाहे जाऊ, चाहे बस ।
३. तिमी विराटनगर जाऊ अथवा दिनेश पोखरा जाओस् ।
४. यो वर्ष धृति प्रथम हुन्छे अथवा आस्तिक प्रथम हुन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

इ) विपरीतार्थकसंयुक्तवाक्यहरू

परस्पर विपरीत अर्थ बुझाउने वाक्यहरू रहेमा त्यसलाई विपरीतार्थक संयुक्तवाक्य भनिन्छ ।

१. म रातभरि पढ्छु परन्तु उत्तीर्ण हुन्न ।
२. प्रमीत सोझो छ किन्तु चतुर छ ।
३. नेपालीहरू गरिब भए पनि स्वाभिमानी छन् ।

ई) कारणबोधकसंयुक्तवाक्यहरू

कुनै कार्यको कारण बुझाउने वाक्यहरू रहेमा त्यस संयुक्त वाक्यलाई कारणबोधक संयुक्तवाक्य भनिन्छ ।

१. गोपाल आज विद्यालय आएन किनकि ऊ बिरामी छ ।
२. म गाउँमा गएर पढाउँछु किनकि गाउँमा धेरै अशिक्षितहरू छन् ।
३. सुभाष प्रथम श्रेणीमा उत्तीर्ण भयो, त्यसैले सबैले उसलाई वधाई दिए ।

अभ्यास

१. का वाक्यस्य परिभाषा ?
(वाक्यको परिभाषा के हो ?)
२. पदसमूहमात्रं वाक्यं कथं न भवति ?
(पदसमूहमात्र वाक्य किन हुँदैन ?)
३. कतिविधानि वाक्यानि भवन्ति, कानि च तानि ?
(वाक्य कति किसिमका हुन्छन् र तिनका नाम के के हुन् ?)
४. संयुक्तवाक्यानि कति प्रकारकाणि भवन्ति ?
(संयुक्त वाक्य कति प्रकारका हुन्छन् ?)
५. के सन्ति सापेक्षसंयोजकाः तेषां उपयोगः केषु वाक्येषु भवन्ति ।
(सापेक्ष संयोजक के के हुन् र तिनीहरूको उपयोग कुन किसिमका वाक्यमा हुन्छ ।)
६. के सन्ति निरपेक्षसंयोजकाः तेषां प्रयोगः कुत्र भवति ?
(निरपेक्ष संयोजक के हुन् ? र तिनीहरूको प्रयोग कहाँ हुन्छ ?)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४२ वयालीसौं दिन
द्वाचत्वारिंशः दिवसः

लेखनलाई परिमार्जित गराउने कला लेखनकला हो भने बोल्दा शब्द र वाक्यलाई परिमार्जित गराउने सम्भाषणकला हो । दुवैको समान महत्त्व छ । सर्वप्रथम हामी लेखनकलाको विषयमा विचार गरौं। राम्रो विषय छानेर रुचिकर विषय चयन गरी यस विषयमा के-के लेख्ने भन्ने कुरा चिन्तन गरेर उपयुक्त शब्द राखी सन्तुलित वाक्यनिर्माण गर्दा लेखनकलाको शुभारम्भ हुन्छ । वाक्यनिर्माण त्यसै हुने होइन । यसका लागि विषय र विषयसम्बन्धी तथ्यहरू आवश्यक हुन्छन् । ती तथ्यलाई सर्वप्रथम बुँदाका रूपमा टिपोट गर्नुपर्दछ । शब्द र वाक्य बाहिरी कलेवर हुन् भने विषयगत बुँदाहरू भित्री तत्त्व हुन् अथवा सारतत्त्व हुन्। शब्दज्ञान र वाक्यनिर्माण गर्न आवश्यक व्याकरणको ज्ञान र विषयका बुँदाहरू यति भएपछि हामी वाक्यनिर्माण, अनुच्छेद रचना र निबन्धरचनामा पनि समर्थ हुन्छौं । यी कुरालाई तपाईंहरूले मनन गर्नुपर्छ । शब्द र वाक्यका विषयमा हामीले धेरै चर्चा गरिसक्यौं । तपाईंहरूले धेरै नियम बुझिसक्नुभयो । अब बुँदा टिपोटतर्फ लागौं । बुँदा टिपोटलाई संस्कृतमा बिन्दुसङ्कलन भनिन्छ । बुँदा टिपोट दुई तरिकाबाट हुन्छ - आफूले चिन्तन गरेका विचारको क्रमिक रूपमा १, २, ३ यस रूपमा सङ्कलन गर्नु पहिलो तरिका हो भने कुनै ग्रन्थका विषयहरूको सारतत्त्वलाई क्रमशः टिपोट गर्नु दोस्रो तरिका हो ।

तपाईंहरूले सम्भाषण सिक्न सर्वप्रथम शब्द र वाक्यको ज्ञान गर्नैपर्छ । जानेका कुरा र वाक्यलाई प्रयोग गरी आफ्ना मनमा बुँदाटिपोटको आवश्यकता हुन्छ । मैले के बोल्ने हो भन्ने कुरा विचार गरेर बुँदाटिपोट गरी सम्भाषण गर्दा बोलिने वाक्य संक्षिप्त र सारपूर्ण बन्दछन् । विचारै नगरीकन बोल्न खोज्दा विचार शब्द र वाक्यमा सामञ्जस्य हुन आउँदैन तसर्थ बुँदाटिपोट गरी सन्तुलित वाक्यको प्रयोगद्वारा गरिने सम्भाषण आदिले कलाको रूप लिन्छ र मानिसहरूलाई आफूले भन्न चाहेको कुरा राम्ररी बुझाउनमात्र होइन अपितु प्रभावित गर्न पनि सकिन्छ ।

१. बिन्दुसङ्कलनम्

क) बिन्दुसङ्कलनप्रक्रियायाः परिचयः

प्राचीनसमयादेव गद्यलेखने, परिभाषणे, शिक्षणे, बिन्दुसङ्कलनस्य परम्परा वर्तते । साम्प्रतमस्माकं नेतारः बिन्दुसङ्कलनं विधाय भाषणप्रशिक्षणादिं कुर्वन्ति । बिन्दुसङ्कलनमाश्रित्य विहितं सम्भाषणं शिक्षणञ्च सारगर्भितं समसामयिकं च भवति । बिन्दुसङ्कलनाभावे अनेकेषां विषयाणां शिक्षणं प्रशिक्षणञ्च अपूर्णमपि भवति । यथा प्रशिक्षकाणां प्रशिक्षणस्य कृते बिन्दुसङ्कलनस्य यावत् महत्त्वमस्ति तथैव छात्राणां प्रारम्भिकशिक्षणलेखनाभ्यासाय बिन्दुसङ्कलनं तावदेव महत्त्वमस्ति । बिन्दुसङ्कलनं विधाय छात्राः निबन्धादिलेखने सौकर्यमनुभवन्ति । तेषाञ्च लेखरचनानिबन्धादय रम्याश्च भवन्ति । अतो लेखादिरचनाभ्यासाय निर्धारितविषयस्य लेखनप्रशिक्षणक्रमे चिन्तने समुत्पन्नानां विचाराणां सङ्क्षेपेण लेखनमथवा स्वाधीतेषु ग्रन्थादिषु प्रस्तुतानां विषयाणां सारसङ्ग्रहणं बिन्दुसङ्कलनमस्ति।

ख) बिन्दुसङ्कलनपरिभाषा

अनुच्छेदलेखने, निबन्धादिलेखने च अभ्यासरतानां विद्यार्थिनां कृते लेखरचनाभ्यासाय तथा प्रशिक्षकाणां

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कृते काव्येभ्यः, महाकाव्येभ्यः, समसामयिकविषयेभ्यश्च सारमादाय प्रशिक्षकाणां प्रशिक्षणाय प्रवचनाय च मुख्यांशसङ्कलनं बिन्दुसङ्कलनमिति बोद्धव्यम् ।

ग) बिन्दुसङ्कलने मननीया विषयाः

१. प्रस्तुतांशस्य विषयस्य च पुनः पुनरध्ययनम् ।
२. अनुच्छेदस्य विषयस्य च मुख्यांशे रेखाङ्कनम् ।
३. रेखाङ्कितेषु प्रमुखांशानां सङ्गणनम् ।
४. बिन्दुसङ्कलने असमापिकानां क्रियाणां प्रयोगः ।
५. बिन्दूनां अपरिष्कृतं प्रथमलेखनम् ।
६. अपरिष्कृतस्य प्रथमलेखनस्य पुनः परिमार्जनम् ।
७. परिमार्जने सति शीर्षक-चयनम् ।

संस्कृतवाङ्मये बिन्दुसङ्कलनस्य परम्परा प्राचीनकालादेव आसीत् । बिन्दुसङ्कलनम् – गद्येषु पद्येषु च भवति । भवन्तः अवलोकयितुं शक्नुवन्ति यत् श्रीमद्भागवतस्य द्वादशस्कन्धस्य निरूपणाध्याये समग्रस्य भागवतस्य विषयाः बिन्दुरूपेण सङ्कलिताः सन्ति । तथैव वाल्मीकिरामायणस्य बालकाण्डस्य प्रथमसर्गे सम्पूर्णरामायणस्य, महाभारतस्य आदिपर्वणः प्रथमे अध्याये च महाभारतस्य सम्पूर्णकथा बिन्दुरूपेण सङ्कलिता अस्ति ।

* केनापि कविना रामायणस्य मुख्यविषयाणां बिन्दुसङ्कलनं कृत्वा पद्यमेकं निर्मितम् । तस्मिन् पद्ये समग्रा एव रामायणीया घटना प्रतिबिम्बिता वर्तते –

आदौ रामतपोवनादिगमनम्, हत्वा मृगं काञ्चनम्,
वैदेहीहरणम् जटायुमरणम्, सुग्रीवसम्भाषणम्,
बालीनिर्दलनम् समुद्रतरणम् लङ्कापुरीदाहनम्,
पश्चाद् रावणकुम्भकर्णहननम् एतद्धि रामायणम्

क) बुँदाटिपोटको परिचय

संस्कृतमा प्राचीनकालदेखि नै गद्यलेखन, सम्भाषण, शिक्षणमा बुँदाटिपोटको परम्परा रहेको छ । आज-भोलि हाम्रा नेताहरू बुँदाटिपोट गरेर भाषण र प्रशिक्षण आदि गर्दछन् । बुँदाटिपोटका आधारमा गरिएको भाषण, सम्भाषण र शिक्षण सारगर्भित र समसामयिक विषयपूर्ण बन्दछ । बुँदाटिपोट नगरीकन गरिएको प्रशिक्षण, शिक्षण र सम्भाषणमा केही कुरा अपूर्ण पनि हुनसक्छन् । छात्रहरूलाई प्रारम्भिक लेख-रचना अभ्यास गर्नका लागि पनि बुँदाटिपोटको आवश्यकता पर्दछ । बुँदाटिपोट गरेर छात्रहरूलाई निबन्धादि लेख्न सजिलो हुन्छ र ती लेखहरू राम्रा बन्दछन् । अतः लेख, निबन्ध, रचना आदि अभ्यासको लागि निर्धारित विषयको लेखन-प्रशिक्षण क्रममा चिन्तन र उत्पन्न विचारहरूलाई लेख्नु र पढेका ग्रन्थहरूमा प्रस्तुत विषयको सारसङ्कलन गर्नु नै बिन्दु सङ्कलन हो ।

ख) बिन्दुसङ्कलनको परिभाषा

अनुच्छेद, निबन्ध आदि लेखनमा अभ्यास गर्ने विद्यार्थीहरूको लागि, लेख-रचनाभ्यासको लागि र काव्य-महाकाव्य र समसामयिक विषयको सार खिचेर प्रशिक्षण, प्रवचन आदि दिन चाहने प्रशिक्षकहरूका लागि सघाउ पुऱ्याउने मुख्यांश सङ्कलन नै बिन्दुसङ्कलन हो ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग) बुँदाटिपोटका लागि आवश्यक तत्त्वहरू

१. प्रस्तुत अंशको र विषयको पटक पटक अध्ययन गर्नु ।
२. अनुच्छेद वा विषयको मुख्यांशमा रेखाङ्कन गर्नु ।
३. रेखाङ्कित गरिएका मुख्य अंशको गणना गर्नुपर्छ ।
४. बुँदाटिपोटमा असमापिका क्रियाको प्रयोग गर्नु ।
५. बुँदाटिपोटको पहिले खेस्रो लेखन गर्नु ।
६. खेस्रो लेखनलाई पुनः परिमार्जन गर्नु ।
७. परिमार्जन गरिसकेपछि शीर्षकचयन गर्नु ।

संस्कृतवाङ्मयमा बुँदाटिपोटको परम्परा अतीव प्राचीनकालदेखि आएको छ । बुँदाटिपोट गद्य र पद्य दुवैमा हुन्छ । तपाईंहरूले पनि देख्न सक्नुहुन्छ श्रीमद्‌भागवतको द्वादशस्कन्धको निरूपणाध्यायमा सम्पूर्ण भागवतको कथा बुँदाटिपोटको रूपमा सङ्कलित गरिएको छ । त्यसरी नै वाल्मीकिरामायणको प्रथमकाण्डको प्रथम सर्गमा सम्पूर्ण रामायणको र महाभारतको आदिपर्वको प्रथम अध्यायमा सम्पूर्ण महाभारतको कथाको बिन्दुरूपमा सङ्कलन भएको छ । कुनै कविले रामायणका मुख्यविषयको बुँदाटिपोट गरेर एउटा पद्य निर्माण गरेका छन् । त्यस पद्यमा सम्पूर्ण रामायणको कथा प्रतिबिम्बित भएको छ – 'रामचन्द्रको वनगमन, स्वर्णिम मृगको मारण, सीताजीको हरण, जटायुको मरण, सुग्रीवसँगको सम्भाषण, बालीको हनन, समुद्र लङ्घन, लङ्कापुरीको दहन गरिसकेपछि रावण र कुम्भकर्णको हनन' यही नै रामायण हो ।

आउनुहोस्, बुँदाटिपोटको आधारमा संवादशैलीमा प्रस्तुत गरिएका महाभारतका केही संवादका अंशहरू हेरौं।

महाभारतस्य कथा -

छात्रः – आदरणीय पूज्यगुरुवर ! यथा – मया बिन्दुरूपेण रामायणस्य कथाः श्रुता, तथैव महाभारतस्य कथाः श्रोतुमिच्छामि –
आदरणीय पूज्यगुरु ! जसरी मैले रामायणको कथा बुँदागत रूपमा सुनें । त्यसरी नै महाभारतको कथा सुन्न चाहन्छु ।

गुरुः – हस्तिनापुरे (वर्तमाननवदेहल्याः समीपे) धृतराष्ट्रः पाण्डुश्च द्वौ भ्रातरौ आस्ताम् –
हस्तिनापुरमा धृतराष्ट्र र पाण्डु दुई दाजुभाइ थिए ।

छात्रः – कः अग्रजः ? कश्च अनुजः आसीत् :? –
को दाइ र को भाइ थियो ?

गुरुः – जेष्ठः धृतराष्ट्रः, कनिष्ठः पाण्डुः आस्ताम् । द्वौ एव राजकुमारौ । जेष्ठः धृतराष्ट्रः अनुजाय पाण्डवे अर्धराज्यम् अयच्छत् –
जेठा धृतराष्ट्र र कान्छो पाण्डु थिए, दुवै राजकुमार थिए । जेठा धृतराष्ट्रले भाइ पाण्डवलाई आधा राज्य दिएका थिए ।

छात्रः – आम्, ततः – अँ, अनि, त्यसपछि ।

गुरुः – धृतराष्ट्रस्य दुर्योधनादयः शतपुत्राः अभवन् । पाण्डोश्च धर्मराजः, भीमसेनः, अर्जुनः, नकुलः, सहदेव इति पञ्च तनयाः अभवन् । द्रौपदी पाण्डवानां धर्मपत्नी आसीत् । एकदा द्यूतक्रीडायां दुर्योधनः पाण्डवानां राज्यं अपाहरत् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धृतराष्ट्रका दुर्योधनादि सय छोरा थिए । पाण्डुका धर्मराज, भीमसेन, अर्जुन, नकुल र सहदेव पाँचवटा छोरा भए । द्रौपदी पाण्डवहरूकी धर्मपत्नी थिइन् । एकदिन जुवा खेल्दा दुर्योधनले पाण्डवहरूको राज्य जिते ।

छात्रः – ततः पाण्डवाः किम् कुर्वन् ? –

त्यसपछि पाण्डवहरूले के गरे ?

गुरुः – राज्यभ्रष्टाः पाण्डवाः द्रौपद्या सह वनम् अगच्छन् । वने च पाण्डवाः बहूनि कष्टानि अन्वभवन् । द्वादशवर्षपयन्तं ते वने अवसन् । त्रयोदशवर्षे अज्ञातवासं विराटनगरे अकुर्वन् । चतुर्दशवर्षे दुर्योधनवचनानुसारं वनवासं अज्ञातवासं च समाप्य पाण्डवाः द्यूतक्रीडाया माध्यमेन अपहृतं राज्यं अस्मभ्यं प्रत्यपर्यय इति दुर्योधनम् अपृच्छन् –

राज्य हारेका पाण्डवहरू द्रौपदीका साथमा वन गए। वनमा पाण्डवहरूले कष्ट सहे । १२ वर्षसम्म वनमा बसे । तेह्रौं वर्ष अज्ञातवासका नामले विराटनगरमा बसे । चौधौं वर्ष दुर्योधनको वचनअनुसार वनवास र अज्ञातवास सकेर पाण्डवहरूले जुवाद्वारा अपहरण गरिएको राज्य हामीहरूलाई फर्काऊ भनेर दुर्योधनलाई भने ।

छात्रः – वचनानुसारं भगवता उक्तम्, कीदृशं वचनमिति ? –

वचनअनुसार भनेर तपाईंले भन्नुभयो । के भनाइ थियो ?

गुरुः – द्यूते पराजितान् पाण्डवान् प्रति पूरा दुर्योधनः अकथयत्– मयापहृतं राज्यं द्वादशवर्षपर्यन्तस्य वनवासस्य, एकवर्षात्मकस्य अज्ञातवासानन्तरं तुभ्यं प्रयच्छामीति दुर्योधननेन प्रतिवचनं कृतम् आसीत् – जुवामा हारेका पाण्डवहरूलाई दुर्योधनले भनेका थिए – मैले जितेको राज्य बाह्र वर्षको वनवास र एकवर्षको अज्ञातवासपछि तिमीहरूलाई फर्काउनेछु भन्ने दुर्योधनले प्रतिज्ञा गरेका थिए ।

छात्रः – किं दुर्योधनः प्रतिवचने पराङ्मुखः आसीत् ? –

के दुर्योधन प्रतिज्ञाविमुख भए ।

गुरुः – आम्, लोभी दुर्योधनः राज्यं दातुं नैच्छत् । ततः कौरवपाण्डवानां मध्ये कुरुक्षेत्रे महत् युद्धम् अभवत्, भगवान् श्रीकृष्णः पाण्डवपक्षे आसीत् । स अर्जुनस्य सारथिः अभवत । भीष्मद्रोणादयः दुर्योधनपक्षीया सर्वे महाभारतयुद्धे अर्जुनेन हताः । दुर्योधनदुस्सासहनदयश्च भीमेन मारिताः, ततः युधिष्ठिरस्य राज्याभिषेकः सञ्जातः । इदमेव महाभारतस्य कथानकम् । बालकः ! महाभारतम् अस्माकम् अमूल्यं ग्रन्थरत्नम् अस्ति । यन्न भारते तन्न संसारे इत्यपि उक्तिः विद्यते । संस्कृतं पठित्वा त्वं महाभारतं पठ । महाभारतात् सर्वं सांसारिकतथ्यं ज्ञातुं शक्नोषि –

हो, लोभी दुर्योधनले राज्य दिन चाहेनन्, त्यसपछि कौरव र पाण्डवहरूको बीचमा कुरुक्षेत्रमा ठूलो युद्ध भयो । भगवान् श्रीकृष्ण पाण्डव पक्षमा भए। उनी अर्जुनका रथसारथि बने । भीष्म-द्रोणादि दुर्योधन पक्षका सबै योद्धाहरू महाभारतको युद्धमा अर्जुनद्वारा मारिए । दुर्योधन र दुःशासन भीमद्वारा मारिए । त्यसपछि युधिष्ठिरको राज्याभिषेक भयो। यही नै महाभारतको कथानक हो । बाबु ! महाभारत हामी मानिसहरूका लागि अमूल्य ग्रन्थ हो। जुन कुरा महाभारतमा छैन त्यो कुरा संसारमा छैन भन्ने उक्ति पनि छ । संस्कृत पढेर तिमीले महाभारत पढ । तिमीले महाभारतबाट सम्पूर्ण संसारका कुरा बुझ्न सक्नेछौ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२. अनुच्छेदः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा प्यारा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! हामीहरू संस्कृत बोल्न, लेख्न, प्रश्नोत्तर गर्न र संभाषण गर्न सक्ने भएका छौं । प्रबल इच्छाशक्ति नै उन्नतिको कारक हो । तपाईंहरूको मनमा संस्कृतमा स-साना गद्य-पद्य लेख्न पाए कस्तो हुँदो हो जस्तो चाहना भएको होला । केही अप्ठ्यारो छैन । तपाईंहरूले नेपाली भाषाका काव्य, नाटक, गद्य, निबन्ध आदि पढ्नुभएकै छ । त्यहाँ साना र ठूला विशेषणले सजिएका वाक्यहरू नै हुन्छन् । वाक्यरचना गर्ने अभ्यासमा त तपाईंहरू निपुण भइसक्नुभएको छ । अब तपाईंहरूले आफूले चाहेको विषय र शीर्षकमा पहिले आफ्नै अभ्यासको क्रममा तयार गरेका वाक्यहरूजस्ता नयाँ वाक्य तयार गरी १० देखि १८ सङ्ख्यासम्मका वाक्यहरूद्वारा तयार गरिने गद्यात्मक अनुच्छेद अर्थात् लघुगद्यांश लेख्ने अभ्यास गर्नुहोस् ।

क) अनुच्छेदस्य परिचयः

संस्कृतजिज्ञासवः छात्राः भ्रातरः!, भगिन्यः ! यदा वयं श्लोकं गद्यांशं वा पठामः, तत्र तत्र वाक्यानि एव भवन्ति । ततः अपि अग्रे, महाकवेः बाणस्य कथाप्रबन्धरूपां कादम्बरीं अवलोकयामः, महाकवेः कालिदासस्य महाकाव्यानि पठामः, तत्रापि श्लोकेषु गद्यखण्डेषु च वाक्यानि एव सन्ति । न केवलं काव्य-महाकाव्येषु अपितु महाप्रबन्धेषु, ऋग्वेदपर्यन्तेषु ग्रन्थेषु, विविधेषु शास्त्रीयेषु लौकिकेषु च ग्रन्थेषु च वाक्यानि एव विद्यन्ते । सर्वम् एव वाङ्मयं वाक्यैरेव निर्मीयते । अत एव प्रशिक्षणक्रमे सर्वे भवन्तः वाक्यरचनायां दक्षाः भवन्तु इति मदीया इच्छा आसीत्, सा पूर्णा जाता । वाक्यरचनायां यदि कुशलता आयाति तर्हि संस्कृतपठनपाठनं सर्वं सुकरं प्रतीयते। ततः परम् अनुच्छेदरचनायाः चर्चा उपयुक्ता भवति । भवतां सर्वेषां मनःसु अनुच्छेदलेखनस्य महती इच्छापि समुत्थिता भवेत् । सा स्वाभाविकी। आगच्छन्तु, वाक्यरचनानन्तरं गद्यांशलेखने अनुच्छेदलेखने च अभ्यासं कुर्मः।

कस्यापि विषयस्य वर्णने वाक्यात् दीर्घतरः गद्यांशखण्डः अनुच्छेदः कथ्यते । आङ्ग्लभाषायां अनुच्छेदस्य अर्थः – प्याराग्राफ अस्ति । वस्तुतः अनुच्छेदो नाम कस्यापि विषयस्य शृङ्खलाबद्धवर्णनमस्ति । यत्र क्रमबद्धेषु वाक्येषु क्रमबद्धाः भावाः आयान्ति ।

ख) अनुच्छेदस्य परिभाषा

अनुच्छिनत्तीति अनुच्छेदः । निश्चिते विषये शीर्षकं निश्चित्य, निर्धारितशैल्याम् – न्यूनतया दशपङ्क्त्यात्मकस्य अधिकतया अष्टादशपङ्क्त्यात्मकस्य गद्यखण्डस्य लेखनम् अनुच्छेदः इत्युच्यते ।

ग) अनुच्छेदभेदाः (अनुच्छेदका भेद)

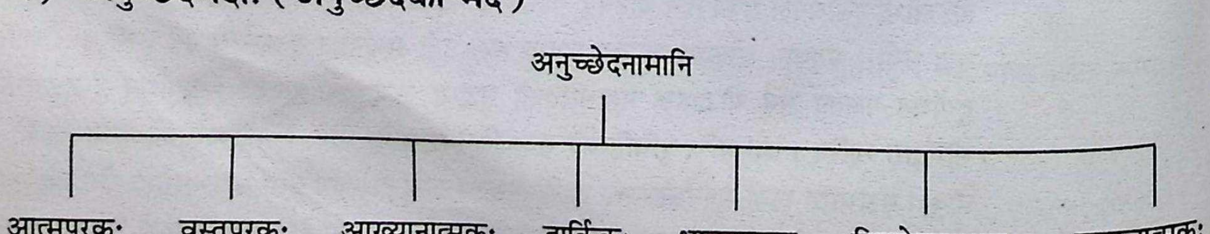

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ग) अनुच्छेदलेखने मननीयाः विषयाः

१. प्रथमं विषय-चयनम्
२. द्वितीयं निश्चितविषयस्य गभीराध्ययनम्
३. गभीराध्ययने सति सम्बद्धविषयस्य विचारबिन्दुसङ्कलनम्
४. सङ्कलितबिन्दूनाम् आद्यन्तमध्यभागनिर्धारणम् ।
५. ततः अनुच्छेदस्य शीर्षकानुसारेण शैल्याः चयनम् ।
६. ततः सुस्पष्टं सारपूर्णं लेखनम् ।
७. अनुच्छेदस्य आद्यन्तभागान् विभज्य आदौ तिसृषु चतसृषु वा पङ्क्तिषु शीर्षकसम्बन्धे चर्चा विधेया, मध्यभागे अष्टसु दशसु वा पङ्क्तिषु विषयस्य विश्लेषणात्मिका व्याख्या विधेया । अन्ते तिसृषु चतसृषु वा पङ्क्तिषु उपसंहाररूपाणि वाक्यानि प्रयुज्य अनुच्छेदस्य समापनं कर्तव्यम् ।

क) अनुच्छेद-परिचय

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! जब हामी कुनै श्लोक अथवा गद्यांश पढ्छौं त्यहाँ वाक्यहरू नै हुन्छन् । हामी महाकवि बाणको कथाप्रबन्धरूपी कादम्बरी हेर्छौं र महाकवि कालिदासका काव्यहरू पढ्छौं, ती सबैका श्लोक र गद्यहरूमा वाक्यहरू नै हुन्छन् । न केवल महाकाव्य र महाप्रबन्धहरूमा अपितु ऋग्वेदसम्मका शास्त्रीय एवं लौकिक ग्रन्थहरूमा पनि वाक्यहरू नै हुन्छन् । सम्पूर्ण वाङ्मय वाक्यहरूबाट नै बनेको छ । अत एव प्रशिक्षणका क्रममा तपाईंहरूलाई वाक्यरचना गर्ने कार्यमा दक्ष गराउनु मेरो अभिलाषा थियो जुन पूर्ण पनि भइसक्यो । वाक्यरचनामा कुशलता आइसकेपछि मात्र संस्कृतको पठन-पाठन सरल हुन्छ । त्यसपछि अनुच्छेदको चर्चा गर्नु उपयुक्त हुन्छ । त्यसैले अब तपाईंहरूको मनमा अनुच्छेद लेख्ने इच्छा पनि जागेको हुनसक्छ, जुन स्वाभाविक पनि हो। अतः आउनुहोस्, अब गद्यांश वा अनुच्छेद लेख्ने अभ्यास गरौं । कुनै पनि विषयको वर्णन गर्दा वाक्यभन्दा अलि ठूलो एकाइलाई अनुच्छेद भनिन्छ । अंग्रेजीमा अनुच्छेदको अर्थ प्याराग्राफ लेखन हो । वास्तवमा अनुच्छेद कुनै विषयको शृङ्खलाबद्ध वर्णन हो । जहाँ क्रमबद्ध वाक्यहरूमा क्रमबद्ध भावनाहरू व्यक्त भएका हुन्छन् ।

ख) अनुच्छेद-परिभाषा

निश्चित विषयमा शीर्षक चयन गरी निर्धारित शैलीमा १० पंक्तिदेखि १८ पंक्तिसम्मको गद्य लेखन नै अनुच्छेद हो ।

ग) अनुच्छेद लेखनमा ध्यान पुऱ्याउनुपर्ने कुरा

१. विषय चयन गर्नु ।
२. शीर्षक चयन गरिसकेपछि त्यस विषयमा राम्रो अध्ययन गर्नु ।
३. राम्रो अध्ययनपछि शीर्षकसित सम्बन्धित विषयको बुँदा टिपोट गर्नु ।
४. बुँदाहरूलाई आदि, अन्त्य, मध्य भागमा व्यवस्थित गर्नु ।
५. त्यसपछि अनुच्छेदको शीर्षक अनुसार शैलीको चयन गर्नु ।
६. त्यसपछि राम्रो तरिकाले लेख्नु ।
७. अनुच्छेदको आदि, अन्त्य र मध्यभागलाई विभाजन गरेर आदिमा तीन अथवा चार लाइनमा शीर्षकसम्बन्धी चर्चा गर्नु, मध्यभागमा आठ अथवा दश लाइनमा विषयसित सम्बन्धित विश्लेषणात्मक व्याख्या गर्नु र अनुच्छेदको अन्त्यमा तीन वा चार लाइनमा उपसंहारात्मक वाक्यहरू लेखेर अनुच्छेदको समापनं गर्नुपर्दछ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अनुच्छेद - एक
वर्तमानराजनीतिः

बिन्दुसङ्कलनम्

१. गणतन्त्रस्य घोषणा
२. जनानाम् आकाङ्क्षाः
३. सर्वकारनिर्माणस्य अवस्था ।
४. राष्ट्रपतिनिर्वाचने असहमति ।
५. राजनीतिकतरलता ।

अस्माकं देशस्य वर्तमानराजनीतिः अस्तव्यस्ता विद्यते । देशस्य सर्वाङ्गीणविकासाय राजनीतेः महती भूमिका भवति । पुरा – राणाशासने, पञ्चायतीव्यवस्थायाञ्च देशस्य राजनीतिः व्यवस्थिता नासीत् । २०६४ तमस्य संविधानसभायाः निर्वाचनानन्तरं देशे गणतन्त्रस्य घोषणा जाता । जनानां महत्यः आकाङ्क्षाः सन्ति । निर्वाचने कस्यापि दलस्य सर्वकाररचनायाः आवश्यकं बहुमतं नास्ति । माओवादीदलं सर्वेभ्यः दलेभ्यः विशालतमम् अस्ति । परन्तु तत् दलम् अपि अन्येषां दलानां सहयोगग्रहणे असमर्थं प्रतीयते । कदा तत् दलम् एमालेदलेन सह सङ्घटनं कर्तुम् इच्छति । कदा तराईवादिदलेन सह च सम्बन्धं स्थापयति। तस्य दलस्य अस्थिरां गतिविधिम् अवलोक्य प्रायः सर्वे नागरिकाः चिन्तिताः सन्ति । गणतान्त्रिकनेपालस्य राष्ट्रपतिचयने अपि दलेषु असहमतिः । विश्वासघाताश्च आयाताः। सर्वत्र आन्दोलनानि दृश्यन्ते, कदा छात्राणाम्, कदा व्यवसायिणाम्, कदा तराईवासिनाम्, कदा पर्वतास्थानाम् आन्दोलनानि सन्ति । वयम् आशास्महे अस्माकं नेतारः अवश्यमेव वर्तमानां अस्थिरां राजनीतिकतरलतां समाप्य नवनेपालस्य नवीनसंविधाननिर्माण शीघ्रम् एव सफलाः भविष्यन्तीति।

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! आजको एक्काइसौं शताब्दी निबन्धमय नै भएको कुरा सर्वविदितै छ । वर्तमान समयमा विभिन्न सङ्घ-संस्थासँग आबद्ध बुद्धिजीवीहरू, राजनीतिज्ञहरू, पत्रकारहरू, शिक्षकहरू र प्राध्यापकहरूले आफ्ना भाव निबन्धको माध्यमबाट व्यक्त गर्छन् । संसारमा जति समाचारपत्रहरू निस्कन्छन्, ती सबैमा एक-दुई निबन्ध अवश्य नै हुन्छन् । आजभोलि त समयको सीमितताले उपन्यास, महाकाव्य, महाभारत आदि ठूला-ठूला ग्रन्थको पनि विवेचनात्मक लेख-निबन्धबाटै सबैले ग्रन्थको मर्म बुझ्न चाहन्छन् । अतः यो युग निबन्धको हो । अब आउनुहोस्, निबन्ध के हो ? यो कति किसिमको हुन्छ ? कसरी लेख्नुपर्छ ? आदि विषयको संक्षेपमा अध्ययन गरौं ।

२. निबन्धलेखनम्

क) निबन्धलेखन-परिचयः

संस्कृतजिज्ञासवः ! सखायः ! भ्रातरः ! भगिन्यः च ! इयं एकविंशतितमा शताब्दी पूर्णरूपेण निबन्धमयी विद्यते, इदं सर्वविदितं तथ्यमस्ति । अधुना विभिन्नेषु संस्थानेषु आबद्धाः बुद्धिजीविनः राजनीतिककार्यकर्तारः पत्रकाराः शिक्षकाः प्राध्यापकाश्च निबन्धस्यैव माध्यमेन स्वकीयान् विचारान् सर्वत्र प्रसारयन्ति । अतः अस्माभिः निबन्धलेखनस्य विधिः ज्ञातव्यः । आधुनिके युगे निबन्धस्य अत्यधिकं महत्त्वं वर्तते । यस्य कस्य अपि विश्वविद्यालयस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पाठ्यक्रमे कस्यापि महाकाव्यस्य केचन सर्गाः, कस्यापि प्रबन्धस्य केचन भागाः निर्धारिताः भवन्ति । व्याकरणे महाभाष्यमपि नवाह्निकमात्रं पाठ्यते । कस्य अपि प्रबन्धस्य, काव्यस्य, महाकाव्यस्य च अपि पूर्णस्वरूपज्ञानाय शिक्षितानां गुरूणां शिष्याणाञ्च पार्श्वे समयः नास्ति । अतः एव सूक्ष्माकारान् निबन्धान् पठित्वा जनाः सर्वं तथ्यं ज्ञातुम् इच्छन्ति । अत एव निबन्धलेखनम् अधुना अनिवार्यं जातम् अस्ति । अयं समयः संसारस्य शैक्षिकजगति निबन्धकालः इति विश्रुतः वर्तते । विंशतितमशताब्द्या अयं समयः निबन्धस्य समयः इति कथने न का अपि आपत्तिः भवेत् ।

विश्वस्मिन् विश्वे कति भाषाः सन्ति, कति च समाचारपत्राणि निःसरन्ति, तेषु समाचारपत्रेषु द्वित्राः निबन्धाः अवश्यमेव भवन्ति । अतः वयम् निबन्धस्य महत्त्वम् अनुमातुं शक्नुमः । सर्वे छात्राः निबन्धलेखने दक्षाः भवन्तु इति विचार्य निबन्धशिक्षणम् आरभ्यते ।

ख) निबन्धपरिभाषा

निः निशेषेण बन्धनं निबन्धः । कस्यापि परिकल्पितस्य निर्धारितस्य वा विषयस्य गभीराध्ययनाय गद्यात्मकशैल्यां साङ्गोपाङ्गं क्रमबद्धं समीक्षणात्मकं विश्लेषणात्मकं भावात्मकं च लेखनं निबन्धः इति उच्यते ।

ग) निबन्धभेदौ

क) **आत्मपरकनिबन्धः** - आत्मपरकनिबन्धेषु प्रायः लेखकाः भावप्रधानाः भवन्ति । प्रायः ते स्वानुभूतस्य विषयस्य विवरणम् उपस्थापयन्ति ।

ख) **वस्तुपरकनिबन्धः** - वस्तुपरकनिबन्धेषु लेखकाः वस्तुविश्लेषणविधौ समस्यायाः समुपस्थापनं विधाय तस्याः समाधानकार्ये केन्द्रिताः भवन्ति ।

घ) निबन्धस्वरूपसंरचना

अ) **शीर्षकम्**

आ) **आदिभागे** - शीर्षकगतविषयपरिचयः, तस्य व्युत्पत्तिः, भूमिकास्थापनम्, विषयप्रवेशः च भवन्ति । एतत् सर्वं एकस्मिन्नेव अनुच्छेदे लिख्यते ।

इ) **मध्यभागे** - विषयस्य विवरणम्, तर्काः, उदाहरणानि, तुलनाः, प्रमाणानि, सकारात्मकपक्षाः, नकारात्मकपक्षाः च स्थाप्यन्ते । समस्यायाः उल्लेखेन सह समाधानोपायाश्च भवन्ति । अयं भागः त्रिषु चतुर्षु अथवा ततः अपि अधिकेषु अनुच्छेदेषु लिख्यते ।

ई) **अन्त्यभागे** - कथोपकथनस्य सारः, विषये स्वकीया धारणा, उपसंहारः च अत्र स्थाप्यन्ते । अयं भागः प्रायः एकस्मिन्नेव अनुच्छेदे लिख्यते ।

ङ) निबन्धलेखने मननीयाः बिन्दवः

अ) शीर्षकस्य चयनम्

आ) विषयसम्बद्धानां बिन्दूनां सङ्कलनम् ।

इ) सङ्कलितबिन्दूनां स्थाननिर्धारणम् ।

ई) भाषिकी शुद्धता, विश्लेषणदक्षता च ।

उ) निबन्धमध्यभागे स्थापितानि उदाहरणानि सान्दर्भिकाणि सन्ति न वा इति परीक्षणम् ।

ऊ) लेखने समागतानाम् अनुपयुक्तकथनानां दूरीकरणं सर्वेषां अनुच्छेदानां परिमार्जनञ्च ।

* उपरि निर्दिष्टानि निबन्धसंरचनासूत्राणि प्रयुज्य नीचैः केचन स्वल्पाकाराः निबन्धाः उपस्थापिताः सन्ति । एतेषाम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अध्ययनेन निबन्धस्वरूपं ज्ञात्वा भवद्भिः स्वयम् अपि एतादृशानां निबन्धानां रचनायाम् अभ्यासः कर्तव्यः ।

अ) **शीर्षकम्** – नेपाल-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

आ) **बुँदाटिपोट** – विश्वविद्यालयस्य स्थापना, केन्द्रीयकार्यालयस्य स्थानम्,

इ) **पदाधिकारिणः**

ई) **विश्वविद्यालयान्तर्गता कार्यालयाः**

उ) **सम्बन्धनप्राप्तानि विद्यापीठानि ।**

क) निबन्ध-परिचय

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! यो एक्काइसौं शताब्दी पूर्णरूपमा निबन्धमय नै भएको छ । यो सबैले बुझेको तथ्य हो । आजभोलि विभिन्न संघसंस्थामा आबद्ध बुद्धिजीवीहरू, राजनीतिज्ञहरू, शिक्षक र प्राध्यापकहरू निबन्धकै माध्यमबाट आफ्ना भावनाहरू सर्वत्र व्यक्त गर्दछन् । अतः हामीहरूले निबन्ध लेख्ने विधि जान्नुपर्दछ । आधुनिक समयमा निबन्धको धेरै महत्त्व छ । जुनसुकै विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रममा कुनै पनि महाकाव्यका केही सर्ग, कुनै प्रबन्धका केही भाग निर्धारित हुन्छन् । व्याकरणमा महाभाष्य पनि नवाह्निकमात्र पढाइन्छ । कुनै पनि प्रबन्धको, काव्यको, महाकाव्यको पूर्ण रूपको बोधका लागि शिक्षित गुरुहरू र विद्यार्थीहरूसँग समय छैन । त्यसैले स-साना निबन्धहरू पढेर मानिसहरू सम्पूर्ण कुरा बुझ्न चाहन्छन् । आजभोलि निबन्ध लेख्नु अनिवार्य भएको छ । यो समय शैक्षिक जगत्को निबन्धकाल हो । बीसौं शताब्दीदेखि अहिलेसम्मको समय निबन्धको समय हो भनेमा कुनै आपत्ति हुने छैन । संसारमा कति भाषा छन्, कति समाचारपत्रहरू निस्कन्छन् । तिनी समाचारपत्रहरूमा दुई-तीनवटा निबन्धहरू अवश्य नै हुन्छन् । यसबाट हामीहरू निबन्धको महत्त्व बुझ्न सक्छौं । अत सबै विद्यार्थीहरू निबंन्ध लेख्नमा दक्ष होऊन् भन्ने विचार गरी निबन्ध शिक्षण आरम्भ गरिएको छ ।

ख) निबन्धपरिभाषा

कुनै विषयलाई राम्रोसँग बाँध्नु नै निबन्ध हो । कुनै पनि कल्पना गरिएको अथवा निर्धारित विषयको गहिरो अध्ययन र व्याख्यानको लागि गद्यात्मक शैलीमा साङ्गोपाङ्ग क्रमबद्ध समीक्षात्मक, विश्लेषणात्मक र भावनात्मक लेख नै निबन्ध हो । निबन्धको लेखनलाई निबन्धलेखन भनिन्छ ।

ग) निबन्धका भेद

क) **आत्मपरकनिबन्ध** – आत्मपरकनिबन्धहरूमा प्रायः लेखकको भावना प्रधान हुन्छ । यस्ता निबन्धहरूमा लेखकहरूले आफूले अनुभव गरेका विषयहरूको विवरण उपस्थापित गर्दछन् ।

ख) **वस्तुपरकनिबन्ध** – वस्तुपरकनिबन्धहरूमा लेखकहरू वस्तुविश्लेषण गरेर समस्याको समाधानमा केन्द्रित हुन्छन् ।

घ) निबन्धको स्वरूप-संरचना

अ) **शीर्षक**

आ) **आदिभाग** – शीर्षकगत विषयको परिचय, विषयको व्युत्पत्ति, भूमिका स्थापन र विषयप्रवेश आदि भागमा रहेका हुन्छन र उक्त सबै कुरा एउटै अनुच्छेदमा लेख्ने प्रचलन रहेको छ ।

इ) **मध्यभाग** – विषयको विवरण, तर्क-वितर्कात्मक विश्लेषण, उदाहरण, विषयगत तुलना, विषयलाई

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रमाणित गर्ने प्रमाण, विषयका सकारात्मक पक्ष र नकारात्मक पक्ष मध्यभागमा प्रस्तुत गरिन्छन् । समस्याको उल्लेखका साथै समाधानका उपायहरू पनि दिइएको हुन्छ । यो भाग तीन – चार अथवा तीभन्दा अधिक अनुच्छेदहरूमा लेखिएको हुन्छ ।

ई) **अन्त्यभाग** – निबन्धको अन्त्यमा भूमिका र मध्यभागमा वर्णन र विश्लेषण गरिएका विषयहरूको सङ्क्षिप्त सार प्रस्तुत गर्दै लेखकीय अवधारणा पनि स्थापित गरिएको हुन्छ । प्रायः यो भाग एउटै अनुच्छेदमा लेखिएको हुन्छ ।

ङ) निबन्धलेखनका लागि मननीय कुराहरू

अ) शीर्षक चयन

आ) शीर्षकसँग सम्बद्ध बुँदाटिपोट ।

इ) सङ्कलित बुँदाहरूको स्थान निर्धारण ।

ई) भाषिक शुद्धता र विश्लेषण दक्षता ।

उ) निबन्धमा राखेका उदाहरणहरूको सान्दर्भिकताको परीक्षण ।

ऊ) लेखनमा आएका अनुपयुक्त कथनको निवारण र अनुच्छेदहरूको परिमार्जन ।

उपर्युक्त बुँदाहरूलाई समावेश गरी लेखिएको निबन्ध राम्रो हुन्छ ।

माथि बताइएका निबन्धलेखन सूत्रहरूमा प्रथम र द्वितीय सूत्र प्रयोग गरेर तयार गरिएको एउटा निबन्ध तल दिइएकोछ ।

१. **शीर्षक** – नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय

२. **बुँदाटिपोट** – विश्वविद्यालयको स्थापना, केन्द्रीय कार्यालय भएको ठाउँ

३. **पदाधिकारीहरू**

४. **विश्वविद्यालय अन्तर्गतका कार्यालयहरू**

५. **सम्बन्धनप्राप्त विद्यापीठहरू**

निबन्ध उदाहरण

नेपाल-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

नेपाल-संस्कृत-विश्वविद्यालयः संस्कृतवाङ्मयस्य ज्ञानविज्ञानयोः समन्वयात्मकाय अध्ययनाय २०४३ तमे वैक्रमाब्दे स्थापितः अस्ति । अस्य केन्द्रीयकार्यालयः मध्यपश्चिमाञ्चलस्य दाङ-जनपदे अस्ति । सहायककार्यालयः काष्ठमण्डपस्य वसन्तपुरे वर्तते । अस्य केन्द्रीयकार्यालये त्रयः विभागाः सन्ति । तेषु – उपकुलपतेः प्रमुखकार्यालयः, शिक्षाध्यक्षस्य कार्यालयः, कुलसचिवस्य कार्यालयश्च सन्ति । विश्वविद्यालयस्य उपकुलपतिः प्रमुखः पदाधिकारी भवति। स एव प्रशासनप्रमुखोऽपि अस्ति, अस्यैव नेतृत्वे सर्वे प्राध्यापकाः कर्मचारिणश्च संस्कृतस्योन्नतये संलग्नाः भवन्ति ।

उपकुलपतेः सहयोगाय केन्द्रीयप्रशासकीयभवने शिक्षाध्यक्षस्य कार्यालयः, कुलसचिवस्य कार्यालयश्च स्तः । विश्वविद्यालयस्य सभया पारितानां नीतिनिर्देशनियमानां कार्यरूपेण परिपालनाय इमौ शिक्षाध्यक्षस्य कुलसचिवस्य च कार्यालयौ तत्परौ भवतः । परीक्षा-सञ्चालनस्य कृते तु केन्द्रीयकार्यालयान्तर्गतः एकः परीक्षानियन्त्रणकार्यालयः स्वकीये भवने एव अस्ति, अस्य प्रमुखः परीक्षानियन्त्रकः भवति । अयं कार्यालयः कुलसचिवकार्यालयान्तर्गतः अस्ति ।

वसन्तपुरकार्यालये च, शिक्षाध्यक्षकार्यालयान्तर्गतमेकमनुसन्धानकेन्द्रमस्ति । अनुसन्धानकेन्द्रस्य प्रमुखः कार्यकारिनिर्देशकः भवति । विश्वविद्यालयान्तर्गतानि विभिन्नानि विद्यापीठानि सन्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

वाल्मीकिविद्यापीठम् - मध्यमाञ्चलान्तर्गते काष्ठमण्डपे वाल्मीकिविद्यापीठमस्ति । अस्मिन् विद्यापीठे उत्तरमध्यमातः आचार्यकक्षापर्यन्तं वेद-व्याकरण-साहित्य-धर्मशास्त्रादिसंस्कृतविषया-आङ्ग्लभाषा-नेपालीभाषा-राजनीतिशास्त्रप्रभृतयः आधुनिकविषयाः, योगप्राकृतिकचिकित्सा-शिक्षाशास्त्रिविषयाश्च पाठ्यन्ते । इदं विद्यापीठं काष्ठमण्डपस्य प्रदर्शनीमार्गे अवस्थितमस्ति ।

पिण्डेश्वरविद्यापीठम् - पूर्वाञ्चलगतायां धराननगर्यां २००८ तमे वर्षे स्थापितं पिण्डेश्वरविद्यापीठमस्ति । अस्मिन् विद्यापीठे व्याकरणविषये-साहित्यविषये च उत्तरमध्यमातः आचार्यकक्षापर्यन्तमध्ययनम् अध्यापनञ्च भवति। अस्य संस्थापने स्वर्गीयस्य पं. छविलालपोखरेलस्य महत् योगदानमस्ति । पूर्वाञ्चले एव सोलुखुम्बुजनपदे अपरं वि.पी. संस्कृतविद्यापीठमस्ति। अत्र उत्तरमध्यमाकक्षापर्यन्तमेव पठन-पाठनयोः व्यवस्था वर्तते । महोत्तरीति जनपदे महर्षेः याज्ञवल्क्यस्य तपोभूमौ मटिहान्याम् - या.ल.ना.विद्यापीठम् वर्तते । धनुषाजनपदे च हजारीजनकविद्यापीठं विद्यते । अत्र मैथिलीभाषाया हिन्दीभाषाया अपि अध्ययनम् अध्यापनं भवति । अतः पूर्वाञ्चले चत्वारि विद्यापीठानि नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयान्तर्गतानि सन्ति ।

पश्चिमाञ्चले च विन्दुवासिनीविद्यापीठं पोखरायाम्, रुरुसंस्कृतविद्यापीठं गुल्मीमण्डले, हरिहरसंस्कृतविद्यापीठञ्च अर्घाखाँचीजनपदे सन्ति । मध्यपश्चिमाञ्चले दाङजनपदे द्वे विद्यापीठे स्तः । तत्र एकम् - जनताविद्यापीठम्, विजौरीति ग्रामे वर्तते । जनताविद्यापीठे शास्त्रिकक्षापर्यन्तं शास्त्रीयविषयैः सह आयुर्वेदस्य, विज्ञानस्य, शिक्षाशास्त्रिविषयस्य च अध्ययनम् अध्यापनं भवति । अपरं केन्द्रीयकार्यालयस्य समीपे एव विश्वविद्यालयविद्यापीठमस्ति ।

सुदूरपश्चिमाञ्चले महेन्द्रनगरे शारदाविद्यापीठं विद्यते । पूर्वोक्तैः एभिः विद्यापीठै सह नेपालसंस्कृतविश्वविद्यालयः संस्कृतशिक्षायां समर्पितोऽस्ति ।

४. प्रतिवेदनम्

क) प्रतिवेदनस्य परिचयः

बहुसंस्कृतसम्पन्नः बहुभाषाविलसितः च अस्माकं समाजः अनेकाभिः समस्याभिः ग्रस्तोऽस्ति । तत्रैव अनेकाः विसङ्गतयः सन्ति । समाजे यदाकदा काचन दुर्घटनाः अवाञ्छितक्रियाकलापाश्च जायन्ते । तस्याम् अवस्थायां सत्यतथ्यान्वेषणं विधाय दुर्घटनायाः समस्यायाश्च कारणं ज्ञात्वा तस्य निराकरणाय विवरणात्मकस्य लेखस्य आवश्यकता भवति । तादृशः विवरणात्मकः समस्यानिराकरणोपाययुक्तः लेखः एव प्रतिवेदनं कथ्यते ।

ख) प्रतिवेदनस्य परिभाषा

कस्यापि विषयस्य घटनायाः वा यथार्थं चित्रणं विधाय प्रतिवेदनलेखकैः प्रस्तुतं समीक्षणात्मकं समाधानोपायसहितं च विवरणं प्रतिवेदनमस्ति ।

ग) प्रतिवेदनस्य विषयाः

१. कापि समसामयिकी समस्या
२. कापि घटना दुर्घटना वा
३. कस्मिन्नपि स्थाने शैक्षिकसंस्थायाः स्थापना
४. विभिन्नयोजनानां कार्यान्वयनम्
५. कृषिप्रधानदेशे कृषकाणां समस्याः समाधानानि च ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

घ) प्रतिवेदनस्य स्वरूपम्

आदिभागे - शीर्षकम्, परिचयः, पृष्ठभूमिः - एकस्मिन्नेव अनुच्छेदे
मध्यभागे - विवरणं तथ्यं तथ्यविश्लेषणम् - २-३ अनुच्छेदेषु
अन्त्यभागे - निष्कर्षः, समाधानोपायाश्च - एकस्मिन्नेव अनुच्छेदे

- प्रतिवेदकस्य हस्ताक्षराणि

ङ) प्रतिवेदनलेखने निम्नाङ्कितविधयः अवलम्ब्यन्ते

१. निर्धारितविषयस्य घटनायाः वा साङ्गोपाङ्गम् अध्ययनम् ।
२. अध्ययने मुख्यांशानां (बिन्दूनाम्) सङ्कलनम् ।
३. सङ्कलितबिन्दूनां क्रमनिर्धारणम् ।
४. समाधानोपायानां चिन्तनम् ।
५. परिमार्जनं विधाय लेखनम् ।
६. शब्दसङ्ख्यायाः परिगणनं च ।

उपर्युक्तप्रक्रियामवलम्ब्य लिखितं प्रतिवेदनं सर्वाङ्गपूर्णं भवति । उदाहरणम् -

शीर्षकम् - यातायातशुल्कवृद्धौ छात्रान्दोलनम्

बिन्दुसङ्कलनम्

१. इन्धनस्य मूल्यवृद्धिः ।
२. त्रिपक्षीययातायात-शुल्क-निर्धारणम् ।
३. छात्राणां कृते ४५ प्रतिशतं शुल्कन्यूनीकरणम् ।
४. सहमतौ सत्यां व्यवसायिनां सहमतिपालने समस्याः, तासां समाधानोपायाश्च ।

क) प्रतिवेदनको परिचय

बहुसांस्कृतिक र बहुभाषिक हाम्रो समाज अनेक किसिमका समस्याबाट ग्रस्त छ । यहाँ नै अनेकौं विसङ्गतिहरू छन् । समाजमा कहिलेकाहीँ केही दुर्घटना र अवाञ्छित क्रियाकलापहरू हुन्छन् । त्यस अवस्थामा सत्यतथ्यान्वेषण गरी दुर्घटना र समस्याका कारणहरू जानी त्यसको निराकरणका लागि विवरणात्मक लेखको आवश्यकता पर्छ । त्यस्ता समस्या निराकरणका उपायसहितका विवरणात्मक लेख नै प्रतिवेदन भनिन्छन् ।

ख) प्रतिवेदनको परिभाषा

कुनै पनि विषय अथवा घटनाका सन्दर्भमा यथार्थ चित्रण गरी समीक्षणात्मक समाधानका उपायसहित प्रतिवेदन लेखकहरूद्वारा प्रस्तुत विवरण नै प्रतिवेदन हो ।

ग) प्रतिवेदनका विषय

१. कुनै पनि समसामयिक समस्या
२. कुनै घटना वा दुर्घटना
३. कुनै पनि ठाउँमा शैक्षिक संस्थाको स्थापना
४. विभिन्न योजनाहरूको कार्यान्वयन
५. कृषिप्रधान देशमा कृषकहरूका समस्या र समाधान

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

घ) प्रतिवेदनको स्वरूप

पहिलो भागमा –	शीर्षक, परिचय, पृष्ठभूमि –	एक अनुच्छेदमा
मध्य भागमा –	वस्तुतथ्य विश्लेषण –	दुई तीन अनुच्छेदमा
अन्त्य भागमा –	निष्कर्ष, समाधानका उपायहरू –	एक अनुच्छेदमा

– प्रतिवेदकको हस्ताक्षर

ङ) प्रतिवेदनलेखनमा निम्नलिखित विधिहरू अवलम्बन गरिन्छ

१. निर्धारित विषय वा घटनाको साङ्गोपाङ्ग अध्ययन ।
२. अध्ययन गर्दा मुख्यांश सङ्कलन अथवा बुँदाटिपोट ।
३. सङ्कलित बुँदाहरूको क्रमनिर्धारण ।
४. समाधानका उपायहरूको चिन्तन ।
५. परिमार्जन र लेखन ।
६. शब्दसङ्ख्याको परिगणन ।

उपर्युक्त विधिअनुसार लेखिएको प्रतिवेदन सर्वाङ्ग पूर्ण बन्दछ । बुँदाहरूमा १., २. को क्रम अवलम्बन गरी लेखिएको प्रतिवेदन –

शीर्षकम् – सवारी भाड वृद्धि र विद्यार्थी आन्दोलन

बिन्दुसङ्कलन

१. इन्धनको मूल्यवृद्धि
२. त्रिपक्षीय वार्ताद्वारा यातायातशुल्क निर्धारण ।
३. छात्रहरूका लागि ४५ प्रतिशत शुल्क छुट ।
४. सहमतिपछि व्यवसायीहरूको सहमतिपालनमा देखिएको समस्या र समस्याको समाधानका उपाय ।

उदाहरण –

यातायातशुल्कवृद्धौ छात्रान्दोलनम्

साम्प्रतम् अन्ताराष्ट्रियस्तरे एव पेट्रोलियमपदार्थस्य मूल्यवृद्धिर्जाता । अस्माकं देशे यान्त्रिकस्य इन्धनस्य स्रोतः नास्ति। सर्वकारः विदेशेभ्यः आदाय यान्त्रिकेन्धनस्य आपूर्तिं करोति । अतः वैदेशिकविनिमयव्यवस्थायाः सन्तुलनार्थं सर्वकारः मूल्यवृद्धये बाध्यो जातः । इन्धनस्य मूल्यवृद्धौ सत्यां यातायातव्यवसायिनः अपि स्वयमेव यातायातशुल्कवृद्धिमकुर्वन्। तादृशीं मूल्यवृद्धिम् अवलोक्य छात्राः आन्दोलने संलग्नाः । तां यातायातव्यवसायिभिः विहितां मूल्यवृद्धिम् अस्वाभाविकीं इति विचार्य पुनः सर्वकारेण सह व्यवसायिनः छात्राश्च वार्तामकुर्वन् । सहमतिः च जाता । वार्ताप्रसङ्गे छात्राणां कृते ४५ प्रतिशतं शुल्कन्यूनीकरणम् अपि त्रिपक्षीयसहमतौ सर्वैः स्वीकृतम् । पुनश्च छात्राः निर्धारितशुल्कन्यूनीकरणसौविध्यं वाञ्छन्ति स्म परन्तु केचन व्यवसायिनः सहयोगं नैव अददन् । अस्मादेव कारणात् कदा पूर्वाञ्चले कदा पश्चिमाञ्चले कदा कस्मिन् जनपदे कदाचन इतरजनपदे यातायातावरोधः जातः । अवरोधसहनम् अस्माकं नियतिः एव जातम् ।

अनेन एव प्रकारेण अवरोधादिकरणे सर्वकारस्य राष्ट्रस्य च महती हानिर्भवति । अतः का अपि समस्याः व्यवसायिनां सन्तु, अथवा छात्राणां सन्तु, तासां समाधानार्थं सर्वकारस्य मध्यस्थतायां पुनः वार्तां विधाय गत्यवरोधः सर्वथा परिहर्तव्यः भवति । सर्वकारः तस्य विभिन्नाः निकायाश्च तत्र प्रयत्नरताः भवन्तु । येन नागरिकाणां अधिकाराः सुरक्षिताः भवन्तु इति।

प्रतिवेदकः

....

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

५. टिप्पणीलेखनम्

क) टिप्पणीलेखनस्य परिचयः

केनापि विदुषा लिखितस्य पुस्तकस्य पुस्तिकायाः पत्रपत्रिकासु प्रकाशितानां च समसामयिकविषयाणाम् गुणदोषादिविवेचनाय लेखकेभ्यः पत्रकारेभ्यः उत्साहप्रदानाय, त्रुटिपरिवर्तनाय च टिप्पणीकाराः टिप्पणीं कुर्वन्ति। टिप्पण्याः माध्यमेन लेखकस्य लेखनिबन्धादीनां परिष्काराः जायन्ते। अतः साम्प्रतं टिप्पण्याः आवश्यकता अस्ति। इत्थमेव गुणदोषविवेचनपुरस्सरं विहितं स्वीयावधारणायुक्तं विवेचनमेव टिप्पणी उच्यते । टिप्पण्याः लेखनं टिप्पणीलेखनम् इति प्रसिद्धम् ।

ख) टिप्पण्याः परिभाषा

कस्यापि लिखितस्य अथवा अलिखितस्य विषयस्य तथ्यपरकं विश्लेषणं विधाय स्वकीयावधारणाञ्च समायुज्य लेखनमेव टिप्पणी इत्युच्यते ।

ग) टिप्पणीलेखनविधिः

१. निर्धारितविषयस्य तथ्यपरकं विचारसङ्कलनम् ।
२. सङ्कलितबिन्दूनाम् उपरि स्वकीयप्रतिक्रियायाः लेखनम् ।
३. आवश्यकबिन्दूनाम् आद्यन्तमध्यभागनिर्धारणम् ।
४. बिन्दूनां विश्लेषणं विधाय प्रारम्भिकलेखनम् ।
५. प्रारम्भिकलेखनस्य परिमार्जनम् ।
६. परिमार्जितस्य सरलभाषायां प्रभावोत्पादकशैल्यां पुनर्लेखनम् ।

एवं कृते सति कस्यापि विषयस्य प्रभावोत्पादिका टिप्पणी सुसम्पन्ना भवति ।

उदाहरणम्

वर्तमानसंस्कृतशिक्षा

आदौ बिन्दुसङ्कलनम्

१. संस्कृतशिक्षायाः आवश्यकता ।
२. छात्रसङ्ख्यायाः न्यूनता ।
३. समसामयिकपाठ्यक्रमस्य अभावः ।
४. प्राविधिकशिक्षायाः न्यूनता ।
५. छात्राणां निश्चितकार्यक्षेत्रस्य अभावः ।

क) टिप्पणीलेखन-परिचय

कुनै पनि विद्वान्ले लेखेको पुस्तकपुस्तिका र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित समसामयिक विषयमा गुण–दोषको विवेचनाका लागि लेखक र कार्यपत्र लेखकको उत्साह वृद्धिका लागि र त्रुटिपरिमार्जनका लागि टिप्पणीकारहरूले सम्बन्धित विषयमा टिप्पणी गर्दछन् । टिप्पणीद्वारा लेखकका लेख, रचना, निबन्ध आदिको परिष्कार हुन्छ । अतः आजभोलि टिप्पणीको विशेष महत्त्व छ। यस्तो गुण–दोषविवेचकपूर्वक आफ्ना धारणासहित प्रस्तुत गरिएको विवरण नै टिप्पणी हो । टिप्पणीको लेखनलाई नै टिप्पणीलेखन भनिन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ख) टिप्पणीको परिभाषा

कुनै पनि लिखित अथवा अलिखित विषयको तथ्यपरक विश्लेषण गरी आफ्नो धारणासहित लेखिएको लेख नै टिप्पणी हो ।

ग) टिप्पणी लेखनका विधिहरू

१. निर्धारित विषयको आवश्यक बुँदाटिपोट
२. सङ्कलित बुँदाहरूमाथि आफ्नो प्रतिक्रियाको टिपोट ।
३. आवश्यक विधाहरूको स्थाननिर्धारण ।
४. बुँदाहरूको विश्लेषण गरी प्रारम्भिक लेखन
५. प्रारम्भिक लेखको परिमार्जन
६. परिमार्जनपछि सरल भाषामा प्रभावोत्पादक शैलीमा पुनर्लेखन ।

उपर्युक्त विधिको अवलम्बन गरी तयार गरिएको टिप्पणी प्रभावोत्पादक बन्दछ ।

जस्तै -

शीर्षक - **वर्तमान संस्कृत शिक्षा**

बुँदाटिपोट

१. संस्कृतशिक्षाको आवश्यकता ।
२. छात्रसङ्ख्याको कमी ।
३. समसामयिक पाठ्यक्रमको अभाव ।
४. प्राविधिकशिक्षाको कमी ।
५. छात्रहरूको निश्चित कार्यक्षेत्रको अभाव ।

वर्तमानसंस्कृतशिक्षा

अस्माकं देशः बहुसंस्कृतिसम्पन्नः, बहुभाषाविलसितः च अस्ति । पूर्वमेचीतः महाकालीपर्यन्तं अस्माकं देशे अनेकाः भाषाः सन्ति। अनेकसंस्कृतिसम्पन्नाः जनाः च विद्यन्ते । सर्वेषां नागरिकाणां मातृभाषा भिन्ना भिन्ना वर्तते । देशेषु सर्वजनसम्पर्कभाषास्वरूपा - एका राष्ट्रभाषा नेपाली अस्ति । राष्ट्रभाषा नेपाली-संस्कृतात् समुत्पन्ना विद्यते, न केवलं राष्ट्रभाषा एव अपितु अन्या अपि भाषा संस्कृतात् अनुप्राणिताः सन्ति । देशस्थाः समग्राश्च संस्कृतयः न्यूनाधिकरूपेण संस्कृतभाषया प्रभाविता सन्ति । अतः संस्कृतशिक्षायाः आवश्यकता विद्यते । संस्कृतात् एव अस्मदीयाः सर्वाः संस्कृतयः सर्वाः भाषाः च अनुप्राणिताः सन्ति । अस्माकं राष्ट्रभाषा नेपाली तु संस्कृतं विना जीवितुं नैव शक्नोति । संस्कृतशिक्षायाः आवश्यकतां विचार्य सर्वकारेण संस्कृतविश्वविद्यालयः अपि स्थापितः वर्तते । परन्तु संस्कृतशिक्षां प्रति छात्राः आकृष्टाः न सन्ति । विश्वविद्यालये संस्कृतछात्राणां सङ्ख्या न्यूना अस्ति । यद्यपि तत्र बहूनि कारणानि सन्ति । तेषु कानिचिद् मुख्यानि निम्नाङ्कितानि सन्ति -

१. समसामयिकपाठ्यक्रमस्य अभावः

भट्टोजिदीक्षितस्य समयः ख्रिष्टाब्दस्य सप्तदशशताब्द्याः अन्तिमकालः अस्ति । तदानींतन समयस्य प्रायः सर्वे अध्ययनाध्यापनविधयः संस्कृतविश्वविद्यालये अद्यापि प्रयुज्यन्ते । समयसापेक्षविषयं विधिञ्च सर्वे छात्राः समाजश्च इच्छन्ति । परन्तु विश्वविद्यालयः पाठ्यक्रमपरिमार्जने लेखने अध्यावधि मन्थरगतिकः अस्ति । अतः विश्वविद्यालयः यथाशीघ्रं समयानुरूपस्य शिक्षणप्रशिक्षणविधेः स्थापने संलग्नः भवतु ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२. **प्राविधिकशिक्षायाः न्यूनताः**

संस्कृतवाङ्मये अनेके प्राविधिकविषयाः सन्ति । यथा – आयुर्वेदः, ज्योतिषः, योगः, कर्मकाण्डम्, प्राकृतिकचिकित्सा, परन्तु अस्य विश्वविद्यालयस्य प्रशासकाः प्राविधिकविषयशिक्षणे मौनम् आकलयन्ति । ज्योतिषविषयस्य सम्यक् अध्ययनम् अत्र भवति । परन्तु अनेके छात्राः प्रविधिरहिताः सन्ति । प्रतिवर्षं भारतात् अनेके ज्योतिर्विदः अत्र आगत्य स्वजीविकां प्रतिष्ठापूरकं परिचालयन्ति । अस्मिन् विषये वयं संस्कृतज्ञाः मौनं धारयामः । आयुर्वेदचिकित्साशास्त्रस्य प्रमुखः विषयः अस्ति । अस्माकं देशे अनेकाः वनस्पतयः सन्ति तासां संरक्षणे वैदेशिकमुद्राणाम् अर्जने च संस्कृतसङ्कायः सुषुप्तः अस्ति । अनेनैव प्रकारेण अस्माकं विश्वविद्यालयः अनेकेषु कार्यक्रमेषु मन्थरगत्या प्रचलन् अस्ति । वस्तुतः पूर्णरूपेण प्राविधिकविषयपूर्णा अपि संस्कृतशिक्षा समयानुकूलं विकासं न भजते ।

६. बोधः

क) बोधस्य परिचयः

बोधनं बोधः इति व्युत्पत्तिलभ्यः अर्थः । कस्यापि विषयस्य सम्यग् ज्ञानमेव अस्ति । परन्तु अत्र प्रयुक्तस्य बोधशब्दस्य अन्यः अपि अर्थः अस्ति । यथा – कस्यापि पठितांशस्य पठितांशस्य वा अनुच्छेदं गद्यं पद्यं वा सम्यक् अधीत्य समुचितोत्तरलेखनम् अपि बोधः उच्यते । वस्तुतः यथाशीघ्रं विषयवस्तुनः यथार्थज्ञानं विधाय उत्तरलेखनमेव बोधः अस्ति । बोधस्य माध्यमेन छात्राणां क्षमतायाः तेषां विषयप्रकाशनशक्तेश्च सकृदेव परीक्षणं भवति ।

ख) बोधस्य परिभाषा

कस्मिन्नपि अनुच्छेदे निबन्धे गद्यकाव्ये अथवा पद्यकाव्ये वर्णितान् विषयान् आधृत्य वर्णनानुरूपेण प्रश्नान् निर्माय तत्र प्रस्तुतानां बोधप्रदानां विषयाणाम् उत्तररूपेण परिज्ञानं बोधः उच्यते ।

ग) बोधस्य कृते आवश्यकानि तत्त्वानि

१. अर्थबोधविधेः उपयोगः ।
२. विहितानां प्रश्नानां तस्मिन्नेव गद्यांशे उत्तरान्वेषणम् ।
३. उत्तरात्मकेषु वाक्येषु रेखाङ्कनम्, रेखाङ्कितभागानां पुनः पुनः समीक्षणम् ।
४. उत्तरलेखनसमये अन्वयविधिं अनुसृत्य कर्तृपदस्य, कर्मपदस्य, क्रियापदस्य च समायोजनं विधाय सरलेनैव वाक्येन उत्तरस्यं प्रारम्भिकलेखनम् ।
५. विषयस्य केन्द्रीयभावमाश्रित्य शीर्षकचयनम्, उत्तरलेखनञ्च विधेयम् ।

एवं कृते सति बोधस्योत्तरलेखने भवन्तः सफलाः भविष्यन्ति ।

क) बोधको परिचय

बुझाइ नै बोध हो । यो व्युत्पत्तिबाट प्राप्त अर्थले कुनै पनि विषयको राम्रो ज्ञान नै बोध हो । परन्तु यहाँ प्रयुक्त बोधशब्दको अर्थ योभन्दा अतिरिक्त पनि छ । जस्तै – यहाँ प्रयुक्त बोधशब्द कुनै पनि पठितांश अथवा अपठितांशको अनुच्छेद, गद्य, पद्यलाई राम्रो गरी पढेर समुचित उत्तर लेख्ने अर्थमा प्रयोग भएको छ । वास्तवमा यथाशीघ्र विषयवस्तुको ज्ञान गरेर त्यहाँ सोधिएका प्रश्नहरूको उत्तर लेख्नु नै बोध हो । यसबाट विद्यार्थीहरूको विषयबोध गर्ने क्षमता र बोधप्रकट गर्ने शक्तिको एकै पटक परीक्षण हुन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ख) बोधको परिभाषा

कुनै पनि अनुच्छेद, निबन्ध, गद्यखण्ड अथवा पद्यखण्डमा वर्णित विषयहरूलाई आधार बनाएर वर्णनअनुसार प्रश्न रचना गरी त्यहाँ प्रस्तुत बोधप्रद विषयहरूको उत्तररूपमा परिज्ञान गर्नु नै बोध हो ।

ग) बोधका लागि आवश्यक कुराहरू

१. अर्थबोधविधिको उपयोग ।

२. सोधिएका प्रश्नहरूको त्यहीं गद्यांशमा अन्वेषण ।

३. उत्तरात्मक वाक्यहरूको रेखाङ्कन र समीक्षण ।

४. उत्तरलेखनमा अन्वयविधिको अनुसरणसहित कर्ता, कर्म, क्रियाको मिलान गरी सरल वाक्यहरूमा उत्तर लेखन ।

५. केन्द्रीय भावको आधारमा शीर्षक चयन र उत्तरलेखन ।

उपर्युक्त विधिको अवलम्बन गरी बोधका उत्तर लेखन गर्दा तपाईंका उत्तरहरू सटीक हुन्छन् ।

प्रस्तुत संस्कृतको गद्यांशलाई राम्रोसँग पढी संस्कृतमा सोधिएका प्रश्नहरूको उत्तर संस्कृतमा नै लेख्नुहोस् ।

क) कृष्णागण्डक्याः तीरे एका सुरम्या पर्णकुटी आसीत् । तां पर्णकुटीम् उपविश्य कश्चन ब्रह्मचारी गङ्गायां स्नानादिकं विधाय प्रतिदिनं कस्यापि इष्टदेवस्य मन्त्रं जपति स्म । एकस्मिन् दिने मध्यदिवसे स्नानार्थं पर्णकुट्याः ब्रह्मचारी बहिः आगच्छत् । यदा स ब्रह्मचारी गण्डकीं प्रति चलन् आसीत् । तदैव व्याधेन आक्रान्तं श्वसन्तम् विद्धपादम् एकं मृगशावकम् अपश्यत् । कारुणिकः ब्रह्मचारी मृगशावकं कुट्याः अन्तरे नीत्वा कुटीसम्भवम् औषधम् व्रणे विलेप्य वस्त्रखण्डेन मृगशावकपादं वेष्टयित्वा तस्य कृते तृणादिकं संस्थाप्य स्नानमार्गे प्राचलत् । तदा एकस्य व्याधस्य 'तिष्ठ मुने ! तिष्ठ मुने !' इति वाक्यं श्रुत्वा ब्रह्मचारी स्थितः आसीत् । 'किम् भवता मया विद्धः मृगशावकः दृष्टः ?' इति तेन पुनः कस्य अपि प्रश्नः श्रुतः । ब्रह्मचारी आत्मनि एव अविचारयत् यदि अहं मया दृष्टः इति कथयामि तर्हि अयं मृगशावकं नेष्यति, मारयिष्यति च प्रकारान्तरेण हननस्य पापभाक् अहमपि भविष्यामि इति विचार्य **'यद्भूतहितमत्यन्तमेतत् सत्यं मतं मम'** इति भगवतः वचनं स्मृत्वा कस्यापि जीवनसंरक्षणे यदि अहम् असत्यमपि वदामि, तर्हि तस्य जीवनसंरक्षणपुण्यात् असत्यवचनपापं न्यूनतरं भवेदिति विचार्य, ब्रह्मचारिणा उच्चैः स्वरेण प्रत्युत्तरम् प्रदत्तम् – मया मृगशावकः नैव दृष्टः, इति । साधवः असत्यं नैव वदन्तीति निश्चित्य व्याधः अन्यत्र प्रचलितः मृगशावकः च सुरक्षितः ।

प्रश्नाः

१. गण्डक्यास्तीरे पर्णकुट्यां कः निवसति स्म ?

२. मध्यदिने ब्रह्मचारी कुत्र गन्तुम् इच्छति स्म ?

३. स्नानार्थं गमनवेलायां ब्रह्मचारी किम् अपश्यत् ?

४. ब्रह्मचारी 'मुने तिष्ठ तिष्ठ' इति कस्य सम्बोधनवाक्यं श्रुतवान् ?

५. ब्रह्मचारी व्याधस्य प्रश्नस्य उत्तरप्रदानविषये मनसि किम् अविचारयत् ?

६. असत्यवचनस्य पापं कस्मात् कार्यात् न्यूनतरं भवितुं शक्नोति ?

७. ब्रह्मचारिणः स्वभावः कीदृशः आसीत् ?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ख) नृपस्य शुद्धोदनस्य, राज्याः मायावत्याः च पुत्रः अस्मदीये राष्ट्रे नेपाले समुत्पन्नः सिद्धार्थः जन्मन एव, एकान्तप्रियः अन्तर्मुखी च आसीत् । सिद्धार्थः मम राजकीयकार्येषु सहयोगी भवतु इति शुद्धोदनस्य इच्छा आसीत् । राजा शुद्धोदनः राजकीयं वैभवम्, नागरिकं सम्मानञ्च प्राप्य पुत्रस्य सिद्धार्थस्य मनसि संसारस्य भोगे आसक्तिः समुत्पन्ना भविष्यतीति निश्चित्य पुत्रं नगरं भ्रामयितुं मन्त्रिणं सारथिनञ्च आदिशति स्म ।

सारथिः राज्ञः आज्ञां शिरसि निधाय रथारूढं सिद्धार्थं गृहीत्वा नगरं भ्रामयितुं प्रासादात् बहिरगच्छत् ।

नागरिकैः राजकीयसम्मानेन सम्मानितः सन् सिद्धार्थः नगरपरिभ्रमणस्य प्रथमे दिवसे एव विपरीतदिशः आयान्तम् एकम् जराजीर्णं वृद्धम् अपश्यत् । सिद्धार्थः तं वृद्धं विलोक्य सारथिमपृच्छत् । सारथे ! अपि अस्माकं कमनीयं शरीरमपि कालान्तरे एतादृशमेव जराजीर्णं भविष्यति ? इति सिद्धार्थस्य प्रश्नं श्रुत्वा सारथिः उक्तवान् - आम् ! अस्माकं सर्वेषां शरीरं समये प्राप्ते जीर्णतां यास्यति इति । उत्तरं श्रुत्वैव खिन्नो भूत्वा सिद्धार्थः अकथयत्- सारथे ! शीघ्रं रथं राजप्रासादं प्रत्यावर्तय । सारथिश्च कुमाराज्ञानुसारेण रथं प्रत्यावर्तयति स्म । पुनश्च अपरस्मिन् दिने नगरभ्रमणार्थं सारथिना सह सिद्धार्थः प्रचलितः । तदा दैवयोगात् राजकुमारः कमपि असाध्यरोगग्रस्तं रोगिणम् अपश्यत् । तं दृष्ट्वा सिद्धार्थः सारथिम् अपृच्छत् – सारथे ! अपि तव मम च इदं सुमनोहरं शरीरमपि रोगाक्रान्तं भविष्यति ? तस्य प्रश्नस्यापि पूर्ववत् उत्तरं ददानः - सारथिः - आम् इति कथयति स्म । पुनश्च सिद्धार्थः भ्रमणकार्यं विहाय प्रासादम् अगच्छत् ।

तृतीये पर्याये नगरपरिभ्रमणवेलायां कुमारः चतुर्भिः पुरुषैः स्मशानं प्रति नीयमानं मृतशरीरं पश्यति । तद् दृष्ट्वा सिद्धार्थः सारथिं पृच्छति – किमिदं सारथे ! सारथिः अकथयत् – इदं निष्प्राणं शरीरं शव इत्युच्यते । एतत् दाहार्थं स्मशानघट्टं नीयते जनैः । तत् श्रुत्वा सिद्धार्थः अकथयत् – अहो कष्टम् ! महत् अनर्थम् ! सर्वम् असत्यम्, यद् सत्यं जनाः मन्यन्ते तत् सर्वं क्षणभङ्गुरम् अस्ति इति । सारतः तु इदं जीवनं दुःखमयमेव । नेच्छामि राज्यम्, भोगम्, ऐश्वर्यञ्च। अहं शाश्वतीं शान्तिमेव कामये इति विचार्य सिद्धार्थः विषयविमुखः भूत्वा शाश्वतस्य सत्यस्य अन्वेषणे रतः अभवत् ।

प्रश्नाः

१. सिद्धार्थः कुत्र समुत्पन्नः ?
२. कौ आस्तां तस्य मातापितरौ ?
३. शुद्धोदनः सिद्धार्थं दृष्ट्वा मनसि किम् अचिन्तयत् ?
४. शुद्धोदनः सारथिं मन्त्रिणं किम् आदिष्टवान् ?
५. प्रथमनगरभ्रमणे सिद्धार्थः किम् अपश्यत् ?
६. द्वितीये नगरभ्रमणे रोगाक्रान्तं पुरुषं दृष्ट्वा सिद्धार्थः सारथिं किम् अपृच्छत् ?
७. तृतीये नगरभ्रमणे सिद्धार्थः चतुर्भिः पुरुषैः कुत्र नीयमानं किम् अपश्यत् ?

७. अभिव्यक्तिः

क) अभिव्यक्तेरर्थः

अभिप्रायस्य प्रकटनम् एव अभिव्यक्तिः । स्वयं सम्यक् अधीतस्य कस्य अपि विषयस्य छात्राणां श्रोतृणाञ्च बोधनार्थं सरलया मधुरया च भाषया कथनमेव अभिव्यक्तिरस्ति । अभिव्यक्तिः वस्तुतः एका कला अस्ति । अभिव्यक्तिकलायाः माध्यमेनैव नायकाः, उद्घोषकाः, शिक्षकाः, समाजसेवकाः च जनानाम् आकर्षणे सफलाः भवन्ति । यस्य पार्श्वे अभिव्यक्तिकला नास्ति, तस्य सुन्दरं विषयवस्तु अपि श्रोतृणां मनांसि नैवाकर्षति । साम्प्रतं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभिव्यक्तिकलायाः प्रशिक्षणार्थं अनेके कार्यक्रमाः प्रशिक्षणानि च सञ्चालितानि सन्ति । आवश्यके सति -वयमपि लाभान्विताः भवामः । सञ्चारजगतः लाभान् वयं गृहे तिष्ठन्त एव टेलिभिजनम् आकाशवाणीं श्रुत्वा अवलोक्य च ग्रहीतुं शक्नुमः। यथा – संवादशैल्यां प्रस्तुतायाः अभिव्यक्तिकलायाः ज्ञानं कृत्वा दिशानिर्देशसदृशान् कार्यक्रमान् अवलोक्य विषयज्ञानं ग्रहीतुं शक्नुमः । अभिव्यक्तिकलायुक्तस्य नायकस्य एव भाषणं सर्वेभ्यः रोचते । अतः स्वकीयाम् अभिव्यक्तिकलां सन्तुलिताम्, सारगर्भितां च विधाय समाजे स्वप्रतिबिम्बस्थापने अग्रेसरन्तु भवन्तः ।

ख) अभिव्यक्तेः परिभाषाः

कस्यापि विषयस्य निर्दिष्टशीर्षकान्तर्गतविषयस्य च समीक्षणं विधाय स्वभावनानां विचाराणां प्रकाशनमेव अभिव्यक्तिः । इमामेव वयं 'अभिव्यक्तिकला' इति कथयामः ।

संस्कृतजिज्ञासवः छात्राः ! भ्रातरः ! भगिन्यः ! अभिव्यक्तेरध्ययनं छात्रेषु विशेषाध्ययनादेव सुसम्पन्नं भवति । अतः सङ्क्षेपेण अभिव्यक्तिप्रकाराः तेषां प्रशिक्षणमाध्यमाः च अत्र उल्लिखिता सन्ति ।

ग) अभिव्यक्तेः प्रकाराः

१. संवादात्मिका अभिव्यक्तिः ।
२. वादविवादात्मिका अभिव्यक्तिः ।
३. मनोवादात्मिका अभिव्यक्तिः ।
४. वक्तृतात्मिका अभिव्यक्तिः ।

आगच्छन्तु, संवादात्मिकाया अभिव्यक्तेः कलायाः शिक्षणम् – वयं दिशानिर्देशसदृशान् कार्यक्रमान् विलोक्य ज्ञानं ग्रहीतुं शक्नुमः । तेनैव प्रकारेण वादविवादात्मिकायाः अभिव्यक्तेः कलायाः ज्ञानं सार्वजनिकश्रवणसदृशेभ्यः (सार्वजनिक सुनुवाई) कार्यक्रमेभ्यः ग्रहीतुं शक्नुमः । तथैव वक्तृतात्मिकायाः अभिव्यक्तेः कलायाः ज्ञानं प्रतियोगितायै आयोजितेभ्यः कार्यक्रमेभ्यः ग्रहीतुं शक्नुमः ।

क) अभिव्यक्ति

वचनद्वारा भावप्रकाशन नै अभिव्यक्ति हो । आफूले राम्रोसँग पढेको कुनै पनि विषयमा सरल र मीठो भाषामा छात्रछात्रा एवं श्रोताहरूको बोधको लागि भावप्रकाशन गर्नु नै अभिव्यक्ति हो । वास्तवमा अभिव्यक्ति एउटा कला हो । अभिव्यक्ति कलाका माध्यमद्वारा नै नेताहरू, उद्घोषकहरू, शिक्षकहरू, समाजसेवकहरू जनतालाई आकर्षण गर्न सफल हुन्छन् । जसको साथमा अभिव्यक्तिकला छैन त्यसको सुन्दर विषयवस्तुले पनि श्रोताहरूको मन आकर्षित गर्न सक्दैन । आजभोलि अभिव्यक्तिकलाको प्रशिक्षणका लागि अनेक कार्यक्रम र प्रशिक्षणहरू भइरहेका छन् । आवश्यक परेमा यिनीहरूबाट हामीहरूले पनि लाभ लिन सक्छौं । हामीहरू घरमा बसेर पनि टेलिभिजन र रेडियो आदि सुनेर सञ्चारजगत्‌बाट लाभ लिन सक्छौं । जस्तै – दिशानिर्देशजस्ता कार्यक्रम हेरेर हामीहरू संवादशैलीमा प्रस्तुत गरिने अभिव्यक्तिकलाबाट लाभान्वित हुन सक्छौं । अभिव्यक्तिकलामा दक्ष नेताहरूको भाषणलाई सबैले मन पराउँछन् । अतः आफ्नो अभिव्यक्तिकलालाई समयमा नै सन्तुलित र सारगर्भित बनाएर समाजमा आफ्नो प्रतिबिम्ब स्थापन गर्ने तर्फ अगाडि बढ्नुहोस् ।

ख) अभिव्यक्तिको परिभाषा

कुनै पनि निर्धारित शीर्षकअन्तर्गत विषयको समीक्षा गरी आफ्ना भावना र विचारलाई प्रकाशन गर्नु नै अभिव्यक्ति हो । यसलाई अभिव्यक्तिकला पनि भनिन्छ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! छात्रहरूमा अभिव्यक्तिको कला विशेष अध्ययनपछिमात्र आउने कुरा हो । अतः यहाँ सङ्क्षेपमा अभिव्यक्तिका प्रकार र तिनीहरूको प्रशिक्षणमाध्यमको मात्र उल्लेख गरिएको छ ।

ग) अभिव्यक्तिका प्रकारहरू

१. संवादात्मक अभिव्यक्ति।
२. वादविवादात्मक अभिव्यक्ति ।
३. मनोवादात्मक अभिव्यक्ति ।
४. वक्तृतात्मक अभिव्यक्ति ।

संवादात्मक अभिव्यक्तिकलाको ज्ञान दिशानिर्देशजस्ता कार्यक्रमहरूबाट, वादविवादात्मक अभिव्यक्तिकलाको ज्ञान - सार्वजनिक सुनुवाईजस्ता कार्यक्रमहरूबाट र वक्तृतात्मक कलाको ज्ञान प्रतियोगितात्मक वादविवादका लागि आयोजित कार्यक्रमहरूबाट लिन सकिन्छ । मनोवादात्मक अभिव्यक्तिको उदाहरण यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ।

उदाहरणम् -

मनोवादात्मिकाभिव्यक्तिः

'मानवः सर्वोत्तमः प्राणी अस्ति' इति कथयन्ति । परन्तु मानवस्य वर्तमाने प्रचलितं गतिविधिम् अवलोक्य अहं तत्र सहमतः नास्मि । मानवेभ्यः पशवः अतीव उपरि सन्तीति कथयितुम् इच्छामि । यतो हि पशवः स्वोदरपूरणे एव सन्तुष्टाः भवन्ति । कश्चन, बलीवर्दः सस्यक्षेत्रं प्राप्य अपरस्य वर्षस्य कृते सस्यं नैव सञ्चिनोति । तेन सह अन्ये अपि पशवः तत्र गत्वा सस्यं खादितुं शक्नुवन्ति । स अन्यान् नैव निवारयति । परन्तु मानवस्तु स्वसन्ततये संरक्षणं करोति । सन्ततयः भवन्ति न वा इति अनिश्चिते सति अपि मानवः पुत्रस्य कृते, पौत्रस्य कृते, पपौत्रस्य कृते चिन्तनं विधाय समकालिकान् मानवान् तिरस्कृत्य भविष्यस्य कृते सञ्चयं करोति । यद्यपि सञ्चयं शोभनम् अस्ति, यदि वर्तमानसमये अन्येषां कृते आवश्यकता न स्यात् । वर्तमानसमये केचन अकालपीडिताः सन्ति, केचन भोजनं विना कुपोषिताः सन्ति, एतस्याम् अवस्थायाम् अनिश्चिताभ्यः सन्तितिभ्यः धनधान्यादिसङ्कलनं मानवताविरुद्धं शास्त्रविरुद्धं च अस्ति । अतः मानवः अस्मिन् विषये पशुभ्यः न्यूनोऽस्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४३ त्रिचालीसौं दिन
त्रयश्चत्वारिंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! ४६ दिनको पाठयोजनासहित गुरुकृपाबाट तयार गरिएको यस पुस्तकले तपाईंहरूलाई संस्कृतवाङ्मयको अध्ययन गर्नका लागि आवश्यक प्रारम्भिक धेरै कुरा सिकाउन सफल भएको छ । प्रारम्भमा संस्कृत बोल्न, लेख्न, सम्भाषण गर्ने कलालाई परिमार्जित गर्न शब्दरूपायन र धातुरूपायनबाट सुरु गर्दै विभिन्न वाक्यरचना गर्ने कलामा तपाईंहरूलाई यस पुस्तकले दक्ष बनाएको छ । त्यसपछि लेखनकलासँग सम्बन्धित बुँदाटिपोट, अनुच्छेदलेखन, निबन्धादि लेखनमा तपाईंहरूलाई थोरै भए पनि बाटो देखाउन यो पुस्तक अगाडि आएको कुरा सत्य नै हो । यसै लेखनकलासँग सम्बन्धित श्लोकरचनासँग जोडिएको छन्दको विषयमा प्रारम्भिक जानकारी गरौं । छन्दअनुसार श्लोकरचना गर्ने विधिअनुसार शब्दसमायोजन गरी श्लोक बनाउने अभ्यास गर्दागर्दै तपाईंहरूमध्ये कोही अभ्यास, व्युत्पत्ति र प्रतिभाका माध्यमबाट महान् साहित्यकार एवं महाकवि बन्नुहोस्, म शुभकामना दिन चाहन्छु । आउनुहोस्, थोरै भए पनि श्लोकरचना गर्ने केही नियम पढौं ।

८. छन्दपरिचयः

गाउँघरमा पूजा-आजामा गाउने भजन, लोकगीत, लोकदोहोरी हुँदै वैदिकमन्त्रहरूसम्म छन्दको प्रभाव परेको छ। छन्दको क्षेत्र अत्यन्त विशाल छ । हिमचुलीको खोंचमा, पहाडका कन्दरामा जहाँसुकै गुनगुनाउने भाकामा छन्द हुन्छ। छन्दको जति सन्तुलन भयो त्यति त्यो गीत गाउन सजिलो हुन्छ । यो पुस्तक संस्कृतवाङ्मयमा सबैको सहज प्रवेशहेतु लेखिएको हो । तसर्थ संस्कृतवाङ्मयको महत्त्वपूर्ण विधा छन्दको थोरै भए पनि अध्ययन गरौं ।

भाषा हो सभ्यता हाम्रो सारा उदय उन्नति,
जीत वैभव भाषामै बाँच्तछन् पछि सम्म यी ।। (सम. मुकुन्द.)

उपर्युक्त श्लोक र पंक्तिहरूलाई अनुष्टप् छन्दका श्लोक भनिन्छ । अब आउनुहोस् विचार गरौं, यिनीहरूलाई किन अनुष्टुप् छन्दका श्लोक भनियो ? प्रत्येक श्लोकका चार खण्ड छन् । प्रत्येक खण्डमा आठ-आठ अक्षर छन् । ह्रस्व, दीर्घ अक्षर भन्ने कुरा बुझ्नुभएकै छ । जस्तै - अ, इ, उ, ऋ, ऌ ह्रस्व स्वर हुन् । यिनीसँग जोडिएका व्यञ्जन पनि ह्रस्व नै मानिन्छन् । आ, ई, ऊ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ दीर्घस्वर हुन् । यिनीसँग जोडिएका व्यञ्जन पनि दीर्घ मानिन्छन् । अनुस्वार लागेको अक्षर, विसर्गसहितको अक्षरलाई संयोगपूर्वको अक्षरलाई पनि दीर्घ भनिन्छ । जस्तै -

रामः - यहाँ 'म'लाई दीर्घ मानिन्छ । कृष्णम् - यहाँ 'कृ'लाई दीर्घ मानिन्छ किनभने ष र णको संयोगपूर्वको अक्षर हो । प्रत्येक पाउको अन्तिम अक्षरको विषयमा कुनै प्रतिबन्ध छैन । ह्रस्वलाई दीर्घ र दीर्घलाई ह्रस्व मान्न सकिन्छ ।

आउनुहोस्, आठ अक्षरले बनेको माथिको श्लोकको विवेचना गरौं -

अनुष्टुप् छन्द

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् । द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ।

अनुष्टुप् छन्दका पद्यहरूमा प्रत्येक पाउमा आठ अक्षर हुन्छन् । प्रत्येक चरणको छैठौं अक्षर दीर्घ हुन्छ र पाँचौं

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अक्षर ह्रस्व हुन्छ । सप्तम अक्षर दोस्रो र चौथो पाउमा ह्रस्व हुन्छ भने प्रथम र तेस्रो पाउमा दीर्घ हुन्छ । जस्तै –

भाषा हो सभ्य[१]ता[२] [३]हाम्रो सारा उदय[१] [२]उ[४]न्नति,
जीत वैभव[१] [२]भाषा[३]मै बाँच्तछन पछि[१] [२]सम्म[४] यी ।।

१. प्रत्येक पाउको पाँचौं अक्षर ह्रस्व हुन्छ । जसलाई '१' अङ्कले देखाइएको छ ।
२. प्रत्येक पाउको छैठौं अक्षर दीर्घ हुन्छ । जसलाई '२' अङ्कले देखाइएको छ ।
३. पहिलो र तेस्रो पाउको सातौं अक्षर दीर्घ हुन्छ । जसलाई '३' अङ्कले देखाइएको छ ।
४. दोस्रो र चौथो पाउको सातौं अक्षर ह्रस्व हुन्छ । जसलाई '४' अङ्कले देखाइएको छ ।

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले पनि आठ आठ अक्षरमा विश्राम अथवा 'यति' राखेर पाँचौं अक्षर ह्रस्व, छैठौं अक्षर दीर्घ, प्रथम र तृतीय पाउमा सातौं अक्षर दीर्घ, दोस्रो र चौथो पाउमा सातौं अक्षर ह्रस्व हुने शब्द चयन गरेर अनुष्टुप् छन्दमा कविता लेख्न सक्नुहुन्छ । आठौं अक्षरले कुनै समस्या पार्दैन ।

अझै विस्तारमा बुझ्ने इच्छा भएमा गुरुहरूसँग छलफल गर्नुभयो भने प्रष्ट हुनसक्नुहुनेछ । हेर्नुहोस् मङ्गलाचरणको संस्कृतमा लेखिएको यो श्लोक –

नमो नेपाल[१]दे[२]शा[३]य नमो देशसु[१]ता[२]य[४] च
विश्वमङ्गल[१]का[२]मा[३]य गणेशाय न[१]मो[२] न[४]मः ।
अस्माकं राष्ट्र[१]भा[२]षा[३] तु नेपाली चेति[१] वि[२]श्रु[४]ता
संस्कृताच्च स[१]मु[२]त्प[३]न्ना मान्या-पूज्या च[१] स[२]र्व[४]दा ।।

माथिको श्लोकमा अङ्कको आधारमा ह्रस्व-दीर्घ हेर्नुहोस् र आफै श्लोक बनाउने प्रयास गर्नुहोस् ।

मातृक छन्द (चौपाइ)

पहिलो, दोस्रो, तेस्रो र चौथो पाउमा मात्राको मात्रै विचार गरिन्छ । ह्रस्वलाई एक (अथवा '।') मात्रा र दीर्घ अक्षरलाई दुई (अथवा 'ऽ') मात्रा भनिन्छ । जस्तै – १६, १६ मात्राको पाउ बनाएर अन्तिम दुई अक्षरलाई दीर्घ गराएर श्लोक रचना गरिएको यो चौपाइ हेर्नुहोस् –

१ १ ११ २ २ ११ २ २ २ = १६
वरिपरि वैरीहरु छन् सारा,
२ १ १ १ १ २ २ २ २ २ = १६
के गरु कसरी उम्की जाऊँ

२ १ १ २ ११ २ १ १ २ २ = १६
छैन कतैतिर कोहि सहारा
२ ११ ११ २ २१ १ २ २ = १६
को सित मनको दर्द बिसाऊँ ।

(पिँजडाको सुगा, लेखनाथ पौडेल)

आफै हेर्नुहोस् अन्तिम अक्षर दीर्घ गर्नुहोस् । अरू अक्षरमा ह्रस्व दीर्घको झन्झट नगरेपनि मात्रा मिलाउनुहोस् । कविता लेख्न केही अभ्यास त गर्नुपर्छ नै ।

गीत आदिमा मात्रा पनि मिलाउन सके गाउन सजिलो हुन्छ । लोकदोहोरीमा पनि अनुप्राससहित मात्रा मिल्यो भने सुनमा सुगन्धजस्तै हुन्छ । अझै मादलसहितको यो लोकदोहोरीको कुरा त के गर्ने ! संस्कृतका स्तुतिपद्य लय मिलाएर गाउँदा कति आनन्द आउँछ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गणपरिचय

वार्णिक छन्द

वृत्त अथवा छन्दको रचनामा तीन-तीन अक्षरको एउटा समूह हुन्छ, जसलाई गण भनिन्छ । वार्णिक छन्दमा यिनै गण र लघु-गुरुबाट छन्दको निर्धारण गरिन्छ । गण निम्नलिखित आठ प्रकारका छन् । छन्दको अभ्यास गर्दा ह्रस्वलाई (।) र दीर्घलाई (ऽ) भनिन्छ ।

यगण –	।ऽऽ	मगण –	ऽऽऽ	तगण –	ऽऽ।	रगण –	ऽ।ऽ
जगण –	।ऽ।	भगण –	ऽ।।	नगण –	।।।	सगण –	।।ऽ

ठाडो धर्को (।) ले ह्रस्व र ऽ ले दीर्घ अक्षर भन्ने बुझ्नु पर्दछ । कुन गणमा कुन कुन अक्षर कस्ता हुन्छन् भनेर सजिलै बुझ्न निम्नसूत्र अतिमहत्त्वपूर्ण छ – **'यमाताराजभानसलगम्'** । जस्तै –

यमाता –	।ऽऽ	मातारा –	ऽऽऽ	ताराज –	ऽऽ।	राजभा –	ऽ।ऽ
जभान –	।ऽ।	भानस –	ऽ।।	नसल –	।।।	सलगम् –	।।ऽ

उपर्युक्त आठ गण र ह्रस्व-दीर्घका आधारमा छन्दको रचना गरिन्छ ।

इन्द्रवज्रा छन्द

अब ११ अक्षरले बनेको इन्द्रवज्रा छन्दमा विचार गरौं –

लक्षण – **'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ जः'** इन्द्रवज्राको प्रत्येक पाउमा दुई वटा तगण, एउटा जगण र अन्तमा दुईवटा गुरु हुन्छन् ।' जस्तै –

तगण	तगण	जगण	गुरु गुरु
ऽऽ।	ऽऽ।	।ऽ।	ऽ ऽ

उदाहरण –

नागेन्द्रहाराय त्रिलोचनाय भस्माङ्गरागाय महेश्वराय ।

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

दिव्याय देवाय दिगम्बराय तस्मै नकाराय नमः शिवायः ।।

ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ ऽ ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

विचार गरौं, यस श्लोकमा सुरुका तीन तीन = ६ अक्षर तगणका आधारमा राखिएका छन् । त्यसपछिका तीनवटा अक्षर जगणका आधारमा र अन्तमा दुईवटा दीर्घ अक्षर छन् । अन्तिम अक्षर ह्रस्वलाई दीर्घ र दीर्घलाई ह्रस्व पनि मान्न सकिन्छ ।

यसरी प्रत्येक पाउको अवस्था छ । अब तपाईंहरूले पनि इच्छा भएका खण्डमा श्लोक बनाउने नेपाली वा संस्कृतमा श्लोक बनाउन अभ्यास गर्न सक्नुहुनेछ ।

उपेन्द्रवज्रा छन्द

अब ११ अक्षर हुने उपेन्द्रवज्राको विचार गरौं –

उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ – उपेन्द्रवज्राको प्रत्येक पाउमा – जगण, तगण, जगण र दुईवटा गुरु हुन्छन् ।' जस्तै-

जगण	तगण	जगण	गुरु गुरु
।ऽ।	ऽऽ।	।ऽ।	ऽ ऽ

उदाहरण –

अलं महीपाल तवश्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात् ।

। ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽऽ । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्यं ।।

। ऽ। ऽ ऽ । । ऽ। ऽऽ । ऽ । ऽ ऽ । । ऽ । ऽ ऽ

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

यसरी सबै पाउमा ह्रस्व र दीर्घको व्यवस्था मिलेको छ ।

एघारै अक्षरको इन्द्रवज्रा र उपेन्द्रवज्रा छन्द मिलेको उपजाति छन्दको विचार गरौं –

कुनै पाउ इन्द्रवज्रा र कुनै पाउ उपेन्द्रवज्राबाट तयार भएमा उपजाति छन्द हुन्छ । पाउहरूमा कति इन्द्रवज्रा र कति उपेन्द्रवज्राको प्रयोग गर्ने भन्ने विशेष नियम छैन । जस्तै –

एकातपत्रं जगतः प्रभुत्वम् (इन्द्रवज्रा)
नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च (उपेन्द्रवज्रा)
अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन् (इन्द्रवज्रा)
विचारमूढः प्रतिभासि मे त्वम् (उपेन्द्रवज्रा)

यसरी अलि–अलि अभ्यास गरेर पनि तपाईंहरूले पनि श्लोक बनाउन सक्नु हुनेछ ।

भुजङ्गप्रयात छन्द

अब आउनुहोस्, बाह्र अक्षरबाट निर्माण गरिने भुजङ्गप्रयात छन्द पढौं –

भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्यकारैः – भुजङ्गप्रयात छन्द चारवटा यगणले बनेको हुन्छ ।

यगण	यगण	यगण	यगण
ISS	ISS	ISS	ISS

पुरः साधुवद्भाति मिथ्याविनीतः ।
I S S I S S I S S I S S

शिखरिणी छन्द

कविशिरोमणि लेखनाथ पौड्यालको 'तरुणतपसी'मा प्रयुक्त शिखरिणी छन्दको विचार गरौं –

रसैरुद्रैश्छिन्ना यमनसभलागः शिखरिणी – शिखरिणी छन्दको प्रत्येक चरणमा यगण, मगण, नगण, सगण, भगण र अन्त्यमा एउटा ह्रस्व र एउटा गुरु अक्षर रहेका हुन्छन् ।

यगण	मगण	नगण	सगण	भगण	लघु गुरु
ISS	SSS	III	IIS	SII	I S

त्वमर्कस्त्वं सोमः त्वमसि पवनस्त्वं हुतवहः
त्वमापस्त्वं व्योमः त्वमु धरणिरात्मा त्वमिति च ।
परिच्छिन्नामेवं त्वयि परिणता बिभ्रतु गिरम्
नविद्मस्तत्तत्त्वं वयमिह तु यस्त्वं न भवसि ।।

नेपालीमा अत्यन्त प्रचलित तरुणतपसीको 'मखाऊँ मैलाऊँ अरु सब मरुन् दुर्बलहरू' भन्ने श्लोक यसै छन्दको हो ।

शार्दूलविक्रीडित छन्द

भानुभक्तको रामायणमा प्रयोग गरिएको अत्यन्त प्रचलित शार्दूलविक्रीडित छन्दको अध्ययन गरौं –

सूर्याश्वैर्यदि मः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् – शार्दूलविक्रीडितछन्दको प्रत्येक चरणमा मगण, सगण, जगण, सगण, तगण, तगण र अन्त्यमा गुरु हुन्छन् ।

शार्दूलविक्रीडितछन्दको लक्षण –	मगण	सगण	जगण	सगण	तगण	तगण	गुरु
	SSS	IIS	ISI	IIS	SSI	SSI	S

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या,
नादत्ते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः,
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ।।

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूको बोलचालका लागि अनेकौं शब्दहरूको आवश्यकता भएको हुनाले विभिन्न वर्गबाट केही अति प्रचलित शब्दहरू यहाँ चयन गरिएका छन् । आवश्यकताअनुसार ती शब्दहरूको अध्ययन गरी वाक्यरचनाकलामा दक्ष बन्ने प्रयास गर्नुहोस् ।

१. केही जातिवाचक शब्दहरू

कालिगढ =	**शिल्पी, कारुकः**
कार्टुन =	**उपहासचित्रम्**
तरकारी बेच्ने =	**शाकविक्रेता**
चक =	**चक्रम्**
चक्कु =	**छुरिका**
कपडा सिलाउने =	**तन्तुवायः**
कूचो =	**सम्मार्जनी**
हजाम =	**नापितः**
प्याला =	**चषकः**
खन्ती =	**खनित्रम्**
मजदूरी =	**भृतिः**
रक्सीको पसल =	**शुण्डापानम्**
सिमेन्ट =	**अश्मचूर्णम्**

२. केही सम्बन्धवाचक शब्दहरू

काका =	**पितृव्यः**
काकी =	**पितृव्यपत्नी**
हजुरबुबा =	**पितामहः**
हजुरआमा =	**पितामही**
देउरानी =	**याता**
मावली बुबा =	**मातामहः**
मावली आमा =	**मातामही**
काम गर्ने केटी =	**परिचारिका**
भतिजी =	**भ्रातृष्वसा**
भाञ्जा =	**भागिनेयः**
मालिक =	**स्वामी**

३. केही तरकारीसम्बन्धी शब्दहरू

अचार =	**सन्धानम्**
आलु =	**आलुः**
काँक्रो =	**कर्कटी**
कटहर =	**पनसम्**
प्याज =	**पलाण्डुः**
फर्सी =	**कूष्माण्डम्**
करेला =	**कारवेल्लम्**
गोलभेंडा =	**रक्ताङ्गः**
नून =	**लवणम्**
सिधेनून =	**सैन्धवम्**
परवर =	**पटोलः**
लशुन =	**लशुनम्**
लौका =	**अलावुः**
बेसार =	**हरिद्रा**
हीङ =	**हिङ्गुः**

४. केही वृक्षवाचक शब्द र फूलका नामहरू

अमला =	**आमलकी**
नीम =	**निम्बः**
पीपल =	**अश्वत्थः**
वर =	**वटः**
बर्रो =	**बिभीतकः**
बेल =	**बिल्वम्**
सिसौ =	**शिंशपा**
साल =	**सालः**
सिमल =	**शाल्मली**
हर्रो =	**हरीतकी**

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

धतूरो =	धत्तूरः
चमेली =	मालती
गुलाफ =	स्थलपद्मम्
जुही =	यूथिका
सूर्यमुखी =	बन्धूकः
नेवारी =	नवमालिका
फूल =	पुष्पम्
रातकी रानी =	रजनीगन्धा
दाउरा =	दारु
जरो =	मूलम्
भेट्नो =	वृन्तम्

५. केही फलका नामहरू

अंगुर =	द्राक्षा
अनार =	दाडिमम्
आरु =	आद्रालुः
आम् =	आम्रम्
काँचो फल =	शलाटुः
काफल =	श्रीपर्णिका
किसमिस =	शुष्कद्राक्षा
खर्बुजा =	खर्बुजम्
तरबुज =	तारबुजम्
बदाम =	वातादम्
बेल =	श्रीफलम्
लिची =	लिचीका
स्याउ =	सेवम्

६. केही अन्न र भोजनका नामहरू

काँचो अन्न =	आमान्नम्
कोदो =	कोद्रवः
मकै =	मर्कटान्नम्
धान =	धान्यम्
गहुँ =	गोधूमः
गहुँको पीठो =	गोधूमचूर्णम्
काउली =	गोजिह्वा
पालुङ्गो =	पालक्या
चटनी =	अवलेहः
चना =	चणकम्
चिनी =	शर्करा
मह =	मधु
सेवी =	शिम्बा
भन्टा =	भण्टाकी
मूला =	मूलकम्
रायो =	राजिका
ल्वाङ =	लवङ्गः

७. केही मिठाइ एवं पेय पदार्थका नामहरू

लालमोहन =	दुग्धपूपिका
खीर =	पायसम्
कडी =	तेमनम्
घिउ =	घृतम्
चाट =	अवदेशः
मोई =	तक्रम्
जेरी =	कुण्डलिका
चियापान =	सपीतिः
पाउरोटी =	अभ्यूषः
दही =	दधि
दहिवाडा =	दधिवटकः
पकौडी =	पक्वबटिका
परौटा =	पूपिका
पापड =	पर्पटा
पुलाउ =	पुलाकः
बतासा =	वातासः
भाङ =	मातुलानी
मिश्री =	सिता
हलुवा =	लप्सिका

८. केही शरीरसम्बन्धी शब्दहरू

बूढी औंला =	अङ्गुष्ठम्
औंला =	अङ्गुलिः
कम्मर =	कटिः
ओंठ =	ओष्ठः
गाला =	कपोलः
गुदद्वार =	मलद्वारम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

गर्दन =	ग्रीवा	ओछ्यान =	शय्या
छाला =	चर्म	चोलो =	कञ्चुलिका
कलेजो =	वृक्कम्	मोजा =	पादत्राणम्
कान =	कर्णः	कपास =	कार्पासः
रगत =	रक्तम्	रुमाल =	करवस्त्रम्
घुँडा =	जानु	सुरुवाल =	स्यूतवरः
छाती =	उरः	साडी =	शाटिका
मुटु =	हृदयम्	स्वीटर =	उर्णावरकम्
दाडी =	कूर्चम्	सतरञ्जा =	आस्तरणम्
दाँत =	दन्तः	पर्दा =	यवनिका
नशा =	शिरा	जुत्ता =	उपानह्
नङ =	नखः	कचौरा =	कटोरम्
नेलकटर =	नखकर्तनम्	कराही =	कटाहः
पेट =	उदरम्	सिसाको गिलास =	काचकंसः
मुठी =	मुष्टिः	डाडु =	दर्वी
निधार =	ललाटम्	गाग्रो =	घटः
गिजा =	दन्तमांसम्	चम्चा =	चमसः
कलेजो =	फुफ्फुसम्	चिम्टा =	सन्दंशः
जुँगा =	श्मश्रुः	तावा =	ऋजीषम्
आँखा =	नेत्रम्	तसला =	धिषणा
नाक =	नासिका	थाल =	थालिका
मुख =	मुखम्	कसौंडी =	स्थाली
टाउको =	शिरः	लोटा =	करकः
हात =	हस्तः	स्टोभ =	उद्ध्मानम्
खुट्टा =	पादः		

९. केही वस्त्र र भाँडाका नामहरू

कपडा =	वस्त्रम्
कमिज =	कञ्चुकम्
कोट =	प्राकारः
गलबन्दी =	गलबन्धनम्
तन्ना =	प्रच्छदः
तकिया =	उपधानम्
धोती =	अधोवस्त्रम्
फेटा =	उष्णीषम्
पाइन्ट =	आप्रपदीनम्

१०. केही आभूषण, धातु, वाद्य, शस्त्र-अस्त्र, व्यापार आदि वाचक शब्दहरू

गहना =	अलङ्कारः
फुली =	नासापुष्पम्
माला =	ललन्तिका
हार =	हारः
बाला =	कङ्कणम्
औंठी =	मुद्रिका
टप =	कर्णपूरः
नत्थी =	छोलिका
काँस =	कांस्यम्

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चाँदी =	रजतम्	ऋणी =	अधमर्णः
माणिक =	माणिक्यम्	साहु =	उत्तमर्णः
मणि =	मणिः	आँगन =	अजीरम्
पीत्तल =	पीतलम्	कोठा =	कक्षः
मुँगा =	प्रबालम्	झ्याल =	गवाक्षः
मोती =	मौक्तिकम्	गाउँ =	ग्रामः
हीरा =	हीरकः	नगर =	नगरम्
सुन =	सुवर्णम्	ढोका =	द्वारम्
फलाम =	आयसम्	बजार =	विपणिः
तबला =	मुरजः	घर =	भवनम्
दमाहा =	दुन्दुभिः	महल =	प्रासादः
बाँसुरी =	मुरली	सिँढी =	सोपानम्
सारङ्गी =	सारङ्गी	दिन =	दिनम्
वीणा =	वीणा	रात =	रात्रिः
हारमोनियम =	मनोहारिवाद्यम्	साँझ =	सायम्
हँसिया =	हसन्ती	पूर्व =	प्राची
गोली =	गुलिका	बिहान =	प्रातः
टियरग्यास =	धूम्रास्त्रम्	पश्चिम =	प्रतीची
बन्दूक =	भुशुण्डिः	खरायो =	शशकः
बम =	आग्नेयास्त्रम्	गधा =	गर्दभः
बारुद =	अग्निचूर्णम्	गाई =	गौः
शस्त्र =	शस्त्रम्	स्याल =	गोमायुः
युद्ध =	युद्धम्	गैंडा =	गण्डकः
हातहतियार राख्ने ठाउँ =	शस्त्रागारः	घोडा =	अश्वः
पानीजहाज =	पोतः	बाँदर =	वानरः
पताका =	वैजयन्ती	बाख्रो =	अजः/अजा
कर =	करः	भेडा =	मेषः
पसल =	आपणः	भैंसी =	महिषी
पसले =	आपणिकः	राँगो =	महिष
बिक्री =	विक्रयः	मुसो =	मूषकः
मूल्य =	मूल्यम्	बिरालो =	बिडालः
मूल्य घट्नु =	अर्घापचितिः	मृग =	मृगः
मूल्य बढ्नु =	अर्घोपचितिः	हात्ती =	गजः
पूँजी =	मूलधनम्	बाघ =	व्याघ्रः
ऋण =	ऋणम्	सिंह =	सिंहः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

चवालीसौं दिन
चतुश्चत्वारिंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा प्यारा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अब पत्रलेखनविधिको अभ्यास गरौं । यसअन्तर्गत हामीहरू विभिन्न पत्रलेखन कलाअन्तर्गत विज्ञापनपत्र, निमन्त्रणापत्र, निवेदनपत्र आदिको लेखनकलामा दक्ष हुनेछौं ।

१. पत्रलेखनम्

किम् पत्रम् ?, कः च तस्यार्थः ? इति जिज्ञासा भवति । तस्याः समाधानाय उच्यते – 'कः अपि पुरुषः, का अपि स्त्री, कः अपि समाजः, कः अपि संस्थाप्रमुखः वा आवश्यकतां विचार्य स्वसम्बद्धाय जनाय कस्मैचित् संस्थाप्रमुखाय च स्वकीयां भावनां लेखित्वा पत्रं प्रेषयति । सञ्चारस्य सरलं माध्यमं पत्रम् अस्ति । साम्प्रतं प्रचलिताः इमेल-इन्टरनेटप्रभृतयः अपि पत्रान्तर्गताः भवन्ति । पत्राणि च वैयक्तिकानि, सामाजिकसन्दर्भयुक्तानि, व्यावसायिकानि अपि भवन्ति । कानिचित् पत्राणि औपचारिकाणि कानि च अनौपचारिकाणि भवन्ति ।

अनेन एव प्रकारेण कस्याः अपि संस्थायाः उत्पादितवस्तूनाम् आयाताय निर्याताय च प्रमुखं माध्यमं पत्रम् एव भवति । कार्यालयेषु निवेदनार्थम् अतिथीनाम् आमन्त्रणार्थम् – उत्पादितवस्तूनां विज्ञापनार्थम् अपि पत्रस्य एव महती भूमिका भवति । अतः छात्रैः 'पत्रलेखनकौशलम्' अर्जितव्यम् एव ।

पत्रभेदाः

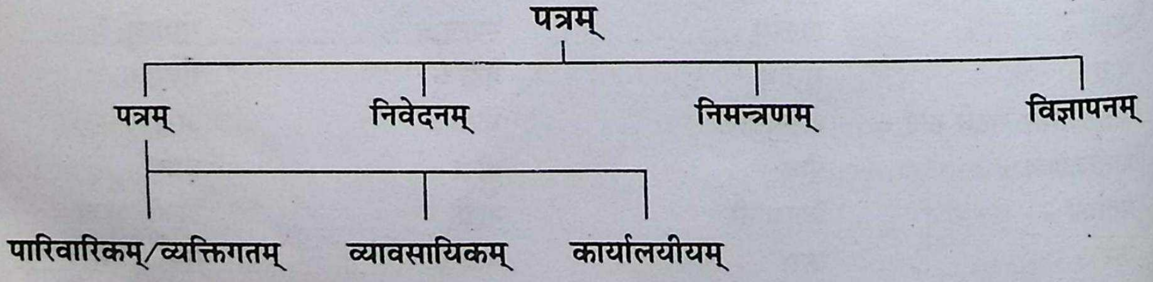

वैयक्तिकानि पारिवारिकाणि च पत्राणि

स्वकीयं सम्बन्धिनमेव उद्दिश्य (यथा, पतिः पत्नीं प्रति, पुत्रः पितरं प्रति, अग्रजः अनुजं प्रति) लिखितं पत्रं वैयक्तिकं पत्रम् अस्ति ।

वैयक्तिकपत्रेषु विशेषतः सम्बन्धवाचकशब्दाः, सम्बन्धिनाम् सम्बन्धानुसारेण सम्बोधनशब्दाः, सम्बन्धानुसारेणैव अभिवादनशब्दाः, पत्रान्ते च सम्बन्धज्ञापकशब्दाः आयान्ति ।

तेषाम् दिग्दर्शनं तालिकायां निम्नानुसारम् अस्ति –

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

तालिका

सम्बन्धवाचकशब्दाः	सम्बोधनाः	अभिवादनानि	सम्बन्धज्ञापकशब्दाः
माता, पिता, पितामहः, पितृव्यः, अग्रजः, अग्रजा, आवुत्तः, पितृभगिनी मातुलः, मातुलानी	पूजनीयः/पूजनीया, आदरणीयः/ आदरणीया, इत्यादि	साष्टाङ्गं प्रणामाः प्रणतयः, सादरं प्रणमामि, इत्यादि	आज्ञाकारी, आज्ञाकारिणी पुत्रः, पौत्रः, पौत्री, वधूः भागिनेयः, भागिनेयी
पुत्रः, पुत्री, अनुजः, अनुजा, पितृव्यजातः / जाता	प्रियः / प्रिया, स्नेही / स्नेहिनी	शुभाशीर्वादाः, आशीर्वादाः, शुभाशिषः	त्वदीयः, शुभचिन्तकः, मातुलः, पितृव्यः इत्यादि
पत्नी	सहचरी, सहृदया	सुमधुरं संस्मरणम्, शुभाशिषः	त्वदीयः जीवनसखा, जीवनसखीः
सखा, मित्रम्, सुहृदयः	प्रियम्, मित्रम् – नाम, सहृदयः, सखा – नाम	निरन्तरं संस्मरणम्, नमस्काराः	त्वदीयः सखा, सहृदयः, नाम

व्यक्तिगतपत्रस्य संरचना

स्थानम् ....
दिनाङ्कः ....

सम्बोधनम्
अभिवादनम् / शिष्टाचाराः

अत्र अहं कुशली / कुशलतां कामये ....
विषयप्रवेशः .... ।

अग्ज्ञाकारी /आज्ञाकारिणी
सम्बन्धज्ञापकशब्दः
नाम

१. **काष्ठमण्डपतः, पाल्याजनपदस्थं पितरं प्रति पुत्रेण / लिखितम् पत्रम्**

काष्ठमण्डपः
दिनाङ्कः

पूजनीयेषु, मातृपितृचरणेषु

अहर्निशं मदीयाः साष्टाङ्गप्रणामाः !

अहमत्र भगवतः पशुपतिनाथस्य कृपया कुशली अस्मि तत्रापि कुशलतां कामये । भवता दिनाङ्केषु .... प्रेषितं पत्रं दिनाङ्केषु .... प्राप्तम् । पत्रस्य पठनसमये, अहं गृहे एव अस्मीति अन्वभवम् । साम्प्रतं मम अध्ययनम् अतीव व्यवस्थितम् अस्ति । सर्वे प्राध्यापकाः विद्यापीठे सम्यक् पाठयन्ति । भवद्भिः पुत्रस्य अध्ययनसम्बन्धे कापि चिन्ता न करणीया । एकस्मिन् आङ्ग्लविषये किमपि काठिन्यम् अनुभवामि । तद् अपि यास्यति । आवासस्य व्यवस्था समीचीना विद्यते, गृहस्वामी व्यवहारज्ञः लगति। भवता प्रेषितः धनराशिः मातुलपार्श्वे सुरक्षितः अस्ति । ह्यः एव अहम् ज्ञानेश्वरे स्थितं मातुलगृहम् अगच्छम् । तत्र मातुलानीमातुलौ सानन्दौ स्तः ।

भगिन्यग्रजयोः मम प्रणतयः सन्ति । भगिन्यै शुभाशिषः सन्ति । अन्येषु मान्येषु प्रतिवेशिषु मदीयाः यथोचिताः प्रणतयः । किमधिकम् ।

भवदीयः
आज्ञाकारी-पुत्र
विशुद्धानन्दः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

पत्रावरणम्

By air mail

टिकट

प्रेषकः / प्रेषिका

....

अन्नपूर्णा-औषधि-पसलः

तुलसीपुरनगरपालिका

राप्ती अञ्चलः, दाङ

प्रापकः

श्रीमान् व्यवस्थापकः

आयुर्वेदिक-औषधि-भण्डारः

काष्ठमण्डपः, नेपालः

२. **व्यावसायिकं पत्रम्**

केनापि समूहेन कस्यै अपि संस्थायै यन्त्रशालायै वा उत्पादितवस्तूनाम् आयाताय, निर्याताय वा लिखितं पत्रं व्यावसायिकं पत्रं भवति । यथा -

अन्नपूर्णाभिधं भैषज्यापणम् (अन्नपूर्णा औषधि पसल) दिनाङ्क

तुलसीपुरम् - ५, दाङः, फोननं. ०८२-५२०९७८

श्रीमन्तः व्यवस्थापकाः,

आयुर्वेदिकौषधिभण्डागारः

काठमाण्डौ नेपालः ।

विषयः - **औषधिसम्प्रेषणसम्बद्धः ।**

महोदय !,

अहं सप्तभ्यो वर्षेभ्यः भवतः आयुर्वेदिक-औषधिभण्डारस्य सुपरिचितः ग्राहकः अस्मि । ततः गतमासे प्रेषिताः औषधयः साम्प्रतं मम भण्डारे समाप्ताः । अधुना निम्नाङ्कितानाम् औषधानाम् महती आवश्यकता । अनुमानितमूल्यस्य धनागारात् निःसृतं पञ्चदशसहस्रस्य (१५०००/-) धनादेशपत्रमपि सार्धं प्रेषयन् अस्मि । अवश्यमेव यथाशीघ्रं निम्नादेशानुसारम् औषधिं प्रेषयिष्यन्ति भवन्तः इत्याशास्यते ।

सहयोगस्य कृते धन्यवादाः ।

व्यवस्थापिका

....

अन्नपूर्णा आयुर्वेदिकआपणस्य

तुलसीपुरम्

आदेशपत्रम्

	नाम	परिणामाः
१.	कासामृतम्	(एका पेटिका)
२.	कृष्णमाहेश्वरीचूर्णम्	(एका पेटिका)
३.	च्यवनप्राशः	(एका पेटिका)
४.	सितोपलादिचूर्णम्	(एका पेटिका)
५.	शुद्धशिलाजतु (सिंहदरवारस्यैव)	(एका पेटिका)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३. **कार्यालयीयं पत्रम्**

'कार्यालयस्य इदम् = कार्यालयीयम्', 'कार्यालय-सम्बन्धिपत्रम् = कार्यालयीयं पत्रम्' इयम् एव परिभाषा, 'अस्य पत्रस्य' । अस्या भाषा, नितान्तम् औपचारिकी एव भवति । यथा -

नेपाल-संस्कृत-विश्वविद्यालयः

सम्पर्ककार्यालयः वसन्तपुरम्

काष्ठमण्डपः, नेपालः ।

प.सं. ....

च.नं. ....

दिनाङ्कः ....

विषयः - शोधपत्रसम्बन्धे ।

श्रीमन्तः ....

विश्वविद्यालय-विद्यापीठम्

बेलझुण्डी, दाङः ।

उपर्युक्तसम्बन्धे भवता विद्यावारिधिः इत्युपाधिप्राप्तये प्रस्तुतं शोधपत्रस्य प्रारूपं संशोधनसहितं स्वीकृतमस्ति। संशोधनं स्वीकृत्य भवन्तः अनुसन्धानं कर्तुमिच्छन्ति चेत् कार्यालयमागत्य अनुबन्धनं कुर्वन्तु । विशेषविवरणं तु कार्यालयादेव भविष्यतीति ।

धन्यवादाः

अनुसन्धानाधिकृतः

अनुसन्धानकेन्द्रस्य

४. **निवेदनम्**

विद्यापीठेषु कार्यालयेषु च स्वकीयकार्यसम्पादनाय विद्यापीठप्रमुखं कार्यालयप्रमुखञ्च उद्दिश्य सानुरोधं लिखितमेव पत्रं निवेदनम् । निवेदनलेखे अपि सदैव औपचारिकी भाषा आवश्यकी भवति ।

छात्रेण विद्यापीठप्रमुखं प्रति लिखितं पत्रम्

दिनाङ्क -

श्रीमन्तः विद्यापीठप्रमुखाः

जनताविद्यापीठम्

बिजौरी, दाङः, नेपालः ।

विषयः - छात्रवृत्तिप्राप्तये ।

महोदयाः !

उपर्युक्तसम्बन्धे कार्तिकमासस्य छात्रवृत्तिवितरणसमये पितुः अस्वस्थतां श्रुत्वा अहं गृहम् अगच्छम्, अधुना समायातः अस्मि । मार्गशीर्षमासस्य वृत्तिवितरणसमयं यावत् मदीयं दैनिककार्यसम्पादनं काठिन्यपूर्णमस्ति। अतः माम् अनुगृह्य वृत्तिं दापयन्तु इति मदीयं निवेदनमस्ति ।

भवताम्

आज्ञाकारी छात्रः

दीनबन्धु-अर्यालः

शास्त्रिप्रथमवर्षस्य

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

५. **निमन्त्रणपत्रम्**

निमन्त्रणाय लिखितं पत्रं निमन्त्रणापत्रम् । तद् यथा –

निमन्त्रणा

श्रीमन्तः/श्रीमत्यः ....

प्रजातन्त्रदिवससन्दर्भे अस्माकम् .... विद्यापीठे एकः 'कविगोष्ठीकार्यक्रमः समयोजितः अस्ति । कार्यक्रमस्य समुद्घाटनम् उपकुलपतिमहाभागाः .... निम्नाङ्कितसमयानुसारेण करिष्यन्तीति । उक्तकार्यक्रमे भवतामुपस्थितिं कामये ।

कार्यक्रम-समयश्च

स्थानम् – केन्द्रीयविद्यापीठम्

दिनाङ्कः – ....

समयः – दिवा एकवादनसमये ।

निवेदकः

विद्यापीठप्रमुखः

....

६. **विज्ञापनम्**

अयं समयो विज्ञापनस्यास्ति, भाषायामपि एका उक्तिर्वर्तते 'बोल्नेको पीठो बिक्छ, नबोल्नेको चामल पनि बिक्दैन' (अर्थात् यः तारस्वरेण वस्तुवैशिष्ट्यं प्रचारयति तस्य महत्त्वहीनम् अपि वस्तु जनैः क्रय्यते परन्तु यः प्रचारविधौ सालसः तस्य महत्त्वपूर्णम् अपि वस्तु जनैः उपेक्ष्यते इति) प्रतिदिनं भवन्तोऽवलोकयन्ति यत् टेलिभिजने, समाचारप्रसारणसमयेऽपि कानि भवन्ति विज्ञापनानि इति। अधुना संसार एतादृशो जातो विज्ञापनं विना तु केऽपि जीवितुं नैव शक्नुवन्ति । स्वकीयानाम् उत्पादितानां वस्तूनां प्रचारप्रसाराय यत् पत्रम् लिख्यते तद् एव विज्ञापनम् । यथा –

सूचना ! सूचना ! सूचना !!!

संस्कृतजिज्ञासूनां कृते अतीव हर्षस्य विषयः

सहप्राध्यापकेन रमेशप्रसादढकालेन वैज्ञानिकशैल्यां सरलेन विधिना संस्कृतशिक्षणाय लिखितं पुस्तकम् आपणे सर्वत्रैव उपलभ्यते । अद्यैव पुस्तकं गृहीत्वा भवन्तः भवत्यः च संस्कृतज्ञाः भवन्तु ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४५ पैंतालीसौं दिन
पञ्चचत्वारिंशः दिवसः

शेषाय नमः

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अब गएका चवालीस दिनहरूसम्म हामीहरूले संस्कृत वाक्यरचनाका लागि आवश्यक सुबन्त र तिङन्तमा आधारित विभिन्न प्रयोग गऱ्यौं । आज म तपाईंहरूसमक्ष व्यवहारमा अत्यन्त आवश्यक मानिएको विधिलिङ् लकार (पाँचौं अवस्था)को रूपायन बताउन गइरहेका छु । यसको प्रयोग प्रायः चौथो अवस्था (लोट्लकार) को अर्थमा हुने गर्दछ । सम्भावना, हेतु-हेतुमद्भाव र योग्यता बुझाउँदा पनि यसको प्रयोग गरिन्छ ।

पठ्धातु विधिलिङ् लकार पाँचौं अवस्थाको रूपायन (परस्मैपद)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	पठेत्	पठेताम्	पठेयुः
मध्यमपुरुष	पठेः	पठेतम्	पठेत
उत्तमपुरुष	पठेयम्	पठेव	पठेम

* आउनुहोस्, माथि बताइएको धातुका उक्त ९ रूप कसरी बन्छन्, त्यो बुझौं । बुझ्न केही अप्ठ्यारो छैन । शुद्ध धातु 'पठ्' हो, त्यसमा तल लेखिएअनुसारका प्रत्यय जोडिएका छन् -

पहिलो पङ्क्ति (प्रथमपुरुष) मा क्रमशः-	एत्	एताम्	एयुः
दोस्रो पङ्क्ति(मध्यमपुरुष) मा " -	एः	एतम्	एत
तेस्रो पङ्क्ति (उत्तमंपुरुष) मा " -	एयम्	एव	एम

नियम - '२ उ' क्रियारूपायनसम्बन्धी

यसरी कुनै पनि धातुका अन्तमा एत्, एताम्, एयुः, एः, एतम्, एत, एयम्, एव र एम जोड्नुभयो भने विधिलिङ्लकारका बोधक क्रियापदका रूपहरू प्रायः तयार हुन्छन् । जस्तै-

पठ् + एत् = पठेत् पठ् + एताम् = पठेताम् पठ् + एयुः = पठेयुः

एत् आदि प्रत्यय जोडिदिएपछि विधिलिङ्लकारका ९ रूप तयार भए । तपाइँहरूले हेर्नुहोस्, यसमा कुनै त्रुटि त छैन ?

* यसैगरी, लिखेत्, लिखेताम्, लिखेयुः, गच्छेत्, गच्छेताम्, गच्छेयुः, क्रीडेत्, क्रीडेताम्, क्रीडेयुः आदि लिख्, गम् आदि धातुका रूपायन पनि बुझ्नुहोला ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१	२	३	४	५	६	७	८	९
सः	तौ	ते	त्वम्	युवाम्	यूयम्	अहम्	आवाम्	वयम्
१	२	३	४	५	६	७	८	९
पठेत्	पठेताम्	पठेयुः	पठेः	पठेतम्	पठेत	पठेयम्	पठेव	पठेम

* माथि सुबन्त र तिङन्तका नौ–नौ रूप दिइएका छन् । तीमध्ये १ ले अङ्कित कर्तालाई १ सङ्ख्याले अंकित क्रियासँग जोड्नुहोस् । यसैगरी २ लाई २ सँग, ३ लाई ३ सँग, ४ लाई ४ सँग, ५ लाई ५ सँग, ६ लाई ६ सँग, ७ लाई ७ सँग, ८ लाई ८ सँग र ९ लाई ९ सँग जोड्नुपर्छ । जोडिसकेपछि तपाईंहरू सामु ९ वटा स–साना वाक्यहरू तयार हुनेछन्। क्रम बिगारियो (अर्थात् १ सँग २, ३ सँग १ आदि गरियो) भने अर्थको अनर्थ हुन्छ, वाक्य बिग्रन्छ र त्यो अशुद्ध हुन्छ । यसलाई उदाहरणबाट यसरी बुझ्न सकिन्छ –

सः पठेत् – उसले पढ्ला ।
तौ पठेताम् – तिनी दुईले पढ्लान् ।
ते पठेयुः – तिनीहरूले पढ्लान् ।
त्वम् पठेः – तिमीले पढौला ।
युवाम् पठेतम् – तिंमी दुईले पढौला ।
यूयम् पठेत – तिमीहरूले पढौला ।
अहम् पठेयम् – मैले पढुंला ।
आवाम् पठेव – हामी दुईले पढौंला ।
वयम् पठेम – हामीहरूले पढौंला ।

केही उदाहरणःहरू –

मुकुन्दः वेदम् पठेत् – मुकुन्द वेद पढ्न सक्ला । (योग्यता)

सः इदानीम् गृहे भवेत् – त्यो अहिले घरमा होला । (सम्भावना)।

ईश्वरम् भजेत् चेत् स्वर्गम् गच्छेत् – ईश्वर भजेको भए पो स्वर्ग जाओस् । (हेतु–हेतुमद्‌भाव)।

लोट्लकारबाट व्यक्त नहुने विधिलिङ्लकारका विशेष अर्थ

१. **सम्भावना – स इंदानीम् गृहे भवेत्** – त्यो अहिले घरमा हुनसक्छ ।)
२. **सम्भाव्य भविष्य – कदाचित् उपकुलपतिः गृहम् गच्छेत्** – कुनै समयमा उपकुलपति घर जान सक्छन् ।
३. **हेतु-हेतुमद्‌भाव – ईश्वरम् भजेत् चेत् स्वर्गम् गच्छेत्** – ईश्वरको भजन गऱ्यो भने स्वर्गमा जानेछ ।
४. **सामर्थ्य र योग्यता – मुकुन्दः वेदम् पढेत्** – मुकुन्दले वेद पढ्न सक्ला ।

विधिलिङ्‌बाट व्यक्त भएका यी अर्थलाई लोट्लकारले व्यक्त गर्न सक्दैन ।

यस किसिमका अर्थ दिनसक्ने वाक्यहरूमा तपाईंहरूको दक्षता बढाउन थप यो लकार पढाउन खोजिएको हो ।

अभ्यास

क) संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. दुःख सहेर पनि शैलजा घर जाओस् ।
२. वैशाखमा म काठमाडौंमै हुँला ।
३. यस विद्यालयको परीक्षा माघमा हुनसक्छ ।
४. भोलि हामीहरू खेल्न जान सक्छौं ।
५. मन्दाकिनी यतिबेला कार्यालयमा नै होलिन् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ख) नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्

१. कदाचित् अस्माकं देशे संविधानसभा भवेत् ।
२. माधवी कष्टमपि परित्यज्य गृहं गच्छेत् ।
३. परीक्षामुत्तरेश्चेत् पारितोषिकं लभेथा ।
४. मुकुन्दः सम्यक् पठेत् चेत् उत्तीर्णो भवेत् ।
५. त्वं गच्छे चेत् कार्यं भवेत् ।

संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! तपाईंहरूले कुनै पनि क्रियाको असिद्धि नदेखाउने अर्थ बुझाउन विधिलिङ्लकारको प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने कुरा बुझिसक्नुभएको छ । तर कुनै पनि क्रियाको असिद्धिलाई प्रष्टरूपमा देखाउन खोजिएमा भूत र भविष्यत् दुवै कालमा कार्यवाचक क्रिया र कारणवाचक क्रिया दुवैमा लृङ्लकारको प्रयोग गरिन्छ । त्यसको रूपायन बुझाएपछि विभिन्न उदाहरणहरूका माध्यमबाट लृङ्लकारको प्रयोग कसरी गर्ने भन्ने विषयमा तपाईंहरूलाई राम्ररी सम्झाउने प्रयास गरिनेछ ।

पठ्धातु लृङ् लकार (छैठौं अवस्था)को रूपायन (परस्मैपद)

पुरुष	एकवचन	द्विवचन	बहुवचन
प्रथमपुरुष	अपठिष्यत्	अपठिष्यताम्	अपठिष्यन्
मध्यमपुरुष	अपठिष्यः	अपठिष्यतम्	अपठिष्यत
उत्तमपुरुष	अपठिष्यम्	अपठिष्यान	अपठिष्याम

* आउनुहोस्, माथि बताइएको धातुका उक्त ९ रूप कसरी बन्छन्, त्यो बुझौं । बुझ्न केही अप्ठ्यारो छैन । शुद्ध धातु 'पठ्' हो, त्यसको अगाडि 'अ' थप्ने 'अपठ्' भयो र त्यसमा तल लेखिएअनुसारका प्रत्यय जोडी रूपायन तयार गर्नुपर्दछ–

पहिलो पङ्क्ति (प्रथमपुरुष) मा क्रमशः–	इष्यत्	इष्यताम्	इष्यन्
दोस्रो पङ्क्ति(मध्यमपुरुष) मा " –	इष्यः	इष्यतम्	इष्यत
तेस्रो पङ्क्ति (उत्तमपुरुष) मा " –	इष्यम्	इष्याव	इष्याम

नियम – '२ ऊ' क्रियारूपायनसम्बन्धी

यसरी कुनै पनि धातुका अन्तमा इष्यत्, इष्यताम्, इष्यन्, इष्यः, इष्यतम्, इष्यत, इष्यम्, इष्याव र इष्याम जोड्नुभयो भने विधिर्लिङ्लकारका बोधक क्रियापदका रूपहरू प्रायः तयार हुन्छन् । जस्तै–

अ+पठ् + इष्यत् = अपठिष्यत्   अ+पठ् + इष्यताम् = अपठिष्यताम्   अ+पठ् + इष्यन् = अपठिष्यन्

इष्यत् आदि प्रत्यय जोडिदिएपछि विधिलिङ्लकारका ९ रूप तयार भए । तपाइँहरूले हेर्नुहोस्, यसमा कुनै त्रुटि त छैन ?

* यसैगरी, अलेखिष्यत्, अलेखिष्यताम्, अलेखिष्यन्, अगमिष्यत्, अगमिष्यताम्, अगमिष्यन्, अक्रीडिष्यत्, अक्रीडिष्यताम्, अक्रीडिष्यन् आदि रूपायन पनि बुझ्नुहोला ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

कर्ता र क्रियाको सङ्गति

१	२	३	४	५	६	७	८	९
सः	तौ	ते	त्वम्	युवाम्	यूयम्	अहम्	आवाम्	वयम्
१	२	३	४	५	६	७	८	९
अपठिष्यत्	अपठिष्यताम्	अपठिष्यन्	अपठिष्यः	अपठिष्यतम्	अपठिष्यत	अपठिष्यम्	अपठिष्याव	अपठिष्याम

* माथि सुबन्त र तिङन्तका नौ–नौ रूप दिइएका छन् । तीमध्ये १ ले अङ्कित कर्तालाई १ सङ्ख्याले अंकित क्रियासँग जोड्नुहोस् । यसैगरी २ लाई २ सँग, ३ लाई ३ सँग, ४ लाई ४ सँग, ५ लाई ५ सँग, ६ लाई ६ सँग, ७ लाई ७ सँग, ८ लाई ८ सँग र ९ लाई ९ सँग जोड्नुपर्छ । जोडिसकेपछि तपाईंहरू सामु ९ वटा स–साना वाक्यहरू तयार हुनेछन्। क्रम बिगारियो (अर्थात् १ सँग २, ३ सँग १ आदि गरियो) भने अर्थको अनर्थ हुन्छ, वाक्य बिग्रन्छ र त्यो अशुद्ध हुन्छ । यसलाई उदाहरणबाट यसरी बुझ्न सकिन्छ –

वाक्य	**भूतकाल**	**भविष्यकाल**
सः अपठिष्यत् –	त्यसले पढेको भए ।	त्यसले पढ्यो भने ।
तौ अपठिष्यताम् –	ती दुईले पढेको भए ।	ती दुईले पढे भने ।
ते अपठिष्यन् –	तिनीहरूले पढेको भए ।	तिनीहरूले पढे भने ।
त्वम् अपठिष्यः –	तिमीले पढेको भए ।	तिमीले पढ्यौ भने ।
युवाम् अपठिष्यतम् –	तिमी दुईले पढेको भए ।	तिमी दुईले पढ्यौ भने ।
यूयम् अपठिष्यत –	तिमीहरूले पढेको भए ।	तिमीहरूले पढ्यौ भने ।
अहम् अपठिष्यम् –	मैले पढेको भए ।	मैले पढें भने ।
आवाम् अपठिष्यान –	हामी दुईले पढेको भए ।	हामी दुईले पढ्यौं भने ।
वयम् अपठिष्याम –	हामीहरूले पढेको भए ।	हामीहरूले पढ्यौं भने

* भविष्यत्कालको क्रियाको सिद्धि विषयमा भन्नुपर्दा – कार्य र कारणमा लृङ् कसरी हुन्छ ? यो कुरा उदाहरणका माध्यमबाट बताइँदैछ ।

१. माघे शीतम् न अभविष्यत् चेत् महार्घम् वस्त्रम् कः अक्रेष्यत् –
माघमा जाडो भएन भने महँगो कपडा कसले किन्ने छ ?

यस वाक्यमा 'शीतम् न अभविष्यत्' यो कारणवाक्य हो, यसमा 'अभविष्यत्'का रूपमा लृङ्को प्रयोग भएको छ । 'वस्त्रम् कः अक्रेष्यत्' यो कार्यवाक्य हो, यसमा 'अक्रेष्यत्का रूपमा लृङ्लकारको प्रयोग भएको छ ।

२. छात्राः सम्यक् न अपठिष्यन् चेत् परीक्षायां के उत्तीर्णाः अभविष्यन् ।

३. जनाः शिक्षिता न अभविष्यन् चेत् निर्वाचनं सफलं न अभविष्यत् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

अभ्यास

क) **संस्कृतमा अनुवाद गर्नुहोस्**

१. दलहरूमा मेल भएको भए पो चुनाव राम्रो हुन्थ्यो ।

२. राजनीतिक स्थिरता भएको भए पो देशको आर्थिक विकास हुन्थ्यो ।

३. विद्यार्थीहरूले राम्रोगरी पढेको भए पो परीक्षाफल पनि राम्रो हुन्थ्यो ।

४. राम्रो कमाइ भएको भए विदेशयात्रा सफल हुन्थ्यो ।

५. राम्रो कमाइ नहुने भए को विदेश जाला ?

६. विद्यापीठमा राम्रो पढाइ नहुने भए को पढ्न जाला ।

ख) **नेपालीमा अनुवाद गर्नुहोस्**

१. प्रातः त्वं न आगमिष्यत् चेत् बसयानं न अमिलिष्यत् ।

२. यानम् इतो गमिष्यत् तर्हिं दुर्घटना न अभविष्यत् ।

३. वयं तुलसीपुरं अगमिष्याम तर्हि वयं निश्चितं स्थानम् अप्राप्स्याम ।

> **संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! गएका ४० दिनहरूसम्म हामीहरूले संस्कृत वाक्य रचनाका लागि आवश्यक सुबन्त र तिङन्तमा आधारित सामान्य नियमहरूका विभिन्न प्रयोगमा आधारित भई अभ्यास गर्‍यौं । संस्कृत भाषामा साधिकार पढ्न, लेख्न र बुझ्नका लागि अत्यन्त आवश्यक व्याकरणशास्त्रका केही विशेष प्रकरणहरूलाई समयको मर्यादा र प्रशिक्षणको वास्तविकतालाई मध्येनजर गरी राम्ररी अभ्यास गराउने नीति लिएनौं । पहिले साधारण कुरा राम्रोसँग बुझ्नुपर्छ अनिमात्र विशेषता तर्फ लाग्नुपर्छ यही सिद्धान्त यहाँ प्रस्तुत भएको छ । विद्यार्थी भाइबहिनी हो ! अहिले हामी त्यस्ता प्रकरणका विषयहरूलाई संक्षेपमा प्रस्तुत गरी तपाईंहरूको मस्तिष्कमा ती विषयसम्बन्धी जानकारी दिन चाहन्छौं ।**

प्रतिपाद्य विषय

१. सन्नन्त	२. यङन्त	३. यङ्लुङन्त	४. नामधातु	५. लकरार्थ
६. तद्धित	७. कृदन्त	८. समास	९. स्त्रीप्रत्यय	१०. सन्धि

१. सन्नन्त

सन्नन्तको अर्थ हो – धातुबाट सन् प्रत्यय अन्त्यमा हुने क्रियापदहरू । यस्ता क्रियापदको प्रयोग जान चाहन्छ, खान चाहन्छ, पढ्न चाहन्छ आदि इच्छा व्यक्त हुने वाक्यहरूमा प्रयोग गरिन्छ । जस्तै – तपाईंहरूले 'अहम् गच्छामि' पढ्नुभयो, जसको अर्थ I go म जान्छु हो । 'अहं गन्तुम् इच्छामि' अब म जान चाहन्छु, I want to go पनि पढ्नुभयो ।

संस्कृतमा 'अहं गन्तुम् इच्छामि' 'म जान चाहन्छु'लाई अझै मीठो भाषा बनाई प्रस्तुत गर्दा – 'अहं जिगमिषामि' हुन्छ यसको अर्थ पनि 'अहं गन्तुं इच्छामि' वाक्यको जस्तै 'म जान चाहन्छु' भन्ने नै हो । सन् प्रत्यय लगाई हजारौं वाक्य बनाउन सिकाउने प्रकरण हो सन्नन्त प्रकरण । यस पुस्तकको दोस्रो शृङ्खलामा यसबारे राम्ररी चर्चा गरिनेछ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२. यङन्त

कुनै पनि क्रियाको वारंवार आवृत्ति देखाउन गरिने प्रत्यय नै यङ् प्रत्यय हो । त्यो अन्त्यमा रहने क्रियापदहरू यङन्त कहलाउँछन् । जस्तै – तपाईंहरूले सामान्य वाक्यमा 'त्यो पटक – पटक पढ्न चाहन्छ' भन्ने अर्थ बुझाउनका लागि "सः पुनः पुनः पठति' पढ्नुभयो । परन्तु सामान्य वाक्यमा पुनः पुनः आदि शब्द थपेर अर्थबोध गराउने प्रक्रियाभन्दा यङन्त प्रकरणको नियमानुसार यङ्प्रत्यय गरी एउटै क्रिया बनाउँदा वाक्य सुन्दर र सुसङ्गठित बन्दछ । जस्तै – 'सः पुनः पुनः पठति' का सट्टा यङ् प्रत्यय गरी 'सः पापठ्यते' बनाउँदा वाक्य संक्षिप्त र सारगर्भित पनि बन्दछ । यही कुरा यङन्त प्रकरणले बताउँछ । तपाईंहरूलाई आगामी शृङ्खलामा यसबारे राम्ररी जानकारी गराइनेछ ।

३. यङ्लुङन्त

यङन्त प्रकरणकै अर्थ बुझाउने भिन्दै किसिमका क्रियापदहरू भएको यङ्लुङन्त प्रकरण व्याकरणशास्त्रमा कठिन क्रियाका लागि प्रसिद्ध छ । त्यसै भएर हामीले यहाँ संक्षेपमा उल्लेख मात्र गरेका छौं । जस्तै यङन्तमा पुनः पुनः पठति भन्ने अर्थमा पापठ्यते भएको थियो, त्यस्तै पुनः पुनः पठति भन्ने अर्थमा यहाँ पापठीति हुन्छ । अर्थ उही हो रूपमा अन्तर छ । विशेष जानकारी दोस्रो शृङ्खलाबाट हुनेछ ।

४. नामधातु

नाम भनेको प्रातिपदिक शब्द हो । जस्तै – कृष्ण, अप्सरा आदि । अर्थ र प्रक्रियामा मिठास भर्ने विधिसहित पुत्र, कृष्ण, अप्सरा आदि प्रातिपदिकलाई धातु बनाई क्रिया पद तयार गर्ने प्रकरणको नाम नामधातु प्रकरण हो । जस्तै – पुत्रको कामना गर्छ भन्दा पुत्र नामलाई नै धातु बनाई त्यसपछि तिङन्त प्रत्यय गरेर पुत्रीयति क्रियापद निर्माण गरिएको छ । यसैगरी अरू नामबाट पनि प्रत्यय गरी विभिन्न अर्थमा रूप तयार गरिन्छ । उदाहरण – **प्राप्ते तु षोडशे वर्षे गर्दभी अप्सरायते ।** (सोह्र वर्षको उमेरमा प्रवेश गर्दा गधा (स्त्री) पनि अप्सरा जस्तो हुन्छ । यहाँ अप्सराशब्दबाट अप्सराजस्तो हुन्छ भन्ने अर्थमा आत्मनेपद गरी रूप तयार गरिएको छ ।

५. लकारार्थ-प्रकरण

लट्, लङ्, लृट्, लोट्, विधिलिङ् र लृङ् लकारको चर्चा भइसकेको छ । अरू लकारहरू पनि छन् । ती सबै लकारहरूबाट तोकिएको कालभन्दा पनि बाहेक अरू कालका पनि अर्थ निस्कन्छन् भन्ने कुरा लकारार्थक प्रकरणमा बताइएको छ । विशेष जानकारी अर्को शृङ्खलामा हुनेछ ।

६. तद्धित-प्रकरण

संस्कृत व्याकरणका विद्वान्हरूले भाषिक अभिव्यक्ति सजिलो र मीठो होस् भन्ने अभिप्रायले तद्धित प्रकरणको सृजना गरेका हुन् । तद्धित प्रकरण कस्तो हुन्छ, कस्ता रूप बन्छन् भन्ने जिज्ञासा तपाईंहरूलाई लाग्न सक्छ । यसको उत्तरमा म भन्न चाहन्छु । जस्तै तपाईंहरू मलाई पाल्पाली भन्नुहुन्छ । म पाल्पामा जन्मिएको हुनाले तपाईंहरूले मलाई पाल्पाली भन्नुभएको हो । यस्तै अर्थ बुझाउन तद्धित प्रकरण अनुसारका प्रत्ययहरू लगाएर शब्दहरूको निर्माण गरिन्छ। जस्तै संस्कृतमा केन्द्रमा भएको विषयवस्तु, व्यक्ति बुझाउन केन्द्रीय शब्द बनाइन्छ । त्यसको अनुकरण नेपाली, हिन्दी आदि भाषाले पनि गरेका छन् । छोराको छोरो भन्ने अर्थ बुझाउन पुत्रशब्दबाट प्रत्यय गरेर पौत्र बनाइन्छ । तद्धितमा अण्, अञ्, छ आदि अनेक प्रत्यय छन् । ती सबै प्रत्ययको विषयमा आगामी शृङ्खलामा चर्चा गरिनेछ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

७. कृदन्त-प्रकरण

व्याकरणशास्त्रको कृदन्त प्रकरणमा धातुहरूबाट शब्दहरू बनाउने विभिन्न सूत्रहरू रहेका छन् । जस्तै – कर्ता भन्नुपर्‍यो भने कृ धातुबाट तृच् प्रत्यय गरेर कर्ता बनाइन्छ । यसैगरी कृ धातुबाट नै ण्वुल् प्रत्यय गरेर कारक बनाइन्छ। यसरी तद्धित प्रकरण करोडौं शब्दहरूको मूलस्रोतका रूपमा रहेको छ । शब्दनिर्माण कसरी गर्ने ? कसरी शब्द कोशमा नभएका नयाँ नयाँ शब्द बनाएर प्रयोग गर्ने ? जस्तै प्रश्नहरूको उत्तरका लागि पढ्नु पर्ने प्रकरण हो कृदन्त । त्यसको अध्ययन गरेपछि तपाईं पनि मीठा मीठा अर्थ लाग्ने शब्द बनाउन सक्नु हुन्छ ।

८. समास

समास भनेको विभिन्न शब्दहरूलाई एउटै शब्द बनाउने विधि हो । वस्तुतः समास भनेको भाषालाई **सारं सुष्ठु मितं मधु** बनाउने कला हो । जस्तै – राम र कृष्ण दुइटा शब्दलाई समास गर्दा **रामकृष्णौ** हुन्छ । समासको आधारमा हात र खुट्टा भन्नुपर्दा **पाणिपादम्** हुन्छ । यसैगरी **चक्रपाणि** भन्नाले हातमा चक्र धारण गर्ने भगवान् नारायणलाई बुझिन्छ ।

समास भनेको संयुक्त शब्द संरचना गर्ने प्रविधि हो । कुनै दुई वटा शब्दलाई एउटै बनाएर हामीहरूले भाषामा पनि प्रयोग गर्छौं । जस्तै – पुस्तकालय, विद्यालय जसको अर्थ पुस्तकहरू राख्ने ठाउँ, विद्यालय भनेको विद्या आर्जन गर्ने ठाउँ स्कुल आदि । यसैगरी अनेकौं शब्दलाई एउटै शब्द बनाउने विधि समास हो । समासको विषयमा दोस्रो शृङ्खलामा विशेष चर्चा गरिनेछ ।

९. स्त्रीप्रत्यय

पुंलिङ्ग अथवा नपुंसकलिङ्गमा रहेका शब्दलाई स्त्रीलिङ्गमा परिणत गर्ने विधि सिकाउने प्रकरणको नाम हो– स्त्रीप्रत्यय प्रकरण । यस प्रकरणमा केटालाई बुझाउने शब्दबाट केटी बुझाउने शब्द बनाउनुपर्‍यो भने कुन प्रत्यय गर्नुपर्छ भन्ने विधि सिकाइएको छ । जस्तै बालक शब्दबाट केटीलाई बुझाउन स्त्रीप्रत्यय अनुसार प्रत्यय गरेपछि बालिकाशब्द बनाइन्छ । बालकबाट बालिका भएजस्तै पुत्रबाट पुत्री, श्वेतबाट श्वेता आदि शब्दहरूको रचना स्त्रीप्रत्यय प्रकरणबाट गरिन्छ । स्त्रीलिङ्गी अर्थको आकाङ्क्षा भएमा पुलिङ्गी शब्दलाई कसरी स्त्रीलिङ्गमा प्रयोग गर्ने भन्ने विषयमा पाणिनिले गर्नुभएको योगदानलाई हामीले अर्को शृङ्खलामा राम्ररी बुझ्ने छौं ।

१०. सन्धि भनेको के हो ?

प्यारा विद्यार्थी भाइबहिनी हो ! यस पुस्तकमा सन्धि के हो भन्ने विषयमा रत्तिभर पनि चर्चा गरिएन । यसको कारण के हो भने भाषाको ज्ञानमा प्रारम्भिक चरणमा सन्धिका अप्ठ्यारा नियमहरू लगाउँदा विद्यार्थीहरूको मन पढाइमा नलाग्न सक्छ, विचलित हुनसक्छ भन्नु नै हो । सन्धिको नियमअनुसार 'रामः गच्छति' को सट्टा 'रामो गच्छति' लेख्नुपर्ने थियो, यस्ता अनेकौं कुरा छन् । तर जे गरिएको छ त्यो विद्यार्थीको हितलाई ध्यानमा राखेर गरिएको छ । अर्को शृङ्खलामा यसबारेमा विस्तृत चर्चा गरिनेछ ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

४६ छयालीसौं दिन
षट्चत्वारिंशः दिवसः

संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरू तथा प्यारा विद्यार्थी भाइ बहिनीहरू! आज हामीहरू ४६ औं दिनमा आइसक्यौं। संस्कृत भाषामा बोल्न र लेख्न सक्ने भयौ । संस्कृतका सरल भाषामा लेखिएका साना ठूला लेख रचना, सा काव्य एवं नीतिसंग्रह बुझ्न सक्ने भयौ । आहा! कस्तो खुसीको दिन बधाई छ मेरा संस्कृतजिज्ञासु मित्रहरूलाई र प्यारा विद्यार्थी भाइ बहिनीहरूलाई जस-जसले यो पुस्तक पढेर पढेर संस्कृत बुझ्नु भयो । निसन्देह आज हामीहरू संस्कृत वाङ्मयको अध्ययन गर्न सक्ने भएका छौं । मैले सुरुसुरुमै भनेको हुँ संस्कृत सबै भाषाभन्दा सजिलो भाषा हो । यो भाषा विभक्तिप्रधान भएकाले सुरु-सुरुमा केही अप्ठ्यारो लाग्न सक्छ । परन्तु अब त सरल र सरस हुँदै गयो । तपाईंहरू संस्कृततज्ञ बन्नु भएकाले आजको दिन मेरो लागि अत्यन्त खुसीको दिन हो। तपाईं हामी सबै मिलेर रमाइलो गर्ने दिन हो । यस खुसीयालीमा म तपाइहरूलाई के उपहार दिउँ । कसरी रमाइलो गरौं र गराऔं यसै खुसीयालीमा म तपाइँ मित्र तथा भाइ-बहिनीहरूलाई अत्यन्त आनन्द लाग्ने कुरा सुनाउँ है त ? आउनुहोस्, संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा भाइ-बहिनीहरू हाम्रो मातृभाषा नेपाली त पुरा संस्कृतमय नै छ । कसरी ? भन्नुहोला, हाम्रा राष्ट्रिय दुईवटा दैनिक पत्रिकाहरू जसका अङ्क तपाइँहरूका वाचनालयहरूमा सुरक्षित होलान् । तपाईंहरूले जाँगर गरेर वि. सं. २०६३ पुस १९ र २० गतेका कान्तिपुर र २०६३ पुस २५। २६ गतेका गोरखापत्रका अङ्क हेर्नुभयो भने अकारादि क्रमले यस पाठमा दिइएका तपाईं हामीले नेपाली भाषामा दैनिक व्यवहारमा प्रयोग गर्ने गरेका नेपाली शब्दझैं लाग्ने प्रस्तुत शब्दहरू सबै संस्कृतबाट तत्सम रूपमा नै नेपालीमा आएका हुन् । संस्कृतजिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइ-बहिनीहरू ! तपाईंहरूलाई खुसीको यो बेलामा नेपाली भाषा संस्कृतमय नै छ भन्नुभन्दा खुसीको कुरा म के दिनसक्छु ? आउनुहोस्, यिनै नेपाली भाषामा प्रयुक्त शब्दहरूको प्रयोग गरेर पुस्तकले सिकाएको विधिद्वारा संस्कृत वाक्य बनाऔं, अनि वास्तविक रूपमा नै सजिलो लाग्ने छ संस्कृत । म यहाँ तिनै शब्दहरूको प्रयोग गरेर केही संस्कृतका वाक्य बनाउँदै छु। तपाईहरू पनि यहाँ दिइएका बाँकी शब्दहरूको प्रयोग गरी संस्कृतमा वाक्य बनाएर आफ्ना भनाई राख्दै संस्कृत माध्यमबाट आफ्ना भावना व्यक्त गर्ने अभ्यास गर्नुहोस् ।

अ	६. अधिकार	१२. अनुमान	१८. अंगीकार	२४. अनायस
१. अध्यक्ष	७. अन्य	१३. अवस्था	१९. अवरोध	२५. अनुभुति
२. अनुदान	८. अधिकृत	१४. अवधि	२०. अस्थायी	२६. अभियोग
३. अन्तर्गत	९. अनुसार	१५. असख्य	२१. अधिकारी	२७. असम्बन्धित
४. अनौपचारिक	१०. अन्यत्र	१६. अत्यन्त	२२. अवरुद्ध	२८. अमृत
५. अविलम्ब	११. आरक्ष	१७. असफल	२३. अवसर	२९. अनुत्पादक

अस्माकं राष्ट्रभाषा तु नेपाली चेति विश्रुता । संस्कृतान्निःसृता दिव्या हृद्या पूज्या च सर्वदा ।।१।।
पश्यन्तु विविधान् मान्याः! निम्नाङ्केषु सुसञ्चितान् । तत्समान् निखिलान् शब्दान् भाषायां सर्वदाऽन्वितान्।।

१. अध्यक्ष – वर्तमानः संविधानसभायाः अध्यक्षः सुभाषनेवाङः अस्ति । १०. अन्यत्र – अस्माकं देशात् अ छात्राः अध्ययनार्थं अन्यत्र गच्छन्ति । १९ अवरोध – अद्य तु नवलपरासीमण्डले राजमार्गे अवरोधः अस्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

३०. अद्यावधिक	५६. अव्यवस्था	८२. अवधारणा	१०८. असामायिक	१३४. अन्धसस्कार
३१. अक्षुण्ण	५७. अन्ताराष्ट्रिय	८३. अपव्याख्या	१०९. अर्पण	१३५. अनियन्त्रित
३२. अध्याय	५८. अपेक्षित	८४. अन्यथा	११०. अल्पायु	**आ**
३३. अधिग्रहण	५९. असम्मान	८५. अप्राकृतिक	१११. अवशेष	१३६. आयोग
३४. अर्थ	६०. अनादर	८६. अस्वाभाविक	११२. अस्थिपञ्जर	१३७. आग्रह
३५. अर्थतन्त्र	६१. अवमूल्यन	८७. अभ्यास	११३. अशक्त	१३८. आलोचना
३६. अनावश्यक	६२. अपेक्षा	८८. अनुदार	११४. अपदस्थ	१३९. आन्तरिक
३७. अराजक	६३. अभद्र	८९. अवलोकन	११५. अवतरण	१४०. आधार
३८. अन्त्य	६४. अभ्यस्त	९०. अहिंसात्मक	११६. अवकाश	१४१. आवश्यक
३९. अनिश्चितकाल	६५. अभिरुचि	९१. असहज	११७. अनुभवी	१४२. आशङ्का
४०. अभिलेख	६६. अदूरदर्शिता	९२. अनुभव	११८. अपराह्ण	१४३. आह्वान
४१. अभियान	६७. अमुख	९३. अनुमति	११९. अविश्वसनीय	१४४. आन्दोलन
४२. अध्ययन	६८. अन्तरिम	९४. अर्थोपार्जन	१२०. अग्रता	१४५. आन्दोलनरत
४३. अभिषेक	६९. असहमति	९५. असमर्थता	१२१. अञ्चलस्तरीय	१४६. आश्वस्त
४४. अपव्यय	७०. अराजकता	९६. अनुहार	१२२. अभिजित्	१४७. आमसत्ता
४५. अभिभावक	७१. अङ्ग	९७. अर्धखलनायक	१२३. अवगत	१४८. आयोजित
४६. अनुकरणीय	७२. अत्यधिक	९८. अलिखित	१२४. अग्रिम	१४९. आकस्मिक
४७. अनुष्ठान	७३. अथवा	९९. अन्तःकथा	१२५. असहनीय	१५०. आदेश
४८. अन्तःक्रिडा	७४. अनियमित	१००. अपराधी	१२६. अभियोग	१५१. आदर्श
४९. असन्तोष	७५. अमानवीय	१०१. आजीव	१२७. अभियुक्त	१५२. आदान
५०. अधिकांश	७६. अस्तित्व	१०२. अभागी	१२८. अपहरणमुक्त	१५३. आरति/ती
५१. अनुगमन	७७. अनुपात	१०३. अपहरण	१२९. अवैध	१५४. आनुपातिक
५२. अन्तर्वार्ता	७८. अतिशयोक्ति	१०४. अनुसन्धान	१३०. अतुलनीय	१५५. आरक्षण
५३. अभाव	७९. अभिव्यक्ति	१०५. अन्तिम	१३१. अविश्वास	१५६. आर्थिक
५४. अनशन	८०. असङ्गति	१०६. अस्वीकार्य	१३२. अनुक्रम	१५७. आय
५५. अत्याधुनिक	८१. अनिवार्य	१०७. अनुचित	१३३. अर्थमन्त्री	१५८. आकर्षक

४६. **अनुकरणीय** – छात्राः ! महापुरुषाणाम् आचरणानि अस्माभिः अनुकरणीयानि सन्ति ।

५५. **अत्याधुनिक** – अस्माकं समाजस्य कृते अत्याधुनिकः व्यवहारः प्रतिकूलः अस्ति ।

६४. **अभ्यस्त** – वयं सर्वे संस्कृतस्य अध्ययने अभ्यस्ताः स्मः ।

६६. **अदूरदर्शिता** – केषुचन अस्माकं देशस्थेषु नेतृषु अदूरदर्शिता विद्यते ।

७३. **अथवा** – केशवः अथवा शिवः व्याकरणं पठतु ।,

८२. **अवधारणा** – माओवादीदलस्य अवधारणा देशस्य कृते सर्वोत्तमा विद्यते परन्तु ते सफला भविष्यन्ति न वा अत्र शङ्का विद्यते ।

१२६. **अभियोग** – बहवो कर्मचारिणः भ्रष्टाचारस्य अभियोगात् ग्रस्ताः सन्ति ।

१५४. **आनुपातिक** – आनुपातिकरूपेण माओवादिनः बहुमतं धारयन्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१५९. आकाश
१६०. आदि
१६१. आनन्द
१६२. आत्मा
१६३. आर्य
१६४. आश्चर्य
१६५. आवेदन
१६६. आधुनिक
१६७. आशा
१६८. आकर्षित
१६९. आबद्ध
१७०. आवागमन
१७१. आन्तरिक
१७२. आयाम
१७३. आजीवन
१७४. आयुर्वेदिक
१७५. आधारित
१७६. आशय
१७७. आक्रमण
१७८. आत्मनिर्णय
१७९. आदिवासी
१८०. आतङ्कवादी
१८१. अयुक्त
१८२. आत्महत्या
१८३. आपराधिक
१८४. आकृति

१८५. आक्रोश
१८६. आंशिक
१८७. आश्रित
१८८. आर्द्रता
१८९. आणविक
१९०. आतङ्क
१९१. आनन्ददायी
१९२. आश्वासन
१९३. आश्चर्यचकित
१९४. आतङ्ककारी
१९५. आत्मबल
१९६. आरोप
१९७. आधारभूत
१९८. आदरणीय
१९९. आपत्ति
२००. आवास
२०१. आत्मविश्वास
२०२. आधुनिकीकरण
२०३. आत्मनिर्भर
२०४. आशुतोष
२०५. आयातकर्ता
२०६. आपूर्ति
२०७. आकाशवाणी
२०८. आयकर
२०९. आकांक्षा
२१०. आगामी

इ, ई

२११. इतिहास
२१२. इच्छुक
२१३. इन्धन
२१४. इन्द्रिय
२१५. इच्छा
२१६. ईश्वर

उ, ऊ

२१७. उपकुलपति
२१८. उपक्षेत्रीय
२१९. उड्डयन
२२०. उपचार
२२१. उपरीक्षक
२२२. उपलब्ध
२२३. उपस्थिति
२२४. उद्योग
२२५. उल्लेख
२२६. उद्देश्य
२२७. उपयोग
२२८. उपयोगी
२२९. उच्च
२३०. उपहार
२३१. उत्प्रेरक
२३२. उपत्यका
२३३. उत्पादन
२३४. उत्पादकत्व

२३५. उल्लेखित
२३६. उदाहरण
२३७. उत्तरदायी
२३८. उत्पादित
२३९. उत्थान
२४०. उत्पादक
२४१. उपलब्धि
२४२. उत्तरदायित्व
२४३. उत्प्रेरित
२४४. उपर्युक्त
२४५. उन्मुख
२४६. उच्चशिक्षा
२४७. उदय
२४८. उत्तर
२४९. उपाध्यक्ष
२५०. उच्चायोग
२५१. उद्धार
२५२. उक्त
२५३. उपाधि
२५४. उत्कृष्ट
२५५. उद्घोष
२५६. उच्छृङ्खल
२५७. उल्लङ्घन
२५८. उन्नत
२५९. उद्यमी
२६०. उत्साह

२६१. उत्साहजनक
२६२. उदार
२६३. उपादेयता
२६४. उदारीकरण
२६५. उपार्जन
२६६. उद्धारकर्मी
२६७. उन्मूलन
२६८. उपलक्ष्य
२६९. उत्तर
२७०. उद्घाटन
२७१. उपभोक्ता
२७२. उत्सवमय
२७३. उत्पन्न
२७४. उपशाखा
२७५. उपविजेता
२७६. उदीयमान
२७७. उपकरण
२७८. उद्दण्ड
२७९. उद्दण्डता
२८०. उपयुक्तता
२८१. उपकेन्द्र
२८२. उपाय
२८३. उत्पल
२८४. उत्पन्न
२८५. उच्चतम
२८६. उग्र

---

१६३. **आर्य** – के आर्याः के अनार्याः इति जातिगतो विभागः असमीचीनः, वस्तुतः ये शिक्षिताः, शिक्षितेषु अपि मानवीयगुणसम्पन्नाः ते आर्याः अन्ये अनार्याः ।

१७१. **आन्तरिक** – अस्माकं विद्यापीठस्य आन्तरिकक्रियाकलापः शोभनः अस्ति ।

१७९. **आदिवासी** – नेपालदेशे के के आदिवासिनः इति निश्चप्रचं के अपि कथयितुं नैव शक्नुवन्ति ।

१९९. **आपत्ति** – आपत्तौ यः सहयोगी स एव सखा, अन्ये तु धूर्ताः पाखण्डिनः ।

२२६. **उद्देश्य** – गोपालः उद्देश्यं विना इतस्ततः किमर्थं भ्रमसि ?

२४४. **उपर्युक्त** – उपर्युक्तस्य गद्यस्य नेपालीभाषायां अर्थलेखने का आपत्तिः ?

२३३. **उत्पादन** – गार्हस्थ्यवस्तूनाम् उत्पादने वयं कदा आत्मनिर्भराः भविष्यामः । अस्मिन् विषये दलस्य सर्वे नेतारः चिन्तिताः भवन्तु ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

२८७. उग्रवादी
२८८. उपमहानगरपालिका
२८९. उच्चस्तरीय
२९०. उपलब्धि
२९१. उत्खनन
२९२. उल्लासमय
२९३. उपयोगी
२९४. उत्पीडित
२९५. उपसमिति
२९६. उत्तरार्द्ध
२९७. ऊर्जा

ए,ऐ

२९८. एकीकृत
२९९. एकात्मक
३००. एक
३०१. एकता
३०२. एकाधिकार
३०३. एकदिवसीय
३०४. एकाङ्गी/ङ्की
३०५. एकरूपता
३०६. ऐक्यबद्धता
३०७. ऐतिहासिक
३०८. ऐच्छिक
३०९. ऐक्यबद्ध

ओ,औ

३१०. औचित्य
३११. औषध
३१२. औद्योगिक
३१३. औषधि
३१४. औपनिवेशिक
३१५. औपचारिक
३१६. औषधिजन्य

ऋ

३१७. ऋण
३१८. ऋणी

क

३१९. कला
३२०. कुलपति
३२१. कारण
३२२. कुमार
३२३. क्रम
३२४. क्रमिक
३२५. कर्मचारी
३२६. कोष
३२७. क्रियाकलाप
३२८. केश
३२९. कालगति
३३०. कल्याण
३३१. केन्द्र
३३२. कलाकार
३३३. किशोर
३३४. किशोरी
३३५. केन्द्रित
३३६. कतिपय
३३७. कृषि
३३८. कृषक
३३९. कीर्तिमान्
३४०. कुतर्क
३४१. कल्पना
३४२. कुटिल
३४३. कृतज्ञता
३४४. कारागार
३४५. कृति
३४६. कार्यकाल
३४७. केन्द्रीय
३४८. कार्यकक्ष
३४९. कार्यदल
३५०. कार्यरत
३५१. कार्यान्वयन
३५२. कार्यकारी
३५३. कार्यक्रम
३५४. कार्यकर्ता
३५५. कार्यार्थ
३५६. कक्षा
३५७. कालखण्ड
३५८. कार्यभार
३५९. कटाक्ष
३६०. कौशल
३६१. कातरता
३६२. क्रूर
३६३. कथा
३६४. कथित
३६५. क्रीडा
३६६. कविता
३६७. क्रोध
३६८. कुलकुटुम्ब
३६९. कार्यनिर्देशिका
३७०. कलश
३७१. कीर्ति
३७२. कूटनीति
३७३. कलह
३७४. कौतूहल
३७५. क्रियाशील
३७६. कर्तव्य
३७७. कृषिजन्य
३७८. केन्द्राध्यक्ष
३७९. कर
३८०. कुप्रयास
३८१. कन्या
३८२. कन्याराशि
३८३. क्रमशः
३८४. कार्यविधि
३८५. कार्यसीमा
३८६. कार्यवाहक
३८७. कार्यदिशा
३८८. कर्तव्यपरायणता
३८९. कार्यतालिका
३९०. कार्यदक्षता
३९१. कन्यादान
३९२. कर्मप्रधानता
३९३. कोणसभा
३९४. कार्यसम्पादन
३९५. कल्याण

क्ष

३९६. क्षमता
३९७. क्षेत्र
३९८. क्षतिपूर्ति
३९९. क्षण
४००. क्षमा
४०१. क्षितिज
४०२. क्षेत्रीय
४०३. क्षेत्ररक्षण
४०४. क्षति
४०५. क्षेत्रफल
४०६. क्षत्रिय
४०७. क्षेप्यास्त्र
४०८. क्षतविक्षत
४०९. क्षमायाचना
४१०. क्षेत्राधिकार
४११. क्षयरोग

---

२८९. **उच्चस्तरीय** – उच्चस्तरीयशिक्षायै छात्राः विश्वविद्यालयं गच्छन्ति ।
२९२. **उल्लासमय** – गणतन्त्रे कार्यान्विते सति देशेस्य विभिन्नभागेषु उल्लासमयं वातावरणम् अस्ति ।
३०५. **एकरूपता** – दलेषु कदापि एकरूपता न भवति ।
३१५. **औपचारिक** – औपचारिककार्यक्रमे अस्माभिः औपचारिकवेषेण गन्तव्यम् ।
३५२. **कार्यकारी** – विश्वविद्यालयस्य कार्यकारिनिर्देशकः अनुसन्धानकेन्द्रस्य प्रमुखः भवति ।
३७२. **कूटनीति** – नेपालस्थाः अनेके नेतारः विदेशिभिः सह कूटनीतौ असफलताः सन्ति ।
३७८. **केन्द्राध्यक्ष** – गोविन्दः विश्वविद्यालयविद्यापीठस्य परीक्षायां केन्द्राध्यक्षपदे नियुक्तः अस्ति ।
३८६. **कार्यवाहक** – यदाकदा एमाले दलस्य नायकः अमृतकुमारबोहरा कार्यवाहकः महासचिवः भवति ।
४०९. **क्षमायाचना** – मया प्रतिज्ञा नैव पालिताः, अतः क्षमायाचनां करोमि ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

ख

४१२. खण्डीकरण
४१३. खलनायक
४१४. खाद्य
४१५. खाद्यवस्तु
४१६. खाद्यान्न
४१७. खण्डन

ग

४१८. गतिविधि
४१९. गणित
४२०. गणना
४२१. गम्भीरता
४२२. ग्राहक
४२३. गौरव
४२४. गन्तव्यस्थल
४२५. गृह
४२६. गृहमन्त्री
४२७. गर्भ
४२८. गौशाला
४२९. गण
४३०. गणतन्त्र
४३१. गणतान्त्रिक
४३२. ग्रामीण
४३३. गुणस्तर
४३४. गुणात्मक
४३५. गार्हस्थ्य
४३६. गुणस्तरीय
४३७. गुणात्मक
४३८. गार्हस्थ-उत्पादन
४३९. गरिमा
४४०. गतवर्ष
४४१. गोप्य
४४२. गायक
४४३. गुणाङ्क
४४४. ग्रहण
४४५. गतिशील
४४६. गुरु
४४७. गृहलक्ष्मी
४४८. गुरुमन्त्र
४४९. ग्राह्य
४५०. गन्ध
४५१. ग्रन्थ
४५२. ग्रन्थकार
४५३. ग्रन्थकर्ता
४५४. गृहप्रशासन
४५५. गुप्तचर
४५६. गुप्त
४५७. गृहबन्धन
४५८. गृहिणी
४५९. ग्राह्यता
४६०. गर्भवती
४६१. गोलार्द्ध
४६२. गहनता
४६३. गर्भिणी
४६४. गृहस्थ
४६५. ग्राम्य
४६६. गांभीर्य
४६७. गोपनीयता
४६८. गुणित
४६९. गृहकार्य
४७०. गुण
४७१. गणपति
४७२. गन्धर्व
४७३. गान्धर्व

घ

४७४. घटक
४७५. घटना
४७६. घटनाक्रम
४७७. घोषणा
४७८. घृणा
४७९. घाटक
४८०. घोषित
४८१. घटनास्थल
४८२. घण्टा
४८३. घटित

च

४८४. चयन
४८५. चरण
४८६. चिन्तित
४८७. चित्रकला
४८८. चक्षु
४८९. चिन्ता
४९०. चिकित्सक
४९१. चरितार्थ
४९२. चालक
४९३. चलचित्र
४९४. चिरशान्ति
४९५. चिन्तन
४९६. चिन्तनविरुद्ध
४९७. चेतना
४९८. चक्रव्यूह
४९९. चर्चा/चर्चित
५००. चमत्कार
५०१. चिकित्सापद्धति
५०२. चल
५०३. चिकित्सा
५०४. चरित्र
५०५. चारित्रिक
५०६. चिकित्सालय
५०७. चिन्तनशील

छ

५०८. छात्र
५०९. छात्रा
५१०. छात्रावास
५११. छात्रवृति
५१२. छाया
५१३. छद्मभेष

ज

५१४. जनसेना
५१५. जलविद्युत्
५१६. जनजाति
५१७. जनगणना
५१८. जनशक्ति
५१९. जीवन
५२०. जीवनयापन
५२१. जनता
५२२. जनाधिकार
५२३. जातीय
५२४. जलस्रोत
५२५. जनसङ्ख्या
५२६. जनसमक्ष
५२७. जाज्वल्यमान
५२८. ज्वालामुखी
५२९. जीवित
५३०. जन्म
५३१. जनप्रशासन
५३२. जननिर्वाचित
५३३. जीर्ण
५३४. जागरूकता
५३५. जनचेतना

---

४१५. **खाद्यवस्तु** – आन्दोलनेन मार्गावरोधः जातः, तस्मात् कारणात् काष्ठमण्डपे खाद्यवस्तूनाम् अभावः समुत्पन्नः।

४४२. **लोकगायक** – बद्रीपङ्गेनी नेपालस्य लोकगायकः अस्ति ।

४५२. **ग्रन्थकार** – ग्रन्थकारस्य महत्त्वं ग्रन्थकारः एव जानाति ।

४५४. **गृहप्रशासन** – साम्प्रतं नेपालस्य *गृहप्रशासनं* सुषुप्तम् अस्ति ।

४६९. **गृहकार्य** – छत्राः गृहकार्यं कृत्वा क्रीडनार्थं अङ्गणं गच्छन्ति ।

४७७. **घोषणा** – अद्य काँग्रेसदलस्य कार्यपत्रस्य घोषणा जाता ।

४९३. **चलचित्र** – अनेके छात्राः चलचित्रम् अवलोकयितुं विराटनगरम् अगच्छन् ।

५०६. **चिकित्सालय** – अनेकेषु चिकित्सालयेषु औषधीनाम् अभावः वर्तते ।

५१४. **जनसेना** – जनसेनायाः समायोजनम् अतीवकठिनं कार्यम् अस्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

५३६. जनप्रतिनिधि
५३७. जनान्दोलन
५३८. जनमानस
५३९. जनविरोधी
५४०. जनजागरण
५४१. जनसहभागिता
५४२. जनभावना
५४३. जनादेश
५४४. जनविश्वास
५४५. जननिर्णय
५४६. जनसमाज
५४७. जनकल्याणकारी
५४८. जनतन्त्र
५४९. जनतान्त्रिक
५५०. जनमत
५५१. जीवनमार्ग
५५२. जीवनचक्र
५५३. जिज्ञासा
५५४. जगत्
५५५. जटिल
५५६. जागरूक
५५७. जीर्णोद्धार
-५५८. जनमुक्ति
५५९.. जीवनस्तर
५६०. जनजीवन
५६१. जीवनपद्धति

५६२. जनसमर्थन
५६३. जैविक
५६४. जीवनमरण
५६५. जीवनस्तर
५६६. जनसमुदाय
५६७. जीविका
५६८. जीविकोपार्जन
५६९. जन्मसिद्ध
५७०. जाति
५७१. जातिविशेष

ज्ञ

५७२. ज्ञान
५७३. ज्ञापक
५७४. ज्ञानी
५७५. ज्ञापनपत्र

ट

५७६. टिप्पणी
५७७. टीकाटिप्पणी

त

५७८. तत्काल
५७९. तटीय
५८०. तथ्याङ्क
५८१. तदर्थ
५८२. तत्कालीन
५८३. तथ्य
५८४. तादात्म्य
५८५. तर्क
५८६. तापक्रम
५८७. तुलनात्मक
५८८. तत्परता
५८९. तीव्र
५९०. त्याग
५९१. तदनुसार
५९२. तत्त्व
५९३. तथाकथित
५९४. तात्पर्य
५९५. तदर्थ
५९६. तान्त्रिक
५९७. तालिका
५९८. तुलनात्मक

त्र

५९९. त्रास
६००. त्रैमासिक
६०१. त्रिपक्षीय
६०२. त्रुटि
६०३. त्रुटिरहित
६०४. त्रिशूल
६०५. त्रुटिपूर्ण

द

६०६. दल
६०७. दैनिक
६०८. द्वन्द्व

६०९. दुर्गन्ध
६१०. दुर्व्यवहार
६११. दायित्व
६१२. दुर्गम
६१३. दृष्टि
६१४. दृष्टिविहीन
६१५. दीर्घ
६१६. दीर्घसेवा
६१७. दुर्भाग्य
६१८. दोषी
६१९. दुर्घटना
६२०. दुःख
६२१. दुःखद
६२२. दातृसंस्था
६२३. दारुण
६२४. दृश्य
६२५. दर्शन
६२६. दृष्टिकोण
६२७. दुर्भाग्यपूर्ण
६२८. दिवंगत
६२९. दक्षिण
६३०. द्वीप
६३१. दशक
६३२. दम्पती
६३३. दूरगामी
६३४. दिशा

६३५. दिशानिर्देश
६३६. दिशाविहीन
६३७. दयनीय
६३८. दृढ
६३९. दिन
६४०. दुःसाहस
६४१. दुर्गन्धित
६४२. दाम्पत्य
६४३. द्विपक्षीय
६४४. दक्षिण
६४५. दिवस
६४६. दुरुपयोग
६४७. दर्शक
६४८. दृढता
६४९. दीर्घकालीन
६५०. द्योतक
६५१. देशवासी
६५२. देशघाती
६५३. दुर्भावना
६५४. द्वैधीकरण
६५५. द्वन्द्वपीडित
६५६. दण्डहीनता
६५७. दीपशिखा
६५८. दुग्ध
६५९. दमन
६६०. दमनकारी

---

५४१. **जनसहभागिता** – जनसहभागितायामेव सर्वाणि कार्याणि सिद्ध्यन्ति ।

५५७. **जीर्णोद्धार** – पशुपतिनाथमन्दिरस्य जीर्णोद्धारस्य व्यवस्था सर्वकारेण कृता विद्यते ।

५६८. **जीविकोपार्जन** – जीविकोपार्जनस्य कृते अस्माकं देशे अध्यावधि कापि समीचीना व्यवस्था नास्ति ।

५८६. **तापक्रम** – अद्य काष्ठमण्डपस्य तापक्रमः पञ्चविंशतिसेल्सियसात्मकः अस्ति ।

५९३. **तथाकथित** – तथाकथिता पत्रकाराः पत्रकारितायाः मर्म नैव जानन्ति ।

६०५. **त्रुटिपूर्ण** – सर्वकारस्य नागरिकताविषयकं कार्यं त्रुटिपूर्णम् अस्ति ।

६१०. **दुर्व्यवहार** – अध्यापकानां दुर्व्यवहारेण छात्राः आहताः सन्ति ।

६५१. **देशव्यापी** – देशव्यापिनं सर्वकारस्य कार्यं दृष्ट्वा जनाः उदासीनाः सन्ति ।

६५६. **दणडहीनता** – दण्डहीनतायाः समस्या साम्प्रतं सर्वत्र दृश्यते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

६६१. द्रष्टव्य
६६२. दाहसंस्कार
६६३. दृष्टिगत
६६४. दृढतापूर्वक
६६५. दूरसंचार
६६६. दूरभाषा
६६७. दुष्परिणाम
६६८. दण्डनीय
६६९. देहावसान
६७०. द्वारा
६७१. दुर्लभ
६७२. दुःखी

ध

६७३. ध्यानाकर्षण
६७४. धारणा
६७५. ध्वनि
६७६. ध्वजावाहक
६७७. धर्म
६७८. धर्मावलम्बी
६७९. धर्मनिरपेक्ष
६८०. ध्यान
६८१. धारण
६८२. धूर्त
६८३. धान्याचल

न

६८४. नियुक्ति
६८५. निकुञ्ज
६८६. निहित
६८७. नेतृत्व
६८८. निर्वाचन
६८९. निर्बाध
६९०. नीति
६९१. निम्न
६९२. नामक
६९३. निक्षेपकर्ता
६९४. निवारण
६९५. निर्वाचित
६९६. न्यायपालिका
६९७. न्यायसंगत
६९८. नीतिगत
६९९. निरीहता
७००. नैतिक
७०१. निवेदन
७०२. निवेदक
७०३. न्यायाधीश
७०४. निवर्तमान
७०५. नारी
७०६. न्यायाधिकरण
७०७. निर्माता
७०८. निखिल
७०९. निर्माणाधीन
७१०. नवीकरण
७११. निरक्षर
७१२. निःसन्देह
७१३. नष्ट
७१४. निर्यातकर्ता
७१५. नित्य
७१६. निकाय
७१७. निर्णय
७१८. निर्माण
७१९. निर्देशन
७२०. निर्देशक
७२१. नगरपालिका
७२२. निर्देशिका
७२३. निवास
७२४. निषेधित
७२५. निष्कर्ष
७२६. निलम्बन
७२७. नियन्त्रण
७२८. नियम
७२९. नियमानुसार
७३०. न्यूनतम
७३१. निःशुल्क
७३२. निधन
७३३. नागरिकता
७३४. निवृत्तिभरण
७३५. निष्पक्ष
७३६. निर्देशनालय
७३७. निर्वासन
७३८. नियोजित
७३९. नामावली
७४०. नागरिक
७४१. नेत्रविहीन
७४२. नृत्य
७४३. निराशा
७४४. नियोजन
७४५. नकारात्मक
७४६. निश्चय
७४७. निरंकुश
७४८. निरंकुशता
७४९. निगम
७५०. निन्दनीय
७५१. निर्मूल
७५२. नवजात
७५३. नेता
७५४. निर्यात
७५५. निर्यातकर्ता
७५६. निद्रा
७५७. निक्षेप
७५८. निवासी
७५९. निर्मित
७६०. निर्णायक
७६१. नियमसंगत
७६२. नियमावली
७६३. निष्कासन
७६४. नैराश्य
७६५. नितान्त
७६६. नियोग
७६७. निर्दोष
७६८. निर्माणस्थल
७६९. निर्धारण
७७०. निरंकुशता
७७१. निर्विघ्नता
७७२. नवनिर्वाचित
७७३. नव
७७४. निकट

प

७७५. प्रमुख
७७६. पदाधिकारी
७७७. प्रशासनिक
७७८. प्राज्ञिक
७७९. प्रक्रिया
७८०. पूर्वाञ्चल
७८१. प्रधानमन्त्री
७८२. प्रतिनिधिसभा
७८३. प्रदर्शन
७८४. प्रशासन
७८५. पुष्टि
७८६. प्रकृति
७८७. पूर्वी

---

६६६. **दूरसञ्चार** – राप्त्यञ्चलस्य दूरसञ्चारकार्यालयः तुलसीपुरे अस्ति ।

६६७. **दुष्परिणाम** – दुष्परिणामं श्रुत्वा स खिन्नो जातः ।

६९७. **न्यायसङ्गत** – न्यायसङ्गतं कार्यं सर्वैः वन्दनीयं भवति ।

७०३. **निष्पक्ष** – न्यायाधीशाः सदैव निष्पक्षाः भवन्ति ।

७२१. **नगरपालिका** – नगरपालिकायाः जनाः सौविध्ययुक्ताः भवन्ति ।

७४८. **निरङ्कुशता** – निरङ्कुशतायाः विरुद्धं सर्वे आन्दोलिताः सन्ति ।

७५७. **निक्षेप** – जनानां निक्षेपः धनागारेषु सुरक्षितो अस्ति ।

७८२. **प्रतिनिधिसभा** – अधुना प्रतिनिधिसभायाः सञ्चालनं वीरेन्द्रान्तर्राष्ट्रियसभागृहे भवति ।

७८४. **प्रशासन** – साम्प्रतं देशे प्रशासनव्यवस्था अतीव दयनीया विद्यते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

७८८. प्रतिवेदन
७८९. परिषद्
७९०. परराष्ट्र
७९१. प्राविधिक
७९२. परामर्श
७९३. प्रतिनिधि
७९४. पूर्व
७९५. प्रयास
७९६. प्रत्येक
७९७. प्राप्त
७९८. प्रवासी
७९९. प्रेयसी
८००. पूर्वक
८०१. प्राथमिकता
८०२. प्रकाशित
८०३. प्रस्तुति
८०४. प्रजाति
८०५. पञ्जिकाधिकारी
८०६. पश्चात्
८०७. प्रबन्धपत्र
८०८. परिभाषित
८०९. पृथक्
८१०. पितृसत्ता
८११. पक्षपोषण
८१२. पितृसत्तात्मक
८१३. पारदर्शी
८१४. प्रोत्साहित
८१५. प्रवासी
८१६. पालन
८१७. पोषण
८१८. पालनपोषण
८१९. पोषित
८२०. प्रावल्य
८२१. प्रावधान
८२२. पृथक्कीकरण
८२३. पृष्ठभूमि
८२४. प्रतिज्ञा
८२५. प्रणाली
८२६. परिवर्तन
८२७. प्रजनन
८२८. पूर्वप्रशासक
८२९. पदत्याग
८३०. पदपूर्ति
८३१. प्रतिशोध
८३२. प्रतियोगितात्मक
८३३. परित्याग
८३४. प्रत्यारोपण
८३५. परिपूर्ण
८३६. प्रतिकार
८३७. प्रभावित
८३८. प्रहरी
८३९. प्रहार
८४०. प्रत्यक्ष
८४१. पुनःस्थापन
८४२. परिचालन
८४३. प्रजा
८४४. प्रतिकूल
८४५. प्रतिक्रिया
८४६. प्रतिशत
८४७. प्राकृतिक
८४८. प्रकोप
८४९. पीडित
८५०. पद
८५१. प्रथम
८५२. पूर्णकालीन
८५३. प्रशिक्षण
८५४. प्रतिष्ठान
८५५. पश्चिमाञ्चल
८५६. पश्चिम
८५७. प्रधान
८५८. पक्ष
८५९. परिवर्तन
८६०. प्रति
८६१. प्रस्तावित
८६२. पूर्वमन्त्री
८६३. परम्परागत
८६४. प्राथमिक विद्यालय
८६५. परिलक्षित
८६६. परम्परा
८६७. पृतना
८६८. पर्वतारोहण
८६९. परिवार
८७०. प्रश्नचिह्न
८७१. प्रसङ्ग
८७२. प्रताडित
८७३. प्राणरक्षार्थ
८७४. पृष्ठपोषक
८७५. पुराण
८७६. प्रकारान्तर
८७७. पदावधि
८७८. प्रधानाध्यापक
८७९. परिश्रम
८८०. पारिश्रमिक
८८१. परिसर
८८२. प्रदर्शनकारी
८८३. प्रारम्भिक
८८४. प्रारम्भ
८८५. पथप्रदर्शक
८८६. पालना
८८७. पुरोहित
८८८. प्रतिपदा
८८९. पूर्णकलश
८९०. पराक्रम
८९१. प्रसन्नता
८९२. प्रस्तुति
८९३. प्रसूतिगृह
८९४. परोपकार
८९५. प्रबन्धक
८९६. पठनपाठन
८९७. प्रभावकारी
८९८. पाठ्यपुस्तक
८९९. पूर्वाधार
९००. प्रवाहित
९०१. प्रज्ज्वल
९०२. प्रतिमा
९०३. प्रेरणा
९०४. प्रारम्भ
९०५. प्रकार
९०६. प्रदान
९०७. परीक्षण
९०८. प्रतिष्ठान
९०९. पर्यटन
९१०. प्रिय
९११. प्रवर्द्धन
९१२. पालना
९१३. प्रतिस्पर्धा
९१४. पर्याप्त
९१५. पुनर्जागरण
९१६. पारित
९१७. प्रशोधन

---

७९३. **प्रतिनिधि** – अहं साम्प्रतं प्राध्यापकानां प्रतिनिधिः अस्मि ।

८०२. **प्रकाशित** – अयं समाचारः कान्तिपुरपत्रे प्रकाशितः अस्ति ।

८२६. **परिवर्तन** – सर्वे नेतारः देशे परिवर्तनम् इच्छन्ति ।

८६५. **परिलक्षित** – अयं सन्देशः ममोपरि परिलक्षितः अस्ति ।

८६६. **परम्परा** – अस्माकं समाजे बालविवाहस्य परम्परा प्राचीनकालादेव विद्यते ।

८७४. **पृष्ठपोषक** – अधिके राजनेतारः भारतस्य पृष्ठपोषकाः सन्ति ।

८८२. **प्रदर्शनकारी** – प्रदर्शनकारिषु एकः मृतः, अन्ये बहवश्च आहताः ।

८९१. **प्रसन्नता** – दुःखपूर्णं समाचारं श्रुत्वा अस्माकं प्रसन्नता समाप्ता जाता ।

८९३. **प्रारम्भिक** – प्रारम्भिकं परिणामम् अवलोक्य ज्ञातुं शक्नुवन्ति नागरिकाः देशस्थाः नेतारः जनोत्तरदायिनः न सन्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

९१८. प्रमाणपत्र
९१९. परीक्षणकाल
९२०. पाठ्यक्रम
९२१. पत्राचार
९२२. पराजित
९२३. प्रतियोगिता
९२४. प्रतिकार
९२५. पक्षपात
९२६. परिधि
९२७. प्रतिष्ठा
९२८. प्रतिष्ठित
९२९. प्रभावशाली
९३०. प्राज्ञिक
९३१. प्राज्ञ
९३२. पदस्थापन
९३३. प्रदूषित
९३४. परिवर्तित
९३५. पुनर्जन्म
९३६. प्रान्तीय
९३७. परित्याग
९३८. पौराणिक
९३९. प्रवीण
९४०. परमोच्च
९४१. पूर्वसन्ध्या
९४२. प्रोत्साहन
९४३. प्रविधि

९४४. प्रशस्त
९४५. प्रवृत्ति
९४६. पूर्वाग्रह
९४७. परिस्थिति
९४८. परिपक्व
९४९. पुरस्कार
९५०. पाठ
९५१. पीडा
९५२. पाठक
९५३. प्रपञ्च
९५४. प्रायः
९५५. प्रकाश
९५६. पौष्टिक
९५७. पोषण
९५८. पत्रिका
९५९. प्रसारित
९६०. प्रवाह
९६१. प्रतिगामी
९६२. प्रत्याभूति
९६३. परिणाम
९६४. प्रशंसा
९६५. प्रसङ्ग
९६६. पुरुष
९६७. प्रजातान्त्रिक
९६८. प्रमाण
९६९. प्रतिशोधी

९७०. पश्चात्ताप
९७१. प्रभुत्व
९७२. पराजय
९७३. परिणत
९७४. प्रतिदिन
९७५. प्रदर्शनी
९७६. प्रवेश
९७७. प्रतिकार
९७८. परिवेश
९७९. पुण्य
९८०. प्रकट
९८१. पूज्य
९८२. पुण्यतिथि
९८३. प्रार्थना
९८४. परमेश्वर
९८५. प्रान्त
९८६. प्रवक्ता
९८७. पश्चिमी
९८८. पदच्युत
९८९. प्रातः
९९०. पूजनीय
९९१. पर्यटन
९९२. पर्यटक
९९३. प्रस्ताव
९९४. प्रीति
९९५. पति

९९६. प्रतीतपत्र
९९७. पुस्तिका
९९८. प्रवाह
९९९. प्रदूषण
१०००. प्रतीक्षालय
१००१. प्रतीक्षा
१००२. प्रहार
१००३. पटकथा
१००४. पटकथाकार
१००५. प्रभावशाली
१००६. पत्रकारिता
१००७. पदयात्रा
१००८. प्रधानन्यायाधीश
१००९. पूर्णरूप
१०१०. प्रस्तावदाता
१०११. प्रमाणित
१०१२. पुनरावृत्ति
१०१३. पीडक
१०१४. पर्यावरण
१०१५. पुण्यलाभ
१०१६. प्रक्षेपण
१०१७. प्रभावकारिता
१०१८. पुनरावेदन
१०१९. पुनरावलोकन
१०२०. पृथकतावादी
१०२१. प्रयोगात्मक

१०२२. प्राप्ताङ्क
१०२३. प्रत्यक्षदर्शी
१०२४. प्रचलित
१०२५. पाठ्यांश
१०२६. पाठ्यभार
१०२७. परिवर्तित
१०२८. पुनश्च
१०२९. प्रतिरक्षा
१०३०. प्रस्तावना
१०३१. प्रस्तावित
१०३२. पूर्वार्द्ध
१०३३. प्रयोगशाला

फ

१०३४. फलाहारी
१०३५. फलस्वरूप
१०३६. फलाहार

ब

१०३७. बासस्थान
१०३८. बाधा
१०३९. बालिका
१०४०. बहुमुखी
१०४१. बहूद्देश्य
१०४२. बाल
१०४३. बाध्य
१०४४. बौद्धिक
१०४५. बौद्धिकस्तर

---

९१९. **परीक्षणकाल** – परीक्षणकालं समाप्य अहं गृहं गमिष्यामि ।

९२८. **प्रतिष्ठित** – समाजस्य प्रतिष्ठिताः जनाः अत्र उपस्थिताः सन्ति ।

९२९. **प्रभावशाली** – प्रभावशालिषु नेतृषु मदनभण्डारी एकः आसीत् ।

९६१. **प्रतिगामी** – गणतन्त्रस्य कार्यान्वयानन्तरं प्रतिगामिनः पलायिताः ।

९७३. **परिणत** – निखिलम् अध्ययनं साम्प्रतं सफलतायां परिणतम् अस्ति ।

९९१. **पर्यटन** – पर्यटनोद्योगः अस्माकं नेपालस्य वैदेशिकायार्जनस्य स्रोतः अस्ति ।

१००९. **परिश्रम** – परिवारसदस्यानां परिश्रमात् गृहे सर्वं परिपूर्णम् अस्ति ।

१०१२. **पुनरावृत्ति** – पुनरावृत्तिमाध्यमेन इमं पाठं पुनः पठ ।

१०१७. **प्रभावकारिता** – यस्य नायकस्य भाषणे प्रभावकारिता न विद्यते तस्य भाषणं जनाः नैव शृण्वन्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१०४६. बहिष्कार
१०४७. बन्ध्याकरण
१०४८. बलात्कार
१०४९. बुद्धिजीवी
१०५०. बहुविश्वविद्यालय
१०५१. बहुदलीय
१०५२. बहुमूल्य
१०५३. बौद्ध
१०५४. बाल्यावस्था
१०५५. बहुराष्ट्रिय
१०५६. बाधक
१०५७. बालग्राम

भ

१०५८. भौतिक
१०५९. भातृ-संगठन
१०६०. भातृ संस्था
१०६१. भवन
१०६२. भ्रमण
१०६३. भूमिका
१०६४. भूमण्डल
१०६५. भूमण्डलीकरण
१०६६. भविष्य
१०६७. भाषा
१०६८. भ्रामक
१०६९. भार
१०७०. भूमण्डलीकृत
१०७१. भूमिसुधार
१०७२. भ्रष्टाचार
१०७३. भाषण
१०७४. भक्ति
१०७५. भैषज्य
१०७६. भयावह
१०७७. भूटानी
१०७८. भग्नावशेष
१०७९. भावपूर्ण
१०८०. भूतपूर्व
१०८१. भोजन
१०८२. भूमि
१०८३. भयभीत
१०८४. भौगोलिक
१०८५. भक्तजन
१०८६. भावविह्वल
१०८७. भावनात्मक
१०८८. भावावेश
१०८९. भाषागत
१०९०. भूकम्प
१०९१. भ्रम
१०९२. भूभाग
१०९३. भाषान्तर
१०९४. भूत
१०९५. भय
१०९६. भूसंरक्षण
१०९७. भजन-कीर्तन
१०९८. भरणपोषण
१०९९. भूमिसम्बन्धी

म

११००. मन्दिर
११०१. मन्त्रालय
११०२. महासचिव
११०३. मान्यता
११०४. माहामन्त्री
११०५. मध्यवर्ती
११०६. मृत
११०७. महानुभाव
११०८. मूल्य
११०९. मध्यमाञ्चल
१११०. मध्यपश्चिमाञ्चल
११११. मानसिक
१११२. मानसिकता
१११३. मन्त्रमुग्ध
१११४. मन्त्र
१११५. मातृशिशु-कल्याण
१११६. महत्त्वपूर्ण
१११७. महत्वकाङ्क्षी
१११८. मन्तव्य
१११९. मुख्य
११२०. मार्ग
११२१. मनोवैज्ञानिक
११२२. मृतक
११२३. मृत्युदण्ड
११२४. मौखिक
११२५. मासिक
११२६. महाशाखा
११२७. मन्तव्य
११२८. मानवता
११२९. मौलिक
११३०. मुख
११३१. मस्तिष्क
११३२. माध्यम
११३३. मूल्याङ्कन
११३४. मतदाता
११३५. मनोनयन
११३६. मापदण्ड
११३७. मातृभूमि
११३८. महामहिम
११३९. मानवद्रोही
११४०. मानवाधिकार
११४१. मानवीकरण
११४२. मध्याह्न
११४३. मृदुभाषी
११४४. मनोरोगी
११४५. मूलद्वार
११४६. मध्यप्रदेश
११४७. ममतामयी
११४८. मर्माहत
११४९. महाप्रबन्धक
११५०. मुद्रा
११५१. महोत्सव
११५२. मुक्ति
११५३. मूलभूत
११५४. महाधिवेशन
११५५. महासंघ
११५६. महानिरीक्षक
११५७. मन्त्री
११५८. मनोनीत
११५९. मौद्रिक
११६०. माननीय
११६१. मान्यजन
११६२. मधुर
११६३. मधुरता
११६४. मतभेद
११६५. महास्नान
११६६. मुक्त
११६७. मुक्ति
११६८. महाभूकम्प
११६९. मूल्य
११७०. महत्त्वाकांक्षा
११७१. माध्यम
११७२. महानगरपालिका

१०५३. **बौद्ध** – अस्माकं देशे बौद्धानाम् अनेके विहाराः सन्ति ।
१०९०. **भूकम्प** – भूकम्पपीडिताः जनाः रोगाक्रान्ताः सन्ति ।
१०९२. **भूभाग** – देशस्य अनेके भूभागाः साम्प्रतं जलमग्नाः सन्ति ।
१०९६. **भूसंरक्षण** – भूसंरक्षणकार्ये अस्माकं नीतिः अपूर्णा अस्ति, अतः वर्षासु अनेके नागरिकाः भूक्षयात् पीडिताः मृताश्च भवन्ति ।
१०९९. **भूमिसम्बन्धी** – भूमिसम्बन्धिविवादे माओवादिनः सन्तुष्टाः न सन्ति ।
११०८. **मूल्य** – वर्तमानमूल्यवृद्धिम् अवलोक्य सर्वकारः किंकर्तव्यविमूढः अस्ति ।
११२१. **मनोवैज्ञानिक** – बालकानां कृते मनोवैज्ञानिकं शिक्षणम् आवश्यकम् अस्ति ।
११३५. **मनोनयन** – संविधानसभायाः अध्यक्षस्य निर्वाचने सुभाषनेम्बाङस्यैव मनोनयनं जातम् ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

११७३. मानविकी
११७४. मध्यस्थकर्ता
११७५. मठमन्दिर
११७६. मताधिकार
११७७. मत
११७८. मूलप्रवाह
११७९. मन्त्रिपरिषद्
११८०. महोत्सव
११८१. मौन
११८२. मौनता
११८३. मूर्त
११८४. मूर्तता
११८५. मुखरित
११८६. महानगरीय
११८७. मनोबल
११८८. मुद्रण
११८९. मानवीय
११९०. मनोमालिन्य
११९१. मध्यस्थता
११९२. मृत्युवरण
११९३. मूलग्रन्थ
११९४. मान्त्रिक
११९५. मध्यवर्ती
११९६. मृग
११९७. मल्लकालीन
११९८. मानसिकता

११९९. मातृत्व
१२००. मन्त्रिमण्डल
१२०१. मुद्रित
१२०२. मुद्रण
१२०३. मुद्रणालय
१२०४. मूल्याभिवृद्धि
१२०५. मत्स्यविकास
१२०६. महायज्ञ
१२०७. मध्यम
१२०८. मध्यमवर्गीय

य

१२०९. योग्य
१२१०. यातायात
१२११. योगदान
१२१२. योजना
१२१३. योग्यता
१२१४. योग्यताक्रम
१२१५. युवा
१२१६. युवती
१२१७. युगान्तकारी
१२१८. यातना
१२१९. युवराज्ञी
१२२०. यन्त्रात्मक
१२२१. यथाशीघ्र
१२२२. यथार्थ
१२२३. यथावत्
१२२४. यथास्थिति
१२२५. यथास्थितिवाद
१२२६. योजनाबद्ध
१२२७. याचना
१२२८. यौन
१२२९. यौनकर्मी
१२३०. यथासमय
१२३१. युवति
१२३२. युद्धरत
१२३३. युद्ध
१२३४. यात्रा
१२३५. यौनरोग
१२३६. यथार्थपरक
१२३७. यजमान
१२३८. यज्ञ
१२३९. योग
१२४०. यथास्थान

र

१२४१. राजमार्ग
१२४२. रूप
१२४३. राजनीतिज्ञ
१२४४. राजनीति
१२४५. राष्ट्रिय
१२४६. रहस्यमय
१२४७. रक्षक
१२४८. रिक्त
१२४९. रिक्तता
१२५०. रक्तसंचार
१२५१. रुचि
१२५२. रुचिकर
१२५३. रीति
१२५४. रक्षा
१२५५. रासायनिक
१२५६. रण
१२५७. रणनीति
१२५८. राजधानी
१२५९. राजपत्राङ्कित
१२६०. रूपान्तरण
१२६१. राष्ट्राध्यक्ष
१२६२. राष्ट्रव्यापी
१२६३. राज्य
१२६४. राष्ट्रसंघीय
१२६५. राजस्व
१२६६. राज्यसत्ता
१२६७. रूपरेखा
१२६८. रक्त
१२६९. रक्तदान
१२७०. रसायन
१२७१. राजवादी
१२७२. राजा
१२७३. राजभक्त
१२७४. रक्तपात
१२७५. राजपरिषद्
१२७६. राज्यपक्ष
१२७७. राष्ट्रहित
१२७८. रूपान्तरित
१२७९. रक्षावरण
१२८०. राजदूतावास
१२८१. रुष्ट
१२८२. रक्तदाता
१२८३. राजनेता
१२८४. राज्यशक्ति
१२८५. राष्ट्रघाती
१२८६. राष्ट्रपति
१२८७. रूढिवादी
१२८८. रङ्गशाला

ल

१२८९. लक्षपति
१२९०. लक्षवर्ति
१२९१. लोकतन्त्र
१२९२. लोकतान्त्रिक
१२९३. लैङ्गिक
१२९४. लिङ्ग
१२९५. लोकगीत
१२९६. लिपि
१२९७. लक्ष्यानुसार
१२९८. लक्षित
१२९९. लाभान्वित

११७४. **मध्यस्थकर्ता** – मध्यस्थकर्ता अत्र कः अपि नासीत्, अतः वार्ता निष्फला जाता ।

११८०. **महोत्सव** – गणतान्त्रिकमहोत्सवे सर्वे उपस्थिताः आसन् ।

१२१६. **युवती** – युवतीनां समूहः हरितालिकायां शिवमन्दिरं गच्छति ।

१२४३. **राजनीतिज्ञ** – विश्वेश्वरकोइराला–मदनभण्डारी च नेपालस्य राजनीतिज्ञौ आस्ताम् ।

१२४६. **रहस्यमय** – माधवनेपालस्य साम्प्रतं भारतगमनं रहस्यमयम् अस्ति ।

१२६१. **राष्ट्राध्यक्ष** – साम्प्रतं राष्ट्राध्यक्षपदे डा. रामवरणयादवः आसीनः अस्ति ।

१२८७. **रूढिवादी** – बहवः रूढिवादिनः गणतन्त्रस्य कार्यान्वयने चिन्तिताः सन्ति ।

१२९६. **लिपि** – नेपालीभाषायाः लिपिः देवनागरी अस्ति ।

१२९९. **लाभान्वित** – वयं संस्कृतात् लाभान्विताः स्म ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१३००. लोभ
१३०१. लिखित
१३०२. लोकप्रिय
१३०३. लोकप्रियता
१३०४. लेखापरीक्षक
१३०५. लेखापरीक्षण
१३०६. लेखापद्धति
१३०७. लघुवृत्त
१३०८. लज्जास्पद
१३०९. लाभ
१३१०. लाभदायक
१३११. लाभांश
१३१२. लोकतन्त्रविरोधी
१३१३. लोकसम्मति
१३१४. लोकसेवायोग
१३१५. लेख
१३१६. लेखक
१३१७. लेखरचना
१३१८. लेखिका
१३१९. लोकलज्जा
१३२०. लौकिक
१३२१. लोकसाहित्य
१३२२. लोकनृत्य
१३२३. लग्नशीलता
१३२४. लक्ष्यप्राप्ति
१३२५. लोककल्याण

व

१३२६. वायुसेवा
१३२७. वनस्पति
१३२८. विधिसम्मत
१३२९. विचाराधीन
१३३०. विचारधारा
१३३१. विष्फोट
१३३२. विस्थापित
१३३३. विनम्र
१३३४. वैचारिक
१३३५. विधिवत्
१३३६. विश्लेषण
१३३७. वृद्धि
१३३८. वैज्ञानिक
१३३९. विमानस्थल
१३४०. वायु
१३४१. विधेयक
१३४२. विवेकशील
१३४३. व्यवस्थापिका
१३४४. वित्तीय
१३४५. विसङ्गति
१३४६. विवाह
१३४७. विवाहित
१३४८. वैवाहिक
१३४९. वैदेशिक
१३५०. विजेता
१३५१. विधा
१३५२. विवशता
१३५३. विमोचन
१३५४. वंशज
१३५५. व्यक्तित्व
१३५६. वैदिक
१३५७. वंशानुगत
१३५८. वाक्य
१३५९. विरोधाभास
१३६०. विश्वव्यापीकरण
१३६१. वर्तमान
१३६२. व्याप्त
१३६३. वाणिज्य
१३६४. वर्षा
१३६५. विज्ञ
१३६६. वनरक्षक
१३६७. वनवासी
१३६८. व्यवधान
१३६९. व्यापक
१३७०. विषाक्त
१३७१. वन्यजन्तु
१३७२. विक्रेता
१३७३. वार्ता
१३७४. विस्फोटक
१३७५. विशेषता
१३७६. विचारविमर्श
१३७७. वाच्छनीय
१३७८. विदित
१३७९. व्रतानुष्ठान
१३८०. विद्यावारिधि
१३८१. विनियोजन
१३८२. विनिमय
१३८३. विकासक्रम
१३८४. विधिविधान
१३८५. वरिष्ठ
१३८६. व्यावसायिक

श

१३८७. शैक्षिक
१३८८. शान्ति
१३८९. शिक्षामन्त्री
१३९०. शिविर
१३९१. श्रम
१३९२. शासन
१३९३. शाखा
१३९४. शृङ्खलाबद्ध
१३९५. शिक्षक
१३९६. शिक्षिका
१३९७. शिक्षालय
१३९८. शारीरिक
१३९९. शववाहन
१४००. शिशु
१४०१. शौचालय
१४०२. शय्या
१४०३. श्रोता
१४०४. शुभारम्भ
१४०५. शक्ति
१४०६. शक्तिसंचय
१४०७. शङ्का
१४०८. शीर्षक
१४०९. शरीर
१४१०. शोषण
१४११. शिक्षण
१४१२. शवपरीक्षण
१४१३. श्रीमान्
१४१४. श्रीमती
१४१५. शृङ्गार
१४१६. शान्त
१४१७. शताब्दी
१४१८. शिष्ट
१४१९. शिष्टाचार
१४२०. शीत
१४२१. शरणार्थी
१४२२. शुभचिन्तक

१३०२. **लोकप्रिय** – नेपाले साम्प्रतं <u>लोकप्रियेषु</u> कविषु माधवघिमिरेः अस्ति ।

१३१२. **लोकतन्त्रविरोधी** – सत्यमेव मानवः प्रजातन्त्रवादी प्राणी अस्ति । अतः केपि <u>लोकतन्त्रस्य विरोधिनः</u> न सन्ति।

१३१५. **लेख** – अयं <u>लेखः</u> पुरुषोत्तमस्य अस्ति ।

१३४२. **विवेकशील** – <u>विवेकशीलाः</u> जनाः अत्र न दृश्यन्ते ।

१३६०. **विश्वव्यापीकरण** – ज्यौतिषस्य <u>विश्वव्यापीकरणं</u> विधाय वयं लाभान्विताः भवितुं शक्नुमः ।

१३७१. **वन्यजन्तु** – <u>वन्यजन्तुनां</u> संरक्षणम् अपि वनमन्त्रालयस्य कार्यम् अस्ति ।

१३७८. **विदित** – इदं सर्वैः <u>विदितं</u> तथ्यम् अस्ति ।

१३९६. **शिक्षिका** – विमला प्राथमिकविद्यालयस्य <u>शिक्षिका</u> अस्ति ।

१४१९. **शिष्टाचार** – साम्प्रतं अनेके छात्राः अनुशासनस्य तु का कथा, <u>शिष्टाचार</u>पालने अपि अदक्षाः सन्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१४२३. श्रद्धाञ्जलि
१४२४. शुभकामना
१४२५. शोकाकुल
१४२६. शुभेच्छुक
१४२७. शोकसन्तप्त
१४२८. श्रद्धेय
१४२९. शीर्ष
१४३०. शीर्षस्थ
१४३१. शिखर
१४३२. शल्यक्रिया
१४३३. शान्तिपूर्ण
१४३४. शस्त्र
१४३५. शैली
१४३६. शाकाहारी
१४३७. शक्तिशाली
१४३८. शब्द
१४३९. शान्तिप्रक्रिया
१४४०. शरण
१४४१. श्रमजीवी
१४४२. शङ्कास्पद
१४४३. शान्तिस्थिति
१४४४. श्राद्ध
१४४५. शाक्त
१४४६. शैव
१४४७. शुभवर्ष
१४४८. शब्दावली
१४४९. शल्यचिकित्सा
१४५०. शेष
१४५१. शासकीय
१४५२. शासक
१४५३. शोभनीय
१४५४. शान्तिकर्मी
१४५५. शास्त्रीय
१४५६. शास्त्रप्रमाण
१४५७. शास्त्रसम्मत
१४५८. शालीनता
१४५९. शत्रुपक्ष
१४६०. शिक्षाशास्त्र
१४६१. शुद्ध
१४६२. शवयात्रा
१४६३. शक्तिसन्तुलन
१४६४. शास्त्रविरुद्ध
१४६५. शिलान्यास

स

१४६६. सत्तारूढ
१४६७. सर्वाधिक
१४६८. सामाजिक
१४६९. सन्तुलन
१४७०. सहमति
१४७१. समिति
१४७२. सूचना
१४७३. सञ्चार
१४७४. सदस्य
१४७५. सांसद
१४७६. समय
१४७७. सम्भावना
१४७८. सहभागिता
१४७९. सहभागी
१४८०. सङ्कटकाल
१४८१. सङ्कटकालीन
१४८२. स्थान
१४८३. स्थानीय
१४८४. सम्पत्ति
१४८५. सम्पर्क
१४८६. साधारण
१४८७. सम्मान
१४८८. सुरक्षित
१४८९. सम्बन्धी
१४९०. सम्बन्धित
१४९१. स्मृति
१४९२. सचेत
१४९३. सचिव
१४९४. सन्तोष
१४९५. संघ
१४९६. सामान्यतया
१४९७. सर्वेक्षण
१४९८. सहित
१४९९. स्वीकार
१५००. संयोजन
१५०१. सुरक्षा
१५०२. सहयोग
१५०३. स्वकीय
१५०४. स्थिति
१५०५. सम्पूर्ण
१५०६. स्वदेश
१५०७. स्वदेशी
१५०८. स्थानान्तरण
१५०९. स्रोत
१५१०. संख्या
१५११. सामुदायिक
१५१२. सशस्त्र
१५१३. संवर्धन
१५१४. सभा
१५१५. सार्वजनिक
१५१६. सुचारु
१५१७. सर्वसाधारण
१५१८. सम्बोधन
१५१९. स्थगित
१५२०. संलग्न
१५२१. सम्मिलित
१५२२. स्थगन
१५२३. संघठन
१५२४. समर्थित
१५२५. समर्थक
१५२६. सेवा
१५२७. स्वास्थ्य
१५२८. समावेश
१५२९. समावेशी
१५३०. सङ्गीत
१५३१. सांस्कृतिक
१५३२. सामग्री
१५३३. संवेदनशील
१५३४. संघर्ष
१५३५. सन्देश
१५३६. सांकेतिक
१५३७. साम्प्रदायिक
१५३८. संविधान
१५३९. संविधानसभा
१५४०. सार्थक
१५४१. सकारात्मक
१५४२. स्तरीय
१५४३. सामन्तवाद
१५४४. संस्कार
१५४५. स्वभाव
१५४६. सशक्तिक
१५४७. स्तनपान
१५४८. स्पष्टीकरण
१५४९. समावेशीकरण
१५५०. स्वामी
१५५१. सर्वपक्षीय

१४२४. **शुभकामना** – नवनेपालस्य प्रथमस्य राष्ट्रपतेः कार्यकालः सफलः स्यात्, इति मदीया शुभकामना अस्ति।

१४३२. **शल्यक्रिया** – नेपालस्य चिकित्सकाः शल्यक्रियायां सफलाः सन्ति ।

१४४१. **श्रमजीवी** – श्रमजीविनः एव राष्ट्रस्य उन्नतिं कर्तुं शक्नुवन्ति ।

१४६०. **शिक्षाशास्त्र** – जनताविद्यापीठे शिक्षाशास्त्रविषयस्य अपि अध्ययनाध्यापनम् अस्ति ।

१४६४. **शास्त्रविरुद्ध** – अस्माभिः शास्त्रविरुद्धं न्यायविरुद्धं समाजविरुद्धं नैवाचरणीयम् ।

१४६८. **सामाजिक** – स सामाजिककार्यं विधाय जनकगृहम् अगच्छत् ।

१४९५. **सङ्घ** – साम्प्रतं देशेषु अनेके संघाः सन्ति ।

१५२२. **स्थगन** – अद्यापि संविधानसभायाः कार्याणां स्थगनं जातम् ।

१५४९. **समावेशीकरण**– साम्प्रतं नेतारः सर्वेषु क्षेत्रेषु समावेशीकरणम् इच्छन्ति, परन्तु समावेशीकरणं सर्वत्र लाभप्रदं नास्ति।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१५५२. सन्ध्या	१५७८. सञ्चालक	१६०४. सर्वसत्तावादी	१६३०. सभ्यता	१६५६. समाजवाद
१५५३. सत्य	१५७९. सञ्चालिका	१६०५. स्वघोषणा	१६३१. सुन्दर	१६५७. समाचारदाता
१५५४. सुदूर	१५८०. सर्वनाश	१६०६. समावेशीकरण	१६३२. स्वार्थ	१६५८. स्वास्थ्यकर्मी
१५५५. स्वयंसेवक	१५८१. संक्रमणकाल	१६०७. संसदीय	१६३३. स्वार्थी	१६५९. संलग्नता
१५५६. सञ्चारकर्मी	१५८२. स्वेच्छाचारी	१६०८. सर्वोच्च	१६३४. संक्रान्ति	१६६०. स्वर्गारोहण
१५५७. समूह	१५८३. संप्रभुसत्ता	१६०९. स्वतन्त्रता	१६३५. सूत्रीय	१६६१. स्नानगृह
१५५८. सांगीतिक	१५८४. समानुपातिक	१६१०. स्वतन्त्र	१६३६. संकलन	१६६२. सहानुभूति
१५५९. सेवाग्राही	१५८५. सुनिश्चितता	१६११. सत्ता	१६३७. समवेदना	१६६३. सीमित
१५६०. संस्था	१५८६. सामुदायिक	१६१२. सत्ताधारी	१६३८. संस्मरणीय	१६६४. संस्थापना
१५६१. सुनिश्चित	१५८७. समुदाय	१६१३. संक्रमणकाल	१६३९. सूर्यास्त	१६६५. स्वामित्व
१५६२. संवाद	१५८८. संप्रदाय	१६१४. संक्रमणकालीन	१६४०. संस्थापक	१६६६. सुरक्षण
१५६३. सद्भाव	१५८९. सांप्रदायिक	१६१५. समीक्षा	१६४१. सम्पत्ति	१६६७. सम्पन्न
१५६४. सद्भावना	१५९०. सामन्तवादी	१६१६. सेवक	१६४२. साधन	१६६८. सभामुख
१५६५. स्तब्ध	१५९१. संहृदयी	१६१७. समन्वय	१६४३. स्वीकृति	१६६९. सिद्धान्त
१५६६. सार्वजनिक	१५९२. सम्पादकीय	१६१८. सुलभ	१६४४. सम्माननीय	१६७०. संभाव्यता
१५६७. सफलता	१५९३. समतामूलक	१६१९. समापन	१६४५. सैद्धान्तिक	१६७१. स्नातकोत्तर
१५६८. संरचना	१५९४. सर्वाभौम	१६२०. स्वच्छ	१६४६. स्वैच्छिक	१६७२. समयानुकूल
१५६९. सुधार	१५९५. सार्वभौम	१६२१. स्तम्भ	१६४७. संशोधन	१६७३. समानुपातिक
१५७०. साम्राज्यवाद	१५९६. सर्वत्र	१६२२. स्तम्भकार	१६४८. संस्थागत	१६७४. सम्राट्
१५७१. समाजसेवी	१५९७. सन्तप्त	१६२३. समाप्त	१६४९. सेवानिवृत्त	१६७५. सतर्क
१५७२. स्वाभाविक	१५९८. स्मारक	१६२४. सान्त्वना	१६५०. स्वरूप	१६७६. सहर्ष
१५७३. संकेत	१५९९. सञ्चयकोष	१६२५. स्मृतिपत्र	१६५१. सौहार्दपूर्ण	१६७७. सदैव
१५७४. स्नायु	१६००. सहजता	१६२६. सर्वस्व	१६५२. संकुचित	१६७८. सक्रिय
१५७५. सीमान्तीकृत	१६०१. सङ्काय	१६२७. स्पष्टरूप	१६५३. स्वविवेक	१६७९. सक्रियता
१५७६. स्तर	१६०२. स्खलित	१६२८. सेनापति	१६५४. सेवामुखी	१६८०. सूची
१५७७. स्नान	१६०३. सौर्य	१६२९. सभ्य	१६५५. स्वत्वहीन	१६८१. संग्रहालय

१५५८. **साङ्गीतिक** – साङ्गीतिकं कार्यक्रमम् अवलोक्य प्रधानन्त्री सन्तुष्टः जातः ।

१५६४. **सद्भावना** – मदीया सद्भावना विद्यते यत् सा सफला भवेत् ।

१५७६. **स्तर** – विश्वविद्यालयेषु शैक्षिकस्तरः निर्धारितः अस्ति ।

१६३०. **सभ्यता** – अस्माकं सभ्यता सर्वोत्तमा सर्वप्राचीना विद्यते ।

१६४८. **संस्थागत** – गणतन्त्रस्य संस्थागतकार्यसम्पादनार्थं नायकाः एकताबद्धाः भवेयुः ।

१६६४. **संस्थापना** – नेपाले गणतन्त्रस्य संस्थापना २०६५ तमे वैक्रमाब्दे जाता ।

१६७३. **समानुपातिक** – समानुपातिकप्रणाल्या माध्यमेन संविधानसभायाः निर्वाचनं करणीयम् इति एमालेदलस्य कामना आसीत् ।

१६८१. **सङ्ग्रहालय** – सङ्ग्रहालयं गत्वा पुराणानि अवलोकय ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

१६८२. साहित्य
१६८३. साहित्यिक
१६८४. सूक्ष्म
१६८५. स्वर
१६८६. सामान्य
१६८७. सिद्धार्थ
१६८८. साप्ताहिक
१६८९. स्थलगत
१६९०. सङ्कल्प
१६९१. समाचार
१६९२. स्वशासित
१६९३. सक्रियता
१६९४. सनातन
१६९५. स्थानीयवासी
१६९६. सन्तुष्ट
१६९७. सञ्चारमाध्यम
१६९८. समकक्षता
१६९९. स्वागतद्वार
१७००. सागर
१७०१. सम्बन्ध
१७०२. सचिवालय
१७०३. समालोचक
१७०४. सचेतक
१७०५. सरस
१७०६. संशोधन
१७०७. सहसचिव
१७०८. सभापति
१७०९. स्वागत
१७१०. स्नातक
१७११. संसद्
१७१२. सूर्योदय
१७१३. सूत्रधार
१७१४. सीमारेखा
१७१५. सारगत
१७१६. सुरक्षण
१७१७. समाजसेवी
१७१८. सीमावर्ती
१७१९. सम्मानजनक
१७२०. सर्वोत्कृष्ट
१७२१. सूर्यास्त
१७२२. सहभागी
१७२३. सर्वशक्तिमान्
१७२४. सेवामूलक
१७२५. सुधारात्मक
१७२६. संरचनात्मक
१७२७. सापेक्षिक
१७२८. सत्र
१७२९. सर्वसुलभ
१७३०. सहस्राब्दी
१७३१. सत्ताधारी
१७३२. सर्वोपरि
१७३३. सत्तापक्ष
१७३४. सामीप्य
१७३५. संस्थागत
१७३६. समाविष्ट
१७३७. सौर्यप्रणाली
१७३८. सुदृढीकरण
१७३९. सङ्कटकाल
१७४०. समसामयिक
१७४१. सौहार्दपूर्वक
१७४२. सेवादायक
१७४३. सूचनाप्रविधि
१७४४. समयसापेक्ष
१७४५. संभार
१७४६. समाजकल्याण
१७४७. साम्राज्य
१७४८. स्वार्थपूर्ति
१७४९. सारांश
१७५०. सदाचारी
१७५१. सत्यनिष्ठ
१७५२. सीमितता
१७५३. साक्षात्कार
१७५४. साक्षात्
१७५५. संख्यात्मक

ह

१७५६. हार्दिक
१७५७. हस्तान्तरण
१७५८. हनन
१७५९. हत्या
१७६०. हिंसा
१७६१. हिंसात्मक
१७६२. हानिकारक
१७६३. हस्ताक्षर
१७६४. हित
१७६५. हत्याकाण्ड
१७६६. हिंस्रक
१७६७. हिन्दुधर्मावलम्बी
१७६८. हीनभावना
१७६९. हताहत
१७७०. हितविपरीत
१७७१. हिमालय

१६८३. **साहित्यिक** – साहित्यिकाः जनाः कोमलहृदयाः भवन्ति ।

१६८८. **साप्ताहिक** – साप्ताहिकं कार्यक्रमं समाप्य प्रधानमन्त्री स्वदेशं प्रत्यागच्छत् ।

१६८९. **स्थलगत** – दुर्घटनायाः स्थलगतनिरक्षणार्थम् एका समितिः सर्वकारेण नियुक्ता ।

१६९२. **स्वशासित** – भारते अनेके स्वशासितप्रदेशाः सन्ति ।

१६९७. **सञ्चारमाध्यम** – अधुना सञ्चारमाध्यमस्य समाचारप्रसारे महती भूमिका अस्ति ।

१७०३. **समालोचक** – समालोचकानाम् उपस्थितिः अत्र नास्ति ।

१७०७. **सहसचिव** – मुकुन्दघिमिरेः शिक्षामन्त्रालयस्य सहसचिवपदे अस्ति ।

१७१२. **सूर्योदय** – सूर्योदये सति एव अहम् आगमिष्यामि ।

१७१७. **समाजसेवी** – बहवः समाजसेविनः दुर्घटनायां आहताः सन्ति ।

१७२२. **सहभागी** – अस्मिन् साहित्यिककार्यक्रमे अनेके सहभागिनः उपस्थिताः भविष्यन्ति ।

१७२६. **संरचनात्मक** – संरचनात्मके कार्ये सर्वे संलग्नाः दृश्यन्ते ।

१७३१. **सत्ताधारी** – सत्ताधारिभिः सावधानेन भवितव्यम् ।

१७३३. **सत्तापक्ष** – सत्तापक्षः देशे शान्तिस्थापने असफलः अस्ति ।

१७४३. **सूचनाप्रविधि** – सूचनाप्रविधेः विकासाय सञ्चारमन्त्रिणा अनेके कार्यक्रमाः सञ्चालिताः सन्ति ।

१७४०. **सामसामयिक** – समसामयिकविषये निबन्धलेखनं रुचिकरं भवति ।

१७५७. **हस्तान्तरण** – अद्य प्राध्यापकानां कार्यभारहस्तान्तरणकार्यक्रमः अस्ति ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

परिशिष्ट

संस्कृत जिज्ञासु मित्र तथा विद्यार्थी भाइबहिनीहरू ! अत्यन्त उत्साहका साथमा तपाईंहरूले संस्कृतभाषाको प्रारम्भिक ज्ञान गर्न र संस्कृतवाङ्मयमा प्रवेशद्वारको रूपमा तयार गरिएको पुस्तक पढिसक्नुभएको छ । यहाँहरूलाई सजिलो विधिद्वारा सिकाउने परम लक्ष्य लिएर प्रयास गर्दागर्दै पनि केही छुटेका महत्त्वपूर्ण विषयलाई परिशिष्टमा संवादशैलीमा प्रस्तुत गरिरहेको छु । यस पुस्तकमा चयन गरिएका १९ वर्गका शब्दहरू गीता, महाभारत, पुराण आदि विषयको अध्ययन गर्ने कार्यका लागि लगभग पर्याप्त छन् । यस पुस्तकमा क्रियाका १० लकारहरूमध्ये विशेष गरी ४ प्रकारको लकारमात्र प्रयोग भएको छ । पुस्तकमा प्रारम्भमा सजिलोका लागि विभिन्न गणबाट समानताको आधारमा धातुको चयन गरी रूपायन प्रस्तुत गरिएको छ । तिनमा सजिला धातुहरूको चयन गरिएको थियो भने सजिलोलाई पनि अझै सजिलो बनाउन उपसर्गको प्रयोगविधि र अर्थसमेत सङ्क्षेपमा संवादशैलीमा यहाँ प्रस्तुत गरिँदैछ ।

संवादः '१'

छात्रः भो गुरवः ! उपसर्गस्य कः अर्थः ?

गुरुः भो वत्स ! उपसृजतीति उपसर्गः, अर्थात् यः विविधधातुसम्बन्धेन विविधान् अर्थान् प्रकाशयति सः उपसर्गः इत्यर्थः । आङ्गलभाषायां उपसर्गस्य कृते वैयाकरणाः *Prefix* इति शब्दं व्यवहरन्ति ।

छात्रः उपसर्गाः कति सन्ति ? के च ते ?

गुरुः प्रपरादयः द्वाविंशतिः उपसर्गाः सन्ति । प्र-परा-अप-सम्-अनु-अव-निस्-निर्-दुस्-दुर्-वि-आङ्-नि-अधि-अपि-अति-सु-उत्-अभि-प्रति-परि-उप एते प्रादयः द्वाविंशतिः सन्ति ।

छात्रः गुरवः ! एतेषां नेपालीभाषायाम् अर्थान् बोधयन्तु ।

गुरुः १. प्र- अधिक २. परा- उल्टो / पछाडि ३. अप - टाढा ४. सम् - राम्रो तरिकाले ५. अनु - पछाडि ६. अप - तल र टाढा ७. निस् - विना र बाहिर ८. निर्- बाहिर ९. दुस्- कठिन १०. दुर्- नराम्रो ११. वि- विना, अलग १२. आङ्- सम्म र कम १३. नि - तल १४. अधि - माथि १५. अपि - नजिक १६. अति - धेरै १७. सु - सुन्दर / राम्रो १८. उत्- माथि १९. अभि - तिर, त्यतातिर २०. प्रति - तिर, उल्टो २१. परि - चारैतिर २२. उप - नजिक ।

छात्रः गुरवः ! उपसर्गस्य ज्ञानेन प्रयोगेण च के लाभाः सन्ति ?

गुरुः अवश्यम्, बहवः लाभाः सन्ति । अहं कथयिष्यामि । सर्वप्रथमम् अहं पृच्छामि - हृधातोः प्रथमावस्थायाः रूपाणि भवता पठितानि ?

छात्रः आम् गुरवः ! हरति, हरतः, हरन्ति इत्यादीनि रूपाणि भवता पाठितानि । तेषां नेपालीभाषायाम् अर्थाः अपि मया भवता बोधिताः - 'हरण गर्दछ, हरण गर्दछन्' इत्यादिरूपेण ।

गुरुः हृधातौ, उपसर्गप्रयोगेण वयं अनेकान् शब्दान् निर्मातुं प्रभवामः । यथा -

उपसर्गः+धातुः	संस्कृतम्	नेपाली	आङ्ग्लभाषा
प्र + हृ =	प्रहरति =	कुट्छ ।	Beats
आ + हृ =	आहरति =	ल्याउँछ ।	Brings
सं + हृ =	संहरति =	नाश गर्छ ।	Spoils
वि + हृ =	विहरति =	घुम्छ ।	Rounds
परि + हृ =	परिहरति =	हटाउँछ ।	Take away
वि + अव +हृ =	व्यवहरति =	व्यवहार गर्छ ।	Behaves
उप + हृ =	उपहरति =	भेटी चढाउँछ ।	Present
अप + हृ =	अपहरति =	चोर्छ ।	Steels
उद् + हृ =	उद्धरति =	उद्धार गर्छ ।	Save

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

छात्रः आश्चर्यम् ! अहो गुरवः ! हृधातौ, उपसर्गयोगात् एते अर्थाः उत्पद्यन्ते ? यदि वयं सोपसर्गधातूनां प्रयोगे दक्षाः भवामः तर्हि बहून् लाभान् प्राप्स्यामः, धन्याः गुरवः ।

गुरुः अत एव उक्तम् - उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।

प्रहारहारसंहारविहारपरिहारवत् ।।

न केवलं उपसर्गाद् क्रियापदस्य निर्माणे सौविध्यम् भवति, अपितु अनेकेषां शब्दानां रचनायामपि सौविध्यं भवति । महाकविभिः सुधीभिः विहितान् सोपसर्गप्रयोगान् श्रोतुमिच्छथ ?

छात्रः आम्, अनुगृह्य कथयन्तु भवन्तः ।

गुरुः महाकविभिः कृताः प्रयोगाः यथा -

१. वित्तस्य विद्यापरिसङ्ख्यया मे कोटीश्चतस्रो दश चाहरेति । (रघुवंशे) - अत्र 'आहर' इति शब्दस्य प्रयोगः ।

२. त्वां कामिनां मननदूतीमुदाहरन्ति । (विक्रमोर्वशीये) - अत्र 'उदाहर' इति शब्दस्य प्रयोगः ।

३. स्त्रीसन्निकर्षं परिहर्तुमिच्छन्नन्तर्दधे भूतपतिः सभूतः । (कुमार.) - अत्र 'परिहर्तुम्' इति शब्दस्य प्रयोगः ।

४. विहरति हरिरिह सरसवसन्ते । (गीतगोविन्दे) - अत्र 'विहरति' इति शब्दस्य प्रयोगः ।

५. क्रोधं प्रभो संहर संहरेति यावत् गिरः खे चरतां चरन्ति । (कुमार.) - अत्र 'संहरति' इति शब्दस्य प्रयोगः ।

छात्रः गुरुवराः ! वयम् अनुगृहीताः स्मः । सत्यं कथितं भवता, एकस्य पदार्थस्य ज्ञानेन अनेकेषां पदार्थानां ज्ञानं भवति । यथा हृधातौ उपसर्गस्य प्रयोगव्यवस्था अस्माभिः श्रुता - तथैव वयं गम्धातोऽपि श्रोतुमिच्छामः ।

गुरुः अवगन्तुमिच्छन्ति भवन्तः, तर्हि कथयामि तालिकामाध्यमेन -

उपसर्गः+धातुः	संस्कृतम्	नेपाली	आङ्ग्लभाषा
गम् -	गच्छति -	जानु -	Go
आ + गम् -	आगच्छति -	आउनु -	Come
प्रति + गम् -	प्रतिगच्छति -	फर्कनु -	Come back
निर् + गम् -	निर्गच्छति -	बाहिर निस्कनु -	Go out
अनु + गम् -	अनुगच्छति -	पछि पछि जानु -	Goes after
अधि + गम् -	अधिगच्छति -	प्राप्त गर्नु -	Receive
उद् + गम -	उद्गच्छति -	माथि उठ्नु र उड्नु -	Goes up, fly
अभि+उप्+गम् -	अभ्युपगच्छति -	स्वीकार गर्नु -	Aspect
प्रति+उद्+गम्-	प्रत्युद्गच्छति -	स्वागत गर्नु -	Welcome
अव् + गम् -	अवगच्छति -	जान्नु -	Know
सम् + गम् -	सङ्गच्छते (आ.प.)-	भेट्नु -	Meet

छात्रः अवश्यमेव उपसर्गप्रयोगेण क्रियापदप्रयोगे सरलता भवति । सत्यमेव भवद्भिः उक्तम् ।

गुरुः किम्, अध्यापकाः अपि असत्यं वदन्ति ?

छात्रः पुनः काव्यमहाकाव्यगतानि प्रयोगात्मकानि उदाहरणानि अपि श्रोतुमिच्छामः ।

गुरुः अतीव कुशलाः सन्ति भवन्तः, एतादृशाश्छात्राः गुरुप्रियाः भवन्ति, तव पितृचरणाः: भागवतस्य व्याख्यातारः सन्ति। श्रुतं त्वया, पितुः मुखात्, 'प्रयच्छति गुरुप्रीतो वैकुण्ठं योगिदुर्लभम्.' इति शास्त्रवाक्यम् ।

छात्रः ते तु कथयन्ति, 'लौहचिपिटान्नमस्ति संस्कृतम्' ?

गुरुः परिश्रमं कुरु, परिश्रमस्य फलं मिष्टं भवति। आगच्छत काव्यगतानि उदाहरणानि शृणुत । यथा-

अधि + गम् = तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां वाल्मीकिपार्श्वादिह पर्यटामि । (उत्तररामचरिते)

प्रति उद् + गम् = तदन्तरे सा विरराज धेनुः प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या । (रघुवंशे)

सम् + गम् = शकुन्तला सखिभिः सङ्गच्छते । (शाकुन्तले)

किमधिकं काव्यानि, महाकाव्यानि च पठन्तु बहूनि उदाहरणानि तत्र तत्र प्राप्यन्ते ।

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

संवादः '२'

छात्रः संस्कृतभाषा अतीव सरला इति गुरवः कथयन्ति ? परन्तु, अन्ये तु इयं भाषा कठिना, दुर्वेद्या, अत अनिवार्या नैव करणीया इति वदन्ति ?

गुरुः ते पूर्वाग्रहिणः सन्ति, स्वयं संस्कृतं नैव पठन्ति, अन्ये अपि संस्कृतं न पठन्तु इति धारणा तेषां मनसि विद्यते ।

छात्रः संस्कृतस्य विरोधे तेषां कः पूर्वाग्रहः ?

गुरुः अस्माकं संस्कृतिः सर्वोत्तमा अस्ति । प्राचीना अपि विद्यते । यावत् कालं संस्कृतं स्थास्यति, तावत् कालम्, सनातनसंस्कृतिः अक्षुण्णा च भवति । संस्कृताद् एव सभ्यतायाः विकासः जातः परन्तु, साम्प्रतं ते संस्कृतविरोधिनः एव सभ्यतायाःसंवाहकाः भवितुमिच्छन्ति । अतः संस्कृतं कठिनमस्ति, जनाः संस्कृतं न पठन्तु, न लिखन्तु, इति आक्षेपपूर्वकं व्यवहरन्ति । 'संस्कृतं पाठ्यक्रमे नैव स्थापनीयम्' इति सङ्घात्मकम् आन्दोलनमपि कुर्वन्ति । गभीरं रहस्यम् अस्ति अत्र, साम्प्रतं तु उपसर्गस्य अध्ययनप्रसङ्गे एव वयं केन्द्रिताः स्मः ।

अपरच्छात्रः उपसर्गस्य प्रयोगे एव वयं केन्द्रिताः भवितुमिच्छामः ।

गुरुः सत्यं कथयसि । आगच्छन्तु तावत्, 'नी नये' इति धातुः तु भवद्भिः पठितः ।

छात्रः आम् - अस्माभिः पठितः, तस्य रूपाणि तु नयति, नयतः, नयन्ति, नयते, नयेते, नयन्ते इत्यादीनि भवन्ति ।

गुरुः आगच्छत, उपसर्गस्य महत्त्वम् अवगच्छामः ।

उपसर्गः+धातुः	संस्कृतम्	नेपाली	आङ्ग्लभाषा
नी -	नयति -	लैजान्छ ।	Carry
प्र + नी -	प्रणयति -	बनाउँछ ।	Makes
आ + नी -	आनयति -	ल्याउँछ ।	Brings
अप + नी -	अपनयति -	हटाउँछ ।	Removes
परि + नी -	परिणयति -	विवाह गर्छ ।	Weds
निर् + नी -	निर्णयति -	निर्णय गर्छ ।	Give judgment
अनु + नी -	अनुनयति -	बनाउँछ ।	Entreats
उप + नी -	उपनयति -	व्रतबन्ध गर्छ ।	Does Upanayan Ceremony
वि + नी -	विनयते (आ.प.) -	कर दिन्छु ।	Give Tax
वि+अप्+नी-	व्यपनयति -	हटाउँछ ।	Remove

छात्रः वाक्यात्मकानि कानिचिद् उदाहरणानि अपि श्रोतुमिच्छामः ।

गुरुः तानि उदाहरणानि शृणुत - १. गोपाल ! त्वं कुपितं मित्रम् अनुनय ।

२. अद्य गृहे शङ्करार्चनम् अस्ति, शीघ्रं गङ्गाजलं बिल्वपत्राणि च आनय ।

३. स न्यस्तशस्त्रो हरये स्वदेहमुपानयत् पिण्डमिवामिषस्य । (रघुवंशे)

४. सन्मार्गालोकनाय व्यपनयतु स वस्तामसीं वृत्तिमीशः ।

५. अपनेष्यामि ते दर्पम् । इत्यादि ।

छात्रः उपकृता स्मः गुरवः !

गुरुः जलनिस्सारणयन्त्रम् (ह्यान्डपाइप) दृष्टं भवद्भिः ।

छात्रः आम्, मम गृहे अपि अस्ति ।

गुरुः यदा कदा, तत् निर्जलमपि भवति ?

छात्रः आम्, प्रायः प्रातः जलं नैव भवति, तस्मिन् ।

गुरुः तदा भवन्तः किं कुर्वन्ति ?

छात्रः यः गृहे सर्वप्रथमः उतिष्ठति, स कमण्डलुपरिमितं जलं गृहीत्वा तत्र क्षिपति । तदा यन्त्रं सञ्चालितं भवति ।

गुरुः सञ्चालिते सति कति जलं तत आगच्छति ?

छात्रः यावत् आवश्यकम् ।

गुरुः स्थापितं केवलं कमण्डलुपरिमितमेव जलं तेनैव यन्त्रं सक्रियं जातम् । अनेनैव प्रकारेण वयं गुरवस्तु निर्देशकाः

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

केवलम् । परिश्रमस्तु भवद्भिः करणीयः । कमण्डलुपरिमितेन जलेन घटपूरणपरिमितम्, ततोऽपि अधिकं जलम् आयाति, तेनैव प्रकारेण गुरोः निर्देशनम् अनुसृत्य संस्कृतपठने अग्रेसरन्तु भवन्तः।

छात्रः मान्याः ! आचार्याः, ह्यः भवता कथितम्, 'शब्दरूपायनज्ञाने सरलविधिं श्वः पाठयिष्यामि' इति । अद्य अहं स्मारयितुम् इच्छामि । अनुचितं तु नैव जातम् ।

गुरुः कथम् अनुचितम् । वार्तालापे विषयाः अन्यत्र गच्छन्ति । सुष्ठु स्मारितं त्वया धन्यवादार्हः असि ।

छात्रः चत्वारः मुख्याः शब्दाः सन्तिं । तेषां ज्ञानादेव वयं संस्कृतभाषायां सम्भाषणे लेखने च समर्थाः भवामः इति ।

गुरुः अहो, त्वम् अपि निपुणः जातः। साधु साधु। अनिवार्यान् शब्दान् परित्यज्य चत्वारः एव मुख्याः शब्दाः सन्ति इति मया कथितम्।

छात्रः के सन्ति ते अनिवार्याः ?

गुरुः 'युष्मद्, अस्मद्, तत्, यत्, इदम्, किम्' एते शब्दाः एव अनिवार्याः सन्ति । एतेषु तत्, यत्, इदम्, किम् शब्दाः अन्यैः सह किमपि साम्यं धारयन्ति, परन्तु युष्मदस्मदौ समानतां नैव धारयतः । एतेषाम् अनिवार्याणां ज्ञानं परित्यज्य चतुर्णामेव मुख्यानां रूपायनज्ञानेन प्रयोगकौशलेन च त्रयं संस्कृतभाषायां निर्भीकतया लेखने, सम्भाषणे च दक्षतां प्राप्स्यामः ।

छात्रः तर्हि अन्येषां का आवश्यकता ?

गुरुः सत्यम्, सत्यम्, संस्कृतवाङ्मयं विशालतमम् अस्ति । रामरमाहरिभगवतीशब्दानां रूपायनानि पुस्तके प्रस्तुतानि तेन युष्माकं संस्कृतज्ञानं परिपूर्णं भविष्यति। शनैःशनैः तदतिरिक्तानां शब्दानां ज्ञानं कर्तव्यम्। समग्रस्य संस्कृतवाङ्मयस्य गभीरज्ञानाय तु अन्येषाम् अपि ज्ञानम् आवश्यकम् अस्ति । सामान्यवार्तालापे तु चतुर्णां शब्दानां ज्ञानम् एव पर्याप्तम् अस्ति।

छात्रः तर्हि चतुर्णां रूपायनज्ञानविधिं शिक्षयन्तु भवन्तः ।

गुरुः अकारान्तेषु – रामशब्दः, पुंलिङ्गसर्वनामवाचकसर्वशब्दः, नपुंसकलिङ्गस्य पुस्तकशब्दश्च वर्तन्ते । अकारान्तानां समेषां शब्दानां रूपायनज्ञानं कृत्वा उपर्युक्तशब्दत्रयसामान्येन एव अस्माभिः प्रयोगः करणीयः ।

छात्रः गुरवः ! किम् उपर्युक्तस्य शब्दत्रयस्य माध्यमेन एव समस्तानाम् अकारान्तशब्दानां ज्ञानं सम्भवम् ? तर्हि तु अस्माकं कृते महान् लाभः ।

गुरुः अवश्यं सम्भवम् । शास्त्रिकक्षायाम् अधीयानाः स्थ यूयम् । सामान्यतया संस्कृतव्याकरणस्य प्रकृतिं अवगच्छथ । यथा रामशब्दस्तथैव अकारान्तः सर्वशब्दः अस्ति । रामशब्दस्य प्रथमायाः बहुवचने – रामाः इति रूपं भवति चेत् सर्वशब्दस्य प्रथमायाः बहुवचने सर्वे इति रूपं भवति । रामशब्दस्य चतुर्थ्याः एकवचने रामाय इति रूपं भवति चेत् सर्वशब्दस्य चतुर्थ्याः एकवचने सर्वस्मै इति रूपं भवति । रामशब्दस्य पञ्चम्याः एकवचने – रामात् इति रूपं भवति चेत् सर्वशब्दस्य पञ्चम्याः एकवचने सर्वस्मात् इति रूपं भवति । रामशब्दस्य षष्ठ्याः बहुवचने – रामाणाम् इति रूपं भवति चेत् सर्वशब्दस्य षष्ठ्याः बहुवचने – सर्वेषाम् इति रूपं भवति । रामशब्दस्य सप्तम्याः एकवचने – रामे इति रूपं भवति चेत् सर्वशब्दस्य सप्तम्याः एकवचने –सर्वस्मिन् इति रूपं भवति । अतः रामसर्वशब्दयोः पञ्चसु स्थानेषु एव भिन्नता दृश्यते । अन्येषु च रूपेषु समानता दृश्यते । तथैव रामशब्दस्य पुस्तकशब्देन सह प्रथमा–द्वितीयाविभक्त्योः अन्तरं दृश्यते, अन्यत्र नैव दृश्यते। यथा – रामशब्दस्य प्रथमाविभक्तौ – रामः, रामौ, रामाः इति रूपाणि भवन्ति । पुस्तकशब्दस्य प्रथमाविभक्तौ – पुस्तकम्, पुस्तके, पुस्तकानि इति रूपाणि भवन्ति । रामशब्दस्य द्वितीयाविभक्तौ – रामम्, रामौ, रामान् इति रूपाणि भवन्ति । पुस्तकशब्दस्य द्वितीयाविभक्तौ – पुस्तकम्, पुस्तके, पुस्तकानि इति रूपाणि भवन्ति । अतः पञ्चसु स्थानेषु एव भिन्नता वर्तते । युष्मासु कः सम्यक् एतां भिन्नतां ज्ञातुं नैव शक्नोति ? अर्थात् शक्नोति ।

छात्रः पुनश्च, गुरव! विभिन्नरूपेषु कुत्रचन णत्वं भवति, क्वचन णत्वं नैव भवति, तथैव क्वचन सत्वं भवति, क्वापि षत्वं भवति । एतत् परिवर्तनं केन कारणेन जायते इति मम मनसि चिन्ता वर्तते ।

गुरुः तस्याः अपि औषधम् अस्ति ।

छात्रः गुरुं विना औषधं कः दातुं शक्नोति ?

गुरुः कुशलवैयाकरणात् ज्ञानरूपम् औषधम् ग्रहीतुं शक्नुमः । रूपेषु कुत्र सत्वं भवति, कुत्र च षत्वं भवति, कुत्र णत्वं भवति, कुत्र नत्वं भवति इति तत्त्वं गुरुः 'आदेशप्रत्यययोः', 'अट्कुप्वाङ्नुंव्यवायेऽपि' इत्यादिसूत्राणां माध्यमेन पाठयति । गुरोः उपदेशस्य अध्ययनेन मननेन च तव सर्वा समस्या निर्मूला भविष्यतीति ।

छात्रः एतज्ज्ञानमात्रेण अकारान्तानां समेषां ज्ञानं परिपूर्णं जातम् ?

गुरुः अथ किम् ?

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

‘३’

केही दैनिक-व्यवहारोपयोगी-क्रियापदहरू :-

उपसर्ग	धातु	अर्थ	वर्तमान काल प्रथम अवस्था	भूतकाल द्वितीय अवस्था	भविष्यत् काल तृतीय अवस्था	आज्ञार्थक अवस्था चतुर्थ अवस्था
•	भू	**हुनु**	भवति	अभवत्	भविष्यति	भवतु
अनु +	भू	**अनुभवगर्नु**	अनुभवति	अन्वभवत्	अनुभविष्यति	अनुभवतु
परा +	भू	**हराउनु**	पराभवति	पराभवत्	पराभविष्यति	पराभवतु
परि +	भू	**तिरस्कार गर्नु**	परिभवति	पर्यभवत्	परिभविष्यत्ति	परिभवतु
•	अय्	**जानु**	अयते	आयत	आयिष्यते	अयताम्
परा +	अय्	**भाग्नु**	पलायते	पलायत	पलायिष्यते	पलायताम्
•	ईक्ष्	**हेर्नु**	इक्षते	ऐक्षत.	ईक्षिष्यते	ईक्षताम्
अप +	ईक्ष्	**ध्यानदिनु**	अपेक्षते	अपेक्षत	अपेक्षिष्यते	अपेक्षताम्
प्रति +	ईक्ष्	**पर्खनु**	प्रतीक्षते	प्रत्यैक्षत	प्रतीक्षिष्यते	प्रतीक्षताम्
उप +	ईक्ष्	**ध्यान न दिनु**	उपेक्षते	उपैक्षते	उपेक्षिष्यते	उपेक्षयताम्
•	कृ	**गर्नु**	करोति	अकरोत्	करिष्यति	करोतु
प्र +	कृ	**ज़बर्जस्ती गर्नु**	प्रकुरूते	प्राकुरूत्	प्रकरिष्यते	प्रकुरुताम्
अप +	कृ	**अपकार गर्नु**	अपकरोति	अपाकरोत्	अपकरिष्यति	अपकरोतु
उप +	कृ	**उपकार गर्नु**	उपकरोति	उपाकरोत्	उपकरिष्यति	उपकरोतु
• आ +	चर	**व्यवहार गर्नु**	आचरति	आचरत्	आचरिष्यति	आचरतु
• अव +	तृ	**ओर्लनु**	अवतरति	अवातरत्	अवतरिष्यति	अवतरतु
उत् +	तृ	**पौरिनु**	उत्तरति	उदतरत्	उत्तरिष्यति	उत्तरतु
• प्रति+आ+वृत्		**फर्काउनु**	प्रत्यावर्तते	प्रत्यावर्तत	प्रत्यावर्तिष्यते	प्रत्यावर्तताम्
अति+	क्रम्	**हिडनु**	क्रामति	अक्रामत्	क्रमिष्यति	क्रामतु
•	क्रम्	**उलंघन गर्नु**	अतिक्रामति	अत्यक्रामत्	अतिक्रमिष्यति	अतिक्रामतु
आ +	क्रम्	**आक्रमण गर्नु**	आक्रमते	आक्रमत	आक्रमिष्यते	आक्रमताम्
उप +	क्रम्	**आरम्भ गर्नु**	उपक्रमते	उपाक्रमत	उपक्रमिष्यते	उपक्रमताम्
परि +	क्रम्	**परिक्रमा गर्नु**	परिक्रामति	पर्यक्रामत्	परिक्रमष्यिति	परिक्रामतु
•	अर्च्	**पूजा गर्नु**	अर्चति	आर्चत्	अर्चिष्यति	अर्चति
•	अर्द्	**सताउनु**	अर्दयति	आर्दयत्	अर्दयिष्यति	अर्दयतु
•	आन्दोल्	**आन्दोलन गर्नु**	आन्दोलयति	आन्दोलयत्	आन्दोलयिष्यति	आन्दोलयतु
•	खण्ड	**तोड्नु भाच्नु**	खण्डयति	अखण्डयत्	खण्डयिष्यति	खण्डयतु
•	चित्र्	**चित्र बनाउनु**	चित्रयति	अचित्रयत्	चित्रयिष्यति	चित्रयतु
•	चिन्ह्	**चिन्ह लगाउनु**	चिन्हयति	अचिन्हयत्	चिन्हयिष्यति	चिन्हयतु
•	चुम्ब्	**मोईखानु**	चुम्बति	अचुम्बत्	चुम्बिष्यति	चुम्बतु
•	चूष्	**चूस्नु**	चूषति	अंचूषत्	चूषिष्यति	चूषतु
•	जृम्भ्	**हाई काड्नु**	जृम्भते	अजृम्भत	जृम्भिष्यते	जृम्भताम्
•	जृ	**बुढो हुनु**	जीर्यति	अजीर्यत्	जरिष्यति	जीर्यतु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपर्सग	धातु	अर्थ	प्रथम अवस्था	द्वितीय अवस्था	तृतीय अवस्था	चतुर्थ अवस्था
•	दण्ड	**दण्ड दिनु**	दण्डयति	अदण्डयत्	दण्डयिष्यति	दण्डयतु
•	दह	**डढाउनु**	दहति	अदहत्	धक्षति	दहतु
•	दुष्	**बिगार्नु**	दुष्यति	अदुष्यत्	दोक्षति	दुष्यतु
•	द्रु	**पगाल्नु**	द्रवति	अद्रवत्	द्रोष्यति	द्रवतु
•	धूप	**सुकाउनु**	धूपायति	अधूपायत्	धूपायिष्यति	धूपायतु
•	पण्	**किन्नु**	पणते	अपणत	पणिष्यते	पणताम्
•	पर्द्	**पादनु**	पर्दते	अपर्दत	पर्दिष्यते	पर्दताम्
•	पश	**बाध्नु**	पाशयति	अपाशयत्	पाशयिष्यति	पाशयतु
•	पीड	**दुःख दिनु**	पीडयति	अपीडयत्	पीडयिष्यति	पीडयतु
•	पुष	**पाल्नु**	पोषयति	अपोषयत्	पोषयिष्यति	पोषयतु
•	पूर	**पूरा गर्नु**	पूरयति	अपूरयत्	पूरयिष्यति	पूरयतु
•	प्लु	**उफ्रनु**	प्लवते	अप्लवत	प्लोष्यते	प्लवताम्
•	भक्ष्	**खानु**	भक्षयति	अभक्षत्	भक्षयिष्यति	भक्षयतु
•	भर्त्स्	**गाली गर्नु**	भर्त्सयते	अभर्त्सयत	भर्त्सयिष्यते	भर्त्सयताम्
•	मण्ड्	**सजाउनु**	मण्डयति	अमण्डयत्	मण्डयिष्यति	मण्डयतु
•	मान्	**आदर गर्नु**	मानयति	अमानयत्	मानयिष्यति	मानयतु
•	मार्ग्	**खोज्नु**	मार्गयति	अमार्गयत्	मार्गयिष्यति	मार्गयतु
•	मुच्	**मुक्त गर्नु**	मोचयति	अमोचयत्	मोचयिष्यति	मोचयतु
•	मृग्	**खोज्नु**	मृगयते	अमृगयत	मृगयिष्यते	मृगयताम्
•	मृष्	**क्षमा दिनु**	मर्षयति	अमर्षयत्	मर्षयिष्यति	मर्षयतु
• नि +	यन्त्र्	**नियंत्रित गर्नु**	यन्त्रयति	अयन्त्रयत्	यन्त्रयिष्यति	यन्त्रयतु
•	यभ्	**सम्भोग गर्नु**	यभति	अयभत्	यप्स्यते	यभतु
•	यापि	**समय बिताउनु**	यापयति	अयापयत्	यापयिष्यति	यापयतु
•	रस्	**स्वाद दिनु**	रसयति	अरसयत्	रसयिष्यति	रसयतु
•	रूप्	**रूप बनाउनु**	रूपयति	अरूपयत्	रूपयिष्यति	रूपयतु
•	लक्ष्	**उद्देश्य बनाउनु**	लक्षयति	अलक्षयत्	लक्षयिष्यति	लक्षयतु
•	लङ्घ	**नाघ्नु**	लङ्घयति	अलङ्घयत्	लङ्घयिष्यति	लङ्घयतु
•	लड	**माया गर्नु**	लाडयति	अडालयत्	लाडयिष्यति	लाडयतु
•	लुभ	**लोभ गर्नु**	लुभ्यति	अलुभ्यत्	लोभिष्यति	लुभ्यतु
•	वाच	**पढ्नु, बाच्नु**	वाचयति	अवाचयत्	वाचयिष्यति	वाचयतु
•	वञ्च	**ठग्नु**	वञ्चयते	अवञ्चयत	वञ्चयिष्यते	वञ्चयताम्
• नि +	वेद	**निवेदन गर्नु**	निवेदयते	न्यवेदयत	निवेदयिष्यते	निवेदयताम्
•	वीज	**पंखा हल्लाउनु**	वीजयते	अवीजयत	वीजयिष्यते	विंजयताम्
•	वृ	**हटाउनु र ढाक्नु**	वारयति	अवारयत्	वारयिष्यति	वारयतु
•	वृज	**त्यागनु**	वर्जयति	अर्वजयत्	वर्जयिष्यति	वर्जयतु

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

उपसर्ग	धातु	अर्थ	प्रथम अवस्था	द्वितीय अवस्था	तृतीय अवस्था	चतुर्थ अवस्था
●	शान्	शान लगाउनु	शीशांसति	अशीशांसत्	शीशांसिष्यति	शीशांसतु
● आ	श्रि	आश्रय लिनु	आश्रयति	आश्रयत्	आश्रयिष्यति	आश्रयतु
●	सान्त्व्	सान्त्वना दिनु	सान्त्वयति	असान्त्वयत्	सान्त्वयिष्यति	सान्त्वयतु
●	सूच्	सूचना दिनु	सूचयति	असूचयत्	सूचयिष्यति	सूचयतु
●	सूत्र्	संक्षिप्त गर्नु	सूत्रयति	असूत्रयत्	सूत्रयिष्यति	सूत्रयतु
● आ +	ह्वे	बोलाउनु	आह्वयति	आह्वयत्	आह्वयिष्यति	आह्वयतु

'४'

केही पशु पक्षीहरूको बोलिका लागि प्रयुक्त क्रियापदहरू

- बुक्क कुकुरको भुकाई उदा० - कुकुरहरू भुक्छन् - **कुक्कुरा बुक्कन्ति ।**
- काय् कौवाको कॉ कॉ उदा० - कौवाहरू कराउछन् - **काकाः कायन्ति ।**
- रास् गदाहरूको ध्वनि उदा० - गधाहरू चिल्लाउँछन् - **गर्दभाः रासन्ते ।**
- क्रुश श्यालहरूको रूआई उदा० - श्यालहरू रून्छन् - **क्रोष्टारः क्रोशन्ति ।**
- रम्भ् गाई भैसीहरूको शब्द उदा० - गाईभैसीहरू कराउछन् - **गावः महिष्यः च रम्भन्ते ।**
- ह्रेष घोड़ाहरूको शब्द उदा० - घोड़ाहरू हिनहिनाउँछन् - **अश्वाः ह्रेषन्ते ।**
- चीभ् चराहरूको चिर् विर् उदा० - चराहरू चिर् विर् गर्छन् - **पक्षिणः चीभन्ते ।**
- षीव बिरालाको म्याँउ म्याँउ उदा० - बिरालाहरू म्याँउ-२ गर्छन् - **विड़ालाः षीवन्ति ।**
- रू भ्याताहरूको ट्वार-२ उदा० - भ्यागुताहरू कराउछन् - **दर्दुराः रूवन्ति ।**
- रस् व्यासाहरूको बोली उदा० - व्यासाहरू कराउछन् - **वृकाः रसन्ति ।**
- गर्ज् सिंहको गर्जन उदा० - सिंहहरू गर्जन्छन् - **सिंह गर्जन्ति नदन्ति च ।**
- वृम्ह् हात्तीहरूको स्वर उदा० - हात्तीहरू चिन्घाड्दछन् - **गजाः वृंहन्ति ।**
- फुत्कृ सर्पाको फुन्कार उदा० - सर्पाहरू फुंकार्दछन् - **सर्पाः फुत्कुर्वन्ति ।**
- गुञ्ज भ्रमराहरूको गुञ्जन उदा० - भ्रमराहरू गुँजनछन् - **भ्रमराः गुञ्जन्ति ।**
- कूज कोइलीको कूहू कूहू उदा० - कोइलीहरू कूहू कूहू गर्छन् - **पिकाः कूजन्ति ।**

पुस्तकालय

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

प्रकाशनकाक्रममा डॉ० लेखनाथ आचार्यको सौजन्यमा श्री दुर्गा साहित्य भण्डारका व्यवस्थापक श्री तुलसीराम आचार्यज्यूको सम्पर्ककै फलस्वरूप वहाँको नै सक्रिय सहयोगमा प्रकाशन कार्य अत्यन्त सुलभ भई यो **संस्कृत शिक्षाको रामबाण** नामक यस कृतिले यतिचाडै जन्म लिने सौभाग्य पायो । यसकालागि हाम्रो महान् संस्कृति र संस्कृतका प्रचारक र यस पुस्तक प्रकाशनको समेत दायित्व वहन गर्नु हुने श्री तुलसीराम आचार्य ज्यू र भेटघाटको लगनजुराई-प्रकाशनकार्यको शुभारम्भ गर्नु हुने डॉ० लेखनाथ आचार्य ज्यू सहित दुवै मित्रवरहरूलाई हृदयत धन्यवाद दिन चाहन्छु । प्रकाशनकार्यलाई छिटो छरितो सम्पन्न गर्न आफ्नो मोटरसाइकिलमा विभिन्न गल्लीहरूमा मलाई ओहर दोहर गराई मनसा वाचा कर्मणा सहयोग गर्ने श्री तुलसीराम जी का भाई श्री राजन आचार्य ज्यूको सहयोगको सम्मान गर्दै श्री विश्वनाथ संग वहाँको समुज्ज्वल भविष्यको कामना गर्दछु । चाहेकै समयमा लेखकको कार्य सम्पन्न गर्न सक्रियता अपनाउनु हुने श्री जय भारत प्रिंटिंग प्रेसका प्रबन्धक श्री कमलनाथ मौर्य ज्यू र वहाँ का छोरा श्री विकास मौर्य ज्यू प्रति छिटो कार्य सम्पन्न गरिदिनु भएकोमा हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । टंकणको अशुद्धिलाई निरन्तर सच्चाई दिनु हुने विश्वविद्यालयका सहकर्मी मित्र प्रशासक श्री शिवचन्द्र न्यौपाने ज्यूलाई धन्यवाद दिन चाहन्छु । यस पुस्तकमा रहेका कमी-बेसीहरूलाई विद्वद्-वर्ग एवं पाठकहरूको सुझावलाई हृदयंगम गरि छुटपुट मानवसुलभ कमी कमजोरी हटाउन कदम चाल्ने प्रति बद्धता जनाउँदै प्रारम्भको पठन पाठन अत्यन्त सरल भन्दा सरल होस् भन्ने चाहनाको फलस्वरूप संधिका नियमहरूको केही पालन न भएको कुरा प्रति छमा चाहन्छु । मुख्य प्रकाशक श्री तुलसीराम ज्यूको र श्री राजन ज्यूको विशेष आग्रह र सहयोग हुँदा हुँदै पनि समयाभावले यस पुस्तकमा क्यासेट उपलब्ध गराउने इच्छा हाल पूरा गर्न न सकेकोमा क्षमा याचना सहित पुन: उपलब्ध गराउने मनसाय लिएको छु । सुसंस्कृत सभ्य समुन्नत समाजको निर्माणमा संस्कृत वाङ्मयले अवश्यपनि अरू भाषाहरूको तुलनामा विशेष योगदान गर्न सक्छ भन्ने विश्वासका साथ **डॉ० श्री हरि प्रसाद अधिकारी** अध्यक्ष तुलनात्मक धर्म दर्शन विभाग सम्पूर्णानन्द विश्वविद्यालय वाराणसी (संयोजक), **डॉ० श्री गोपाल प्रसाद अधिकारी** आचार्य रामानुज संस्कृत महाविद्यालय मीरघाट, **डॉ० श्री लेखनाथ आचार्य** व्याकरण वेदान्त आचार्य व्यवस्थापन सहयोगी श्री पशुपतिनाथ नेपाली मंदिर ललिताघाट वाराणसी, **रमेशप्रसाद ढकाल 'उपमन्यु'** सहप्रा० नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय नेपाल, **श्री तुलसीराम आचार्य** प्रबन्धक श्री दुर्गा साहित्य भण्डार वाराणसी रहेको पाँच सदस्यीय समिति को संक्षरकत्वमा यो कृति प्रकाशित भएको कुरा अवगत गराउन चाहन्छु । संस्कृतलाई सर्वजन वेद्य बनाउँदै लैजाने संदर्भमा आवश्यकतानुसार यस पुस्तकको अन्य भाषाका संस्करण पनि यसै समितिको संरक्षकत्वमानै हुने छ । साथै श्री दुर्गा साहित्य भण्डारको सक्रियतामा पाठकहरूको मागलाई ध्यानमाराखी यस संस्कृत शिक्षाको रामबाणको **हिन्दी संस्करण** र निर्णय सिन्धु नामक महान् ग्रंथको धर्मशास्त्राचार्यहरूको विवेचनात्मक टिप्पणी सहितको **नेपाली भाषाटीकाविभूषित निर्णय सिन्धुको नयाँ संस्करण** श्री दुर्गा साहित्य भण्डारबाट प्रकाशित हुने कुराको जानकारी गराउँदै बाबा विश्वनाथजीको स्मरणपूर्वक अहिलेलाई कलम बन्द गर्ने अनुमति चाहन्छु । **जयन्तु सिद्धाः ।**

ब्रह्मामुरारिस्त्रिपुरान्तकारी भानुः शशिः भूमिसुतो बुधश्च ।
गुरुश्च शुक्रः शनिराहुकेतवः सर्वे ग्रहाः शान्तिकरा भवन्तु ।।

मिति :
गणेश चतुर्थी, २०६५ भाद्र १८ गते शुभम्

रमेशप्रसाद ढकाल 'उपमन्यु'
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय
मो. नं. ९७४८५१२६२९

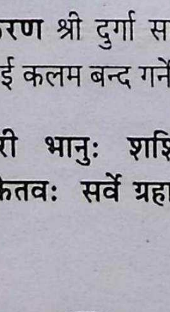

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

CC-0. In Public Domain. Digitization by eGangotri.Funding: MIDF

रचयिता परिचय

नाम : रमेश प्रसाद ढकाल 'उपमन्यु'
जन्ममिति : ११ नवम्बर १९५७ ई०
जन्म स्थान : ठिमुरे गा. वि. स., पौरखनी, पाल्पा, नेपाल
योग्यता : व्याकरणाचार्य (सम्पूर्णानन्द विश्वविद्यालय, वाराणसी)
पद : सहप्राध्यापक (नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय, दाङ, नेपाल)

लेख तथा रचनाहरू :

१. व्याकरण प्रवेशिका सहलेखन प्रकाशित (नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय)
२. वृत्तं यत्नेन संरक्षेत् (संस्कृत निबन्ध संग्रह) अप्रकाशित
३. धर्मार्थकामेषु ज्योतिषम् (एक अध्ययन) अप्रकाशित

वर्तमानमा संलग्न :

"कार्तवीर्योदयमहाकाव्यस्य पाणिनीयव्याकरणदृष्ट्यानुशीलनम", शीर्षकमा विद्यावारिधि हेतु अध्ययनरत ।

ISBN No. : 978-9937-2-0697-6

मूल्य : भा. रू. ३००.००

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu